

NOSIR FOZILOV

SARATON

Qissalar

«SHARQ» NASHRIYOT-MATBAA
AKSIYADORLIK KOMPANIYASI
BOSH TAHRIRIYATI
TOSHKENT—2006

Fozilov, Nosir.

Saraton. Qissalar: O'smir yoshdagi bolalar uchun.—
T.: «Sharq», 2006.— 384 b.

Bolalik — vaqt o'tgan sari uzoqlab, uzab ketadigan mo'jizadir. Axir bolalikni bejiz qo'msab yurmaymiz-ku. Ammo adabiyot bilan, kitob bilan oshna ko'ngil bu mo'jizadan hech qachon bebahra qolgan emas. Bolalar, sevimli yozuvchingiz Nosir Fozilovning ushbu kitobini o'qigach, bolalikning mo'jiza ekanligiga o'zingiz ham amin bo'lasiz.

Kitobga adibning «Qorxat», «Saraton», «Qush qanoti bilan» va «Tashvish» kabi qiziqarli asarlari jamlandi.

BBK.84(50')6.

HURMATLI O'QUVCHILARIMGGA

Kamina Turkiston viloyatining Koriz deb atalmish do'ppidekkina qishlog'ida tug'ilib, u yerda ko'rganlarim, bilganlarim, hayotdan tuyganlarim hanuzgacha esimdan chiqmaydi; bir xayolga cho'msam o'sha davr voqealari xuddi kino lentasidek ko'z oldimdan bir-bir o'taveradi.

Go'dakligim o'ttizinchi yillarning kollektivlashtirish davrida, o'ttiz uchinchi yillarning ocharchilik va yupunchilik davrlarida, bolaligim esa o'ttiz yettinchi yillarning alg'ov-dalg'ov davrida, qirqinchi, qirq beshinchi yillarning dahshatli urush yillarida kechdi.

Urush davri mening bir hovuchgina hayot yo'limda o'chmas iz qoldirdi. Bu davrda: «Hamma narsa front uchun!» degan shior hukmron edi. Hamma erkaklar frontga o'tlanib, qishloqda kampir-chollar bilan xotinxalaj, yosh bolalar qolgan, kolxozning hamma og'ir ishlari o'shalarining zimmalarida edi. Men ham, tabiiyki, bu yumushlardan mustasno emas edim. O'sha davr bolalari kabi ham maktabga qatnardim, ham qo'sh haydab, dalada ketmon chopardim, ham xirmon yanchib, front uchun eshaklarda g'alla tashirdim. Xullas, urush asoratining barcha jabr-u jafolarini hamqishloqlarim bilan totib ko'rganman...

Biz urush davri farzandlari bolalikning barcha imtiyozlaridan foydalanmay o'sdik; o'qishlarimiz ham o'lda-jo'lda, uzuq-yuluq bo'ldi. Men bu gaplarni nolib aytayotganim yo'q. Bolaligimiz turmush riyozatlari bilan omuxta kechdi. Bu murg'ak qalblarimizda muhrlanib qoldi. Ozmi-ko'pmi hayotning qadriga yetadigan, uni e'zozlaydigan odamlar bo'lib ulg'ayganimiz uchun o'sha davr mashaqqatlari saboqlaridan minnatdorlik tuyg'usi bilan yashamoqdamiz. Xalqimiz: «Yomonlik ko'rmay

yaxshilik yo‘q», deydi. Balki, hozirgi to‘kin hayotimiz, baxtli onlarimiz, o‘sha ko‘rgan-kechirgan tashvish va riyozatlarimiz tufayli emasmikan, deb o‘ylab ketaman ba‘zan.

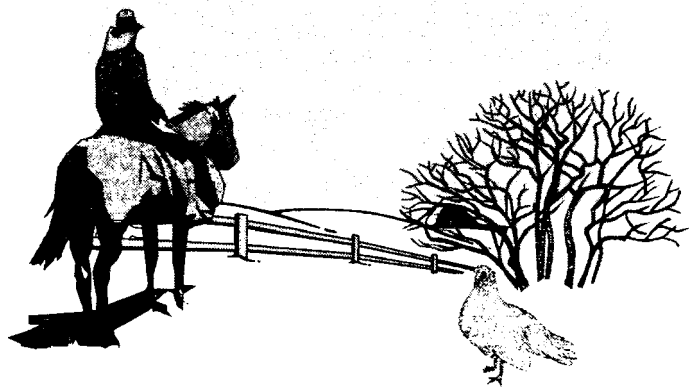
Qishlog‘imizda turli millat xalqlari yashab, mehnat qilardilar. Biz bir-birimizni o‘zbek, qozoq, rus deb ajratmay o‘sdik. Bunga asos ham yo‘q edi. Bizni hayot jipslashtirib qo‘ygan edi. Men hukmingizga havola qilayotganim qissalarni yozayotganimda xalqlar do‘stligi mavzusini o‘ylab ham o‘tirmaganman. Hayotda qanday bo‘lsa shundayligicha, bejamasdan, yonimdan qo‘shmasdan, kuchaniqsiz, chiraniqsiz qog‘ozga tushirishga harakat qilganman. Binobarin, ko‘rgan-kechirgan narsang, agar uni qalbdan his qilsang, tuyg‘ularing chinakam rost bo‘lsa, yozganlaring tabiiy chiqishi turgan gap.

Qo‘limga qalam tutib, yozish imkoniyati yaratib bergani uchun yaratgandan minnatdorman. Mana, oq bilan qorani ajrata oladigan yoshga yetib, bosib o‘tgan yo‘limga shukronalik bilan razm solaman. Shu paytgacha yozganlarimni oldimga qo‘yib, bunday qaragam, o‘sha davr voqealarini eslasam, bolaligim bir poshsholikka mengzab ketdi.

Bu kitob Sizni men kechgan hayot so‘qmoqlaridan jinday xabardor qilsa, o‘sha davr mashaqqatlarini ko‘z oldingizga keltira olsa, hozirgi baxtli hayotingizdan minnatdor tuyg‘ularingizni uyg‘ota olsa, men nihoyatda xursand bo‘lardim.

Muallif

QORXAT

O'zim haqimda

Gapni cho'zib o'tirishni yoqtirmayman. Qisqa qilib aytib qo'ya qolay: yozuvchi bo'lmoqchiman! To'g'risi, ilgari yozuvchilikdan sal ko'nglim qolgan edi. Axir o'zingiz o'ylab ko'ring: kecha-yu kunduz xayolingizda yozuvchi bo'lishdek yuksak orzu bo'lsa, tinmay mashq qilsangiz, yozgan she'rlaringiz, hikoyalaringiz siz o'qiyotgan maktabda ovoza bo'lib ketsa, devoriy gazetada ishlaydigan bolalar, g'uj-g'uj bo'lib yugurib yursa, «falon ikkichi bola haqida she'r yozib ber, kolxozimiz paxta planini bajaribdi, majlisda maktabimiz nomidan she'r o'qib ber», deb yalinsa-yu, sinfimiz rahbari birdan idoraga chaqirib olib: «Darslardan mazang yo'q, avval dars, keyin shoirlik!» deb qiyrov-qistovga olsa! Shu ham gap bo'ldi-yu! Nima, To'rtko'ldan ham bir yozuvchi chiqsa arzimaydigan rayonmi? Menimcha, arziydi. Ko'p kitoblarda o'qiganman. Yozuvchilarning hayoti yozilgan kitoblarda ham bor: yozuvchi yo katta shahardan, yo sermanzara, chiroyli qishloqdan chiqadi. Bizning To'rtko'limiz uncha katta shahar bo'lmasa ham chiroyli qish... yo'-yo'q, rayon. Shahar desa ham bo'ladi. Undan keyin, manzarasi boy. Shundoq yonginamizdan Amudaryo yoyilib oqadi. Daryo bo'yi ko'm-ko'k to'qay. Undan berida paxta dalalari... Kichkina bo'lsa ham aerodromimiz bor. «IL-14», «YaK», «Kukuruznik» deydi samolyotlar birin-ketin uchib-qo'nib turishadi. Rayonimiz markazida chiroyli-chiroyli uylar, serdaraxt keng ko'chalar...

Bizning uyimiz ham ana shu markaziy ko'chalardan birida.

Keling, uyimizga yaqinlashib qoldingiz, tanishib qo'ya qolaylik: meni maktabimizdagi bolalar Sog'in-

diq shoir deyishadi. Gapning rosti, bolalarning «shoir» deb chaqirishi menga yoqadi. Indamayman. Rayonimiz markazidagi o'zbek maktabining 7-«A» sinfida o'qiyman. Qanaqa o'qishimni gapirib o'tirmayman. Hozir yomon emas. O'tgan yili biroz... Xayr, mayli, o'tgan ishga salovat, deyishadi-ku kattalar.

Dadam rayon kasalxonasida bosh vrach bo'lib ishlaydi. Ismi Murod, familiyasi Qurbonnazarov. Ishxonasidagi odamlar uni Murod G'oirovich deb chaqirishadi. Oyim ham dadam bilan birga... Oyjamol Quvondiqova! Bolalar vrachi. U, ayniqsa meni yaxshi ko'radi, «Oltinim» deb erkalagani-erkalagan. Bilmayman, sal sariqligim uchunmi yo... Dadam bo'lsa undiq emas, tergagani tergagan. Bitta singlim ham bor, Feruza! Uchinchi sinfda o'qiydi. Juda qaqildoq. Uning oldida bir ish qilolmaysan. Darrov dadamga chaqadi. Yomon ko'raman.

Sinfimizda ham bunaqa qaqildoqlar ancha-muncha. Ayniqsa, Mahfuza degan bir sinfboshimiz bor. Aytganini qildirmay qo'ymaydi... Keling, bu qaqildoq haqida keyinroq aytib berarman.

Xo'sh, nimani gapirayotgan edim? Kechirasiz, adabiyot muallimimizning tili bilan aytganda «o'tlab» ketibman. U kishi o'zi so'ragan narsadan sal tashqari chiqsang, «Qurbonnazarov, o'tlama», deyilar. Ha, aytganday, gap yozuvchilik haqida edi-ya?

Men maktabimizda anchagina obro'ga ega edim. Kunlardan bir kun sinfdoshlarim yozgan she'rlaringni Toshkentga, gazetaga yubor, deb maslahat berishdi. (Qaysi gazetaga yuborganimni aytmayman.) Anchagina she'rlarimni oppoq qog'ozga chiroyli qilib ko'chirib, tagiga «Shoir Sog'indiq Qurboniy» deb yozib yubordim. Yubordim-u o'zimni qayerga qo'yishimni bilmayman. Yurish-turishlarim ham boshqacha bo'lib qoldi. Qandaydir bir shirin xayol vujudimni qamrab oldi: gazetaning navbatdagi sonlaridan birida she'rlarim bosilib chiqadi! Hamma o'qiydi. Ana, undan keyin sinf rahbari urishib bo'пти. Mahfuza qaqildoq atrofimda parvona bo'ladi. Adabiyot o'qituv-

chimiz ham «o‘tlama» deyo olmaydi. Kimsan, shoir Qurboniy! Sog‘indiq Qurboniy!..

Gazetani bir hafta kutdim, gazeta keldi, ammo unda she‘rim yo‘q edi. Tag‘in kutdim. Qo‘ying-chi, uchinchi haftaning boshida gazeta yana keldi. Bunda ham bosilmabdi. Buning ustiga o‘sha kunlari redaksiyadan bir xat olib butunlay hafsalam pir bo‘ldi...

Agar uyimizga dadamning bir yozuvchi o‘rtog‘i kelib qolmaganida, yozuvchilikdan butunlay ko‘nglim qolgan bo‘larmidi...

Dadam ko‘pdan beri bir shoir o‘rtog‘i bor ekanligini, u Toshkentdagi jurnalda ishlashini aytib yurar edi. Bir kuni uyga ertaroq qaytdim. Mehmon kelibdi. Eshikdan odob bilan salom berib kirdim. Haligi mehmon alik oldi. O‘zi dadam tengi. Oq sariqdan kelgan, o‘rta bo‘yli. Chakka sochlariga sal oq tushibdi. Qarashlarida qandaydir bir iliqlik bor. Menga qarab jilmayib turibdi.

Dadam kulib:

— Keling, shoir, — dedi.

Haligi kishining oldida uyalib ketdim. Dadam hech bunday demas edi. Papkamni asta qo‘yib, oyoq uchida hovliga chiqib ketayotgandim, dadam chaqirib qoldi:

— Sog‘indiq, beri kel.

Oldiga bordim.

— Bu amakingni taniysanmi?

Yelkamni qisdim.

— Nega tanimaysan?— dedi dadam jiddiy tus olib.— Aytmabmidim senga, Toshkentda shoir o‘rtog‘im bor deb?

O‘zim ham qizarib ketgan bo‘lsam kerak. Mehmon amakim bo‘lsa:

— Nima qilasiz bolani uyaltirib? — dedi dadamga. Keyin menga qaradi: — Keling, tanishamiz.

— Ha, aytganday, bir tanishib olinglar, — dedi dadam.

— Men dadangiz aytganday shoir emasman, — dedi u kishi kulib. — Faqat oddiy bir jurnalistman.

Dadangiz shoʻrlik kasallar bilan ovora boʻlib ketib jurnalist bilan shoirning farqiga ham yetolmay qolibdi.

Mehmon amakim shunday deb kuldi. Dadam boʻlsa tomogʻini bir qirib, mehmon amakimga oʻqrayib qaradi-da, tashqariga chiqib ketdi.

— Ismim Joʻra, familiyam Parpiyev. Qani, bundoq oʻtiring-chi. Ha, yashang. Xoʻsh, oʻqishlar qalay?

— Yaxshi, — dedim uyalibroq.

— Tuzuk, — u barmoqlari bilan stolni chertib oʻtirib asta gapida davom qildi. — Sogʻindiqvoy, sizdan besoʻroq boʻlsa ham sheʼrlaringizni, hikoyalaringizni koʻrib chiqdim. Dadangiz koʻrsatdi.

Men shu vaqtgacha bironta sheʼr biladigan odamga koʻrsatmagan edim. Hayajon bilan Joʻra amakimning ogʻziga tikildim.

— Tuzuk, yomon emas. Biroq... Ha, aytganday, ularni bironta odamga koʻrsatganmisiz?

— Yoʻq.

— Adabiyot oʻqituvchingizga ham koʻrsatmaganmisiz?

— Yoʻq.

— E, bu ishingiz chakki, — dedi u. — Men koʻrgan sheʼrlar, agar qoʻygan chislongiz toʻgʻri boʻlsa, ancha ilgari yozilibdi. Yangi sheʼrlaringizdan bordir-a?

— Yozmay qoʻyganman.

— Nega?

— Shu...

— Sababi bormi?

Asta oʻrnimdan turib, redaksiyadan olgan xatni yashirib qoʻygan joyimdan olib kelib berdim. Joʻra amakim ularni qoʻliga olib oʻqiy boshladi. Oʻqiyotib negadir piq etib kulib yubordi. Bir nima demoqchi boʻldi-yu, indamadi. Biroz boshini chayqab oʻtirdi-da:

— Mayli, — dedi. — Endi hech yozmaysizmi?

— Bosilmagandan keyin... — deb mingʻilladim. Sinf rahbarimizning gapini ham aytay dedim-u chaqmachaqarlik boʻlmasin, deb aytmadim. Joʻra amakim ham birpas indamay oʻtirdi-da:

— She'ni tuzuk yozar ekansiz, — deb qoldi. Yalt etib u kishiga qaradim. — Ha, tuzuk yozar ekansiz. Prozangizni ham ko'rib chiqdim. To'g'risini aytsam, poeziyangizdan ham prozangiz ma'qulroq ko'rindi menga. Nazarimda, bir kamchiligingiz bor: o'zingiz bilmagan, his qilmagan narsalarni yozar ekansiz. Mana: kosmodrom haqida she'rlar yozibsiz. Qani, ayting-chi, siz uni ko'rganmisiz?

— Yo'q...

— Mana ko'rdingizmi? Ko'rmagan, bilmagan narsani yozsangiz, yozgan asaringiz qo'polroq qilib aytganda, yolg'on bo'lib qoladi. To'g'ri, ko'rmay turib yozilgan asarlar adabiyotimizda ko'p. Buning uchun avval bilim, mahorat, o'tkir tasavvur kerak. Sizda hozir bular yo'q, Albatta, keyinchalik o'sasiz, bilimingiz ham, mahoratingiz ham, tasavvuringiz ham o'sadi. Unda yozsangiz bo'ladi. Tushunarlimi?

Boshimni qimirlatdim.

— Endi, Sog'indiqvoy, bunday keyin yozmayman, degan gapingizga qo'shilmayman. Yozganimni gazeta chiqarmas ekan, deb yozmay qo'ysangiz, bu — qo'r-qoqlik bo'ladi. Yozuvchi botir bo'lishi kerak. Shunday emasmi?

— Hech ham qo'rqayotganim yo'q.

— Demak, yozasiz-a?

— Yozaman...

— Barakalla. Faqat ko'rgan-bilgan narsalaringizni yozing. Bormi shunaqa narsalaringiz?

— Bor.

— Qiziqmi?

— Qiziq.

— Bo'lmasa, o'shalardan bittasini tanlab olib yozing. Yoningizdan hech narsa qo'shmang ham, hech narsani unutilib ham qoldirmang. Kelishdikmi?

— Mayli.

— Bitgandan keyin menga yuboring, o'zim ko'rib beraman.

Eshikdan oyim bilan dadam kirib keldi. Dadamning qo'lida bitta shisha, oyimning qo'lida to'g'ralgan bodring.

— Rosa gaplashdilaringizmi? — dedi dadam kirishi bilan.

— Gaplashdik, — dedi Jo'ra amakim. — Qayoqqa ketding?

— Qittak-qittak qilaylik endi. Ozib-yozib bir kelib qolibsən.

— E-e... — dedi Jo'ra amakim.

Men asta o'rnimdan turib chiqib ketayotgan edim, Jo'ra amakim ko'rib qoldi:

— Sog'indi, qayoqqa? Ovqatlanmaysizmi?

— E,— dadam qo'lini siltadi.— Shu ovqat yeydimi!

— Juda chimxo'r-ey. Ovqat berishdan bezillab qolibman bularga, — dedi oyim kuyib-pishib. Jo'ra amakim asta boshini chayqab kuldi. Hamon eshik oldida boshimni egib indamay turar edim. Oyim ruxsat berdi: — Bor, o'ynay qol. Senga koptok bo'lsa bas.

Asta uydan chiqib ketdim...

Ishonsangiz, shu kundan boshlab, nuqul yozgim keladi. Ammo nimani, qaysi ko'rgan narsamni? Boshim qotdi. Keyin yozishni o'rganish maqsadida besh-oltita kitob o'qib chiqdim. Afsuski, birontasida ham «mana bunday qilib yozgin!» degan gapni topolmadim.

O'sha kitoblar orasida menga bittasi juda yoqdi. Menga o'xshagan bir qozoq bolasi «Mening ismim Xo'ja» degan yaxshi kitob yozibdi. O'sha kitobni o'qib, o'tgan yili o'z boshimdan o'tgan bir qiziq voqea esimga tushib ketdi. Ha, atganday, sizga bir hunarimni aytishni unutibman: men fotograflik ham qilaman. Ishonmasangiz maktabimizga keling. Men olgan suratlarni o'z ko'zingiz bilan ko'rasiz. Kattakon fotogazeta qilganmiz. «Ovchilar» degan mavzuda. Maktabimizda haliyam osiqlik turibdi. Rost. O'zimdada o'sha suratlardan bitta-bitta nusxa bor. Albom qilib

qo‘ygan edim. Bir chekkadan ko‘rib, xotiralarimni yangiladim. Nihoyat, shu voqeani yozishga qaror qildim. «E, birpasda qotirib tashlayman», deb ishga kirishsam, boshimda hech gap yo‘q. Hamma bilganlarim ham tumtaraqay bo‘lib ketsa bo‘ladimi? Ishonasizmi, shundan keyin yigirma kuncha yozolmay qiynalib yurdim. Biroq o‘sha voqea xayolimdan chiqmaydi. Uxlasam tushimga kiradi, yursam — o‘ngimda. Bora-bora o‘sha voqega aloqador odamlar bilan gaplashadigan bo‘lib qoldim. Xullas, yozmasam bo‘lmadi, stolga o‘tirdim.

Bo‘lar ish bo‘ldi. Endi bunday qilaman: o‘sha voqeani katta yozuvchilar qilganday, kichik bo‘limlarga bo‘lib, har biriga mazmuniga moslab qisqa-qisqa sarlavhachalar qo‘yaman. Jo‘ra amakim aytganday, yolg‘on gap qo‘shmayman. Ko‘rganimni, bilganimni yozaman.

Bo‘pti bo‘lmasa, boshladim...

Qalli otani izlab

Men tushgan «IL-14» samolyoti To‘rtko‘l ustidan bir aylanib, asta-sekin balandlay boshladi. Ilyuminatordan pastga qarayman: ko‘nglim allaqanday behuzur. Samolyotning kumush qanotlari lapanglagan sayin daryo sohilidagi rayonimiz go‘yo kattakon bir patnisu qandaydir beso‘naqay qo‘l uni goh uyoqqa, goh buyoqqa qiyshaytirayotganday bo‘ladi. Dahshatdan yuragim orqamga tortib ketdi. Pastga qaramaslikka ahd qildim. Samolyot kulrang bulutlar orasiga sho‘ng‘idi. Endi atrofda faqat momiq bulutlar go‘yo samolyotimizning qanotlarini silab o‘tayotganday... Asta yon-verimga qaradim. Kreslolardagi odamlar parvo qilmay bir-birlari bilan gaplashib o‘tirar, ba‘zilari boshlarini yumshoq o‘rindiqlarning orqa suyanchig‘iga tashlab, ko‘zini chirt yumib olgan, ba‘zilari esa gazeta, jurnal o‘qir edi. Men ham biron narsa bilan ovunish niyatida oldimdagi suyanchiqning xal-tasidan bitta gazeta olib ko‘ra boshlagan ham edimki,

birdan samolyotimiz pastga tushib ketganday bo'ldi. Kimdir chinqirib yubordi. Narigi tarafda o'tirgan bir semiz kishining rangida qon qolmadi, oppoq oqarib, yuzlariga ter toshib ketdi. Mening ham qutim o'chib, jonholatda o'rindiqning yonboshidagi charm suyan-chiqni shartta ushlab oldim. O'pkam og'zimga tiqilib, nafas ololmay qoldim. Hamma bir-biriga qarab go'yo hech narsa bo'lmaganday, jilmayishib qo'ydi. Haligi semiz kishi atrofga alanglab boshini chayqadi-yu, cho'n-tagidan dastro'molini olib yuzlarini arta boshladi...

Ilgari ham samolyotga bir marta tushganman. Lekin bunday bo'lmagan edi. Unda yonimda oyim bilan dadam bo'lgani uchunmi, bilmadim, hech narsa sezmagani edim. Bu gal bir o'zim ketyapman. Hozir shu ketishda Nukusga qo'namiz. Keyin yana boshqa samolyotga minib Orol dengiziga qarab uchaman.

Hamma gapni o'sha Mahfuza qaqildoq boshladi. Qayoqdagi gaplarni topib yuradi. U desang bu deydi, bu desang u deydi, aytganini qildiradi. Bundan bir hafta ilgari majlis bo'ldi. O'sha majlisda bahorgi kanikulimiz rejaları muhokama qilindi. Reja bo'yicha maktabimiz orqasidagi chala stadionni bitiradigan, atrofiga ko'chat o'tqazadigan bo'ldik. Roziq degan o'rtog'imiz algebradan chorak yakunida ikki olib qolgan edi. Bir-ikkita bola Roziq bilan shug'ullanadigan bo'ldi. Nihoyat, oxirigi masala sinfimiz safiga faxriy a'zo qabul qilish edi. Faxriy a'zo eng dongdor kishilardan bo'lishi kerak ekan. Keyin bu ishni to bitmaguncha hech kim: na o'qituvchilarimiz, na sinf rahbarimiz, na yetakchimiz bilmasligi kerak ekan. Bordiyu, birov bilib qolsa, bolalarning aytishicha, qizig'i qolmaydi. Bu to'g'rida Mahfuzaning o'zi gapirib, kimni yetakchi faxriy a'zo qilamiz, deb qoldi. O'rinbo'y degan bir ozg'in, naynov sinfdoshimiz qo'lini ko'tarib o'rnidan turdi. Bo'yi sinf shiftiga sal yetmay turardi.

— Menda taklif bor, — deb bolalarga bir-bir qarab chiqdi. — Anavi Chinnixon opani... Mexanizator, bu yil bir yuz oltmish tonna paxta terdi. Qalay?

- Bo‘lmaydi. Bilasanmi, qahramon bo‘lishi kerak. Birdan bahs boshlanib ketdi:
- Qahramon bo‘lishi shart emas.
- To‘g‘ri, yaxshi mehnat qilayotganlarning hammasi qahramon. Bugun bo‘lmasa ertaga qahramon bo‘ladi.
- To‘g‘ri, hali nomi chiqmagan qahramonlarni topishimiz kerak.
- Chinnixon opamga men qarshi emasman. Biroq...
- Nima biroq?
- 7-«B» dagilar u kishiga allaqachon ega chiqishgan. Undan keyin maktabimizdagi hamma faxriylar paxtakorlardan. Paxtachilikdan boshqa soha yo‘qmi? Chorvachilik-chi?
- Baliqchilik-chi?
- Ha, rost-a! Baliqchilik-chi?
- Gap shu yerga kelganda men jim turolmadim. Qo‘limni ko‘tardim.
- Gapi, Sog‘indiq, — dedi Mahfuza. Tomog‘imni qirib, gapni uzoqdan boshladim.
- Go‘zal Qoraqalpog‘istonimiz «oq oltin»i, qorako‘li, undan keyin, — deb yana boshqa sohalarni o‘ylab turgan edim, Samar quv gapimni og‘zimdan yulib oldi:
- Opqoch, shoir! Mo‘ynasi, balig‘i... — deb kuldi. Mahfuza uni jerkib berdi.
- Nima, mo‘ynasi, balig‘i yomonmi? — dedim qizishib. — Mo‘ynasini paltongizga yoqa qilasiz, balig‘ini maza qilib yeysiz... Men, yaqinda Qahramon bo‘lgan Qalli ota Shomurodovni faxriylikka tavsiya qilaman.
- Hamma bolalar bir-birlariga qarab, jimib qolishdi.
- Baliqchimi?
- Baliqchi. Mo‘ynoqdan
- Qachon qahramon bo‘lgan?
- O‘tgan yili.
- Sen qayoqdan bilasan? — deb so‘rab qoldi Samad quv jilmayib.

— Birinchidan, gazeta o‘qib turish kerak, Samadvoy, — dedim sal jahlim chiqib. — Ikkinchidan, o‘sha yerda Aset degan bir o‘rtog‘im bor. Dadasi doktor. Ismlari Japaq. Dadam bilan birga Toshkentda o‘qishgan. O‘sha o‘rtog‘im bilan xat yozishib turamiz. Har yili mehmonga chaqiradi. Boraman, deb borolmayman. Huv, o‘tgan yili keluvdi-ku. Sen bilasan, Roziq.

— E, o‘shami?

— O‘sha-da.

Gapni sal cho‘zibroq yuborganimizni Mahfuza sezdi shekilli:

— Xo‘sh, nima deysizlar? Qalli otani faxriy qilib saylaymizmi? — dedi.

— Saylaymiz! — deyishdi hamma bolalar bir og‘izdan. Bu taklifga faqat Samad quv qarshi chiqdi.

— Xo‘p, sayladik, — dedi u, go‘yo katta kishilarddek qoshlarini chimirib. — Saylangan odamning o‘zi xabardor bo‘lishi kerakmi, yo‘qmi? Undan keyin Mo‘ynoq qayoqda-yu, biz qayoqdamiz? Yaqin joyda bo‘lsa ekan, unda boshqa gap edi...

— Nima bo‘pti, xat yozib ma‘lum qilamiz-qo‘yamiz.

— Eh, algebradan qarzim bo‘lmaganida, o‘zim borib kelardim, — dedi Roziq.

— Aytishga oson, — deb kuldi Samad.

Jahlim chiqib ketdi. Bizlar bir narsa qilmoqchi bo‘lsak, nuqul qarshilik ko‘rsatgani ko‘rsatgan shu Samad.

— Men borib kelaman! — dedim. — O‘rtog‘im ham anchadan beri, bir kelib ket, deb qo‘ymay yurgan edi. Shu bahonada ko‘rib kelaman.

— Agar unday bo‘lsa, mayli, borib kela qolsin, — dedi Mahfuza jiddiy. — Biroq tag‘in bir gap bor.

«Qanday gap?» deganday, hamma uning og‘ziga tikildi. U biroz sukutdan so‘ng, xuddi kattalarddek og‘ir gap boshladi:

— Hali qiladigan ishlar juda ko‘p. Masalan, o‘lkani o‘rganish, fotogazeta chiqarish, jonli to‘garak tashkil etish... Mening bir taklifim bor.

— Qanaqa taklif?

— Hammaga ma'lum, Sog'indi q tупpa-tuzuk suratchi. Fotoapparatini olib ketsa, bitta fotogazetaga yetarli surat ham olib kelishi mumkin.

— Juda to'g'ri taklif.

— Yasha, Mahfuza! Shunday qilinsa, ham fotogazeta bo'ladi, ham uni tomosha qilib, oz bo'lsa ham Mo'ynoq bilan tanishamiz.

— Ha-da!

— Qoyil!

— Kelishdikmi?

— Bo'пти.

Gap shu bilan tomom bo'ldi. Bolalar o'zaro maslahatlashib, Aset o'qiydigan sinf bolalariga do'stona xat yozishdi.

Masala hal bo'lgandan keyin maslahatchim ko'payib ketdi.

— Fotoapparatini unutma.

— Menda ikkita plyonka bor. Ertaga olib kelaman.

— Menda ham bor.

— Issiq kiyinib ol. U tomonlar sovuq.

— Asetga telegramma berishimiz kerak, chiqib kutib olsin.

Telegramma bir hafta ilgari Mo'ynoqqa qarab yo'l oldi. Men bo'lsam mana endi uchib ketyapman...

Samolyotning guvillashidan quloqlarim bitib qolgan edi. Uchuvchilar kabinasidan kelishgagina, xushbichim bir rus qizi chiqib nimadir dedi. Eshitmadim. Kabina eshigining tepasidagi qizil chiroq yondi. Hamma o'tirgan joyida kamarlarini bog'lay boshladi. Pastga tushib borayotganimizni payqadim. Ancha ko'nikib qolganim uchunmi, bu gal osmonga ko'tarilayotganimizdek bezovta bo'lmadim.

Endi bo'lsa, Nukus aeroporti kassasidan biletimga belgi qo'ydirib, bir chetda turgan ikki qanotli samolyotga qarab kelyapman. Oldimda uchta-to'rta, orqamda ham bir-ikkita odam. G'arch-g'urch qor bosib kelyapmiz. Soat uchlar bo'lsa ham kun ancha sovuq, quruq izg'irin esib turibdi. Ko'zlarimdan yosh

oqib, oldimga to'g'ri qarayolmayman. Bir mahal samolyotga yaqinlashganda ko'rib qoldim, samolyotimizning g'ildiraklari o'rniga chena o'rnatib qo'yilibdi. Bunaqa samolyotni birinchi ko'rishim. Hayron qoldim. Qanaqa qilib ucharkan-a?

Samolyotning kichkinagina zinapoyasiga bir oyog'imni qo'yib, eshigidan ushlagan edim, qo'llarim temirga chip etib yopishib qolsa bo'ladimi! Avvaliga tok urdi, deb qo'rqib ketdim. Keyin bilsam, sovuqdan ekan. Jonholatda qo'llarimni eshik tutqichidan yulib olgan edim, orqamga qalqib ketdim. Xayriyat, orqamda bir chol turgan ekan, «ehtiyot bo'l, bolam», deb suyab qoldi. Ichkaridan kimdir qo'lini cho'zdi. Orqamdagi ryukzak ham bir balo bo'ldi. Ichida uncha ko'pam narsa yo'q: fotoapparat, beshta plyonka, keyin fonarimni ham olganman. Asetga sovg'a qilmoqchi-man. Oyim mayda-chuyda sovg'a-salom bergan: konfet, pechenye, kulcha deganday... Ichimdan kiyadigan issiq kiyimlarim bilan zerikmaslik uchun olgan uchto'rtta kitobim ham shuning ichida... Og'irlik qilganini shu yerda sezdim. Orqamdan haligi chol suyab, qo'limdan kimdir ichkariga qarab tortmaganda samolyotga chiqib olishim amrimahol edi. Ichkariga bir amallab kirib olganimdan keyin, ularga rahmat aytdim. Sal o'tmay samolyotning motorlari tarillab, parraklari aylana boshladi. Tagimiz sirg'anib ketganday bo'ldi, samolyot bir-ikki marta lapanglab, tagi dupur-dupur qildi-yu, tovonlari yerdan uzildi shekilli, silliqqina suza boshladi. Oynadan tashqariga qarab hech narsa ko'ra olmadim, u ichkaridan terlab, yupqa qirov bog'lagan edi. Samolyotning ichi ancha issiq ekan. Motorlarning qattiq guvillashidan odamlarning gaplari eshitilmas, faqat og'izlari qimirlar, bir-birlari bilan imo-ishora orqali gaplashishar edi. Boya meni samolyotga chiqishda suyagan chol shunday ro'paramda o'tirgan ekan, endi aniq ko'rindi: qoramag'izdan kelgan yuzlari to'la ajin, cho'qqisoqol. Boshida tulki tumoq, egnida qora plash. Ichidan qora chiy baxmal kamzul kiyib olibdi, yoqasi ko'rinib

turibdi. O'ng chakkasida no'xatdek xoli bor ekan. Menga qarab jilmayganida ko'rib qoldim.

— Yo'l bo'lsin, bolam? — dedi u menga engashib. Motorning guvillashi ovozini titratib eshittirdi.

— Mo'ynoqqa mehmonga, — deb qichqirdim men.

— Yolg'izmisan?

— Hovva.

— U yoqdagilar sening kelishingni biladimi?

— Hovva. Telegramma berganmiz.

Chol boshini silkidi.

Salon oynaklarini qirov bosib qolgani yomon bo'ldi-da. Bo'lmasa, atrofni tomosha qilib ketar ekanman. Bu samolyot «IL-14»ga qaraganda ancha past uchadi. Yer ham ancha yaqindan ko'rinadi. Bemalol tomosha qilsa bo'ladi. Men o'tgan yili yozda oyim, dadam bilan Urganchga uchganimizda ko'rganman. Yuqoridan uylar xuddi gugurt qutisidek bo'lib ko'rinadi. Daryo tarmoq-tarmoq bo'lib yayilib oqadi. Daryo bo'yidagi qamishlar, to'qaylar, qarta-qarta paxta paykallari ajoyib bo'lib ko'rinadi. Maktabimizda katta bir xarita bor. Xuddi shunga o'xshaydi. Asli xaritani ham tepadan turib chizsa kerak-da! Ayniqsa, to'qay tepasiga kelganda ba'zan samolyotning pastlab uchadigan odati bor. Shunda uning guvillashidan qo'rqib qochgan kiyiklar to'dasini ko'rasiz... Chumolidek, orqasidan chang ko'tarib, boshi oqqan tomonga qochishadi! Geografiya o'qituvchimiz bu haqda ko'p gapirardi. O'zi ovchi ekan. O'tgan yili Amu bo'yidagi kolxoz qo'ylariga bo'ri doriganda, vertolyotdan bo'rilarni qirib tashlashda qatnashgan. Qanday qilib otishar ekan-a, tepadan? Tag'in vertolyot ustida turib?! Ha, bu haqda Aset ham o'tgan yili kelganida aytib bergan edi...

Aset telegrammamizni olmagan bo'lsa-ya! Unda nima bo'ladi? Kutib olgani chiqsa-ku, yaxshi, chiqmasa nima bo'ladi? Ishqilib, telegrammani olgan bo'lsin-da. Mabodo chiqmasa, shu o'rtada uy-puy bordir. Uy bo'lmasa, manavi chol tashlab ketmas, axir. Ko'rinishidan yaxshi cholga o'xshaydi. Qalli ota

ham shunga o'xshaganmikin? Yo'q, u qahramon! Bunaqa oddiy chollardan emas. Qo'llari chayir, o'zi baland bo'yli, pahlavon... Har to'r solganda uch-to'rt tonna baliqni bemalol dengiz qa'ridan tortib chiqara oladigan pahlavon...

Shu mahal ko'z o'ngimda baland bo'yli, muskullari bo'rtib chiqqan, ko'kraklari keng, xuddi ertaklarda hikoya qilinadigan afsonaviy bir odam paydo bo'ldi. U Orol dengizining o'rtasida turar, suv uning tizzasidan kelardi. U hadeb kattakon bir to'rni tortar, baliq deganing g'ij-g'ij edi...

Birdan samolyotimiz lapanglab, tagimiz dupurlab ketdi.

— Keldik! — dedi haligi chol kulib.

Ancha kech kirib qolgani ko'rinib turardi. Salon qorong'i tortgan, nariroqda o'tirganlarni ajratib bo'lmasdi. Oldimizdagi eshik ochilib, uchuvchi yigit chiqdi. Ko'rinishdan xushchaqchaq yigitga o'xshaydi. U eshikni ochdi. Tashqaridan gup etib oppoq bug' urildi.

— Qosh qorayib qolgan ekan, — dedi kimdir.

Uchuvchi yigit eshik oldiga temir narvonni qo'ydi. Odamlar asta-sekin tusha boshladi. Men uch odamdan keyin tushdim. Kun qorasovuq, qorong'i. Odamlar go'yo odam emas odamning ko'lankasiga o'xshaydi. Hamma nariroqdagi qorayib turgan uy tomonga ketar edi. Men ham o'sha yoqqa qarab yurdim. Haligi uyga yaqinlashib qolganimda, kimdir birov oldimdan chiqdi.

— Sog'indiq!

Darrov tanidim. Rostimni aytсам, juda quvonib ketdim.

— Aset!

— Ova!¹ Men. Omon-omon, — deb quchoqlab ketdi.

— Salom, — dedim men ham quvonib.

Uning orqasida yana ikkita odam turardi.

¹ To'rtko'llik o'zbeklar «hovva», qoraqalpoqlar «ova» deyishadi.

— Mana bu — Boytemir, bu — Safargul. Seni kutib olgani chiqishdi.

Men ular bilan qo‘l berishib ko‘rishdim. Aset yelkamdandan ryukzagimni olib, oldinga tushdi.

— Qani, ketdik!

Men orqamga qaradim. Haligi birga kelgan yo‘ldoshlarimning birortasi ham ko‘rinmasdi. Yaxshiyamki, Asetning chiqqani, deb o‘ylayman o‘zimcha, bo‘lmasa naq yolg‘iz o‘zim qolarkanman! Sal yurganimizdan so‘ng Aset to‘xtadi.

— Qani, chiq, Sog‘indiq!

Qarasam, bir ot qo‘shig‘lik chena turibdi. Chenaga chiqdim, ustiga pichan tashlab, yumshoq qilib qo‘ygan ekan. Aset chenada katta to‘n ham ola chiqqan ekan, joylashib o‘tirganimizdan keyin u uchalamizning oyoqlarimizga to‘nni yopdi.

— Menga ustimdagi ham bo‘ladi. Qani, chuh, jonivor!

Chana qorni yoqimli g‘ichirlatib, sirpanib ketdi...

Tanishuv

Quyosh terak bo‘yi ko‘tarilib qolgan. Osmonda to‘da-to‘da kulrang bulutlar xuddi juldur ko‘rpaga o‘xshab asta qalqib yuribdi. Qorasovuq. Kechasi tag‘in qor tushibdi. Atrof xuddi shakar sepib qo‘yganay oppoq. Qandaydir bir nozik zarrachalar quyosh nuri-da ko‘zingni olguday yaltiraydi. Kecha kechqurun kun tuman bo‘lgani uchun bu yerlar menga biyday dala bo‘lib ko‘ringan edi. Yo‘q, unchalik emas ekan. Huv olislarda podalar, suruvlar miriqib yoyilib yurishibdi. Yo‘l chekkasidagi jing‘il, to‘rang‘il, chiylar g‘alati bir suratni eslatadi: go‘yo urush mahali-yu, uloqtirilgan granatalar ustma-ust portlagan... Ishonmayapsiz shekilli? O‘zingiz ko‘rganingizda ham shunga o‘xshatgan bo‘lar edingiz. Qarang, chiylarning tagi ingichkayu, barg tomoni yo‘g‘on, xuddi portlab sochilib ketganday...

Chenamiz uchib kelyapti. Ustida faqat Aset ikkalamiz, xolos. Oyisi Oygul opani aeroportga kuzatib qaytyapmiz. Aset negadir xomush. U tizginni silkigan sayin to'riq ot qulog'ini gajak qilib olg'a intiladi, xo'rs-xo'rs qilib burunlaridan oppoq bug' chiqaradi. Chenamiz olg'a intiladi. Ot tuyoqlarida qotib qolgan sumalaklar qo'ng'iroqdek shildir-shildir qiladi. Asetning qovog'i soliq. Ehtimol, boya oyisining aeroportda aytgan gaplaridan xafa bo'lgandir. Menimcha, Aset bu gaplarni oyisi mening oldimda aytganidan uyalgan bo'lsa kerak. Qiziq, uning oyisi ham xuddi mening oyimga o'xshar ekan. O'zi bahorgi kanikul munosabati bilan Nukusga — o'qituvchilar majlisiga ketyapti-yu, ko'ngli Aset bilan menda. Hamma samolyotga qarab shoshilsa, u Aset ikkalamizni oldiga chaqirib olib, nima deydi deng:

— Men ikki-uch kunda qaytib kelaman. To'polon qilmay o'ynab yuringlar, xo'pmi? Aksiga olganday dadang ham ish bilan ketib qoldi. Buvijoningni ranjitma...

O'h-ho', birpasda Asetning hamma qiliqlarini aytdi-qo'ydi: buvisining so'ziga kirmasligi bormi, allaqayoqlarga sanqib ketishi bormi, singlisiga kun bermasligi bormi... Qo'ying-chi, injiqlik qilib ovqat yemaganigacha!.. Bilishimcha, u shuning uchun indamay kelyapti.

Men yana atrofni tomosha qila boshladim: uzoq-uzoqlarda qandaydir yapasqi, pastak uylar qorayib ko'rinardi. Asetdan so'radim:

— Bu atrofda ham boshqa ovullar bormi?

— Bor.

— Qanaqa?

— Bizning ovulni Muyten ovuli, deyishadi. Bundan uch-to'rt chaqirim narida Dumaloq ko'l bor. Ketguningcha olib borib ko'rsataman. Ana o'sha ko'l bo'yida Qabasin, Ashamayli, undan ham narida Qorakesak ovullari bor.

Odamlari baliqchilik qiladi.

— Haligi aytgan Dumaloq ko'lgga suv qayoqdan keladi?

— Daryodan quyiladi.

— Daryo Orol dengiziga quyilmaydimi?

— Quyiladi.

— Qanday qilib?

— Amudaryo Orol dengiziga yaqinlashganda uchto'rtta tarmoqqa bo'linib ketadi. Ana shu tarmoqlaridan biri Qipchoq daryo, yana bir Quna daryo, uchinchisi Oqdaryo, bizning ovulimiz o'sha Oqdaryoning bo'yida.

— Daryo ovuldan uzoqmi?

— Yo'q. Ikki chaqirimcha bor. Har kuni borib kelamiz...

— Cho'milasizlarmi?

— Ova. Yozda.

— Baliqni qayoqdan ovlaysizlar?

— Daryodan ham, ko'ldan ham. Hozir dengizdan ovlashadi. Daryoda hali muz bor.

Asetning qovog'i boyagidan sal ochilay dedi. Ovulga yetib keldik. Oldimizdan Asetning iti chiqdi. Chena atrofida gir aylanib chopadi. Rostini aytsam, tushishga qo'rqdim.

— Qo'rqma, erkalanyapti-ku, — dedi Aset tirjayib. Asta chenadan tushdim. Haytovur indamadi. Yonimga kelib etaklarimni hidlayotgan edi, Aset baqirib berdi: — Bo'ribosar, tur yo'qol!

It juda qo'rqoq ekan. Dumini qisib, bir menga, bir Asetga mo'lt-mo'lt qarab bostirmaning tagiga kirib ketdi. Aset otni chenadan chiqara boshladi. Men ikki qo'limni cho'ntagimga solib, nariroqdan Asetlarning uyini, ovulini tomosha qildim.

Uyning shunday yonginasida alohida yog'ochdan qaznoq qilinib, tuzlangan baliqlar osib tashlangan. Sap-sariq. Ko'rib og'izlarim suv ochib ketdi. Xuddi qovun qoqiga o'xshab turibdi.

— Sog'indiq!

Orqamga yalt etib qarasam, Aset.

— Yur, choy ichamiz.

Uyga kirdik. Kecha kechqurun tuzukkina ko'rgan edim. Asetning buvisi juda mehribon kampir ekan. Girgitton bo'lib, atrofimizda aylanib yuribdi.

— Keldinglarmi, chiroqlarim, o'tiringlar, hozir so'k oshim ham pishay deb qoldi. Hoy, Asetjon, mehmon bolaga baliq olib chiqib ber, tansiq, yesin!

Aset o'rnidan turib narigi xonaga kirib ketdi. Kampir qozon-tovoq bilan ovora. Men uy ichiga razm soldim. Buni qaranga, tashqaridan qaragan odam, bular juda kambag'al turishar ekan, deb o'ylashi mumkin. Yo'q, sira ham undoq emas. Uy ichi juda shinam. Ozoda. Qo'sha-qo'sha gilamlar, naq cho'g'day yonib turibdi. Uy anjomlari hammasi joyida, to'rda, stol ustida kattakon «Neringa» degan radiola, «Rubin» degan televizor. Bularning televizorlari Bokudan ham olar ekan. Stol, stullar. Biroq uylarning shifti juda past. Aytishlaricha, shifti past bo'lsa uy ichi issiq bo'larmish.

Aset uzunligi naq yarim metrcha keladigan bir baliq ko'tarib kirdi. Men shoshib qoldim.

— Hammasini yeyolmayman!

Aset kulib yubordi.

— Ova, bir parchasiniyoq yeb ko'r avval. — U pichoq bilan dum tomonidan bir qarichcha kesib, oldimga qo'ydi.

— Shuni yesang kuni bilan suv ichib yurasan.

Sho'r demasa, juda mazali ekan. Avvaliga hammasini yeb qo'yaman, deb o'ylagandim, yeyolmadim. Aset yegin deb qistadi. Keyin yeyman, dedim. Kampir bir kosadan so'k oshi olib kirdi. Biram shirinki... Oyim nuqul ovqat ichmaysan, deb urishgani urishgan uyda. Mana shunaqa ovqatlarni pishirib bersa, nega yemas ekanman, yeyman!

Kimdir qichqirganday bo'ldi. Aset derazadan bo'yini cho'zib:

— Kiraveringlar, — dedi. Keyin menga qarab eshik tomonga imladi. — Bolalar kelishyapti

Eshikdan uchta bola, bir qiz kirib kelishdi. Biri Boytemir, ikkinchisi Safargul, bularni taniyman.

Kecha ular meni kutib olgani cheneda aeroportga chiqishgan.

— Tanishib qo‘yinglar, — dedi Aset. — Safargul bilan Boytemirni kecha ko‘rgansan. Mana bu — Nazar, bu — Seyt. Hammasi yettinchi sinfdan. O‘tiringlar.

Hammamiz stol atrofiga o‘tirdik. Aset ularning oldiga ham bir parcha-bir parchadan baliq kesib qo‘ydi. Kampir kirib juda xursand bo‘lib ketdi.

— Voy, bo‘ylaringga qoqindiq! Asetjonimning o‘rtoqlari kelibdi. Hozir, hozir ovqat olib kiraman... — deb tashqariga chiqib ketdi. Boytemir uning orqasidan qichqirdi:

— Hozir uydan ovqat yeb keldik.

Kampir bu gapni eshitmadi. Ularga ham kosada so‘k oshi olib kirdi.

— Olinglar, bolajonlarim, olib o‘tiringlar. Asetjonimning o‘rtog‘i keldi To‘rtko‘ldan. Olinglar...

Kampir bizlarga xalaqit bermay deganday, asta chiqib ketdi. Boytemir qoshiqni kosaga solib aylantirar ekan, Seytga qarab nimadir deb imo qildi. Seyt avval lablarini burib, yelkasini uchirdi-da:

— Ana, sinfkom gapirsin, — dedi.

Qarang, bularda ham sinfkom qiz bola ekan. Safargul avval kattalardek barmoqlarini barmoqlari orasiga olib qarsillatib jilmaydi-da, asta gap boshladi:

— Bizlar kechagi gap to‘g‘risida kelgan edik.

Men ularning imosiga darrov tushundim. Kecha kechqurun men ularga bu yerga kelishim sababini gapirib bergan edim. Shunda ular bu masalani o‘ylab ko‘rmoqchi bo‘lgan edilar. Buni qarangki, o‘sha gapni kechasi bilan o‘ylab chiqishipti. Rahmat, sizlarga, do‘stlarim!

— Ova, shuni o‘ylab yuribmiz boshimizni qotirib, — dedi Boytemir xuddi bir yangilik ochganday sevinib. — Ertaga maktabda Qalli ota bilan uchrashuv bor ekan-ku!

— Uchrashuv bo‘lsa nima bo‘lipti, — dedi cho‘rt kesib Aset.

— Axir Sog‘indiq Qalli ota bilan uchrashishi kerakmi?

— Kerak. Xo‘sh? — dedi Aset Safargulning og‘ziga tikilib. Aset hali ham hech narsani tushunmagandi. Safargul kulib gapida davom etdi:

— O‘sha majlisda Qalli otani Sog‘indiq bilan tanishtiramiz. Nima maqsadda kelganini otaga aytamiz...

Safargulning gapini Seyt ilib ketdi:

— O‘sha majlisda Sog‘indiqqa so‘z beramiz. U ozgina gapirib, otani tabriklaydi...

Men xuddi ishim bitib qolganday quvonib ketdim. Aset ham jilmayib qarab turdi-da, so‘radi:

— Bu aql kimdan chiqdi?

Seyt imo bilan Safargulni ko‘rsatdi.

— Qoyil! — deb yubordi Aset. — Safargulga shon-sharaflar bo‘lsin!

Shovqin-suronni eshitib, kampir eshikdan boshini tiqdi:

— Nima bo‘ldi, bo‘taloqlarim?!

— Hech narsa... Shunday, o‘zimiz...

— Vahimalaring qurmasin-ey... — deb kampir yoqasiga tufladi-da, yana ishi bilan bo‘lib ketdi. Hammamiz shu qarorga kelib, o‘rnimizdan turdik.

— Ova, aytganday, Sog‘indiq ertaga majlisda Qalli otaga gapiradigan gapini bir qog‘ozga yozib olsin, — dedi Safargul. — Birgalashib yozsanglar ham bo‘ladi.

— Birpas o‘ynab kelaylik, keyin. Sog‘indiqlarning o‘zi ham qotirib tashlaydi. Shoir, — dedi Aset. Men boshimni sal egib jilmayib qo‘ydim.

Ko‘chaga chiqdik.

— Qayoqqa boramiz? — dedi Seyt.

— Sog‘indiqqa daryoni ko‘rsatmaymizmi? — dedi Boytemir.

— Uncha qiziq emas, nuqul muz-muz. Nimasi qiziq shu daryoning!

— Bilasizlarmi, bolalar, huv anavi tepadagi yaxmalakka boraylik. Sog‘indiq ham biz qilgan ishlarni bir ko‘rsin-da.

— To'g'ri, birpas chenada uchamiz, — dedi Boytemir.

— Aset, kichkina chenangni olib chiq.

Men bo'ynimga fotoapparatimni osib oldim.

Kunbotishdagi tepalikka qarab ketdik. Borsak ovulning deyarli hamma bolalari shu yerda. Biri chenasini sudrab tepalikka chiqib ketayotgan, biri chenaga mukkasidan yotib olib pastga g'izillab uchib tushib kelayotgan, biri yo'l chekkasida ag'darilib ustboshini qoqayotgan... Xullas, tepalik bag'ri bolalar bilan to'la, qiy-chuv!

Katta tepalik ekan, ustiga suv quyishibdi. Chamamda ellik-oltmish metrcha keladigan joy ko'm-ko'k yaxmalak bo'libdi. Shu yaxmalakning o'ng tomonini chopib zinachalar qilishibdi. Bolalar shu zinachalardan chenalarini yuqoriga olib chiqib, pastga qarab uchishardi. Buni otryad sovetining qarori bilan Asetlar kichkintoylarga qilib berishgan bo'lsa ham o'zlari kelib uchib turisharkan. Biz tomonda bunday tepalik qayda? Bo'lsa, foydalangan bo'lar edik-a!

Boytemir Asetning qo'lidan chenani olib, zinadan tepalikka qarab ko'tarila boshladi. Sal o'tmayoq u tepadan chenada g'izillab uchib tushdi. Men uning suratini olib qo'ydim.

Aset ko'rib qo'y, deganday menga bir qaradi.

— Tag'in qanaqa o'yinlaring bor? — deb so'radim.

— O'h-ho', o'yinlarimiz ko'p, — dedi Seyt.

— Lapta, to'p-tayoq, futbol...

— E, bu o'yinlar yozda o'ynaladi-ku? Qishdagisini so'rayotibman.

Ular hayron bo'lib bir-birlariga qarashdi.

— Sizlar tomonda qanaqa o'yinlar bor? — deb so'rab qoldi Safargul.

— Bizlar tomondami? — deb chaynaldim. — Bizlar tomonda, masalan, «Qorxat» degan o'yinimiz bor.

— Bu qanaqa o'yin?

Bolalar atrofimga to'planishib qoldi. Shu savoldan — ularda bu o'yinning yo'qligini bilib, rosa olib qochdim.

— Juda qiziq o‘yin, qor yog‘adi-ku, a? Ana o‘shanda qor yoqqan kuni yaxshilab xat yozilib, istagan o‘rtog‘ingning qo‘liga tutqazishing kerak.

— Undan keyin-chi?

— Keyin, uning shartlari bor: xat qo‘lga berilishi, xat bergan kishi qo‘lga tushib qolmasligi kerak. Xat she‘r bilan yoziladi. O‘sha xatni olib, «qo‘lga tushgan» odam xatda ko‘rsatilgan shartning hammasini bajara-di. Mabodo, qo‘lga tushib qolsa, haligi shartni qorxat yozgan odamning o‘zi qilishi kerak.

— O‘h-ho‘, juda qiziq-ku!

Kimdir go‘yo qo‘lga tushib qolganday qiqirlab kulib yubordi. Men ularga «qorxat»ning hamma shart-larini yaxshilab tushuntirdim-u, biroq bu o‘yin faqat birinchi qor tushganda bo‘lishini aytmadim.

Bu o‘yin ularga juda yoqdi.

Ancha mahalgacha tepalikda chena uchdik. To‘planishib, esdalik uchun suratga tushdik: avvaliga o‘zim oldim. Keyin men o‘rtaga kelib o‘tirganimda Boytemir oldi. Havoga bulutlar chiqib, mayda qor uchqunlay boshladi. Kun juda salqin edi. Ancha qorong‘i tortib, yaylovdan podalar qaytdi. Ovul itlari hura boshladi. Bizlar ham chenalarimizni sudrab, uy-uyimizga qaytdik.

— Havoning avzoyi buzuq, tag‘in qor yog‘adi shekilli? — dedi Aset.

— Ehtimol...

Kechki ovqatdan so‘ng men stolga o‘tirdim. Ertaga majlisda gapiradigan gaplarimni yozib, tayyorlab qo‘yishim kerak edi-da!

Oldimda qog‘oz bilan qalam, o‘ylay boshladim.

Qorxat

Ertalab turib hovliga chiqsak, laylakqor yog‘ayot-gan ekan. Xuddi oqqushning patiga o‘xshab to‘zg‘ib tushyapti. Yer-u ko‘k oppoq qor. Bossang, oyog‘ing tizzalaringgacha botib ketadi. Xuddi momiq paxtaday! Men bo‘sag‘adan avaylab tashqariga qadam qo‘ydim.

Aset bo'lsa mendan ilgari chiqib ketgan. Bostirmaning ustuniga osib qo'yilgan umivalnikdan suv oqizib yuzini yuvyapti. Suv, albatta, muzday bo'lsa kerak. Birdan tanam junjikib ketdi. Nima iloj? O'zimizning uyda erkalik qilsam, yarashadi. Bu yerda mehmonman. Avaylab Asetning izidan bir-bir bosib uning oldiga bordim. U yuvinib bo'lib, artina boshladi.

— Yuvin. Hozir sochiq olib chiqib beraman.

Aset uyga kirib ketdi. Men avval qo'llarimning uchini, keyin yuzimni tez-tez yuhib, uyga kirib ketayotganimda oldimdan Aset sochiq olib chiqib qoldi. Bo'sag'ada turib diydirab artina boshladim.

— Ha, sovuqmi?

— Hovva.

— Bo'lmasa kiyinib chiq. Hozir isinamiz.

— Qanday qilib?

— Kiyinib chiq, ko'rasan.

Uyga kirib paltoni, quloqchinimni kiyib chiqsam, Aset hovlining o'rtasida katta faner taxtadan qilingan yog'och kurakni ushlab tirjayib turibdi. Chiqishim bilan qo'limga tutqazdi.

— Ma, ushla. Men hozir Boytemirlarnikini olib kelaman. Ikkovlashib choy qaynaguncha kuraymiz.

Oldim. Birpasda Aset Boytemirlarnikidan katta kurak olib keldi. Avvaliga men qor kurash qiyin bo'ladi, deb yurgandim. Uyda bunday ishlarni qilmasdimda. Yo'q yangi yoqqan zamon kuralsa, uncha og'ir bo'lmas ekan. Birpasda hovlining qorini xirmondagi oppoq paxtaga o'xshatib bir chetga uyib tashladik. Sovuq qayoqqa ketganini bilmay qoldik o'zimiz ham. Terlab ketdik. Hammadan ham Asetning buvisi ishimizdan xursand.

— Bo'taloqlarimdan aylanay. Qani, choyga kira qolinglar.

Bugun choy juda ham shirin bo'lib ketibdi. Ichgan sayin ichging keladi. Bilmadim, sut qo'shilgani uchunmi yo avval ish qilib, keyin ovqat yeyilsa shirin bo'ladi, derdi dadam, shungami, bilmadim, ishqilib, juda shirin.

— Buvi, dadam qanilar? — so‘rab qoldi choy ho‘playotib Aset.

— Dadang sho‘rlik ertalab turib, choy ham ichmasdan ketdi, — dedi kampir o‘g‘liga achinib. — Anavi Qalli otang kelib olib ketdi.

Men yalt etib Asetga qaradim.

— Qalli ota dedingizmi? — deb so‘radi Aset hayron bo‘lib.

— Ova. Dengizda bir baliqchi qattiq shikastlangan ko‘rinadi.

Buni qarang endi. Qidirib yurgan odamim o‘z oyog‘i bilan kelsa-yu, bizlar dong qotib uxlab yotsak. Gapirisha olmaganimda ham, ko‘rib olardim-ku, axir, hech bo‘lmaganda. E...

Narigi uydan Asetning singlisi buvisini chaqirib qoldi. Kampir o‘sha yoqqa kirib ketganda Aset menga qarab:

— Majlisda gapiradigan gapingni yozib oldingmi? — dedi.

— Hovva. O‘qib beraymi?

— Ishonaman. Shoirsan-ku, qotirgan bo‘lsang kerak, — dedi u jilmayib. — Qani, ich choyingni. Vaqt bo‘lib qoldi. Ketamiz.

Choyimni naridan beri ichib bo‘lib, kiyindim. Negadir yuragim hapriqib, duk-duk ura boshladi. Ko‘pchilik oldida gapirish oson emas-da, axir. Mening o‘rnimda o‘zingiz bo‘lganingizda ham xuddi shunday ahvolga tushardingiz.

Hovliga chiqdik. Qor boyagidan sal to‘xtay degandek, uchqunlab turibdi. Sharfimni bo‘ynimga yaxshilab o‘rab, quloqchinimni bostirib kiyib oldim. Asta qo‘yin cho‘ntagimga qo‘l solib, yozgan narsamni ushlab ko‘rdim. Cho‘g‘ ushlab olganday, yuragim dukilab urib ketdi. Nima bo‘lsa bo‘lar, deb Asetning orqasidan ergashdim... Maktabga hali yo‘l ochilmagan. Faqat uch-to‘rt iz tushibdi. Kattalarnikimi, bolalarnikimi — ajratib bo‘lmasdi. Oldinma-ketin kelyapmiz. Qor uchqunlab turibdi. Bolalar sirg‘anadigan tepalik yonidan o‘tib kelayotganimizda allakim

orqamdan paq etkazib urisa bo'ladimi! Qayrilib qarayman deguncha bo'lmay, Aset ikkalamiz qor bo'roni ostida qoldik. Nariroqda, ariq ichida bir-ikkita bola qor yumaloqlab bizlarni ko'z ochdirmay ketma-ket urar, o'zlari esa qotib-qotib kulishardi. Darrov tanidik. Ular Boytemir, Seyt, Safargullar edi. Bizlar ham ishga tushib ketdik. To maktabga yetguncha bir-birimizni rosa qorbo'ron qildik.

Maktabga yaqinlashganda ust-boshlarimizni qoqib, hammamiz bir joyga to'plandik. Safargul negadir ko'zlari yonib qiqir-qiqir kulardi. Ikki kundan beri razm solaman. Tavba, xuddi Mahfuzaning o'zginasi. Ishi ham, sho'xligi ham, tegajakligi ham. Bu ham Mahfuzaga o'xshab aytganini qildirmay qo'ymas ekan. Voy mahmadona-ey! Anavi Seyt-chi, u ham xuddi bizning Samad quvning o'zginasi. Bularning basharalari o'xshamaydi-ku, biroq qilgan ishlari, qiliqlari, vazifalarida juda o'xshashlik bor. Qiziq, odam odamga o'xshayverar ekan!

Safargul bilan Seyt asta oldimga keldi, Seyt negadir nuqul jilmayardi.

— Sizdan bir narsa so'rasak maylimi? — dedi Safargul qiqir-qiqir kulib.

— Mayli, — dedim. Nimani so'rar ekan, deb hayron bo'lib turibman. Yonimga Aset ham yaqinlashdi.

— Qorxatni qo'lga berish kerakmi yo cho'ntakka solib ketsa ham bo'laveradimi?

— Qo'lga berish kerak. Nimaydi?

— Yo'q, o'zim... — deb tag'in kuldi Safargul.

— Nima gap o'zi? — deb so'radi Aset.

— Nima bo'lardi, — dedi Seyt jiddiy. — Bittasi Safargulning cho'ntagiga xat solib ketibdi.

— Qanaqa xat?!

— Qanaqa xat bo'lardi, qorxat-da!

— Kim? — dedi Aset.

— Oltinchining bolalari.

— Ular qayoqdan bilibdi?

— Kecha o'zimiz o'rgatgandik, — dedi Seyt.

— Qani, nima deb yozibdi? — dedi Aset qiziqib.

— Bu sir.

— Nimasi sir? Qani, ko'raylik-chi? — deb yalina boshladi Aset.

— Ber, o'qisin, — dedi Seyt.

— Yo'q, xat menga yozilgan. Bermayman, — deb turib oldi Safargul.

U Asetni rosa yalintirdi. Men ham xatni ko'rgim kelardi. Biroq Asetga bermagan xatni menga berarmidi?

Birdan qo'ng'iroq chalinib qoldi. Hammamiz ichkariga kirdik. Paltolarimizni yechib, zalga o'tdik. Zal to'la bola. Qiy-chuv. Birini biri quvlashgan, qiyqirishgan... Aset hali ham Safargulga yalinib xatni ololmay yuribdi. Bir mahal zalda bir ovoz do'rillab eshitildi:

— Hamma klubga!

O'qituvchi bo'lsa kerak. U shunday dedi-yu, o'qituvchilar xonasiga kirib ketdi. Bolalar zalga qarab yopirilishdi. Bizlar sal keyinroq kirdik. Eshik oldida Safargul Asetni turtib, qo'liga xatni berdi.

— Ma. Bermasam xafa bo'lasan shekilli. Cho'ntagingga solib qo'y, keyin o'qiysan.

— Rahmat.

Aset xatni cho'ntagiga soldi. Seyt menga qarab ko'zini qisib qo'ydi. Men uni, hali Qalli otaning oldiga chiqib gapirganda dadil bo'l, shoshilmasdan gapir, deyapti deb tushundim.

— Yur, Safargul, birga o'tiramiz, — dedi Aset.

— Rahmat, menga qizlar joy olib qo'yishibdi, — dedi Safargul kulib. Seyt bilan Boytemir ham negadir chopib orqaga o'tib ketishdi. Aset ikkalamiz o'ng tomondagi bo'sh joyga borib o'tirishimiz bilan bolalar o'rinlaridan gurr etib turishdi. Eshikdan uch-to'rtta kishi kirib, to'riga chiqa boshladi. Mening ikki ko'zim ularda. Ularning orasida chol ko'rinmasdi. Hayron bo'lib Asetdan so'radim:

— Qalli ota qani?

— Shoshma, kelib qolar.

Sochlariga oq oralab qolgan, gavdali bir qora kishi oʻrnidan turdi. Aset men tomonga engashib asta shivirladi:

— Ilmiy mudirimiz.

Ilmiy mudir tomogʻini qirib gap boshladi:

— Bolalar! Bugun sizlar mashhur baliqchi, Qahramon Qalli ota Shomurodov bilan uchrashishingiz kerak edi. Afsuski, Qalli ota sizlarning bu yigʻiningizga kelolmadi.

Birdan zalda shivir-shivir boshlandi. Orqadan bir-ikkita bola savol ham berdi:

— Nega?

— Nima uchun kelmapti?

— Sabr, sabr qilinglar, — ilmiy mudir qoʻlini koʻtardi. — Bolalar, kecha kechasi Qalli otaning brigadasidagi baliqchilardan birining oyogʻiga dengizda ov qilib yurgan mahalda muz kesib ketib, qattiq shikastlanibdi. Qalli ota oʻsha yaralangan baliqchini doktorga olib ketibdi. Tushundilaringmi?

— Tushundik.

— Tushungan boʻlsalaring gap shu. Endi, mana bu yetakchi akalaring sizlar bilan navbatdagi boshqa mashgʻulotni oʻtkazib turadi. Qalli ota bilan keyinroq uchrashasizlar. Xoʻpmi?

— Xoʻp! — chuvillashdi bolalar.

Shu gapdan keyin ilmiy mudir haligi yetakchi yigitga engashib nimalardir dedi-da, asta oyogʻining uchida yurib tashqariga chiqib ketdi. Endi mening qulogʻimga sira ham gap kirmas edi. Chunki kechasi bilan tayyorlagan gaplarim bekor boʻlgan edi. Endi qachon oʻrni keladi-yu, Qalli ota bilan qachon tanishaman? Mana, hash-pash deguncha kanikulimning uch kuni oʻtib ketdi. Bu ahvolda ishim pachava boʻladiganga oʻxshaydi. Qalli otaning nomzodini oʻzim taklif qilib, buyoqlarga oʻzim kelgan boʻlsamu Toʻrtkoʻlga soʻppayib quruq borsam! Nima degan odam boʻlaman? Ayniqsa, Samad quv nima deydi? Yoʻq, bu ishingiz boʻlmaydi, Sogʻindiqvoy!

Bunday boshimni ko'tarsam, yetakchi gapirayotgan ekan. Qulog'imga hech narsa kirmadi. Jahlim chiqib Asetga qarasam, peshonasini ushlab qiqir-qiqir kuladi. Tavba! Men nima ahvolda-yu, bu kuladi.

— Nega kulasan? — dedim xafa bo'lib.

— Qo'lga tushdik, — dedi Aset tirjayib.

— Nega qo'lga tushar ekanmiz?

U indamay boyagi Safargul bergan qorxatni menga cho'zdi. Xatni olib asta ichimda o'qiy boshladim:

*«Mehmonimiz Sog'indiq,
Sinfdoshimiz Asetga!
Sizlarga jon qoqindiq,
Nomingiz tushdi xatga.*

*«Xatga tushding, o'tga tushding»,
Degan xalqning maqoli.
Topasiz quyon go'shtin,
Bo'lsin qimmatbaholik.*

*Qilasizlar qovurdoq,
Qirg'ovuldan shilpildoq.
Bo'lsin baliq sho'rva ham,
Ko'p solmaysiz tuzini.*

*Bizlar olti kishimiz
So'rasangiz siz bizni.
Otangiz otib kelgan
Qirg'ovulga tegish yo'q.*

*O'zingiz ov qilasiz,
Tegizasiz quyonga o'q.
Sharti shudir, bo'lmasa
Ziyofatni yemaymiz.*

*Xoh shirin, xoh bemaza
O'zingiz tayyorlaysiz.
O'tin yorib peshona
G'urra bo'lsa ham mayli.*

*Xafa bo'lmang buni yozdik.
Do'stligimiz tufayli.
O'rinlatolmadik she'rni,
Ammo-lekin ziyofat*

*Bo'laversin qiyomat,
Qonamasin hech kimning burni.
Raisamiz Safargul,
Hamda boshqa a'zolar:*

*Seyt, Murod, Boytemir...
Jimjima qilib mana,
Qo'yib qo'ydik imzolar.*

Xatdan boshimni ko'tarib, orqaga qaradim. Seyt bilan Boytemir bir joyda kulib o'tiripti. Ko'zlari bizda. Safargul ham bizlarga qarab bopladikmi, deganday kulib o'tiripti. Bu qanday bo'ldi? Bularga qorxat o'rgatmay o'lay men. Endi qanday qilib bahona topish kerak? Yo'q deb bo'lmaydi, o'zim o'rgatganman. Bordi-yu, men bu yerda mehmonman, uyimizda bo'lganda albatta qilib berardim, desam-chi? Yo'q, unga ham gap topadi bular. Axir yozishibdi-ku, faqat o'zlaring topgan narsalardan qilaszlar deb! Aqlim yetmay qoldi.

Bunday Asetga qarasam, uyam shuni o'ylab o'tirgan ekan.

— Endi nima qilamiz? — dedi kulib.

Yelkamni qisdim. O'ylay-o'ylay o'yimning tagiga yetolmadim. Shu keng zal ham nazarimda juda torayib, ichi juda dim bo'lib ketganday tuyuldi. Issiqlab ketdim. Yana qancha o'tirganimiz esimda yo'q. Bir mahal sal salqin tekkanday bo'ldi. Qarasam, ko'chaga chiqqan ekanmiz. Buni qarangki, o'z xayolim bilan bo'lib, majlis tugaganini ham, bolalarning qiy-chuvini ham eshitmabman.

Hali qor yog'ib turgan ekan. Sal xayolimni yig'ishtirib oldim. Atrofimizni bolalar o'rab olishdi. Bizlarga qorxat berishganini darrov qayoqdan bila

qolishibdi? Sir boy bermayman. Aset ham bolalarga qarab jilmayadi. O‘rtadan sekin sirg‘alib chiqib, uyga qarab ketdik. Kimdir orqamizdan qichqirdi:

— Ziyofat eslaringdan chiqmasin!

Yo‘lda Asetdan so‘radim:

— Endi bizning ish nima bo‘ladi?

— Qaysi ish?

— Qalli ota bilan uchrashuv...

— Ova, — dedi u cho‘zib. — Umi, u-ku bir gap bo‘lar, qorxatni nima qilamiz?

Uning bu so‘zi menga sal tegib ketdi. Go‘yo u bu so‘zi bilan: «Sen aytmaganingda bu gaplar yo‘q edi», deganday bo‘lib eshitildi. Indamadim. Aset meni xafa bo‘ldi deb o‘yladi chog‘i, tasalli bera boshladi:

— Xafa bo‘lma, miltig‘imiz bor. Ertalab to‘qayga borsak, quyon, qirg‘ovul deganing to‘lib yotibdi. Otamiz, kelamiz.

Bu gapni eshitib tanimga qon yugurdi.

— Baliqni-chi?

— Baliqni yo daryodan, yo Dumaloq ko‘ldan ovlaymiz, — dedi Aset, — ziyofatni qilib bermasak bo‘lmaydi. O‘g‘il bolalar yozganda uning yo‘li bo‘lak edi. Endi kelib-kelib qiz bolaga kulgi bo‘lamizmi?

Shu gapdan so‘ng ikkalamizga ham sal jon bitganday bo‘ldi. Orqamizdan Safargullar yetib kelib qoldi.

— Ha, juda orqa-oldilaringga qaramay jo‘nab qolibsizlar? — dedi Safargul kela solib.

— O‘zimiz shundo-oq, — dedi Aset. — Qorxatni maslahatlashib kelayotuvdik.

— Nima qarorga keldinglar?

— Qilamiz!..

Aset ikkalamiz uyga qarab burilib ketdik.

Ov rejalari

Qor bir me‘yorda maydalab yog‘ib turibdi.

Ertalab maktabga ketish oldidan Aset ikkalamiz hovlini top-toza qilib kurab ketgan edik. Qaytib kelgunimizcha yana bir qarichcha qor tushibdi.

Kun tuman bosganday xira, sal nariroqdagi narsa xuddi soyaga o'xshab, qorayib ko'rinadi. Uy ichini-ku chiroq yoqib yoritish mumkin. Ammo ko'ngil qorong'i bo'lsa qanday qilib yoritasan?..

Tashqarida qor yog'ib turibdi. Men ichkarida, deraza yonidagi karavotda cho'zilib yotibman. Aset nima bilandir ovora, kirib-chiqib yuribdi. Narigi uyda buvisi bilan singlisi g'o'ng'ir-g'o'ng'ir gaplashishar, ularning tovushi xuddi tushdagidek qulog'imga uzuq-yuluq kirardi. Derazaga qarab xayol surib yotibman. Ko'z oldimga o'rtoqlarim, sinfdoshlarim keladi... Samad, Roziq, O'rinboy... Ayniqsa, Mahfuza xayolimdan ketmaydi. Ko'z o'ngimda ko'zlari kulib turibdi... Qiziq, birga bo'lsak, birga yursak hech ham u bilan kelisholmaymanu sal uzoqlashsam nuqul ko'rgim kelaveradi. Nega unday ekan-a?..

— Ova, shoir, xayol surib qolding? She'r o'ylayapsanmi? — dedi Aset karavotga o'tirib.

— O'zim, shunday... — dedim.

— Xafa bo'lma, hamma ish joyida bo'ladi, — dedi meni yupatib. — Hozir choy ichib bo'lib, ovga tayyorgarlik ko'ramiz, xo'pmi?

Aset mening xayol surib yotganimni qorxatning tashvishi deb o'ylabdi. Qiziq, mening bu yerga nima uchun kelganim esidan chiqib ketdi shekilli? Menga ovdan ham zaruri Qalli ota-ku, axir. Uni uchratolmasam, topshiriqni bajarolmasam, sinfdoshlarim oldiga nima deb boraman. Mahfuzaning ko'ziga qaysi yuz bilan ko'rinaman axir, kallavaram. Sen buni o'ylaysanmi, yo'qmi?

Men bu gaplarni Asetga baqirib aytdimmi, deb o'ylab xijolat bo'lib turgan edim, xayriyat ichimdagi gaplar ekan. U mening bu kayfiyatimdan hayron bo'lib so'radi:

— Ha, yuraging dov bermayaptimi?

— Nega?

— Ovgada?

— E-e... Nega endi? Chiqaveramiz. Biroq...

— Biroq-mirog‘i yo‘q. Ertaga havo yaxshi bo‘ladi. Doim qordan so‘ng havo ochiq keladi. Ertaga naq so‘nar bo‘ladi-da!

— So‘nar?

— Ova.

— Bu nima deganing?

— Shuni ham bilmaysanmi? Tizzadan qor yog‘ib, hali ustiga iz tushmagan paytini so‘nar deyishadi ovchilar. Bunday paytda ov qilish oson bo‘ladi. Ovning izi darrov topiladi-da.

— Ertaga sen aytgan so‘nar bo‘larmikan? — deb men derazaga qaradim. — Qor hali maydalab yog‘ib turibdi.

— Bo‘ladi, — dedi Aset ishonarli qilib.

Kampir samovar ko‘tarib kirib keldi.

— Qorinlaring ham ochgandir, bo‘taloqlarim.

— Tur, choy ichamiz, — dedi Aset. Keyin ko‘zini qisib shivirladi. — Ertaga ovga chiqishimizni uydagilar bilmasin.

— Nega?

— Chiqarishmaydi.

Choy ichib bo‘lib, ertangi ov rejalari haqida maslahatlashayotganimizda Japaq amakim kelib qoldi. Gaplashib o‘tirib bilmabmiz, kech kirib qolibdi. U ustidagi paltosini yechib cho‘tkaladi, quloqchinini qoqdi. Shunday bo‘lsa ham uyga kirgandan keyin kiyimiga yopishgan qorlar erib, silkigan sayin atrofga suv sachrar, qizib turgan tunuka pechkaga tegib jiz-jiz qilar edi. Japaq amakim bir yo‘la etigini ham yechib, ichkari uyga kirdi. Qovog‘i soliq. Nima bo‘ldiykin? Bemorning mazasi qochib qoldimikan?

Aset bilan men unga termilib turibmiz. Uyga kirib, yuziga issiq tekkach, sal ochildi.

— Ha, o‘g‘lim, zerikmadingmi? — dedi menga.

— Yo‘q.

— Sen bilan gaplashishga vaqt ham bo‘lmayapti.

Japaq amakim charchagan bir qiyofada stulga og‘ir cho‘kdi. U stol ustidagi choynakni oldiga tortib, avval

bir piyolaga quyib qaytardi-da, sochiq bilan bostirib yana menga qaradi.

— Dadangning ham ishlari shunday ko'pmi? — deb jilmaydi.

— Yo'q... — dedim. — Faqat ba'zan kechalari odamlar kelib chaqirib ketgani bo'lmasa... Kunduzlari idorada ishlaydi.

— Dadangniki oson, — dedi Japaq amakim issiq choy ho'plab. — Mana ko'rmaysanmi, kechasi dengizda bir baliqchi oyog'idan ajrab qolipti.

— Qanday qilib?

— Hozir baliqchilar uchun juda qiyin payt, o'g'lim. Mana ikki oydirki, daryoda abirji.

— Abirji degani nima degani?

— Daryo muzlasa, baliqchilar abirji turdi, deyishadi. Mana endi o'sha abirjilar erib, uch-to'rt kun bo'ldi, daryoda sang yurib qoldi. Baliqchilarning ishini og'irlashtiradi.

Japaq amakining aytishiga qaraganda, daryodagi muzlar erib, parcha-parcha bo'lib sinib oqib kelarkanda, Orol dengiziga tusharkan. Bu katta-katta muz parchalari dengizda baliqchi kemalarning erkin suzishiga xalaqit berarkan. Ba'zan muz parchalari qayiqqa kelib urilib, shikast ham yetkazarkan. Kecha kechasi ham dengizda shunday bo'libdi. Qalli otaning brigadasiga qarashli baliqchilardan uchtasi ovdan kech qaytib kelayotganida katta muz parchasining bir bo'lagi qayiq ustiga tushib, bir baliqchining oyog'ini sindiribdi, kesibdi. Sal bo'lmasa, qayiqni sindirayozibdi. Shunda qayiqqa shikast yetsa bormi, uchala baliqchining ham hayoti xavf ostida qolarkan. Haytovur, ular qirg'oqqa omon-eson chiqishibdi. Keyin baliqchilarning qirg'oqdagi joyiga kelib, radio orqali idoraga ma'lum qilishibdi. Bugun ertalab, Qalli ota Japaq amakimni shunga olib ketgan ekan. Borib singan joyini gipslab, kasalxonaga yotqizib kelibdi.

— Mayli, oz qoldi, — dedi Japaq amakim oldidagi choynakni surib. — Qiyini aprelgacha. Hademay bahor boshlanadi... Xo'sh, o'qishlaring qalay, o'g'lim?

— Tuzuk, — dedim.

— Aset o'rtog'ingning kundaligi bilan tanishdingmi?

Men yalt etib Asetga qaradim. Asetning qovog'i tushib ketdi.

— Algebradan ikkimni yo'qotganman, — dedi u yerga qarab.

— Sal daydiroqsan, o'g'lim, sanqiganing sanqigan, onang ketib, tergaydigan odam bo'lmay qoldi shekilli, a? — dedi Japaq amakim. Keyin menga ko'zini qisib gapida davom etdi. — Qani, olib o'tir. Sog'indiq o'g'lim, bunga qarasang, och qolasan. O'rtog'ing juda chimxo'r.

Aset yerga qarab indamay o'tirardi.

— Hozirgi bolalarga bir gap gapirsang, qovog'ini soladi, — dedi Japaq amakim. — Biz sening dadang bilan ToshMIda o'qigan kezlarimizda...

Qiziq, kattalarning hammasi ham bir bo'ladimi, deyman. Japaq amakim ham xuddi dadamning o'zi. «Nega chimxo'rsan?», «Biz senday paytimizda unday qilardik, bunday qilardik!», «Yaxshi o'qish kerak...» Hozir ham Japaq amakim: «Biz sening dadang bilan ToshMIda o'qigan kezlarimizda...» deb boshlab, qanday o'qigani, qiyinchiliklarga qanday bardosh berganlari, makaron sho'rvani qanday pishirgani bormi, stipendiya olgan kunlari rosa miriqqanlari-yu, bir haftadan so'ng tumbochkalardan mog'or bosgan nonlarni qidirib qolganlarigacha so'zlay ketdi. Men bu gaplarni dadamdan ham ikki-uch marta eshitganman. Shunday bo'lsa ham chidadim. Iloj qancha?

Japaq amakimning esdaligi tugadi shekilli, harqalay gapni menga burdi:

— Xo'sh, bu yerlar yoqdimi senga, Sog'indiq?

— Yoqdi, — dedim cho'zib.

— Bugun nima ish qildinglar?

Aset stol ostidan oyog'imni bosdi. Bu uning: ovga chiqishimiz haqidagi gapni adamga aytib qo'yma, degani bo'lsa kerak, men uni darrov tushundim.

— Majlisga bordik, — dedim.

— Ha, aytganday, Qalli ota bilan uchrashmoqchi edinglar-a? U kelolmadi-ku. Nima bo'ldi?

— O'rniga boshqa majlis qildik, — dedi Aset shoshilib. Chamasi meni qo'lga tushib qoladi, deb o'yladi shekilli, gapni boshqa yoqqa burib yubordi. — Ada, qachon Qalli otaning qo'li tegadi?

— Nimaydi?

— Sog'indiq uchrashishi kerak ekan.

Japaq amakim hayron bo'lib menga qaradi. Aset mening bu yerga nima maqsadda kelganimni aytib berdi. U birpas indamay o'tirdi-da, boshini chayqab kuldi.

— Ob-bo tinib-tinchimagan-ey, — dedi qo'lini yelkamga qo'yib. — Ha, mayli, Qalli og'a kasalxonaga keladi, kasal ko'rgani. O'zim aytib qo'yaman. Uchrashsin sen bilan. Kelishdikmi?

— Mayli.

— Xo'p bo'lmasa, Aset, dam olinglar. Men ham ovqat mahaligacha bir cho'zilib olay.

Aset ikkalamiz narigi uyga chiqib, ertangi kun rejasini tuza boshladik.

— Endi bunday, — dedi Aset uyoq-buyoqqa qarab. — Eshik yopiqmi? Ova, yopiq ekan. Ertalab dadam ishga jo'nagandan keyin sekin hech kimga bildirmay Dumaloq ko'lga boramiz. Ko'l yonida qalin qamishzor to'qay bor, qirg'ovul, quyon to'lib yotibdi. Quyon bilan qirg'ovulni o'sha yerdan ovlaymiz.

— Baliqni-chi?

— Baliqni daryodan. Avval tushgacha quyon bilan qirg'ovulni ovlay olsak, uyga kelib buvimlarga bir ko'rinish berib, keyin daryoga tushamiz.

— Qanday qilib? Daryo muz-ku?

— E, shuni ham bilmaysanmi? Temir sumba bilan bir joyini o'yamiz-da, qarmoq tashlaymiz.

— Topdim, — deb qichqirib yubordim. Aset sekin-roq deganday ko'rsatkich barmog'ini og'ziga qilib, eshik tomonga qaradi. Men o'rnimdan uchib turib devorda osig'lik turgan ryukzagimni ochdim. Aset

hayron bo'lib qarab turardi. Men undan oppoq nikel-
langan fonarimni olib ko'rsatdim. — Mana!

Aset hech narsa tushunmadi.

— Bilasanmi, men yaqinda bir maqola o'qidim.
Baliq nurga, yorug'likka intilar ekan. Hali ham tu-
shunmayapsanmi? Mana, qarab tur. Mana bu fonarni
qarmoqning sopiga bog'laymiz.

— Xo'sh?

— Keyin ingichka sim bilan lampochkasini qar-
moq bog'langan joyga ilib qo'yamiz. Keyin baliq-
lar...

— Qoyil! Qani, yoqib ko'ray-chi? — u fonarni olib
aylantirib ko'ra boshladi. — Qoyil!

— Senga yoqadimi?

— Ova.

— Ola qol. Segnga sovg'a. Ataylab olib kelgandim.
Yodimdan ko'tarilibdi-da.

— Rostdanmi?

— Rost!

— Rahmat.

— Tag'in nimalar kerak bo'ladi?

— Tag'inmi? — dedi Aset boshini qashib. —
Bilasanmi, Sog'indiq, yaxshisi, bir ro'yxat tuzaylik.
Kerakli narsalar ro'yxatini. Bo'lmasa ertaga esdan
chiqib qoladi.

Qog'oz, qalam olib yoza boshladik: gugurt, qalam-
tarosh, Japaq amakimning kigiz etigi, temir sumba,
qarmoq, chena, fotoapparat...

Yozish bilan ovora bo'lib, uy ichiga g'ira-shira
qorong'i tushib qolganini ham bilmabmiz. Agar
Asetning singlisi kirib chiroqni yoqmasa qorong'ida
gaplashib o'tiraverar ekanmiz.

— Ovqat tayyor bo'ldi, chiqa qolinglar, — dedi u
bizlarga chiroq yoqib berib.

— Hozir, — dedi Aset. — Xo'sh, boshqa narsalar-
ku, bor. Miltiqni qayoqdan topamiz?

— Anavi uyda osig'lik turgan miltiq-chi?

— Unga tegib bo'lmaydi.

— Nega?

— Uni olsak bilib qolishadi. Hamma ishimiz barbod bo‘ladi. Yaxshisi, Boytemirning miltig‘ini olamiz.

— Bermasa nima qilamiz?

— Beradi. U doyimning o‘g‘li. Menga ham ko‘p ishi tushadi. Bizning miltig‘imizni ham bir necha marta olgan, — dedi u. — Qorxatni ham o‘zlari yozgan, miltig‘ini so‘rab olsak, ovni o‘zimiz qilganimizga ishonishadi, bildingmi? O‘zimizning miltig‘imizni nima uchun ololmasligimizni unga tushuntiramiz... Yur, ovqatga!

Men uning aqliga qoyil qolib o‘rnimdan sekin turdim. Ikkalamiz oldinma-ketin katta uyga kirdik. Stol ustida bir lagan shilpildoq bug‘i chiqib turibdi, atrofi-da kampir-u Asetning singlisi.

— Adam qanilar? — deb so‘radi Aset.

— Hozir kiradi. Yuvingani chiqib ketdi.

Kampir gapini aytib bo‘lmasidan eshikdan yelkasi-ga sochiq tashlab Japaq amakim kirib keldi. Eshik ochilishi bilan gup etib ichkariga sovuq urdi. Bizlar ham yuvingani hovliga chiqdi. Havo biram ochiqki, yulduzlar charaqlab turibdi. Lekin qorasovuq. Aset asta biqinimga turtidi:

— Aytmabmidim, so‘nar bo‘ladi, deb!..

To‘qayda

Quyosh terak bo‘yi ko‘tarilib, siyrak sur bulutlar orasidan mo‘ralaydi. Hammayoq qor. Xuddi kampirning tishlaridek siyrak va betartib tushgan ovulning past-past uylari go‘yo zil-zambil qordan yerga kirib ketguday, mayishib turibdi. Mo‘rilardan chiqqan tutunlar erinibgina osmonga o‘rlaydi, xuddi sovuq qotganday... Tom orqalaridagi chetini shox-shabba bilan aylantirib o‘rab qo‘yilgan pichanlar atrofida qo‘y va sigirlar «kurt-kurt» xashak chaynaydi. Mollarning burun kataklari, ko‘zu qoshlarini oppoq qirov bosgan, pishillagan sayin burunlaridan oppoq bug‘ otilib chiqadi.

Aset ikkalamiz kelayotgan yo‘lga bizlardan avvalroq iz tushibdi: bitta chena o‘tibdi. Ikki-uchta ot tuyog‘ining izi, bir-ikkita odam izi ham... Sovuq naq burunlarimizni uzib olguday chimchilaydi. Ikkalamiz ham qalin kiyinganmiz. Men o‘zimning botinkamni yechib, sal kattaroq bo‘lsa ham Japaq amakimning etigini paytavani qalin o‘rab kiyib olganman. Boshimda Boytemirning qorako‘ldan tiktirilgan quloqchini. Asetning boshida tulki tumoq, ustida o‘zining pochapo‘stini, oyog‘ida qalin kigiz etik, haqiqiy ovchilarga o‘xshaydi. Og‘zini yerga qaratib yelkasiga osib olgan Boytemirlarning qo‘shog‘iz miltig‘i qor chizib kelyapti. Har ehtimolga qarshi, deb yo‘g‘on kanop arqonga Bo‘ribosarni bog‘lab, yetaklab olgan. It orqaga tortadi. Aset oldinga... Bir to‘p uyga yaqinlashib qolganimizda ikki-uchta it chiqib rosa vovillashdi. Ular vovillashsa, Asetning iti dumini oyoqlarining orasiga tiqib, g‘ingshib bizlarga kelib tiqiladi. Bunaqa qo‘rqoq itni birinchi marta ko‘rishim. Ovul ro‘parasidan o‘tayotib qayoqdandir bolalarning gurr etib kulgani eshitildi. Yalt etib qaradik. Tom kurayotgan bolalar bizlarga qarab kulishayotgan ekan. Nariroq o‘tsak, uch-to‘rtta qizlar hovli kurayotibdi. Bir-ikkita bola molxonani tozalab, tezak-moloqlarni zambilda tashqariga olib chiqishyapti.

— Bular ham bizlarga o‘xshab qorxat olganlar, — dedi Aset itini tortib.

Rostini aytsam, endi Asetga: «Bo‘lmas ekan, uyga qayta qolaylik», demoqchi bo‘lib turgan edim, haligilarni ko‘rib indamadim.

Tizzadan qor kechib ovuldan ancha uzoqlashib ketdik. Sovuq qotib og‘zim gapga qovushmay qoldi.

— Aset, vir olov yoqiv, isiniv olvayvizvi? — dedim zo‘rg‘a.

Yozda qumg‘ondan suv ichayotib labimni ari chaqib olganda shunday gapirolmay qolgan edim. O‘z gapimdan o‘zimning kulgim qistab ketdi. Biroq kulolmadim. Aset yalt etib menga qaradi. Tumog‘ining bog‘ichlari oppoq qirov bo‘lib qolibdi. Qoshlari ham.

Tirjayib kuldi. Xuddi soch-soqoli oppoq chol kulgan-day...

— To‘qayga yetaylik, keyin. Bu yerda yoqadigan narsa ham yo‘q, — dedi kulib. — Tez-tez yursang isib ketasan. Qani, ketdik!

Hash-pash deguncha u mendan ancha uzoqlashib ketdi. Qor qalin, buning ustiga ovuldan chiqqandan keyin yo‘lsiz daladan yurish qiyinlashdi. Aset uchun men ham Bo‘ribosarga o‘xshab oyoqqa tushov bo‘lib qoldim. Ilgarilagan sayin bitta-yarimta yovvoyi jiyda, jing‘il, to‘rang‘il uchray boshladi. Shoxlari qordan salqi tushgan. Sal tegib ketsang, duv qor to‘kiladi. Bora-bora qing‘ir-qiyshiq o‘sgan daraxtlar ko‘paya bordi.

— To‘qayga yaqinlashib qoldik, — dedi Aset to‘xtab. Uning oldiga bordim. — Mana, ov izi ham chiqib qoldi... Qani, top-chi, bu nimaning izi?

Bunday engashib qaragam, mushuknikiga o‘xshaydi. Qor qalin bo‘lgani uchun qorni qorga tegib izni surkab ketibdi, deb o‘yladim.

— Mushukniki.

— Mushuk shunchalik uzun bo‘ladimi? Buni qara, oldingi oyog‘i bilan orqa oyog‘i izining orasi yarim metrcha keladi. Bu tulkiniki, — dedi Aset. — Ko‘rmaysanmi, izni dumi bilan tekislab ketibdi.

U miltig‘iga o‘q joylab, oldinga yurgan edi, Bo‘ribosar g‘ingshib, orqaga tislandi. Ko‘rib turibman, Asetning jahli chiqib ketdi. Bo‘yniga arqonni mahkam o‘rab qo‘yib yubordi.

— Yo‘qol! — Bo‘ribosar dumini soniga qisganicha g‘ingshib ovulga qarab qochdi. — Bo‘ynidan boylagan it ovga yaramaydi! Miltiqdan qo‘rqadi. Kuzda qozon-tovoqqa tekkanida sochmasiz quruq dori bilan otgan edim, shundan beri qo‘rqib qolgan. Miltiqdan qochadi.

Bo‘ribosarning qorasi ko‘rinmay ketdi. Biroq hali-gi Asetning: «Bo‘ynidan boylagan it ovga yaramaydi», degan gapi menga ham sal tegib ketdi. Keyin olov yoqib isinish to‘g‘risida lom-mim demadim. Aset ov

iziga tushsa, qattiq yurarkan. Orqasidan ergashaman, deb terlab ketdim. Iz bizlarni aylantirib to'qayga boshlab kirdi. Voy u joydagi izlarni! Ming xil. Quyonniki deysizmi, tulkiniki deysizmi, turli qushlarniki deysizmi... o'h-ho', juda ko'p!

Qalin qamishzor orasiga sho'ng'ib ketdik. Qamish poyalari oppoq qirov. Tegib ketsang, shoxidagi oppoq qor, qirovlar yelkalaringga, bo'yinlaringga duv etib to'kiladi, tanangni junjiktiradi. Bir mahal to'xtab atrofga quloq soldik. Qayerdadir qamishlar orasida bir qirg'ovul sayrab o'z sherigini chaqirardi, o'qtin-o'qtin gumburlab miltiq otiladi. Uning tovushi bizlarga zo'rg'a bo'g'iq yetib keladi...

Men mo'ltirab Asetning ko'zlariga qaradim:

— Adashdikmi?

— Ova, — dedi u kulib. Jahlim chiqib ketdi.

— Nega kulasan? Undan ko'ra, tezroq ketaylik bu yerdan.

— Ha, qo'rqyapsanmi?

— Qo'rqayotganim yo'g'u... — deb g'udrandim, — to'qaydan tashqarida ham quyon bordir.

Aset gapimga uncha ahamiyat bermay, qamishlarning qalinroq o'sgan joyiga kirib ketdi. Yolg'iz turishga qo'rqib, men ham unga ergashdim.

— Qayoqqa?

— Buyoqqa kel, — dedi u qamishlar orasidan.

Borsam, bir to'p qamishga qarab turgan ekan.

— Ovulimiz mana bu tomonda, o'sha yoqqa yurishimiz kerak.

— Qayoqdan bilasan?

— Mana shu qamishga qara, — dedi qo'lini cho'zib. — Ko'rdingmi, yaprog'i bir tomondan o'sgan-a?

— Hovva.

— Yaprog qaysi tomonda ko'proq o'sadi?

— Men qayoqdan bilaman?

— Botanikadan mazang yo'q, — dedi Aset katta kishilarday. — Bundan so'ng esingdan chiqarma. Qamishning yaprog'i doim kun chiqadigan tarafga qarab o'sadi. Ovulimiz qayoqda? Kunchiqish to-

monda. Demak, qamishning yaprog'i o'sgan tomonga qarab yursak, adashmaymiz. Tushundingmi, o'rtoq shoir?

Men unga qoyil qolib, boshimni silkidim.

— Tushungan bo'lsang, ketdik.

— Amu bo'ylarida yo'lbars bor, deyishadi. Shu rostmi?

— Rost. O'tgan yili Ollobergan og'a bittasini mana shu to'qayda otgan.

Shu gapdan so'ng men Asetdan orqada qolmaydigan bo'ldim. U qamishlarni qo'li bilan yorib, shaturshutur qilib oldinda boryapti. Men orqada qoqilasurila kelyapman. Xuddi orqamdan yo'lbars quvlab kelayotganday yuraklarim gup-gup uradi. Bir mahal qo'shog'izning tepkisiga ko'zim tushib qoldi: ochiq turipti!

— Aset, Aset, to'xta, — dedim jonholatda.

— Nima deysan?

— Miltiqning tepkisini qaytarib qo'y!

— E, shungami, — deb Aset go'yo hech narsa bo'lmaganday oldinga yura boshladi.

— Qaytarib qo'y, bo'lmasa otilib ketadi. Tortmasiga qamish-pamish kirib qolsa...

— Muncha vahima qilmasang! — U avaylab tepkini orqasiga qaytarib qo'ydi.

Asetning qiziq odati bor ekan. Shox-shabba tegib ketsa otilib ketishini o'zi ham biladi. Ko'rib turibman, esidan chiqqan. Shuni men esiga solganim uchun ataylab qilgan bo'lib kelyapti. Albatta meni yalintirib, keyin qaytarishi kerak.

Shunday bir-birimiz bilan ovora bo'lib kelayotganimizda oldimizdan bir narsa avvaliga shitir etdi-yu, keyiniga par-r-r etib uchdi. Ikkalamizning rangimizda ham qon qolmadi. Men orqamga ikki qadamcha tisarildim. Asetning qo'li qalt-qalt qiladi. Jahli chiqib turibdi.

— Mana, bitta semiz qirg'ovuldan ajrab qoldik, — dedi xafa bo'lib. — Hali miltiqning tepkisi ochiq turganda otgan bo'lardik.

Indamadim.

...Biroz yurganimizdan keyin to‘qaydan chiqa boshladik. Uzoq-uzoqlardan miltiqning bo‘g‘iq tovu-shi keladi. Qayerdadir, yaqin o‘rtada ovchilarning qiy-chuvi, qiyqirig‘i eshitiladi. Aset tovush chiqqan tomonga qarab turib:

— Ovchilar, — dedi. — Tozi bilan quyon ovlashib yurgan bo‘lsa kerak.

Sal vaqt o‘tmay, ikki otliq to‘qay ichidan qorni changitib chopib chiqdi. Ot ustidagilar oldinga qarab, qamchinlarini havoda o‘ynatishib, bir-birlariga gal berishmay qiyqirishar, biridan biri o‘zishib chopishar edi.

— Huv anavini qara, — dedi Aset taxminan otliqlar chopib kelayotgan joydan ikki yuz-uch yuz metrcha oldinni ko‘rsatib. — Tozi. Quyonna quvlab ketyapti!

Qarasam, bir sur tozi! O‘zi ham kattakon, uzun. Chopganida yana ham cho‘zilib ketarkanmi? Tozi yaqinlashay deb qolganida quyon bir tomonga chap beradi, tozi bo‘lsa epkini bilan ancha joygacha qorni changitib surilib o‘tib ketadi. Yana o‘zini o‘nglab iziga tushaman deguncha, quyon ancha joyga borib qoladi. Yana yetay deb qolganida chap beradi... Tag‘in uzoqlashadi. Tozi tag‘in qorni changitib quvadi.

— Juda epaqasi yo‘q tozi ekan, — dedi Aset qarab turib. — Yaxshi tozi quyonna o‘zidan bunchalik uzoqlashtirmaydi. Darrov yetib, oldingi oyog‘i bilan chalib yiqitadi. Keyin quyon o‘zini o‘nglab turaman deguncha bosadi. Ketskik!

Ovchilarning qiyqiriqlari uzoqlashib ketdi. Asta ilgariladik. Quyonna qochishi haligiday bo‘lsa, bizlar ikki dunyoda ham yetolmasak kerak, deb o‘ylab kelyapman. To‘qaydan chiqib olganimizdan keyin boyagi vahima sal bosilay dedi. Shundan xursandman. Harholda, atrof-tevarakda odamlar bor.

Oldimizdan bir iz chiqdi. Quyonniki ekan. Asetning aytishiga qaraganda, hozirgina o‘tibdi. Orqasiga tushdik. Yo‘talish ham yo‘q. Iz egri-bugri yurib bir

yovshanga o'xshagan giyohga borib cho'rt orqaga qaytdi. Biz ham orqaga qaytdik. Taxminan, yuz metrcha yerga borganimizda iz birdan yo'qoldi. Quyoning turgan joyida bir-ikki marta aylanibdi. Keyin iz yo'q... Osmonga chiqib ketganini ham bilmaysan, yerga kirib ketganini ham! Yo'q, qiziq, qayoqqa ketgan ekan-a?!

Aset shoshilib miltiqning tepkisini orqasiga qaytardi-da, atrofga alanglay boshladi.

— Nima qilmoqchisan? — dedim.

— Shu atrofda bo'lishi kerak, — dedi Aset ehtiyotlik bilan. — Tovushingni chiqarma.

— Qanday qilib?

— Quyoning charchab yotgisi kelsa, iz adashtirish uchun qing'ir-qiyshiq yurib kelib, keyin o'n-o'n besh metrcha joyga sakrab, o'sha yerda yotadi, — dedi u atrofda giyohlarning orasiga avaylab qarab. — Sen ham qaragin.

Men ham ehtiyot bo'lib engashib qaray boshladim. Bir yovshan tagida sur jun yotgandek ko'rindi nazarimda. Bundoq engashib qarasam, quyoning! Ko'zlari baqrayib, bizlarga qarab yotibdi. Sekin Asetni turtдим.

— Ana!

— Qani?

— Sekin, ko'zlari ochiq.

— Ko'rdim. Uxlab yotibdi, — dedi Aset.

— Uyg'oq, — dedim shivirlab.

— Uyg'oq bo'lsa qochib ketmaydimi? — dedi Aset asta miltig'ini to'g'rilab. — Quyoning ko'zini yummay uxlaydi.

Aset avaylab nishonga oldi. Quloqlarimni bekitib, ko'zlarimni chirt yumdim. Birdan miltiq qarsillab ketdi! Cho'chib tushib quyoning yotgan joyga qaradim. Bechora, jonholatda ikki-uch metrcha joyga sakrab, qor ustida tipirchilay boshladi. Ikkalamiz ham chopib bordik. Yumshoq qor ustida qon tomchilari... Quyoning hali ham tipirchilar edi.

— Pichoq! — dedi Aset shoshilib.

Pichoq mening cho'ntagimda edi, shoshganda lab-bay topilmas, deganday qani chiqsa! Aset miltiqni qor ustiga tashlab, pichoqni olib, bechora quyoning bo'g'iziga tiqadi... Quyon orqa oyoqlarini bir cho'zdi-yu, qimirlamay qoldi. Oppoq qor usti qip-qizil qonga belandi... Biroz qarab turgach, Aset miltiqning og'ziga qon surkadi. Quyoning boshini osiltirib, xuddi katta ovchilarday, orqa oyoqlaridan belidagi kamariga osib, bog'lab oldi. Ikkalamiz ham xursand edik.

— Huv tepaga chiqib birpas dam olamiz, — dedi u jilmayib. — Keyin qirg'ovulni qotirsak...

Og'zimning tanobi qochib unga ergashdim. Ikki ko'zim quyonda. Shunday botir, epchil o'rtog'im hech qachon dog'da qoldirmaydi. Qara, tabiat haqida bilmagan narsasi yo'q. Qor ustidagi ov izlarini xuddi alifbeni o'qiganday: «quyonniki», «tulkiniki», «qarsaqniki», «qirg'ovulniki»... deb qoqilmay-tutilmay o'qiydi, biladi. «Qani endi, — deb o'ylayman ichimda, — Samad quv, Mahfuza, O'rinboylar ko'rsa bu yurganimizni! Hech narsa qo'shmay faqat bo'lgan narsalarni aytib bersam ham ishonishmaydi ular. Aksiga olib apparatni tashlab chiqqanimni qarang. Attang, shu ketishida Asetni suratga olganimda ajoyib bo'lardi».

Tepaga chiqib birpas dam oldik. Aset o'nta o'q olgan ekan. Endi bittasi otildi. O'h-ho', to'qqiztasi bilan bitta qirg'ovul otolmaymizmi?

— Olov yoqamizmi? — deb so'rab qoldi Aset.

— O'zi terlab turibman-ku, — dedim. — Endi qirg'ovulni qayerdan topamiz?

— To'qaydan. Bu yerlarda bo'lmaydi. Butalar ko'proq, qalinroq joyda bo'ladi.

— Tag'in orqaga qaytamizmi?

— Ova.

— Toza tashvish ekan-da.

— Men o'ylab chiqardimmi shuni? — deb qoldi Aset jilmayib. Bu gap menga tegib ketdi. Indamadim. O'zi shunday, nuqul bir narsa o'ylab topaman-u o'sha

o'ylab topgan narsamni isbotlash uchun qiynalib yuraman. Mana bu yerda ham qorxat o'rgatib baloga qoldim. Qilmasam, gapirgan gapim bekor qolsa? Buyoqlarga kelishda ham shunday bo'lgan edi. Agar esingizda bo'lsa, Qalli otani otryadimiz sovetining faxriy a'ziligiga o'zim taklif qilib qo'lga tushib qolgandim. Bu yerda mana bu voqea...

— Bolalar yozganda-ku, kelmasak ham bo'lar ediya, — dedi Aset iljayib. — Safargul yozgandan keyin...

Hamma balo shunda-da! Men bu yerlarga Mahfuza aytgandan keyin keldim-da! Samad aytganda o'laqolsam ham kelmasdim. Nega ekanini kim bilsin. Shu Mahfuza bir nima desa, aytganini qilma-gunimcha ko'nglim tinchimaydi. Hayronman... Bundan chiqdi Aset ham...

Yaqin o'rtadan qiyqiriq eshitildi. Tag'in ovchilar! Bizlar ham o'rnimizdan turib to'qay tomonga qarab ketdik. Indamay ketma-ket kelyapmiz. Birdan oldimizdan bir quyon chiqib qochdi. Aset ketma-ket ikki marta o'q uzdi. Tegmadi. Tag'in oldinga qarab yura boshladik. Boyagi ovchining tovushi yana yaqin-ginadan eshitildi.

— Tozi solgan bo'lsa kerak, — dedim men. — Yo boyagilarmikan?

Aset to'xtab, birpas quloq solib turdi-da:

— Tozi solsa, hayt-haytlaydi. Bu qush solib yurgan ovchiga o'xshaydi. Eshityapsanmi, xo'p-xo'p deb chaqirayotganini?

Shu mahal yaqin-ginadan bir narsaning chirq-chirq qilib sayragani eshilib qoldi.

— Qirg'ovul!

— Qani?

Aset miltig'ini to'g'rilab, atrofga alanglab yelkasini qisdi. Quyruqlari qip-qizil, chiroyli bir qirg'ovul parr etib osmonga ko'tarildi. Ko'tarildi-yu, tag'in yer bag'irlab ketdi. Aset shoshilinch orqama-orqa o'q uzdi. Qirg'ovul yiqilib tushmadi. Aset uzoq vaqtgacha qirg'ovul uchgan tomonga qarab turdi.

— Yarador bo'ldi.

Kim biladi, yarador bo'ldimi, yo'qmi? Yo Aset uyalganidan shunday dedimi? Ikkalamiz ham bo'shashib tag'in ilgariladik. Bunaqada qirg'ovul otib olishimiz qiyin-ku, axir. Sanab kelyapman: oltita o'q otildi. Faqat bitta quyon otdik. Uni ham uxlab yotganida.

— Sog'indiq, anavini qara, — deb qoldi bir mahal Aset.

— Nimani?

— Qush!

Uy kaptarlaridan sal kattaroq bir qush pastlab uchib keldi-da, bizning yonginamizga, butaga kelib qo'ndi. Qo'ndi-yu, tumshug'ini bir butaga surkab-surkab, atrofga alanglab «changq» etdi. Ikkalamiz ham unga mahliyo bo'lib qarab turganimizda qamishlar orasidan bir otliq ovchi chiqib keldi. Yaqinlab qolganda haligi ovchi qo'lqoplik qo'lini baland ko'tarib, «Po'h-po'h», «po'h-po'h», deb chaqira boshladi. Qush yana bir marta «changq» etib, yengilgina uchib, haligi otliq ovchining qo'lga borib qo'ndi. Nimanidir cho'qib, uzib-yulqib yeganday bo'ldi. Ovchi uning boshini bir-ikki bor silab, asta bizlar tomonga qarab kela boshladi. To'riq ot ustida boshiga tumoq bostirib, sirtidan sap-sariq qilib oshlangan po'stin kiyib olgan bir chol... Jussasi juda ham ixcham. Ot ustida qushday qo'nib o'tiribdi. Qanjig'a'sida besh-oltita quyon, qirg'ovul.

Aset meni turtib shivirladi:

— Qalli ota.

Shoshib qoldim. Shuncha ham kichkinamidi bu chol! Men bunchalik deb o'ylamagan edim. Yaqinlashganda ko'rib hayron qoldim: bu tunov kungi Nukusdagi samolyotda birga kelgan chol-ku! Ana, o'ng chakkasida no'xatdek xoli ham bor...

— Assalomu alaykum, — dedi Aset. Men ham ketma-ket salom berdim.

¹Q a n j i g ' a — ot egarida ovni osib yurish uchun qilingan tasmalar.

— Vaalaykum... Iye, sen tunov kungi Nukusdan men bilan kelgan bola emasmisan? — dedi Qalli ota kulib. — Ovg'a chiqdinglarmi? Barakalla. Nima ot-dinglar?

— Quyon, — dedi Aset.

— Ha, tuzuk, — dedi Qalli ota otdan tushib. Qo'lida charm qo'lqop, bir parcha qizil go'shti bor. Qushning ko'zlari o'ynab, haligi go'shtni jon-jahdi bilan yulqilardi. Qalli ota bizlardan yana so'radi: — Kun sovuq emasmi?

— Yo'q.

— Burunlarningning uchi qizarib ketibdi-yu, tag'in sovuq emas deysanlar-a. — U qo'lqopiini yechib, qushni pastga qo'ydi-da, otining ayilini mahkamlab torta boshladi. Ot tipirchilab bir joyda turolmay qoldi. Qattiq qisdi shekilli. Chol hali kuchli ekan, deb qo'ydim. Qahramon bo'lganicha bor ekan. U ayilni tortib bo'lib, qanjig'ada boshini pastga qaratib oyog'i-dan osilgan katta erkak qirg'ovulni yechib oldi. — Ma, bolam, mehmon ekansan.

— Yo'g'-e, ota... — dedim shoshib. Asetning ham ko'zi yonib ketdi.

— Ol, bolam, ovning rasmi shunday bo'ladi. Mehmonga ov boylanadi.

Yuragim, olaver, tentak, deb gupillab urib turibdi. Olay, desam... Axir buni o'zimiz ovlamaganmiz-ku? Qorxatning shartlariga to'g'ri kelmaydi. Nima qilish kerak?

Men ikkilanib turganda Qalli ota qirg'ovulni belimga boylab qo'ydi. Ancha og'ir ekan. Ikki kilocho chiqsa kerak.

— Ota, — dedi Aset oyog'i bilan qor chizib. — Qirg'ovul berganingizni hech kimga aytmaysizmi?

Chol hayron bo'lib biroz qarab turdi-da:

— Nega? Bir gap bormi? — deb so'radi.

Aset indamadi.

— E, bo'ldi, bo'ldi. So'raganlarga o'zlari ovladi deyman, bo'ptimi?

— Mayli...

Chol xuddi yosh yigitlarday otiga sakrab minib, ot boshini bizga burdi:

— Endi tez qaytinglar. Kun og‘ib qoldi. Sovuq boshlanadi.

— Tag‘in biroz ov qilib...

— Qaytinglar degandan keyin qaytish kerak! Naq quloqlaringni kesib olaman-a!.. — Cholning jahli chiqib ketdi.

U shunday dedi-yu, birdan boshini burib, keta boshladi. Nima qilishimni bilmay tipirchilab qoldim. O‘zi jahli chiqib turganda ko‘ngliga gap sig‘armikan? Qirg‘ovul berganga muloyim chol ekan, deb o‘ylasam! Chol ancha joyga borib qolganda:

— Aset! — dedim bo‘shashib. — Anavi masalani tag‘in aytolmadik-da.

— Qaysi masala?

— Ota bilan gaplashishni... — dedim orqasidan cholga ishora qilib.

— Voy esim qursin! Nega hali esimga solmading?

— Qaydam. Jahli chiqib turgani uchun...

— E, o‘zi shunaqa. Doim hazil qilib yuradi. Ko‘rmadingmi, menga qarab ko‘zini qisib qo‘ydi-ku?

— Men jahli chiqdi, deb o‘ylabman.

— Seni qara-yu... Chaqir! Qalli ota-a!..

— Qalli buva-a!..

Eshitdi, ha, ana otining boshini bizga burdi. Biz unga qarab yugurdik. Yugurib ketayotib, bo‘sh bog‘langan ekanmi, qirg‘ovul belimdan yechilib tushib ketdi. Qo‘limga olib, havoda aylantira boshladim. U birpas biz tomonga qarab turdi-da, qo‘lini bir siltab, olg‘a keta boshladi. Shu mahal qandaydir bir chuqurga oyog‘im tushib, ikki metrcha joyga uchib ketdim. Bo‘ynimdan ichimga qor kirdi. Bundan nariga yugura olmadim. Qor qalinlik qildi. O‘rnimdan turib ust-boshimni qoqayotganimda esimga tushib qoldi: qirg‘ovulni havoda aylantirib chaqiramanmi? Chol qirg‘ovulni qaytib bergani chaqirishayotgan bo‘lsa kerak, deb ketib qolgan. Ha, shunday!..

Mana, tag'in Qalli otani qo'ldan chiqardim. Kani-kulim bo'lsa, g'izillab o'tib boryapti. Sinfdoshlarim oldiga nima deb boraman? Shuncha joydan ovora bo'lib kelib, topolmadim, desam ishonisharmidi? Mendan ham laqmaroq odam bo'lmasa kerak dunyoda. Qarang-a, juda o'rni edi-da! Gaplashardik, roziligini olsak bas edi. E, xomkalla!

— Qirg'ovulni buyoqqa ber! — deb qoldi Aset qo'lini cho'zib.

— Nima qilasan?

— Beraver, — dedi u jilmayib. Berdim. U qirg'ovulni ellik metrcha nariga olib borib, bir butaning ustiga osiltirib qo'ydi-da orqasiga qaytdi. Hech narsa tushunmadim. Aset qaytib keldi. Miltiqqa o'q soldi. Keyin menga berdi.

— Ma, ot.

— Nega?!

— Otaver.

— Tentak bo'ldingmi? O'lgan qirg'ovulni ham otadimi kishi?

Keyin o'zi o'girilib, tepkini bosib qoldi. Qirg'ovulning pari sochilib ketdi. Aset stvoldan gilzani chiqarayotib ayyorona kuldi.

— Endi otib oldik, desak ishonishadi. Sochma kirdi ichiga...

Asetning shumligidan hayron qoldim. Qush bilan ovlangan qirg'ovul go'shtida sochma bo'lmasligi xayolimga ham kelmadim. Buni qarang!..

Asetning belidagi o'qdonda bor-yo'g'i uchta o'q qolibdi. Men ham otgim kelib ketdi.

— Men ham bir otay? — dedim.

— Nimani otasan?

— Nima bo'lsa ham...

Aset o'ylab turib:

— Ma, manavi qalpoqni qo'yaman, — dedi.

— Bo'пти.

Aset qalpog'ini ancha nariga olib borib qo'ydi. Mo'ljalga oldim.

— Qaysi ko'zimni qisay?

— Chap ko‘zingni... Tilingni chiqarma! Ha, tepkini bos!

Ko‘zlarimni yumib, tepkini bosib yubordim. Avval nimadir yelkamga bir urib paqilladimi yo avval paqillab, keyin yelkamni urdimi, payqay olmay qoldim. Porox hidi anqib ketdi...

Aset qalpoqqa yugurib ketdi. Qanday tez yugurib ketgan bo‘lsa, shunday tezlik bilan qaytib keldi.

— Qoyil! Qayoqqa otding o‘zing?

Shundan bildimki, tegmabdi. Noiloj jilmaydim.

— Qani, ketdik! Ma, qirg‘ovulni ol, — dedi Aset shoshirib, — hali daryoga baliqqa borishimiz kerak.

Qalin qorni kechib, ovulga qarab jo‘nadik...

Oqdaryoda

Yo‘l-yo‘lakay Boytemirning miltig‘ini tashlab uyga kelsak, Asetning buvisi bilan singlisidan boshqa hech kim yo‘q. Sekin bildirmay quyon bilan qirg‘ovulni molxonadagi pichan ostiga yashirib, go‘yo hech narsa bilmagan kishiday uyga kirdik. Kampir har kungiday iliq qarshi oldi.

— Keldinglarmi, bo‘taloqlarim? — dedi o‘rnidan turib. — Kelaqolinglar, Nozli ikkalamiz senlarga qarab choy icholmay o‘tirgandik...

Nozli indamay kulib kitobini o‘qib o‘tirardi. Shunday mo‘min, shunday ipakday... Qani endi mening singlim ham shunga o‘xshasa! Yo‘q, mening singlim bir narsa qilsam, dadam bilan ayamga chaqqani chaqqan. Uning oldida hech narsa qilolmaysan. Mana, kechadan beri Aset ikkalamiz qancha viji-viji qilamiz, qancha ko‘chaga chiqib ketamiz, biron og‘iz indasa-chi? Yo‘q, kulib qo‘ya qoladi.

Choy kirdi. Apil-tapil ichib o‘rnimizdan turdik.

— Ha, tag‘in qayoqqa, bo‘taloqlarim? — dedi kampir mehribonlik bilan. — Kechqurun oying keladi. Chana olib chiqishing kerak. Sal mol-polingga ham qarasang bo‘lardi.

— Hozir bir zarur ishimiz chiqib qoldi, buvi, — dedi Aset iloji boricha kulib yubormaslikka harakat qilib. — G‘ir etib borib kelamizu, keyin...

— Voy tinib-tinchimagurlar-ey, ha, mayli, bolam, mayli... Tag‘in oying urishib yurmasin, deyman-da.

Aset ikkalamiz narigi xonaga kirdik. Devordagi soat uch bo‘lib qolibdi.

— Xo‘sh, endi nima qildik? — dedi Aset boshini qashib.

— Aset, shu... ertaga borsak nima qiladi?

— Ertaga borib bo‘pmiz. Ova, oyim keladi. Kelsa bormi — tamom! Sen mening oyimni bilmaysan, — dedi u. — Baliq ovlash uncha qiyin emas. Buning ustiga qarmog‘imizning uchiga lampochka o‘rnatganimiz...

Mana ko‘rmaysizmi, o‘zim bir taklif kiritaman-u oqibatda shu ishga o‘zim aralashaman, o‘zim qiynalib yuraman. Qarmoqning uchiga elektr o‘rnatilsa, baliq yaxshi tutiladi degan kim? Albatta, men-da! Xo‘sh, shu taklifni aytishga aytib, hatto qarmoqqa o‘rnatib berganimdan keyin o‘zim ham borishim kerakmi yo yo‘qmi? Albatta borishim kerak!

Men, xo‘p deganday Asetga qaradim. U cho‘ntagidan kechasi ov maslahatini qilganimizda har ehtimolga qarshi tuzgan ro‘yxatini olib, ko‘zdan kechira boshladi:

— Miltiq. Endi miltiq kerak emas. Dadamning qalamtaroshi. Bormi?

— Bor.

— Gugurt kerakmi?

— Og‘irligi yo‘q. Cho‘ntakka solib qo‘y.

— Chena?

— Tayyor.

— Sumba-chi? Bor. Molxonada turibdi. Ova, kiyimlarning hammasi bor. Yechganimiz yo‘q. Nima esdan chiqdi?

— Menimcha, hech nima.

— Ova, esingdan chiqqani yo‘q, fotoapparat-chi?

— Ha, aytganday...

Qarmoqni iloji boricha bildirmaslikka harakat qilib, chenamizning yonboshiga oddiy tayoqqa o'xshatib bog'lab yo'lga chiqdik. Bu yerning havosi qiziq ekan. Boya bizlar ovdan qaytib kelayotganimizda havo ancha ochilib qolganday bo'lib ko'ringan edi, osmonga tag'in chipor bulut chiqib qolibdi. Quruq chenani tortib kelayotibmiz. Chena ustida faqat dastasi ikki metrcha keladigan qarmog'-u bir metrcha keladigan og'ir sumba.

Ovul o'rtasiga yaqinlashganimizda ro'paradan Seyt chiqib qoldi. U asta yurib bizlarga yaqinlashdi. Ertalab ovga kelayotganimizda yo'limizni to'sib, qo'limizdan ov kelmaydiganday piching qilgan edi. Endi, quyon bilan qirg'ovul olib kelayotganimizni yo ko'rgan, yo esa Boytemirdan eshitgan. Mana, tag'in oldimizdan chiqdi.

— Baliqqami? — deb so'radi u.

— Ova.

— Men ham boraman.

— Borsang boraver, — dedi Aset sovuqqina qilib.

— Qayerga borasanlar?

— Dumaloq ko'lga.

Aset shunday dedi-da, indamay keta boshladi. Men Seytga borgin, deganday imo qilib, Asetga ergashdim. Ancha yurganimizdan keyin so'radim.

— Aset, boya daryoga tushamiz deganding-ku?

— Ova, hali ham daryoga tushamiz.

— Unday bo'lsa nega Seytga Dumaloq ko'lga boramiz, deding?

— Jinim suymaydi shu Seytni, — dedi Aset basharasini burushtirib. — Biz bilan nima ishi bor? Borsa boravermaydimi? Boya ham ergashmoqchi bo'lgan edi. Sen payqamading. Men yo'q, dedim. Bilaman, u bizni poylamoqchi. O'zimiz ovladikmi yo birov ovlab berdimi — shuni bilmoqchi. Bizni topib bo'пти. Biz daryoga tushib maza qilib baliq tutayotganimizda, u Dumaloq ko'lga borib qidirib yuradi. Turg'un suvga qaraganda oqin suvda baliq ko'proq bo'lishini u xomkalla bilarmidi!..

Asetning gapiga qo‘shilishini ham, qo‘shilmaslikni ham bilmay qoldim. Qo‘shilay desam, men hali Seytning fe‘lini yaxshi bilmayman. Qo‘shilmay desam, Asetning haligi «u bizlarni poylamoqchi» degan gapida jon borga o‘xshab tuyuldi. Rost-da, bordi-yu, ertalab uni ovga olib chiqqanimizda qirg‘ovulni qanday «ovlaganimizni» do‘mbira qilib yuborgan bo‘lardi. Mana, endi uni baliqqa ham olib kelmadik. Nima, Asetning baliq ham shunday tekin bo‘lishidan umidi bormi?

Orqamizda chena chiroyli silliq iz qoldirib kelyapti. Yo‘l cheti, butun atrof oppoq qor. G‘ir etgan shamol yo‘q. Qordan salqin tushgan jing‘il, to‘rang‘il, yovvoyi jiyda shoxlari go‘yo og‘ir xayol ustida, qimir etmaydi. Osmonda bir katta qoraqush qanot qoqmay aylanadi. «Yer bilan yerning farqi bor ekan-da, — deb o‘yladim ichimda. — Qarang, kelayotganimizda To‘rtko‘limizda qorlar erib, tagidan ko‘k maysalar uch chiqarib qolgan edi. Axir bugun martning... nechchisi edi? Men yigirma beshida keldim. Yigirma oltisi... yigirma yettisi... yigirma sakkizi! Voy-bo‘y, bugun yigirma sakkizi bo‘lib qolibdi-yu... Hali ham laqillab yuribman. Men o‘zim nimaga kelganman bu yerga? Qalli ota masalasi nima bo‘ladi endi? Qachon uchrashaman-u qachon suhbat qilaman! Bularga qor-xat o‘rgatmay o‘lay men!..»

— Mana bu Dumaloq ko‘l.

— A?..

— Nima balo, uxlab kelyapsanmi?

— Yo‘-o‘q.

— Dumaloq ko‘l, deyapman.

— Hovva. E, Dumaloq ko‘lmi? To‘xta. Shunday, shunday... Qimirlama! Bo‘ldi. — Men uning suratini oldim. Keyin apparatni shaylab unga berdim. — Mana, meni ham ol. Bosayotganda qo‘ling qimirlab ketmasin.

Bir-birimizni suratga olib, daryoga qarab ketdik. Hash-pash deguncha yetib ham bordik. Daryo!

Nazarimda juda kichikka o'xshab ko'rindi ko'zimga.
Bu fikrimni yashirolmadim:

— Iye, juda kichkina-ku? Biz tomonda eni besh yuz metrcha keladi, — dedim sal maqtanibroq.

— Sen maqtanmayoq qo'y, — dedi Aset menga kulib. — O'sha besh yuz metrlik Amudaryo Orol dengiziga uch-to'rtga bo'linib quyiladi. O'ho', bu joylarni sen yozda ko'rganingda edi? Kichkina deysanmi? Sen ho', o'rtasini ko'rib aytyapsan-da. U faqat oqayotgan joyi. Mana ko'rmaysanmi, chetroqlari hali muz, asta-sekin eriydi... Ana, o'rtadagi muzlarni ko'ryapsanmi, oqizib ketyapti. Orolga borib tushadi o'sha muzlar... Qani, yur.

Sekin daryoga tushdik. Nima uchundir, muz ustida qor uncha qalin emasdi. Men payqamagan ekanman. Haqiqatda bu Oqdaryo bir irmoq bo'lsa ham ancha keng ekan. Qarang, qirg'og'i huv anavi yarim belidan muzlab qolgan sariq qamishlardan boshlanar ekan. Axir huv anavi muzda qolgan qayiq ham daryo muzlamagan paytda qantarilgan bo'lsa kerak-da.

Bunday qaragam, daryoning o'rtasiga borib qolibmiz. Bizlardan uch-to'rt metr narida ko'm-ko'k suv muz qirg'oqlariga chilp-chilp urilib, yalab oqardi. Muncha tez oqadi! O'sha oqayotgan joyning o'zi ham ellik-oltmish metrlar chamasida keng edi. Men sal qo'rqdim.

— Aset, juda yaqinlashib qoldik-ku?

— Hech narsa qilmaydi. Sumbani olib ber.

Olib berdim. Ustidagi qalin kamzulni yechib ishga tushib ketdi. Avval kovlaydigan joyining qorini tozalab, ko'm-ko'k muzi qolgandan keyin sumba bilan o'ya boshladi. Men nariroqqa borib chiq etib suratini olib qo'ydim. Birozdan keyin sumbani qo'lidan oldim. Endi bir qarichcha o'yilibdi. Muncha ham qattiq bo'lmasa bu muz. Har urganimda mushtday-mushtday zo'rg'a ko'chadi. Boyagidan sal isiy dedim. Bellarim og'rib ketdi...

— Endi menga ber, — dedi Aset qo'lida qo'lqopi bo'lsa ham kaftlariga tuflab. — O'zi ham ozgina qoldi.

— Suratga oldingmi?

— Bir marta.

...Sumbaning uchi kirib ketdi shekilli, kuchanib zo'rg'a tortib oldi. Keyin menga qarab tirjayib qo'ydi.

— Bo'ldi.

Yugurib borsam, tuyaning ko'ziday joydan suv chiqib turibdi. Aset tez-tez urib kengaytira boshladi.

— Qarmoqni hozirla!

Qarmoqni chenadan yechib oldim. Elektr lampochkani qanday o'rnatgan bo'lsak, shunday turibdi. Aset engashib chuqurchadagi muzlarni qo'li bilan sirtga olib tashlay boshladi.

— Qani, menga ber-chi?

Lampochkani yoqib ko'rib, Asetga cho'zdim. U konserva qutisidan mayda-mayda qip-qizil go'shtdan qarmoqqa ilib, sekin suvga tushirdi. Keyin menga ma'noli kulib, fonarning knopkasini bosdi. Men engashib chuqurchaga qaradim. Hech narsa ko'rinmadi.

— Yondimi? — so'radi Aset.

— Yo'q, — dedim hayron bo'lib. U menga, aytmadimmi, deganday bir qaradi-da, qarmoqning das-tasini menga berib, o'zi suvga engashdi.

— Yuqoriga tort! — dedi u bir mahal. Tortdim. — Yonib turibdi! Suvning oqimi bilan nari ketib ko'rinmay turgan ekan-da.

Shundan keyin menga sal jon kirdi. Qarmoqni gerdayib ushlab turibman. Og'zimning tanobi qochgan. Chuqurchadagi suv yuzida kattakon po'kak qiltillab turibdi. Bir po'kakka qarayman, bir Asetga. Aset tag'in fotoapparatni to'g'riladi. Suratga olmoqchi. Mayli, olaversin. To'rtko'lga borganimdan so'ng, fotolaboratoriyamizga topshiraman. Fotogazetamizni bezaydi. Samad quv ko'rib qo'ysin, qanaqa qilib tushganimizni! Baribir, aytsam ishonmaydi...

— To'g'ri tur. Ha, shunday, shunday...

Aset shunday deb turganda qo'limdagi qarmog'im silkinganday bo'ldi. Qo'limdan tushirib yuboray dedim.

— E-e, buzding...

Men uning gapini eshitolmay qoldim, po'kak cho'kib ketayotgan edi. Shoshganimdan:

— Aset! — deb baqirib yuboribman. U yugurib kelib qarmoqning dastasiga yopishdi. Zo'rg'a tortib oldim. Uzunligi naq bir yarim qarichcha chavoq! Aset qarmoqdan chiqarib, qor ustiga otib yubordi. Tevarakda hech kim yo'q, ikkalamiz xursand bo'lib, osmonga sakraymiz.

— Ure-e...

— Ure-e...

Har sakraganimizda tagimizdagi muz lopillaganday bo'ladi. O'zimizda yo'q xursandmiz. Haligi chavoq baliq qor ustida xanjarday yalt-yult qilib sakraydi, dum bilan qorni savalaydi. Endi Aset tag'in qarmoqni chuqurchaga tashladi. Ikkalamiz chuqurcha atrofiga jim o'tiribmiz. Suvning chilp-chilp qilib muz qirg'og'iga urilib oqishi ham, o'rtadagi suvda muz parchalarining bir-biriga urilib, shaqir-shuqur qilishlari ham qulog'imizga kirmay qoldi. Hash-pash deguncha ancha baliq tutib qo'ydik. Hammasi ham qor ustida yulqinadi-yu, keyin yuvosh tortib qoladi. Og'zilarini kappa-kappa ochib, nimadir demoqchi bo'ladi, keyin munchoq ko'zlarini yiltiratganicha jim qoladi. Aset har bittasini tutganida: «Sen Boytemirnikisan!», «Mana bunisi chiroyli ekan. Mayli, seni Safargul yeyaqolsin!», «Mana bunisi esa... He, Seytga o'xshab likillamay o'! Sening ta'ziringni Seyt bersin!..» deb qo'yar edi.

Po'kak birdan suvga cho'kib ketdi. Asetning o'zi ham shoshib qoldi.

— Sog'indiql! Ushla... — dedi u jonholatda. — Bakira!

Men ham qarmoq dastasiga yopishib oldim.

— Bakira deganing nimasi?

— Baliq-da. Mahkam ushla!

— Qayoqdan bilasan? Haup...

— Eshak bilan tuyaning yurishi bir xil bo'lmaydi...

Tort! Bakira oddiy baliqlarga qaraganda asovroq bo'ladi. Sim uzilib ketmasa edi...

Birpas tortib turdik. Sho'xligi boyagidan sal bosilay dedi. Keyin sekin-asta tortib chuqurchaning og'ziga olib keldik. Boshi ko'rinib qoldi. Qo'l solishga jur'at qilolmaymiz. Shunday tortaveraylik desak, sim uzilib ketadimi, deb qo'rqamiz. Aset xuddi uni avrayotganday tinmay gapirib turibdi:

— Chiqaver, ova, seni Seytga bermayman. Sen mehmonnikisan! Ova, chiq, jonim, chiq...

Xullas, qo'ymadik. Sekin-sekin aldab o'rgatib olib chiqdik. Baliq degan bunaqa bo'libdi. Naq yarim metrcha keladi. Ola-bula: Qor ustiga tashlab, ikkalamiz «urra»lab sakray boshladik. Aset ashula aytib sakrardi:

*Bakira balig'i belingga darmon,
Uni yesang qolmas zarracha armon...*

Nazarimda, qayerdandir bir narsa qars etib, tagimiz qimirlab ketganday bo'ldi. Sakray-sakray charchab, tag'in qarmoqni chuqurchaga tashladik.

— Nega chuqurchadan suv chiqib ketdi? — deb so'radim.

— Qaydam...

Qirg'oq tomondan birov qichqirganday bo'ldi. Qarasam, birov qalpog'ini havoda aylantirib, zo'r berib qichqirar edi. Aset qo'lini siltadi.

— Bilasanmi bu kim?

— Kim?

— Bu Seyt! Ha, o'sha. Orqamizdan ergashib kelibdi. — Aset unga burnining uchini ko'rsatib, masxara qildi. U hamon qirg'oq bo'ylab qichqirib yugurar edi.

— Alam qilyapti aldab ketganimizga, — dedi Aset tag'in. — Hali Dumaloq ko'lga boramiz, deb ketmaganmidik?

Bu mahalda mening tilim gapga kelmay qotib qolgan edi. Gapiga gap qaytarmaganimdan keyin, Aset menga qarab, hayron bo'ldi-qoldi.

— Ha, nima bo‘ldi?

— Oqib ketyapmiz...

— A? — deb orqasiga qarayman degan edi, bizni oqizib ketayotgan katta muz parchasi lapanglagandek bo‘ldi. Bir-birimizni ushlab qolmaganimizda yiqilgan bo‘lardik. Muz asta oqib sohilga tutash muzga yaqinlashganda, Aset menga buyruq berdi: — Sakra, Sog‘indiq!

Sakrash qayoqda? O‘zim maktabda badantarbiya darsida bir metr keladigan joydan zo‘rg‘a sakraymanu. Hozirgi oraliq ikki metrcha keladi. Tag‘in tagi daryo! Indamay turaverdim. O‘zi meni tashlab sakrab ketolmadi. Bo‘lmasa sakray olardi. U harholda mendan ancha novcha.

Aset indamay borib, chenani oldi-da, narigi tomonga otib yubordi. Keyin sumbani...

— Nima qilyapsan?!

— Hech bo‘lmasa oqib ketganimizni bilishsin.

Darhol esimga haligi qirg‘oqdagi odam tushib, qaragan edim, hech kim ko‘rinmadi. Ketib qolibdi.

Ikkalamiz ham churq etmay, bir-birimizga qarab qoldik...

Muz qayiq

Oqib ketyapmiz. «Muz qayig‘imiz» goh bir tekisda suzar, goh muz parchalariga urilib lapanglab, yuraklarimizga g‘ulg‘ula solardi. Aset ikkalamiz bir-birimizga xo‘mrayishib indamay o‘tiribmiz. Atrofda faqat muz, muz, muz! Tagimizda o‘zi ham, ko‘rinishi ham sovuq ko‘m-ko‘k asov suv. Bir-birimizga yopishib o‘tiribmiz. Bizlarni shunchalik yaqinlashtirib qo‘ygan mehrmi yo qo‘rquvmi, buni hozir ajratish qiyin. Oqib ketyapman. Butun umidimiz daryo sohilidan. Ammo sohildan ancha pastdamiz, buning ustiga-ustak o‘tirgan odamga hech narsa ko‘rinmaydi. O‘rnimizdan turaylik, desak, qo‘rqamiz, muz ag‘darilib ketishi mumkin. O‘rmlagan jon ko‘rinmaydi. Muz bilan suv tilsiz, asov!.. Sohilga termilib qaraymiz. Faqat muz,

qor, yaproqlarini oppoq qirov bosgan qamish, qo'g'a, butalar. Osmon yiroq, muz qattiq!

Vahimada payqamabmiz, kech kirib qolibdi. Nazarimda, qorong'ilik hammadan ilgari daryo ustiga tushganday. Atrof nimqorong'i, qirg'oq xuddi oydin kechaday oqarib ko'rinadi. Endi kech kirgani aniq bilindi. Sohil ham ba'zan ko'rinmay qoladi. Daryoning oqayotgan joyi qirg'oqqa yaqinlashgandagina sohil elas-elas ko'rinadi. Atrofga termilib qaraymiz. Bironta yilt etgan chiroq ko'rinsa-chi! Aset nimani o'ylab o'tiripti, bilmadimu, ammo mening uchun hech qanday najot yo'li qolmaganday edi. Ilgariroq «muz qayig'imiz» sohilga yaqinlashsa, bu gal albatta sakrayman, deb o'ylagandim. Bu umidim ham puchga chiqdi. Nega deganingizda borgan sayin daryoning o'rtasi kengayib borar, bizlarni oqizib ketayotgan muz parchasi lopillab o'rtada kelardi. Hech ham sohilga yaqinlashmas edi.

Bulut quyuqlasha boshladi. Buning ustiga, aksiga olganday daryo ustini tuman qopladi. Baxtimizga shamol yo'q. Agar shamol bo'lganda bormi, unda biz bunday bir-birimizga suyanishib o'tirmagan, allaqachon hayot bilan xayrlashib, suv tagiga mukkamizdan ketgan bo'lardik. Lekin kun qorasovuq, basharalarimiz, tumoq va quloqchinlarimizning bog'ichlari oppoq qirov edi. Bir joyda qimirlamay o'tirganimiz uchun bo'lsa kerak, badanlarimizdan sovuq o'ta boshladi. Ilgarilar sal narsaga yig'lardim. Bu gal yig'lamay o'tirganimga o'zim ham hayronman. Odam qo'rqsa, ko'ziga yosh kelmas ekan.

Bir mahal sohil tomonda milt-milt qilib chiroq ko'ringanday bo'ldi. Ko'zimga biram issiq tashlandi bu chiroq! Go'yo ko'pdan beri ko'rmay yurgan narsamni ko'rganday to'lqinlanib ketdim. Aset chiroqqa teskari qarab, xayol surib o'tirgan ekan. Birdan uni turtdim:

— Aset, qara, chiroq!

Aset jonholatda men tomonga o'girilib qaray de-

ganda muz chayqalib ketdi. Bir-birimizni mahkam quchoqlab qoldik.

— Qichqiraylik, — dedi Aset dadillanib. — Balki bitta-yarimta eshitib yordam berar, qichqir!

— Nima deb?

— Ho-o-o, yordam beringlar! Oqib ketyapmiz, yordam beringlar. Yordaam!..

Men ham unga jo'r bo'lib qichqira boshladim. Biroq hech kim quloq solmas, eshitmas edi. O'zi qo'rqib zo'rg'a qichqiryapmiz. Nazarimda, bizlarning bu zaif tovushimizni qor, suv, qirov qoplagan qamish bilan qo'g'alar yutib yuborayotgan edi. Qichqira-qichqira oldinga o'tib ketdik, milt-milt qilib chiroq orqada qoldi. Aset menga, bo'lmadi-ku, deganday qarab qo'ydi. Biroz o'tgandan so'ng gap qotdi:

— Narsalarni yig'ishtirib qo'yaylik. Saramjon turgani ma'qul, qulay joy to'g'ri kelib qolsa, sakrashimizga oson bo'ladi.

Asetning hali ham sakrashdan umidi bor ekan. Haligi gapida, «boya sakrar edim, seni deb sakray olmadim», degan ginasi ham yo'q emasdi. Sekin o'tirgan joyimizda cho'zilib sochilib yotgan narsalarimizni yig'ishtirib ola boshladik. Yaxshigina qorong'i tushgan, yonginamizda yotgan narsani ham zo'rg'a ko'rar edik. Men avvalo paypaslab fotoapparatni topib, ryukzakka joyladim. Aset elektrlashtirilgan qarmoqni olib, undan bog'lab qo'yilgan fonarni ajratardi. Nariroqda qorayib yotgan narsaga engashib qo'limni cho'zsam, bakira ekan. Dumi qo'limga tushib qoldi. Tortib oldim. Ajabtovur katta ekan. Yarim metrcha keladi. Shuni deb... Sakramaganimizda muz yorilmasmidi? Bitta-bittalab chavoqlarni ham terib olib xaltaga joyladik. Mana, bu ishlarni ham qilib bo'ldik. Endi nima qilamiz? Qachon suvga cho'kishimizni poylab o'tiramizmi? Sekin Asetni gapga soldim.

— Aset.

— Ova.

— Seningcha hozir qayerga keldik?

U avvaliga indamadi. Keyin bu gapga o'zi ham qiziqqan shekilli, o'tirgan joyida atrofga bo'ynini cho'zib qaray boshladi.

— Qabasin ovuliga kelgan bo'lsak kerak, — dedi u tasmollab. — O'zi oqqanimizga qancha bo'ldi?

— Yarim soatcha bo'lib qolgandir-ov.

— Unda, Ashamayli ovuliga kelib qolgan bo'lishimiz ham mumkin.

— Ovul-ovul deysan. Boyadan beri qarab kelyapman, ovuldan nishon ham yo'q-ku?

— Senga ovul mana-men deb ko'rinib turarmidi? — dedi u sal jahli chiqib. — O'zing qayerda ketyapsan? Pastda! Ovul bo'lsa daryodan bir-ikki kilometr narida...

— Nahotki, shuncha baliqchi ovuli bo'lib, birortasi ko'rinmasa!

— Bu paytda baliqchilar daryoda bo'lmaydi. Ko'rmaysanmi, abirji. Dengizda bo'ladi.

— Dengiz uzoqmi?

— Bizning ovulimizdan o'n besh-yigirma kilometrcha bor.

Shu gapdan keyin men churq etmay qoldim. Daryo oqib qayoqqa boradi? Albatta, dengizga! Dengizga oqib tushishimiz mumkinmi? Mumkin! Mana shu tashvish meni kemirib tashladi. Axir, bu dahshat-ku! Daryoda-ku, sohil bor. Dengizning o'rtasiga tushib olgandan keyin na sohil ko'rinadi, na birorta giyoh! Dom-daraksiz ketdi, degani mana shu bo'ladi-da! Qorxat o'rgatmay o'l, deydigan kishi yo'q. Ajal haydab kelgan ekan seni, Sog'indiq!

Birdan ko'zimga o'limim ko'rinib ketdi: ana, oqib dengizga tushdik. Tagimizdagi muz kitoblarda o'qiganimiz katta aysberga borib urilib parcha-parcha bo'lib ketdi. Suv tagiga mukkamdan ketdim... Birdan ro'paramdan og'zini katta ochib akula chiqib qoldi!.. Xayr, mehribon sinfdoshlarim. Xayr, Mahfuza. Meni kechiringlar, menga ishonib topshirgan ishlarini qilolmadim... Alvido!

Birdan o‘z xayolimdan o‘zim cho‘chib ketdim.
Bundoq o‘zimga kelsam, hali oqib ketayotgan ekan-
miz.

— Aset, — dedim orqamga qarab.

— Ova.

— Nimani o‘ylab o‘tiribsan?

— Hech nimani.

— Aset, Orol dengizida aysberglar bo‘ladimi?

— Yo‘q. Nima, bu Shimoliy Muz okeanimidiki,
aysberg bo‘ladi?

— Akula-chi?

Sal nafasimni rostlab oldim. Boyagiga o‘xshash
bema’ni xayol surmaslik uchun tag‘in Asetni gapga
soldim.

— Aset.

— Ova.

— Gapirib o‘tir.

— Nimani?

— Ko‘rgan-bilgan narsalaringdan.

— Bir kuni boyagi Ashamayli ovulida bir baliqchi
kasal bo‘lib qolgan ekan, dadam bilan birga keldik, —
deb boshladi gapini Aset. — Yoz edi. Dadam kasal
bilan ovora bo‘lganda men shu yerlik bolalar bilan
daryo bo‘yiga tushdim. Bu ovulning ro‘parasida daryo
sal yoyilib oqadi. Sohili qum. Kun sal shamol edi.
Qumda yugurib kelayotsam, daryodan ikki-uch metr
beriroqda qum ustida mashina balloni paydo bo‘-
lib, bir silkinib, suvga yumalab tushib ketsa bo‘ladi-
mi?

— Qo‘y-e.

— Buyog‘ini eshit. Keyin bolalar bilan suv bo‘yiga
borsak, haligi ballon deganimiz, laqqa baliq! Sekin-
sekin dumini bilanglatib, qirg‘oqdan uzoqlashib ketdi.
Keyin bilsak, to‘lqin bilan o‘ynab qirg‘oqqa chiqibdi-
yu, biroz qirg‘oqda yotib bor kuchini to‘plab dumini
og‘ziga olib, dumalab ketibdi...

— Myunxauzen bo‘lib ket-e!

— Myunxauzen deganing nima?

Men Myunxauzenning kim ekanini tushuntirib berdim. Bu kitobni Aset o'qimagan ekan. Astoydil xafa bo'ldi.

— Ana shunaqa-da, o'zing gapir, deysan. Gapir-sam, ishonmaysan! — dedi u po'ng'illab. — O'z ko'zim bilan ko'rdim, axir. Keyin dadamga ham aytib berdim. Dadam ishondi-yu... Sen bo'lsang... Dadam aytdiki, o'sha laqqa yashash uchun kurashibdi. Shunday qilmaganda qirg'oqda yo o'lib qolishi mumkin ekan, yo biron kelib o'lja qilarkan.

Bu voqea bo'lganmi yo bo'lmaganmi menga qorong'i, ammo laqqaning o'z hayotini saqlab qolish uchun qilgan harakati menga ma'qul bo'ldi. Demak, harakat qilsa, o'z hayoti uchun kurashsa bo'lar ekan-da!

Hamon oqib ketyapmiz. Nazarimda kun boyagidan sal iliganday. Quloqchinimning bog'ichini asta ushlab ko'rdim, qirov qolmabdi, ammo jiqqa ho'l. Qayoqdandir iliq shabada yuzlarimizga uriladi. Qirg'oq borgan sari uzoqlashib, ahyon-ahyonda milt-milt chiroqlar siyrak tumanda ko'zga xira tashlanadi. Hayot uchun kurashish kerak, qanday qilib? Buning sira iloji yo'q edi. Qichqirsang qichqirig'ing burning tagidan nari bormasa, suv yutib yuborsa. Buning ustiga qattiq qichqiray desang, muz chayqalib ketsa! Endi butun umidimiz shu muz parchasida. Biror muz parchasiga borib urilib, sinib ketmasa, bo'ldi. Sinib ketishi ham mumkin. Nega deganingizda muzimizning o'rtasi o'yilgan...

Hammadan dahshatlisi endi boshlandi: tagimizdagi muz tez-tez chayqala boshladi. Chayqalgan sayin muzning o'yilgan joyidan viqir-viqir suv chiqadi. Muz ustidagi qor allaqachon suv bilan erib, ko'k tayg'oq bo'lib qolgan. Ust-boshimiz tizzamizgacha ho'l. O'zimiz qil ustida o'tirganimiz uchun bunga parvo ham qilmaymiz. Aset sirpanib tushib ketmaslik uchun muz teshigiga qo'lini tiqib, mahkam ushlab o'tiribdi. Men bo'lsam Asetni... Qimir etishga majolimiz yo'q. Yaxshiyam, xalta bilan ryukzakning bog'ichini bo'yni-

mizga ilib olgan ekanmiz. Bo'lmasa allaqachon sirpanib tushib qolar ekan. O'n-o'n besh minutlar chamasida tagimizdagi muzning chayqalishi tindi. Shundagina esimizni yig'ib olib, atrofga qaradik. Tun shunday zim-ziyo qorong'iki, na qirg'oq, na muz parchalari ko'rinadi. Endi chiroqlar ham negadir boyagidan ko'payib ketganday... Yo ko'zimizga shunday ko'rinyaptimi? Juda xira nur sochadi. Atrofimiz tumanmi, bug'mi — buni bilib bo'lmasdi. Tuman desak, iliq. Bug' desak, shunday sovuqda daryo ustida bug' nima qiladi, deb o'ylaymiz. Mening xayolimda faqat bir narsa: «Laqqachalik bo'lolmadikmi?»

Qayerdadir bir narsa cho'zib gudok chalganday bo'ldi. Ishonmay tag'in quloq soldim. Tag'in chalinganday bo'ldi.

— Aset, eshityapsanmi? — dedim jonholatda.

— Nimani?

— Gudok!

Aset quloqlarini ding qilib biroz turdi.

— Ova, — dedi jonlanib. — Paroxod! Qichqir! Yo-ordam be-ri-ing-lar!

— Yo-or-dam be-ri-ing-lar!!

Biroq bizlarning baqirganimizni hech kim eshitmadi. Haligi gudok ovozi asta-sekin uzoqlashib ketdi. Paroxod ekanligi aniq edi. Hatto motorining gurillagan tovushini ham aniq eshitdik. Biroq o'zini tuman-da aniq ko'rolmadik.

Muzimiz bir joyga kelganda to'xtab, joyida sekin aylana boshladi. Girdobga to'g'ri kelib qoldikmi, deb qo'rqqan edik, haytovur, asta siljiganday bo'ldi. Boyagiday chayqalishlar yo'q. Osmon bulut, atrof juda qorong'i. Tuman bo'lsa sovuq bo'lardi, bug' bo'lsa kerak.

— Endi nima qildik? — dedim. Bu gapni o'zimga aytdimmi yo Asetgami, bilmayman.

Ikkalamiz ham indamay o'tiribmiz. Ahyon-ahyon-da g'ir etib iliq yel yuzlarimizni silab o'tadi. Mayda to'lqinchalar chilp-chilp qilib tagimizdagi muzga kelib beozor uriladi. Ba'zan-ba'zan atrofdan bizning muzi-

mizga o'xshagan yo undan kichkina muzlar shaqirshuqur qilib surkanib o'tadi. Kattaroq muz to'g'ri kelib qolsa, bir amallab o'tib olish niyatimiz ham yo'q edi. Muzimiz kelib boshqa muzga tekkanida ikkalamiz ham engashib qaraymiz. Ammo yo u kichkina bo'lib chiqadi, yo esa hatlashga qulay bo'lmay qoladi. Bizning muzimiz oqib yuribdimi yo qalqib yuribdimi, buni aniq bilib bo'lmaz edi. Biroq shunisiga xursand edikki, boyagidan tinch edik, sovuq qotmas edik...

Xayol ustida o'tirgan ekanman, muzimiz bir narsaga kelib yumshoqqina urildi. Aset ham, men ham sirpanib borib o'sha urilgan narsaga borib taqaldik. Bundoq qarajak — yer! Muzimizning bir chekkasi bizlarning og'irligimizdan qiyshayib, suvga botib turibdi. Oyoqlarimiz ham, cholvorlarimiz ham, xaltalarimiz ham suvda turibdi. Yer, qamish, butalar! Darrov o'rnimizdan turdik. Suv tizzamizdan kelib turar edi. Chilp-chilp kelib quruq yerga chiqib oldik. Orqamizga qarajak, haligi muz go'yo bizlarni bir hokandoz xas ag'darganday qirg'oqqa ag'darib tashlab, asta-sekin oqib boryapti.

Bizlarni shu yergacha ardoqlab yelkasida ko'tarib kelgan qadrdon muzni ko'zimiz qiyolmay birpas qarab turdik-da, orqamizga qaytdik.

«Sog'ase» orolida

Yerga oyog'imiz tekkanida o'zimizda yo'q xursand edik. Ammo bu xursandchiligimiz uzoqqa cho'zilmasdi. Tag'in navbatdagi tashvishlarga duch keldik.

«Muz qayig'imiz» bilan xayrlashganimizdan so'ng xalta va ryukzagimizni orqalab, yo'lga tushdik. Qaysi tomonimiz kun chiqish-u qaysi tomonimiz kun botish — buni aniq bilmasak ham, niyatimiz odamlarga borib qo'shilish, o'zimizga biror iliqroq pana joy topib olish edi. Yerda qor yo'q, mayda qamish va qo'g'alarni, siniq butalarni shatir-shutur bosib ketmaket kelyapmiz. Aset oldinda, men orqada. Nimasini

yashiray, yuragimda quvonch bilan baravar ozgina qoʻrquv ham bor.

Shu xayol bilan kelayotib birdan Asetga kelib urildim.

— Nega toʻxtading? — deb soʻradim. Yuragim qinidan chiqib ketayozdi. Biror narsani koʻrib toʻxtagan boʻlsa ajab emas. Yoʻlbars boʻlsa-ya!

— Suv! — dedi Aset.

— Qanaqa suv?

— Qanaqa suv boʻlardi? Suvdaqa suv-da, — dedi Aset ensasi qotib. — Chap tomonga yurishimiz kerak ekan.

Indamay orqasidan ergashdim. Jim kelyapman. Aset tagʻin ellik metrcha yurib toʻxtadi. Tagʻin suv! Orqaga qaytdik. Oʻng tomonimiz ham suv.

— Boʻldi, orqaga qayt, — dedi Aset. Ertalabgacha shu yerda oʻtiramiz endi.

— Nega?

— Kichkina orolga tushib qolibmiz.

Boʻshashib orqamizga qaytdik. Ikkalamizda ham un yoʻq. Sudralishib kelib oʻrtaroqqa choʻkdik. Tagimizdagi yer nam, buning ustiga kiyim-boshlarimiz ham hoʻl boʻlib ketgan. Atrof zim-ziyo. Faqat suv shovillaydi. Qayoqdadir bir qush ahyon-ahyonda «qiyq» deb qichqirib qoʻyadi. Havo dim va nam. Atrofdan botqoqnikiga oʻxshagan qoʻlansa hid anqiydi. Bunga loy tagida qolib chirigan qamish, butalar va ildiz hidi qoʻshilib dimogʻimizga yoqimsiz uriladi.

Shunday boʻlsa ham koʻngillarimiz ancha tinchigan edi. Albatta, muz usti bundan tozaroq boʻlgani bilan xavfli edi. Unda qoʻrquvdan yuragingni changal-lab oʻtirarding. Biror oʻzidan baquvvatroq muzga kelib urilib parchalanib ketishi ham hech gap emas edi-da! Harholda, bu yerda ana shu xavfdan xoli edik. Buning ustiga yoʻlbars xavfidan ham qutuldik. Kichkinagina bu orolda yoʻlbars nima qilsin!

Harholda, bu yer muz ustiga qaraganda ancha issiq edi. Ust-boshimiz nam boʻlishiga qaramay ancha iliq

o'tiribmiz. Iliq o'tirganimiz ta'sir qildimi, nazarimda sal qornim ochganday bo'ldi. Buni bilmaslik uchun Asetni gapga soldim.

— Aset.

— Ova.

— Hm, gapir.

Gapni nimadan boshlashni bilmasdim. Birpas jim o'tirgandan so'ng, tag'in so'radim:

— Mana shu orol Robinzon orolidan kattami yoki kichikmi?

— Men qayoqdan bilay?

— Kel, Aset, shu orolga nom qo'yamiz.

— Nima deb?

— Aset oroli deymiz.

— Yo'q, to'g'ri kelmaydi.

— Nega?

— Harholda, sen mehmonsan. Sening nomingga qo'yilishi kerak.

— Ikkalamizning nomimizga qo'yamiz. Bo'ptimi?

— Qanday qilib?

— Aset va Sog'indiq oroli...

— Bo'lmaydi. Qisqaroq bo'lishi kerak, bildingmi? Chiroyliroq bo'lishi kerak.

Ikkalamiz ham bosh qotirib o'ylab o'tiribmiz. Bir mahal Aset taklif kiritdi:

— Ikkalamizning ismimizni qisqartirib qo'shsakchi?

— Qanday qilib?

— Masalan, sening ismingdan «Sog'» degan so'zni olamiz. Bu yog'iga «Ase» so'zini... Ikkalasini qo'shamiz, «Sog'ase» bo'ladi.

— «Sog'ase» oroli! Juda soz. Qoyil!

— Fransuzchaga ham o'xshab ketadi, a?

— «Sog'ase» orolining baliqchilari... Qara, qanday chiroyli chiqadi, — dedi Aset xursandchiligini yashirolmay. — Baliqchilar, baliq... To'xta, miyamga bir gap kelib qoldi.

— Nima gap?

— Baliq pishirmaymizmi?

— Rost-a. Balig‘imiz bo‘lsa...— Men darhol cho‘ntagimga qo‘l soldim. — Gugurtimiz ham bor.

— Qalamtaroshni ol. Men o‘tin terib kelaman, — dedi Aset.

Birpasda ishga tushib ketdik. Qornimiz ochgani endi ayniqsa bilinib qoldi. Aset qorong‘ida timirskilanib o‘tin terib yuribdi. Men ryukzakning og‘zini yechib, fonarni oldim. Simlarini uzib tashlab, orqasidagi zapas lampochkasini soldim. Xayriyat, yondi. Men ho‘l bo‘lib qolganmikan, deb qo‘rqqan edim, ishlarimiz sal yurishib ketdi. Men ham fonar bilan timirskilanib ancha o‘tin terdim. Aset ham bir quchoq qamish, butalarni yig‘ib keldi. Biroq o‘tinlar juda ho‘l edi. Aset o‘tinlarni avaylab ustma-ust taxlay boshladi. Avval qamish, uning ustiga shox va butalarni. Endi buni bir amallab yondirish kerak edi. Aset buning ham ilojini topdi.

— Qarmoqning dastasi qani?

— Nima qilasan?

— O‘sha quruqroq. Tutantiriq qilamiz, — dedi Aset. — Quruq qog‘oz bo‘lsa yana yaxshi bo‘lardi.

Cho‘ntagimni kovlab yon daftarchamdan yozilmagan bir-ikki varag‘ini olib berdim. Qarmoqning dastasini maydalab, haligi qamish buta uyumining tagiga tiqdi. Uning tagiga qog‘ozni... Gugurt chaqdi. Qog‘oz yonib, qarmoq dastasining siniqlarini o‘t ola boshladi. «Sog‘ase» orolida tutun! Birinchi tutun. Ur-re! Qog‘oz yonib, yog‘och tutantiriq qip-qizil cho‘g‘ bo‘lib tutay boshladi. Tag‘in bir-ikki varaq qog‘oz tashladik. Endi qamish bilan butalar ham sasib, chirsillab o‘t ola boshladi. O‘chib qolishidan qo‘rqib kovlamay o‘tiribmiz. Xullas, yondirdik. Qalovi topilsa qor ham yonadi, degan gap to‘g‘ri ekan.

Aset qalamtaroshini olib, olov yorug‘ida baliqlarni tozalay boshladi.

— Olovga ko‘masanmi? — deb so‘radim. Qornim ochib turibdi. Baliqni ko‘rib og‘zim suv ochib ketdi. Qult etib tupugimni yutdim.

Aset ikki baliqni tozalab, ichak-chovoqlarini olib tashladi, o'rnidan turib suvda chayib keldi. Indamay qarab turibman. U ham indamaydi. Indamasa ham olov yallig'ida o'zining qilayotgan ishidan mamnun ekanligi basharasidan bilinib turardi. U baliqlarni ehtiyotlab xashak ustiga qo'ydi-da, qalamtaroshini olib yana nariga ketdi. Bir mahal ikkita cho'p topib keldi. Olov yonida o'tirib, yaxshilab tozaladi. Keyin unga baliqlarni ilib, bittasini menga tutqazdi.

— Ma, olovga tutib aylantir.

• Men ham Asetning qilganiga qarab aylantira boshladim. Baliqni olovga tutib aylantiryapmanu xayolim boshqa yoqda: mehribon oyim esimga tushib ketdi. Nima qilib o'tirganikin, a? «Bolam o'rtoqlari bilan o'ynab yuribdi», deb o'ylasa kerak-da. O'g'lining boshiga bunday savdo tushganini qayoqdan bilsin! Maza qilib ovqat yeyayotganmikan? Har kuni zo'rlab ovqat yedirardi oyijonim. Erkalik qilib yemasdim. Mana endi... O'rtoqlarimni ham sog'indim. Roziq, O'rinboy, Samad quv, yo'q endi hech ham Samad quv demayman. Samadjon deyman. Mahfuza...

Xo'rligim kelib ketdi. Ko'zlarimga yosh to'ldi. Asetga bildirmay teskari qarab artdim.

— Aylantir.

— A?

— Aylantirmaysanmi, kuyib ketdi-ku, —dedi Aset menga qarab. — Nima balo, uxlab o'tiribsanmi?

Xayol bilan bo'lib baliqni aylantirishni ham unutib qo'yibman, bunday qaragam, seli chiqib jizillayapti. Sekin aylantira boshladim.

— Bo'ldi, yeyaver. Qolgani ichingda pishadi, —dedi Aset. O'zi xuddi kabob yeganday qilib cho'pda turgan joyida yeya boshladi.

Men ham og'zimga olib bordim. Qani endi unda maza-matra degan narsa bo'lsa? Tuzsiz, buning ustiga bir baloning ta'mi keladi. Yo cho'pning achchig'i urib qoldimikan? Ishqilib, hech mazasi yo'q edi. Aset olov yallig'ida basharamning burishib ketganini ko'rib qoldi shekilli, tirjayib kuldi.

— Yeyaver, dori bo‘ladi.

Nima qilay, shundan boshqa yeydigan narsa bo‘lmaganidan keyin yedim. Ichimga oz bo‘lsa ham ovqat kirganidanmi, yo olov atrofida o‘tirib badanim isib qolganidanmi, har qalay meni uyqu elita boshladi. Boshimga ryukzakni qo‘yib, oyoqlarimni cho‘zib yonboshladim. Ko‘nglim ham bir xil bo‘lib, og‘zim bemaza tortdi. Aset indamay olov yonida cho‘g‘ o‘ynab o‘tirardi.

— Mayli, biroz yotib dam ol, — dedi u olov ustiga shox-shabba tashlab. — Men o‘tira turaman. Men ham yotsam olov o‘chib qoladi.

Bir mahal boshim aylanganday bo‘ldi. O‘rnimdan uchib turib, o‘qchiy boshladm.

— Ha, nima bo‘ldi? Baliq yoqmadimi?

— Yo‘q... — deb qo‘lim bilan ishora qilib yerni ko‘rsatdim. — Qimirlayapti... o‘-ha...

— Nima?

— Yer qimirlayapti!

Bizlar turgan orol chayqalib ketdi. Aset endi ishon-di. Ikkalamiz bir-birimizga yaqinroq o‘tirdik.

— Nahotki... Nahotki, ko‘chma orolga tushib qolgan bo‘lsak?! — dedi Aset. Uning tovushi titrab ketdi. Mening ham yuragim gup-gup urar edi. Ko‘chma orol haqida yozuvchi Asqad Muxtorning «Qoraqalpoq qis-sasi» kitobidan o‘qigan edim. Biroq unda ko‘chma orol dengizda bo‘lar edi-ku? Biz daryodamiz.

— Ko‘chma orol daryoda nima qiladi?

— Dengizda yurgan bo‘lsak-chi? — dedi Aset atrofga alanglab.

— Yo‘g‘-e!

— Qani, yur, hozir bilamiz.

— Qanday qilib?

— Yur.

Aset ikkalamiz oldinma-ketin suv bo‘yiga bordik.

— Qani, suvdan ichib ko‘r-chi?

Men engashib bir hovuch suv olib ho‘pladim. Bir baloga o‘xshaydi. Darhol tuflab tashladim. Aset ham og‘ziga olgan ekan, ketma-ket u ham tufladi.

— Juda sho‘r-ku?

— Ana, aytmadimmi, dengizda yuribmiz deb!

Orol dengizining suvi sho‘r bo‘lishi, shu dengizdan tuz olinishi endi esimga kelibdi. Indamay olov atrofiga qaytdik. Biroz o‘tirganimizdan so‘ng o‘tinimiz tamom bo‘lib qoldi. Yana aylanib shox-shabba terib keldik. Bir-bir tashlab yoqib o‘tiribmiz. O‘tinlarimiz nam bo‘lsa ham boyagidek bizni qiynamay chirs-chirs qilib yonardi. Nariroqdan turib qaragan kishiga chinakam gulxanga o‘xshab ko‘rinishi ham mumkin. Qop-qora tutun osmonga o‘rlar, uning ostidan olov qip-qizil tillarini chiqarib, goh u yonga, goh bu yonga og‘ar edi. Olovning baland o‘rlab yonishi bizning qo‘rqinchimizni sal bo‘lsa-da chekintirganday bo‘ldi. Bir-birimizga qarab unsiz jilmayamiz. Olov bo‘lsa hamon chirs-chirs qilib yonar, soyalarimizni goh uzun, goh qisqa qilib ko‘rsatar edi. Asetni bilmadimu men bugun boshimizdan kechgan dahshatlarni o‘ylamaslikka harakat qilardim. Qanday qilib bo‘lsa ham, hatto bemaqsad Asetni gapga solardim. Aset juda kamgap, gap tashlamasang o‘zi og‘iz ochib gapirmas edi. Uni tag‘in gapga alahsitdim:

— Aset.

— Ova.

— «Borsa kelmas» oroliga borib qolsak-a?

— O‘ho‘, — dedi u yalt etib qarab. Keyin jilmaydi. — U Orol dengizining o‘rtasida-ku. Uzoq.

— Sayg‘oqlarni ko‘rardik.

— Sen buni qayoqdan bilasan?

— Televizorda ko‘rganman.

— Boytemirning dadasi vetvrach. O‘sha sayg‘oqlarga borib kelib turadi. Vertolyotda.

— Rostdanmi? Televizorda rosa tomosha qilganman. Ovchilar vertolyotdan sayg‘oqlarga tekkan bo‘rilarni rosa qiyratishgan.

— O‘sha mening doyim-da. O‘zi ham ovchi!

— Doyim? E, tog‘angmi? — dedim men. — Hali Boytemir senlarga qarindosh bo‘ladimi?

— Ova. Yur, tag‘in o‘tin yig‘amiz.

Gapimiz shu yerda uzilib qoldi. O‘tin terish uchun turib ketdik. Endi bir-ikkita shox-shabba terib kelayotsam, oyog‘im bir shoxga ilinib, mukkamdan yiqilib tushdim. Yiqilgan joyim loy ekan, usti boshim ham loy bo‘lgandir-ov. Bir amallab turib, sochilgan o‘tinlarimni yig‘ishtirayotgan edim, nimadir gurillaganday bo‘ldi. Ahamiyat bermadim. Shu mahal nariroqdan Aset qichqirib qoldi.

— Sog‘indiq, samolyot!

— Nima?

— Samolyot kelyapti!

Ikkalamiz ham qoqina-surina olov atrofiga yugurib keldik. Rostdan ham samolyot! Tepamizga yaqinlashib qoldi. Tovushidan bilib turibmiz. Ana, qizil chirog‘i lip-lip qilib o‘chib-yonib kelyapti... Birdan ikkalamiz osmonga sakrab baqira boshladik. Men boyagi tayoqchamning uchini olovga tiqib, yondirib olib havoda zo‘r berib aylantira boshladim.

Samolyot naq tepamizga kelib qoldi. Yo‘q, vertolyotga o‘xshaydi. Vertolyot, ha, vertolyot!

— Olovni ko‘proq yoq, Aset! Ko‘rishadi... — deyman ovozimning boricha.

Vertolyot tepamizdan o‘tib, tag‘in qaytib keldi. Tag‘in ovozimiz boricha baqirdik. Tag‘in qizil chiroqlarini o‘chirib-yondirib to‘g‘riga qarab uchib ketdi.

— Ko‘rmadi, — dedim hafsalam pir bo‘lib.

— Yo‘q, ko‘rdi.

— Ko‘rgan bo‘lsa pastlab arqon narvonini tashlamasmidi?

Yana hafsalamiz pir bo‘lib, jim olov atrofiga cho‘kdik. Bir-bir butalarni sindirib tashlab o‘tiribmiz. Gapiradigan gap ham qolmadi nazarimda. Juda charchadik. Shu ahvolda bir soatlar chamasi o‘tirdik. Hamma umidlarimiz puchga chiqqan edi. Qachongacha bu ahvolda o‘tiramiz? Xayr, tong otar. Tong otganda bizlarni bitta-yarimtasi ko‘rsa-ku, yaxshi. Ko‘rmasa nima bo‘ladi? Bordi-yu, dengizda to‘lqin tursa-chi? Unda holimiz nima kechadi? Bu kichkina orol bardosh berarmikin to‘lqinga?

O'ylayverib boshim shishib ketdi. Ehtimol, Aset ham shularni o'ylab o'tirgan bo'lsa. Miq etmaydi. Buni qarang endi. Uni ham shu alfozga solgan menda! Agar men buyoqqa kelmaganimda, agar men bularga qorxatni o'rgatmaganimda, Aset daryoda nima qilardi? Dengizda nima qilardi? Uylarida tinch o'tirmasmidi? Mening oyim bilan dadam hech narsadan xabari yo'q-ku, Asetning dadasi bilan oyisining holi nima kechayotgan ekan. Oyisi kelgandir. Qarasa, Aset bilan men yo'q. Ana tashvish! Hammasiga men aybdorman. Ha, hammasiga aybdorman!

Aset indamay o'tiribdi. Bilaman, uning nimaga indamay o'tirganini. Agar mendan boshqa bola bo'lganidami, pishirib yeb qo'yardi. Men mehmon deb siylab o'tiripti. Ha, shunday!

O'zim o'zimga yomon ko'rinib ketdim. Zimdan Asetga qaradim. So'nib qolgan cho'g'larga qarab xayol surib o'tirardi. Shu mahal olovimiz so'nib qolgan bo'lsa ham Asetning yuzi yorishib ketayotganday bo'ldi. Hayron bo'lib, tag'in uning yuziga tikilibroq qaradim.

— Nega qarayapsan?

Qulog'imga bir narsaning tarillagan ovozi keldi. Darrov boyagi vertolyotmi deb osmonga qaradim. Bu paytda Aset to'g'riga qarab qotib qolgan edi.

— Sog'indi, kater... kater kelyapti... — dedi shivirlab. Yalt etib orqamga qaradim. Qop-qora suv yuzini, qalqib yurgan muzlarni jim-jim yoritib, biz tomonga bir kater jon-jahdi bilan kelar edi. Chirog'i shunaqa o'tkir ediki, ko'zlaringni qamashtirib yuborardi. Aset ikkalamiz sekin o'rnimizdan turdik. Kater tarillaganicha orolchamizni bir aylanib, ro'paramizda to'xtadi. Orolimiz lopillab chayqalib ketdi. Allakimlarning tovushlari qulog'imizga elas-elas kirdi. Tamoman bo'shashib ketgan edim... Keyin, katerdan bir-ikkita odam tushganday, qulog'imga gangir-gungur gapirishgan tovushlar eshitilganday bo'ldi. Buyog'i... Buyog'i nima bo'lganini eslay olmayman. Bir mahal ko'zimni ochsam, o'zimni kater ichida

koʻrdim. Japaq amakim boshimni suyab oʻtiribdi. Roʻparamda Qalli ota, uning yonida Aset. Boshini eggan. Katerda tagʻin Boytemir, Seyt... Safargul. Safargul koʻzimga Mahfuza boʻlib koʻrinib ketdi. Oʻzimni tutolmadim. Shuncha qiyinchiliklarni koʻrganda koʻzimga yosh kelmagan edi. Boshimni Japaq amakimning bagʻriga qoʻyib, oʻksib yigʻlab yubordim.

Biz tushgan kater barcha dahshat va tashvishlarni orqada qoldirib, oldinga intilardi. Oʻzim yigʻlayotgan boʻlsam ham koʻnglimda qadrdon orolimiz bilan xayrlashdim:

— Xayr, «Sogʻase!»

Va nihoyat

Kunduz soat ikkilar chamasi. Vertolyotda Asetlarning ovuliga qarab uchib kelyapmiz. Vertolyotning uchishini yerda turib koʻp marta kuzatganman, lekin bu birinchi uchishim. Juda maza boʻlarkan. Yonimda Aset, Seyt, Boytemir, Safargul... Koʻzlarini bizlardan olishmaydi. Hammamizning yuzlarimizdan kulgi oʻynaydi. Bir-birimizga nimadir demoqchi boʻlamizu, lekin indamaymiz, oʻsha gapning nima ekanini bilmaymiz. Men asta yuzimni bolalardan olib qochaman. Bu ishlarning hammasiga men aybdorman, nazarimda. Oʻzi ham shunday-da! Qorxatni boshlagan kim — men!

Vertolyot gurillab uchib kelyapti. Gapimizni gapga qoʻshmaydi. Uchuvchilar ham oʻzlari bilan ovora. Men asta vertolyot oynasidan pastga qarayman. Hammayoq oppoq qor boʻlsa ham yerdagi narsalarni ajratsa boʻladi: huv ana, pastda daryo buralib-buralib oqib yotibdi. Narigi tomonda yana bir daryo. Bu qaysinisi boʻldi ekan? Qoradaryomi yo Qipchoq daryomikan? Tagʻin Quna daryosi ham bor degan edi Aset. Unisi qayerda ekan?

Beixtiyor kechagi voqealarni eslab ketdim: «Sogʻase» oroli tepasidan qizil chiroqlarini lip-lip

etkazib ikki marta uchib o'tgan vertolyot mana shu ekan.

Seytning hikoya qilishiga qaraganda, bunday bo'libdi. Esingizda bo'lsa, bizlar baliqqa ketayotib, Seytni aldagan edik. Keyin Seyt uyiga kirib qarmoq bilan chenasini olib, bizning izimizga tushibdi. Dumaloq ko'lga kelganda izimizning daryo tomonga qarab ketganini ko'rib, hayron bo'lib qolibdi. «Menga Dumaloq ko'lga boramiz degandi-ku», deb o'ylabdi u. Keyin bizlar suratga tushgan joyda ancha o'ylab turib, orqamizdan kelaveribdi. Qirg'oqqa tushibdi, daryoning muzlagan joyiga tushganda bizning muz parchasi ustida oqib borayoganimizni payqab qolib, rosa qichqiribdi. Buni qarangki, biz baliq tutish bilan ovora bo'lib uni ko'rmabmiz ham, eshitmabmiz ham. Ancha vaqt o'tib ketgandan keyin ko'rdigu, baribir, muzdan sakrab tushib qolishning iloji bo'lmadi-da. Buni o'zingiz ham bilasiz. Bizlar, ahmoq bo'lib, Seytga alam qilyapti, deb o'ylabmiz. Eh!.. Keyin Seyt sho'rlik harsillab orqasiga qaytibdi. Butun bolalarni oyoqqa turg'izibdi. Seyt, Boytemir, Safargullar to'planishib Mo'ynoqqa xabar qilishibdi. Hammayoqda vahima boshlanib ketibdi. O'zlari ham mashinaga tushib Mo'ynoqqa qarab yo'l olishibdi. Japaq og'a bilan Qalli ota ham Mo'ynoqda ekan. Bu gapni eshitib hang-u mang bo'lib qolishibdi. Keyin vertolyotchilar butun daryo bo'ylarini, Oqdaryoning dengizga quyilish joylarini qidirishibdi. Xullas, Orol dengizining Mo'ynoqqa yaqin joyida — To'qmoq ota yarim oroli yonidan topishibdi bizlarni. Olov yoqmaganimizda topisholmas ekan. Tepadan vertolyotda ko'rishibdi-yu, biroq tushisholmabdi. Chunki dengiz usti qalin bug' edi-da. Keyin radio orqali bizlar suzib yurgan joyni aytishibdi. Endi buyog'i o'zingizga ma'lum: katerda kelib olib ketishibdi.

Bizlarni to'ppa-to'g'ri Mo'ynoqqa, kemalar turadigan pristandagi baliqchilar kasalxonasiga olib kelishdi. Juda ozoda, issiq xonalar ekan. Kasalxonaga kirishimiz bilan Japaq amakim Aset ikkalamizga issiq

choy ichirdi, kichkina dumaloq dori yutqizdi. Bir-ozdan so'ng yechintirib, suvga o'xshagan oppoq narsa bilan badanlarimizni ishqalab, yotqizib qo'ydi. Sasib ketdi. Spirt bo'lsa kerak. Shamollab qolmasmishmiz. Qo'ltiqlarimizga termometr ham qo'yib ko'rishdi...

Ertalabgacha shu yerda yotdik. Bolalar ham bizlar bilan qolishdi. Japaq amakim bilan Qalli ota urishmadimi deb o'ylarsiz, balkim. Urishmay bo'пти. Tozayam adabimizni berishdi. Ertalab bizlarni vertolyotga chiqarib qo'yayotib, qolganini ovulga borib gaplashamiz, deyishdi. Bizlarni vertolyotga chiqarib, o'zlari qolishdi, kechqurun ziyofatga kelisharmish.

Mana, shunaqa.

Vertolyot ovulga yaqinlashib qoldi. Tepadan aniq ko'rinib turibdi: huv ana, yakkam-dukkam uylar... o'tlab yurgan mollar. Anavi oppoq oqarib, faqat tunuka tomigina ko'rinib turgan bino Asetlarning maktabi. Undan beriroqda yana shunday katta oq bino, bu kolxoz idorasi bo'lsa kerak. Vertolyot pastlay boshladi. Bunday qaragam, Asetlar kichkina bolalarga yaxmalak qilib bergan tepacha bor-ku, o'shaning yonbag'riga qo' nayotgan ekanmiz. Vertolyot g'alati qo' nar ekan. Xuddi tomdan arqonga osilib pastga tushib kelayotganday bo'ldik. Yerga yaqinlashganda shu atrofdagi qorlar vertolyot parraklarining aylanishidan xuddi bo'ron turganday uchib ketdi. Vertolyot qo' ndi. Uchuvchi, keldinglar, deganday eshikni ochdi. Tashqari ancha sovuq ekan, eshik ochilishi bilan ichkariga gup etib sovuq urildi. Oldin Aset, keyin men tushdim. Safargullar ham tushishdi. Birpasda atrofimizga bolalar to'planishdi. Ko'zlari mo'ltirab bizlarga qarashadi. Bizlar esa uyalib turibmiz. Astasekin kattalar ham to'planib qolishdi. Ularning orasida Asetning oyisi Oygul opa ham bor. U yugurib kelib, Asetni bag'riga bosdi. Keyin meni. Urisharmikan, deb yuragim po'killab turuvdi, haytovur urishmadi. Birpas turganimizdan keyin yonimizga uchuvchilar kelishdi. Bittasi yelkamizga qo'lini qo'yib:

— Xayr bo‘lmasa, qahramonlar, — deb kuldi. Ikkinchi uchuvchi ham bizlarga qarab jilmayib turardi.

— Xayr, — dedi Aset.

— Rahmat, — dedim men.

— Rahmat, — deyishdi bolalar ham chuvillashib.

Uchuvchilar qo‘llarini silkitishganicha vertolyotga chiqib ketishdi. Birpas o‘tmay vertolyotning qudratli motori gurillab, ustidagi katta parraklari aylana boshladi. Atrof to‘zon bo‘lib ketdi. Odamlar orqaga tisarilishdi. Vertolyot turgan joyidan sekin osmonga ko‘tarildi. Sal o‘tmay dumini burib, kelgan tomoniga uchib ketdi...

Bizlar uyga qarab kelyapmiz. Atrofimiz to‘la bolalar, kattalar. Tinmay savol berishadi:

— Qayerdan topib olishdi?

— Qanday qilib oqdilaring?

— Qo‘rqmadinglarmi?

— Sovuq qotmadinglarmi?

— Keyin, keyin gaplasharsanlar, — dedi Asetning oyisi ularga, — o‘rtoqlaring charchashgan. Biroz dam olishsin. Qani, yuringlar!

Uyga ketdik. Seyt, Boytemir, Safargullar ham bizlar bilan uyga kelishdi. Uy ancha issiq ekan. Asetning buvisi ko‘zlarida yosh, uyoqdan buyoqqa yelib-yuguradi, nima qilib yurganini o‘zi ham bilmasa kerak. Singlisi bo‘lsa bizlarni endi ko‘rganday devor tomonda qisilib, indamay kulib turibdi.

Hammamiz dasturxon atrofiga to‘plandik. Hammamizning yuzlarimizda kulgi o‘ynaydi. Puf-puf qilib choy ichib o‘tiribmiz. Asetning buvisi bizlarni endi ko‘rganday tikilib-tikilib qaraydi, hali ham tashvishda:

— Voy bo‘taloqlarim-ey, — deb qo‘yadi ahyon-ahyonda.

Nazarimda, bizlarning nima uchun bu ahvolga tushib qolganimizni butun qishloq bilibdi. Nega deganingizda, hech kim shu vaqtgacha nima uchun oqib ketdinglar, nima, sizlarga uydagi baliq yetmadi-

mi, deb so'ragani yo'q. Bordi-yu, urishishsa yana oqib ketadiganday, ehtiyot qilib gaplashishadi bizlar bilan. Shunga qaraganda Seytlar bu gaplarni allaqachonlar kattalarga yetkazgan ko'rinadi.

Choyni ichib bo'lib o'rnimizdan turdik. Men fotoapparatim suvga cho'kib, ichidagi plyonkalarining hammasi rasvo bo'lib qoldimi, degan tashvishda edim. Shuning uchun choy ichib bo'lgach, darrov ryukzakkaga yopishdim. Ochib qarasam, apparatni yuza tomonga solgan ekanman. Shunday bo'lsa ham ishonmay, uni g'ilofdan olib ko'rdim. Suv tegmaganga o'xshaydi. Keyin ichidagi plyonkani orqasiga aylantirib, buyoqqa oldim. Xayriyat, yaxshi ekan. To'rtko'lga o'rab kelgan fotog'altaklarning uchinchisini apparatga yaxshilab joyladim.

Apparat bilan ovora bo'lib sezmagani ekanman. Aset xaltasidagi baliqlarni olib oyisiga beribdi. Birpasda ish qizishib ketdi. Safargul, Seyt, Boytemirlar ham yenglarini shimarib ishga tushib ketishdi. Biri suv keltirgan, biri qo'lga pichoq olib baliq tozalagan, biri kecha «otib» olib kelingan qirg'ovulning patini yulgan. Boytemir bo'lsa, xuddi katta kishilarday yengini shimarib, quyonni hovlidagi ustunga osib qo'yib, terisini shilardi. Aset bir chekkada, hammasini qotirib qo'ydik, deganday, belini ushlab kulib turar edi. Men fursatni qo'ldan bermay apparatni ishga soldim: hammasini ish qilayotgan paytida suratga ola boshladim, Safargul bilan Seytni baliq tozalayotganida, Boytemirni quyonning terisini shilayotganida, Asetni belini ushlab qarab turganida, Asetning oyisi bilan buvisini qozonga olov yoqayotganida... Hammasi agar yaxshi chiqsa bormi, juda g'alati ish bo'ladi-da! Bu gaplarni aytib bersam, To'rtko'ldagi bolalar ishonisharmidi? Ayniqsa, Samad o'laqolsa ishonmaydi. Agar surat ko'ngildagiday chiqsa, ishonmay bo'пти!

Tayyorgarlikdan ko'rinib turibdiki, kechqurun qorxatda aytilgan ziyofat bo'ladi. Bo'lmasa, o'zingiz bilasiz-ku kattalarni, nega unday, nega bunday, deb surishtiraverib ensalaringni qotiradi. Ikkinchi bunday

qilma, deb tanbeh beradi. Haligacha bularning birortasi ham bo'lgani yo'q. Shunga qaraganda birorta aqlli odam: bo'ldi, bas, o'zlari ham bo'ladigani bo'lgandir, urishmanglar, degan bo'lsa ham ehtimol. Hozircha hamma ish xuddi shunday bo'lishi kerakday, xuddi tayinlab, buyurib qo'yilganday ketyapti. Endigi hadik kechqurundan. Japaq amakim bilan Qalli ota ham kelisharmish. O'shanda gap boshlanib qolmasa bo'lgani ishqilib! Harholda, orada bir sir bor. Men bezorilik qilib qo'ysam, odatda, dadam anchagacha jim yurib, keyin yuzimga soladi. Shunday bo'lmasa deb qo'rqaman.

Oshxonada jiz-biz bo'lyapti. Hidi yoqyapti. Buni ko'rib, kechagi «Sog'ase» orolidagi baliq yeyishimiz, uning ta'mi esimga tushib ketdi.

Bari orqada qoldi. Orqada qolgan narsalarning hammasi kulgili tuyuladi menga.

Hademay kech kirdi. Atrofdagi to'rg'aylar chug'ur-
lashib qolishdi. Havoda bulutlar siyrak. Yumshoq shabada esadi. Kechagina tushgan qor o'zining oppoqligini yo'qotib qo'yganday. Bo'g'otlarda bitta ham sumalak qolmabdi, chip-chip qilib suv tomib turibdi. Daraxt va giyohlar ustidagi oppoq qirovlar ham erib ketibdi. G'ir-g'ir esib turgan shabada xuddi bahorni eslatadi. Buni qarang, boya vertolyotga chiqayotganimizda qahraton qishning o'zginasi edi. Endi bo'lsa, bahor hidi anqib turipti dalalardan! Kechagina Aset ikkalamiz kuragan joylarning qori erib, tagidan yer ko'rinib qolipti. Bossang, loyi oyog'ingga yopishadi.

Bolalar bilan gaplashib hovlida turganimizda nari-
gi tomondan uchta odamning qorasi ko'rindi. Yaqinlashganda ikkitasini tanidim. Bittasini qayerdadir ko'rgandayman, biroq taniyolmadim. Oldimizga kelganda haligi taniyolmagan odamim:

— Ha, qahramonlar! — dedi. Payqayolmay qoldim: qovog'ini solib aytdimi. Mayli, qanday aytilgan bo'lsa ham men uni boyagi shubhalarimning

boshlanishi, deb bildim. Japaq amakim bilan Qalli ota jilmayib turardi. Bu holat menga sal tasalli berdi.

— Ova, nima qilib turibmiz bu yerda? — dedi Japaq amakim turganlarga qarab. — Qani, yuringlar, uyga kiramiz.

Hammamiz uyga kirdik. Yashasin Safargul! Uyni supurib-sidirib, dasturxonlarni solib, yaraqlatib qo'yibdi. Qiz bola-da! Hammamiz joy-joyimizga o'tirdik. Haligi odamni endi esladim. Ho', haligi Asetlar bilan maktabga borganimda, nima uchun Qalli otaning kelolmasligi haqida xabar berib, keyin chiqib ketuvdi-ku, ana o'sha kishi. Qaypnazarov! Uni Aset menga ilmiy mudirimiz, deb tanishtirgan edi.

Shularni o'ylab o'tirib, boshimga bir fikr keldi. Chopib narigi uydan fotoapparatni olib chiqdim.

— Ova, bu sori bola suratimizni ham oladimi? — deb kuldi Qalli ota.

— E, hali to'xtab turing, — dedi Qaypnazarov, — bu bola faqat suratingiznigina emas, o'zingizni ham olib ketgani kelgan.

— Qo'y-e, — dedi chol hayron bo'lib. — Mendaqa cholni nima qilsin?

— Hazili yo'q, ota. Sizni sinflariga faxriy a'zo qilgani kelibdi, — dedi Japaq amakim. — Xo'sh, nima deysiz?

— Meni-ya?

— Ha, sizni.

— Yo'-o'q, bunaqangi sho'xlik qiladigan bolalar safiga a'zo bo'lmayman, — dedi Qalli ota boshini sarak-sarak qilib. — Meni uyatga qo'yishadi bular.

Qo'limdan apparatim tushib ketayozdi. Hamma ishim barbod bo'ldi, deb o'yladim. Boshim egilib ketibdi shekilli, kimdir kelib yelkamga qo'lini qo'ydi. Bundoq qarasam, Qalli ota kulib turibdi.

— Men roziman, bo'tam. Shunaqangi qahramonlar safiga a'zo bo'lmaganda kimga bo'laman? — dedi kulib.

— Rahmat ota, — dedim.

— Rahmat, o'g'lim, — dedi Qalli ota ham.

— Mana endi qo‘lga tushdingiz, ota, — deb kuldi ilmiy mudir. — Endi To‘rtko‘lga ham boradigan bo‘ldingiz.

— Nima qipti, borsam boraveraman-da, — dedi Qalli ota. — Xo‘sh, o‘g‘lim, mana endi senlarniki bo‘ldim. Endi men nima qilishim kerak?

— Hech narsa. — Shu gapni aytishga aytib qo‘yib, shoshib orqasidan o‘zim to‘g‘riladim. — Bizlar sizning hayotingizni o‘rganishimiz, ishda, o‘qishda sizdek ilg‘or bo‘lishga harakat qilishimiz kerak. Vaqtingiz bo‘lsa, borsangiz, juda minnatdor bo‘lardik.

— Albatta, boraman, o‘g‘lim. Shu yaqin oylar ichida boraman. Nukusga o‘tganimda, albatta, boraman, — dedi Qalli ota. Bu gaplarni kulgiga olmay jiddiy turib aytdi. — Baliqchilar haqida hozirgi va burungi baliqchilarning hayoti haqida gapirib beraman. O‘zim haqimda ham shunda gapirib beraman. Qachon qaytasan ovulingga?

— Ertaga.

— Mendan hamma o‘rtoqlaringga salom ayt.

— Yashang, ota, — dedi ilmiy mudir.

Ovqat olib kirib qolishdi. Dasturxon ustida pishirilgan baliq, qovurilgan qirg‘ovul, quyon go‘shining hidi anqib ketdi. Aset ikkalamiz hayajondamiz, og‘zimizning tanobi qochgan.

— Ova, darvoqe, bu qorxat degan gapni kim o‘ylab chiqardi? — deb so‘rab qoldi Qalli ota.

Bolalar yalt etib menga qarashdi. Men yerga qaradim. Bilmadim, menga tasalli berish uchunmi, Qalli ota:

— Yaxshi o‘yin ekan, — deb qoldi. — Ovulda ancha ishlar bitib qolipti. Umri bino bo‘lib supurilmagan joylar supurilibdi. O‘n-o‘n besh yillik to‘nkalar sarjin bo‘libdi. Hammasidan ham molxonalarning toza bo‘lib qolganini aytmaysizmi? Tuzuk o‘yin ekan, kim boshlagan bo‘lsa ham.

— O‘g‘lingiz... — deb menga imo qildi Japaq amakim.

— Hammadan qizig‘i bolalarga ish topilib qoldi, — deb kuldi ilmiy mudir. — Hamma ish bilan band. Qor yog‘sa uzoq uylardan maktabga kelinadigan so‘qmoq bekilib qolardi. O‘sha so‘qmoqlar tozalanib qoldi.

— Kolxoz molxonasi ham top-toza bo‘lib qolipti.

— Voy, bolalari tushmagurlar-ey...

Qalli ota bir nimani eslaganday bo‘lib, dedi:

— Bu o‘yin bizning qoraqalpoqlarda yo‘q. Biroq ilgari o‘zbeklarda bo‘lar edi. Agar esimdan chiqmagan bo‘lsa, bu birinchi qor tushganda yozilmasmidi?

— To‘g‘ri, — dedim men.

— Unday bo‘lsa bu kim nechanchi qor-ku? — dedi hayron bo‘lib Qalli ota.

— Shunday bo‘lsa ham... Bizlar o‘zimizcha hamma qor yoqqanida ham yozaveramiz, — dedim men.— Yangicha qilib olganmiz.

— Ha, tuzuk, tuzuk, — deb boshini sarak-sarak qilib kuldi Qalli ota. — O‘nta qala¹ bolasining o‘rtasiga bitta dala bolasi qo‘shilsa kulgi bo‘ladi. O‘nta dala bolasining o‘rtasiga bitta qala bolasi qo‘shilsa — tulki bo‘ladi, deganlari shu ekan-da!

Gur etib kulgi ko‘tarildi. Qalli ota kulgidan o‘zini zo‘rg‘a tiyib, dedi:

— Rost-da, bitta shahar bolasi kelib, hammalaringni ishga solib qo‘yibdi-ku. Tulki bo‘lmaganimi bu?

— Rost.

— To‘g‘ri...

Shu bilan gap sal tinganday bo‘ldi.

Bir mahal hamma Aset ikkalamizga qarab kulib o‘tirti. Bunday qaragam, hech kimga qaramasdan ikkalamiz ovqatni rosa tushirayotgan ekanmiz. Uyalib ketdim.

— Ziyofatni o‘zlaringga qilganmisanlar yo bizlarga hammi? — dedi ilmiy mudir kulib.

— Ha, yemas ekansanlar, — dedi Japaq amakim kulib. — Har ovqat mahalida ol, ye, ich, deyaverib charchab ketardik...

¹Q a l a — qal‘a, ya‘ni shahar ma‘nosida.

— U sening topib kelganing edi. Bu o‘zlari topib kelgan ovqat, — dedi salmoqlab Qalli ota. Qirg‘ovul go‘sh tidan bir parchasini qo‘liga olib, gapida davom etdi: — Eslaringda bo‘lsin, o‘zing mehnat qilib topgan nonning mazasi doim mana shunaqa shirin bo‘ladi! Ova. Bu gapning mag‘zini chaqinglar.

Shundan keyingina Aset ikkimizning yuzimizga qon yugurib, ko‘nglimiz tinchiganday bo‘ldi.

Qalli ota qo‘lidagi go‘sh tidan tishlagan edi, tishiga bir narsa tegdi shekilli, basharasini bujmaytirib qo‘liga oldi.

— Nima bu, sochmami?

— Qani? Ha, sochma, — dedi Qalli otaning yonida o‘tirgan ilmiy mudir.

— Bu kechagi qirg‘ovulmi? — dedi Qalli ota hayron bo‘lib.

Boshqalar biror gap sezdimi yo yo‘qmi, bilmadim, ammo Aset ikkalamizning rangimizda rang qolmagan bo‘lsa kerak. Qalli ota sal bo‘lmasa sirimizni ochib qo‘yayozgan edi. Bu «xatosini» otaning o‘zi fahmladi, shekilli, darrov o‘zi to‘g‘riladi:

— Qaysi biring otding buni?

Men Asetni ko‘rsatdim. Qalli ota menga qarab ko‘z qisdi va Asetga:

— Juda kattasini otibsan. Tuzuk, ovchi bo‘lasan, — dedi jilmayib.

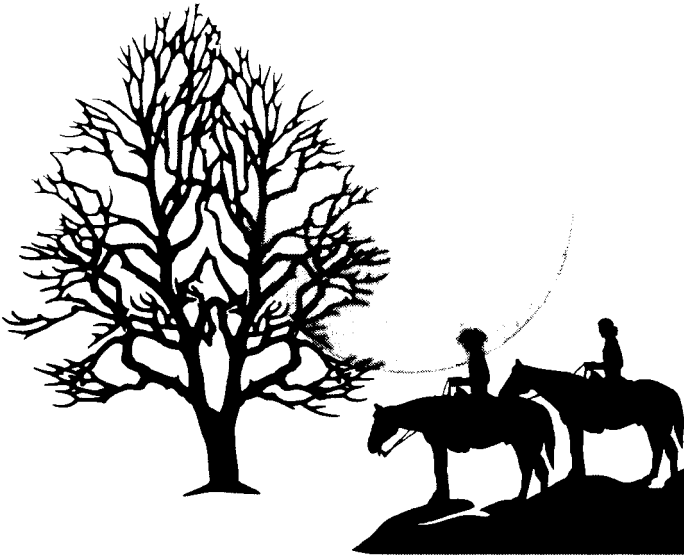
O‘tirishimiz ancha mahalgacha davom etdi.

* * *

Yozganlarimni ataylab shu yerda to‘xtatdim.

Jo‘ra amakim aytganlariday, faqat ko‘rgan-bilgan narsalarimni yozdim. Endi ustidan yaxshilab bir ko‘rib chiqaman-da, va‘damiz bo‘yicha Jo‘ra amakimga yuboraman. U kishiga ma‘qul bo‘lib qolsa, o‘tirib, qolganini yozishga kirishaman.

SARATON

*Sevgi tili soʻzsiz til,
Koʻz bilan koʻr, dildan bil.
Bir qarash yo bir imo
Bilan bogʻlanar koʻngil.*

A b a y

Birinchi bob

Arpa boshloqlari sargʻayib, bugʻdoy boshloqlariga rang kira boshlagan, qovun palaklari tanob yozib, tuyenaklar etik boshiday boʻlib qolgan palla. Dehqonlarning tili bilan aytganda: yoʻgʻon choʻzilib, ingichka uziladigan payt.

Oftob tikkaga kelgan, tevarak-atrof issiqdan han-sirab, uzoq-uzoqlarda kumush sarob imlaganday boʻladi. Bunday mahallarda jon-jonivorlar oʻzlarini qoʻyarga joy topisholmay qolishadi. Mol uchun yoz faslining oʻziga yarasha rohatlari bilan birga chivin, soʻna kabi azoblari ham bor...

Bizning Kamola bilan Toʻra uchun chinakam mehnat endi boshlanib kelayotgan edi. Baʼzan odamlar ularga: «Sizlarniki maza-da! Podani oʻz holi-ga qoʻyib, yaylovda miriqib dam olasizlar. Qiyin boʻlganda bizlarga qiyin: biz paxta ekamiz, suv sugʻoramoiz, engashib yagana qilamiz, qulochkashlab ketmon chopamiz...» — deyishadi. Bu ham toʻgʻri. Ammo mol boqish ham ular oʻylaganchalik oson ish emas. Buni poda boqib koʻrgan biladi. Qani endi oʻsha, mol boqish oson deydiganlar bir kungina soya-salqinsiz yaylovda, poda ketida yursa-yu, kun tikkaga kelib, miyani qizdirib turganida, soʻna chaqib tum-taraqay sochilib ketgan sigirlarning boshini qovushtiraman, deb ketidan harsillab chopib koʻrsa! Ana shunda bilardi bu ishning ular oʻylaganchalik «maza»ligini!

Issiqda poda ketida ko'tarilgan quyuq changdan bir yutib ko'rsa, ana shunda bilardi bu ishning ham o'ziga yarasha tashvishlari borligini!

Poda har kuni oftob tikkaga kelganida Belariq bo'yiga — suvotga¹ olib kelinadi. Hozir ham Kamola bilan To'ra poda ketida changga botib kelishyapti. Kuni issiq, dim bo'lishiga qaramay, ular ustlariga qalin fufayka, paxtali shim, kirza etik kiyib olishgan, boshlarida quloq bog'ichlari qaytarilgan quloqchin. Egnilaridagi kiyimlarning rangi qanaqaligini bilish uyoqda tursin, chang-to'zon orasida ularning qaysi biri Kamola-yu, qaysi biri To'raligini ham ajratish qiyin edi. Kamola oilaning yolg'izi. Erka o'sganligi uchunmi yo bolalarga ko'proq aralashib yurganidanmi, harqalay, fe'l-atvori, sho'xligi, gap-so'zlaridan uning qiz bola ekanini ajratish qiyin. Shuning uchun uni odamlar ko'proq Kamol deb atab ketishgan...

G'iyos aka podaning oldida, eshakka minib olgan, ustida paxtalik sirma chopon, boshida ko'hna tulki tumoq, xayol surib suvotga qarab ketyapti. Orqasida poda, poda ketida To'ra bilan Kamola. Suvot podachilarning, qolaversa, mollarning biroz orom oladigan joyi. Bu joyda Belariq oqadi, ariq bo'yida xuddi kampirning tishidek siyrak o'n-o'n besh tup tol bor, soya-salqin... tagidan g'ir-g'ir shabada esib tura-di.

Sigirlar suvotga kelishi bilan o'zlarini suvga urish-di. Ular suv icha-icha qorinlari kajava bo'lgach, tol soyasida tuprog'i o'ynab ketgan yumshoq yerga yotib olib, bemalol kavsh qaytarishga tushishdi, tikka turganlari esa dumlari bilan ustilariga qo'ngan pashshalarni qo'riy boshlashdi.

G'iyos aka ariq bo'yidagi chimdan yasalgan o'choqqa qora qumg'onni o'rnatib, choy qaynatishga kirishib ketdi. To'ra bilan Kamola ustki kiyimlarini yechib, bellaridan keladigan suvga Kamolalarning «ola»sini olib tushishdi, qashlag'ich bilan yuvishga

¹ Mol sug'oradigan joy.

mashg'ul bo'lishdi. Kamola ahyon-ahyonda piqir-piqir kulib, To'raga suv sepib qoladi. Kulgisi xuddi kumush tanganing jarangidek tiniq. To'ra ham bo'sh kelmaydi... Ola sigir ko'zlarini olaytirib, go'yo ularning bu sho'xliklarini yoqtirmayotgandek, og'zini ochmay, cho'zib: «Him-m», deb qo'yadi.

Nariroqda o'choqqa engashib zo'r berib o't puflayotgan G'iyos aka boshini ko'tarib, nimalardir deb g'udrandi-da, aslida namlanib yuradigan ko'zlari tutundan battar achishib, yuzlarini yuvib ketgan ko'z yoshlarini artib qichqirdi:

— Kamol, hoy Kamol!

Ariqning kechigidan avval bir sho'x kulgi, keyin «labbay!» degan ovoz keldi.

— Buyoqqa qara, bor bo'lgur, — dedi bo'ynini cho'zib G'iyos aka. Tovush chiqqan tomondan hech kim ko'rinmagach, o'zicha dedi: «Kap-katta bo'lib qolishsa ham bolalıkları qolmadi-qolmadi-da, bu bor bo'lgurlarning. Kun bo'yi mol ketidan yurib charchamaganlarini-chi bularning. Biroz orom olishsachi!...»

Ust-boshi shalabbo bo'lib ketgan Kamola bo'y ko'rsatdi.

— Chaqirdingizmi, amaki?

— Manavi o'tini bor bo'lgur yonmayapti. Bir quchoq quruq o'tinmi, tezakmi terib kelasanmi, devdim...

— Xo'p bo'ladi, hozir...

Kamola ariq tomonga bir ayyorona qarash qildi-da, suv yoqalab chopib ketdi.

Sal o'tmay To'ra ham ariqdan «ola»ni yetaklab chiqdi. Tizzalari titilib ketgan eski tirinka shimining pochalaridan suv sirqib oqar, rangi bilinmay ketgan chit ko'ylagi shalabbo bo'lib badan-badanlariga yopishib qolgan edi. Ola sigirning yunglari bir tekis yotib, oftobda yalt-yalt qilar, do'mbira bo'lib ketgan qornidan suv silqib tuproq ustiga oqar edi. To'ra sigirni nariroqdagi tol soyasiga haydab, o'zi G'iyos akaning oldiga asta kelib cho'kdi.

— Ko‘ylagingni yechib tushsang bo‘lmaydimi suvga, bor bo‘lgur, — dedi G‘iyos aka ko‘z yoshlarini artib.

To‘ra indamadi. Kamol bir quchoq quruq xashak bilan bir-ikkita tappi ko‘tarib keldi. To‘ra o‘choqqa xashakdan bir-ikki tutam tashladi. U sal fursat o‘tmay birdan lov etib yonib ketdi. So‘ng ustidan tappi sindirib qaladi. Qora qumg‘onga jon kirdi: avval, jig‘illab tovush chiqardi-yu, keyin vaqirlab qaynay boshladi. Uchala podachi uch-uchlari sarg‘ayibroq qolgan qalin ajriqzor ustiga bo‘z dasturxonlarini yozib, choyga o‘tirishdi. Dasturxon ustida, odatdagidek, bir-ikkita zog‘ora, pishloq, qurut, qovoqda ayron paydo bo‘ldi; qovoqning og‘zini mahkam berkitib, uni eshak ustida egar qoshiga ilib yuradi G‘iyos aka. Suvsganlarida Kamol ham, To‘ra ham borib tik turib qult-qult yutib ketaveradi.

Choy o‘rtalab qolganida G‘iyos aka yumshoq ajriq ustiga yonboshladi. U, To‘ra bilan Kamolaga bugun negadir xomushroq ko‘rinardi. Darvoqe, u bugun qandaydir noxush xabar eshitadiganday ko‘ngli g‘ash edi. Bu qanday xabar, uni bilmasdi. O‘zi shunaqa, ko‘ngli sal g‘ashlansa albatta biror noxush xabar eshitadi. Har kuni bu mahalda qiziq-qiziq gaplardan gapirib, yoshlarni kuldirib o‘tiradigan G‘iyos aka bugun miq etmay yonboshlab yotibdi. U ancha mahalgacha xayol surib indamay yotdi. Kamola bilan To‘ra uning bu ahvolini tushunisholmay, bir-birlariga alanglab qarab olishdi. Oradan ancha vaqt o‘tdi, G‘iyos akaning xayoliga bir fikr keldi chamasi, boshini ko‘tarib To‘raga murojaat qildi:

— To‘ra, bu yil nechchiga kirding?

To‘ra ham oradagi noqulay jimlikni ko‘tarish uchun iljayib turib javob berdi:

— Abdug‘ani bilan tengman.

Kamola piqirlab kulib yubordi. To‘ra bu gapi bilan G‘iyos akaning qishda harbiy komissariatga chaqirishganida bergan javobini eslatgandi. G‘iyos aka bu

shamani tushundimi yo tushunsa ham unga ahamiyat bergisi kelmadimi, qoshlarini chimirdi.

— Abdugʻaning necha yoshga kirganini men qayoqdan bilaman, bor boʻlgur!

Kamola Gʻiyos akaning ranjiganini sezib, darrov javob qildi:

— Toʻra bu yil oʻn oltida.

— Unaqa emas, — dedi Toʻra qaddini rostlab. — Qayoqdan bilasan oʻn oltiga kirganimni?

— Him, bilaman... — dedi Kamola shoʻxligi tutib.

— Bilmaysan.

— Bilaman. Yettinchini burnogʻi yili bitirdik, a? Men yetti yoshimda maktabga borganman, yetti yil oʻqidim, — dedi Kamola bidirlab. Soʻng barmogʻini bukib sanab isbot qila ketdi: — Yettiga yettini qoʻshsak — oʻn toʻrt boʻladimi? Bitirganimizga ikki yil boʻldi... Qani, qoʻshgin-chi, oʻn olti boʻladimi?..

— Men maktabga boradigan yilim kasal boʻlib qolganman, bir yil keyin, sakkiz yoshimda borganman, bildingmi? Bu yil oʻn yettidaman, — dedi Toʻra pisanda bilan. U yaqinda bobosi kelib, shaharga olib ketaman, deganini, u yerda oʻqishini davom ettirmoqchi boʻlganini ham aytmoqchi edi-yu, tagʻin Kamola, maqtanchoqlik qilyapti, deb oʻylamasin deb aytgisi kelmadi.

Kamola indamay qoldi. U, negadir, shu paytgacha Toʻrani oʻzi bilan teng, deb yurarkan. Buni qarang-a, oʻzidan bir yosh katta ekan-ku!

Boyadan beri bolalarning tortishuviga aralashmay yonboshlab yotgan Gʻiyos aka ogʻir tin olib:

— Oʻgʻlim Mansur omon boʻlganida oʻn yettiga kirib qolar ekan. Sen bilan bir kunda tugʻilgan edi, rahmatlik... — dedi.

Gʻiyos akaning bu gapi oraga biroz jimlik soldi. Nima uchundir u bugun marhum oʻgʻlini esga oldi. Oʻgʻli ikki yasharligidayoq qizamiqdan nobud boʻlgan. Shundan keyin u ikki qiz koʻrdi-yu, lekin oʻgʻil koʻrish nasib boʻlmadi. U baʼzan Toʻraning yurish-turishi, pishiqligini zimdan kuzatib havas qilar, oʻgʻli

bo'lib, o'zining sevgan kasbi — podachilikni qo'lidan olishini juda-juda istar edi. Uning nazarida bundan suyumliroq, bundan ham zavq va shavqliroq ish yo'q edi dunyoda. O'g'li omon bo'lib qo'lidan tayog'ini olsa... qani endi! Undan keyin... undan keyin mana bu Kamoladek qizga uylantirsa, nabira ko'rsa...

G'iyos aka negadir shu haqida ko'p o'ylardi. Kim biladi, bu og'ir o'ylar unga qaydan yopishdi? Balki To'raning bo'y-basti sabab bo'lgandir. Balki Kamolaning beg'uborligiga havasi kelgandir. Ehtimol To'ra bilan Kamola o'rtasidagi murg'ak va tiniq, beg'araz munosabatlarga havasi kelayotganidandir. Ehtimol... Harholda buni bilish qiyin edi!

To'ra bilan Kamola birpas jim o'tirishdi-yu, G'iyos akaning kayfiyatini tag'in unutishib, gapga tushib ketishdi. To'ra dasturxonda turgan bitta qurutni olib sindirmoqchi bo'lgan edi, kuchi yetmadi. So'ng o'rnidan turib, fufaykasi cho'ntagidan qalamtaroshni oldi-da, yana joyiga o'tirdi, qurutni qalamtarosh tig'i bilan sindirdi, bir bo'lagini Kamolaga uzatdi, bir bo'lagini G'iyos akaga... Shu payt Kamola chaqqonlik bilan To'raning qo'lidan qalamtaroshini yulib oldi.

— Buyoqqa ber, — dedi To'ra qo'lini cho'zib.

— Ho, berib bo'pman...

— Ber dedim, senga!

— Aha, berib bo'pman. Ololmaysan, hi-hi...

— Ber dedim... — To'ra o'rnidan turdi.

Kamola ham o'rnidan uchib turib, ariq bo'yiga qarab qochdi. To'ra uch hatlashdayoq unga yetib oldi.

— Buyoqqa ber!

— Kuching yetsa, ola qol... Hi-hi...

G'iyos aka boshini ko'tarib qichqirdi:

— Hoy, bor bo'lgurlar, qo'ysalaring-chi. Tag'in hazillaringdan o't chiqib ketmasin. Hazilning tagi zil, deydilar.

Bu mahalda To'ra bilan Kamola olishib, bir-birlarini surishib ariq bo'yiga yaqinlashib qolishgan edi. G'iyos aka o'rnidan og'ir turib tag'in bir marta

qo'yinglar, deguncha, ikkalasi quchoqlashgancha shalop etib suvga yiqilishdi.

G'iyos aka o'rnidan turib ketdi.

— Hazillaring bor bo'lsin!

Kamola chaqqon harakat qilib suvdan chiqdi. Shuncha harakat qilsa ham, uning qo'lidan qalamtaroshini ajratib ololmagan To'ra: «Shoshmay tur, senimi!» — deganicha qirg'oqdagi o'tlarni ushlab chiqqa boshladi. Kamola esa qiqirlab: «Tutib bo'psan, hi-hi...» deb ariq bo'ylab yuqoriga qarab qochdi. To'ra ariq bo'yiga chiqdi-yu, to'xtab qoldi.

— Rais bobomlar...

Shahar tomondan yolg'iz salt otliq yo'rtib kelardi. U otda bir yoniga qiyshayib o'tirar, bu holat hamma-ga tanish, o'rganish bo'lib ketgan, shuning uchun ham hamqishloqlari uni uzoqdan tanir edi. G'iyos aka ham uni tanib peshvoz chiqdi. To'ra xijolat tortib, ariq bo'yida turganicha, shalabbo bo'lib ketgan kiyimlarini siqa boshladi.

Rais bobo ularning yonginasiga kelib otdan tushdi, to'riq yo'rg'ani o'z holiga qo'yib, dasturxon yoniga horg'in cho'kdi. Ba'zi Soli oqsoqolga o'xshagan tengi-to'shlari uni Yo'ldoshvoy, Yo'ldosh oqsoqol deyishadi-yu, ammo ko'pchilik unga «rais bobo», deb muomala qilardi. Shunga o'rganib, odatlanib ketishgan.

Rais ham bugun, negadir, xafadek ko'rinar edi. Odamlarga bir narsa bo'lganmi o'zi?

— Abdig'iyos, ishlar qalay? — dedi u sal miyig'ida kulishga harakat qilib. Rais kimni chaqirmasin, uning ismi oldiga «abdi» qo'shmasdan aytmas edi. — Choydan bormi, bir piyola quy.

G'iyos aka qora qumg'ondan zarangga choy kuyib uzatdi. Rais bobo choydan bir ho'plab, boshini chayqadi.

— Shu deyman, qora qumg'onning choyi bo'lakcha bo'ladi-da... — u ustma-ust choy ho'plar, har ho'plaganda «ha-a...» deb qo'yar, tamshanib boshini chayqar edi. Bu choy G'iyos akaga o'rganish bo'lib ketgan. Shuning uchun ham rais boboning bu gapi uni

taajublantirmas, issiqda, ot ustida yurib chanqab kelganidan, deb o'ylardi. Rais bobo choyni ichib bo'lib, zarangni G'iyos akaga uzatdi. — Qalay, sigirlarga so'na dorimadimi?

— Hozircha tinch, — dedi G'iyos aka qora qumg'ondan zarangga choy quya turib. — Yaqin orada chiqib qolmasa deb qo'rqyapman.

— Yoshlar bor, bir amallar, — dedi rais. Bunaqa paytda rais G'iyos akaning tug'ma podachi ekanini, uning oldida hal bo'lmaydigan hech qanday muammo yo'qligini, u bor joyda so'na... boringki, bo'ri ham hech gap emasligini ta'kidlab, uning ko'nglini ko'tarishga harakat qilar edi. Bugun esa kaltagina qilib: «Yoshlar bor, bir amallar», deb qo'ya qoldi. Nima gap o'zi? Nega G'iyos akani qo'shmadi? G'iyos aka buni sezib, raisning yuziga tikildi. U gapni chalg'itish uchunmi, nariroqda ho'l kiyimlarini siqayotgan To'raga qaradi.

— Ha, Abdito'ra, voy-bo'y, ust-boshing shalabbo-ku. Ishlar tuzukmi, ota o'g'li? Abdikamol qani?

— Shu yerda, — dedi To'ra iymanibroq.

— Ha, mayli, mollaringga qaray turinglar bo'lmasa. Abdig'iyos akang bilan ozgina gapimiz bor... — dedi rais. — Ha, aytganday, Abdito'ra, buyoqqa qara: anavi to'riq yo'rg'ani yalang'ochlagin-da, suvga olib tushib, bir pishib tashla. Maza qilsin, bechora. Ko'pikka tushib ketdi, jonivor. Sovisin.

— Xo'p.

Kattalarning suhbatidan qanday qilib nariroq bo'lishni o'ylab turgan To'ra chaqqon borib to'riq yo'rg'aning ustidan egar-to'qimini sidirdi. Bechoraning to'qimlari terdan sasib ketibdi. Shaharda ochiqib qolganmi, suvga tushsa ham ariq chetidagi o'tlarni chimdib kurt-kurt chaynar, boshiga, ko'ziga yopirilgan chivinlarni ko'rib, boshini, dumini beto'xtov silkir edi. To'ra ot ustini bir sidra yuvib, so'ng qashlag'ich bilan bo'yinlarini, o'mrovini, qaptalini qashiy boshladi. To'riq yo'rg'a boyagiday o't chimdimas, boshini silkib, dumini likillatmas, ko'zlarini yumgancha rohat

qilib jim turar edi. To'ra G'iyos aka bilan rais boboga ko'z qirini tashladi. Rais bobo ajriqqa bemalol yon-boshlab nimalarnidir gapirar, G'iyos aka cho'kkalagancha... hayajonmi yo o'ychanmi, haytovur, tushunib bo'lmaydigan bir holatda uning gaplarini jimgina tinglar, ammo gaplarini To'ra eshitmas edi.

Yo'rg'ani yaxshilab yuvib-tarab bo'lib, ariq bo'yiga olib chiqdi. Ot suvdan chiqishi bilan miriqib silkindi, tevarak-atrofga suv purkalgandek bo'ldi. Pishqirib oyog'i bilan yer tirnab kishnadi.

— Jonivor, birpasda joni kirdi-qoldi.

To'ra bunday qarasa, rais bobo bilan G'iyos aka o'rinlaridan turib buyoqqa kelishayotgan ekan.

— Biroz sabr qiling, usti qurisin, — dedi G'iyos aka. — Hozir egar urib bo'lmaydi... Ust-boshingizni ho'l qiladi.

— Vaqtim bormi qurishini kutib o'tirishga. Abdito'ra, qani, egarni ol!

Rais bobo to'riq yo'rg'aga minib, tizginini qo'liga oldi-yu, G'iyos akaga:

— Gap shu! — dedi-da, otning boshini qishloqqa burdi.

G'iyos aka asta boshini qimirlatib uning ketidan qarab qoldi. Rais bobo unga bir muhim gap aytib ketgani shundoqqina bilinib turar edi.

— Kamol kelmadimi?

To'ra yelkasini qisdi.

— Gap bunday, To'ra. Mening zarur ishim chiqib qoldi. Men hozir ketaveraman. Podani asta haydab yo'lga tushaversanglar ham bo'ladi. Kun peshindan og'ib qoldi. Borgunlaringcha kech kirib qoladi.

— Mayli.

...To'ra G'iyos akani kuzatib qo'yib, mollarini bir aylanib chiqdi hamki, Kamoladan darak bo'lmadi. Nima bo'ldi ekan unga? Yo To'rani qo'rqitish uchun biror joyda bekinib yotganmikan? Bekinsa shuncha vaqt yotadimi?

To'ra Kamolaning o'zini boplab qo'rqitmoqchi bo'ldi. Oyoq uchida asta ariq bo'ylab yuqoriga yura

boshladi. U har qadamda to'xtar, qalinroq o'tlar orasiga avaylab qarar, suv bo'yidagi tollarning taglarini ehtiyotlik bilan shitirlatmay ochib mo'ralar, tag'in oldinga yurar edi. Biror tup giyoh tagidan Kamola qo'qqisdan chiqib, «vah!» deb yuborishi mumkin-da!

To'ra o'zini shunga tayyorlab hushyorlik bilan oldinga siljir, bir lahza to'xtab atrofga quloq solar edi. Bir mahal suvdan chalpillagan tovush chiqqanday bo'ldi. To'ra o'sha tomonga quloq soldi. Suv yana chalpilladi. «Ha, mana endi qo'lga tushding... Kamolvoy!» deb o'yladi To'ra. U lip etib tol tagiga berkindi. Shu joydan turib qo'rqitadi uni. Tol shoxlarini ehtiyotlik bilan ikki tomonga ayirib mo'raladi, birpas o'zini yo'qotib, turgan joyida og'zi ochilganicha qotib qoldi...

...To'ra orqasiga burildi, bo'shashib uzoqlasha boshladi. Xuddi birov o'lasi qilib kaltaklab tashlaganday, oyoqlari zil-zambil, ko'tarib bosishga majoli yo'qday sudrab bosardi. Nima bu, tushimi yo o'ngimi? Nima bo'ldi o'zi?!

U suvotga kelib birpas qaqqayib turdi, xayolini jamladi. Shuncha urinsa ham orqasiga, hozir o'zi kelgan tomonga jur'at qilib qarayolmadi. Nima bo'ldi o'zi? Shuncha o'ylab ko'rsa ham xayoliga biror tuzukroq fikr kelmadi. Endi fikrimni jamlayman deganida, o'ylari tovuq patlariday to'zg'ib ketar, hamon a'zoyi badani qizib sirqirar edi.

U bazo'r engashib qo'lga tayog'ini olib, miriqib kavsh qaytarayotgan sigirlarni qo'zg'ata boshladi...

Poda yoyilibroq yo'lga tushgan mahalda, narigi tomonda — egniga o'sha qalin ro'dapo fufayka, oyog'ida eski og'ir kirza etik, boshida bog'ichi tepasiga qaytarib bog'langan rangpar quloqchini, qo'lida tayog'i — chekkaga chiqqan sigirlarni qaytarib kelayotgan Kamolaga ko'zi tushib qoldi. U: «Nahotki o'sha, boyagi Kamola bo'lsa!» deb o'yladi, biroq qiz kelayotgan tomonga botinib qarayolmadi...

Ikkinchi bob

To'ra to'riq yo'rg'ani suvga olib tushib yuva boshlaganda, G'iyos aka, nima gap, deganday raisga o'g'rildi. Rais yumshoq ajriqqa yonboshlab biroz sukut qilgach:

— Gap bunday, Abdig'iyos, — dedi salmoq bilan, — senga yana poviska bor...

G'iyos aka churq etmadi. U o'zicha taxmin qilardi: «...bir marta chaqirib: «Ko'zing yaramaydi», deb qaytarishgan edi. Endi bu gal olib ketishi aniq. Navbat menga o'xshaganlargaki kelibdimi, demak...»

Ular xuddi ustlariga og'ir tog' qulab tushganday, bir fursat jimib qolishdi. «Men ham ketadigan bo'lsam, chorvaning ahvoli nima kechadi?» deb o'ylardi G'iyos aka. Rais bo'lsa: «Agar urush shu zayl qahriga olaversa, mamlakat ahvoli nima bo'ladi? Urush boshlanganiga mana endi ikki yil bo'ldi. Hamma yer ham o'zimizning kolxozimizday... urushning asorati bilindi-qoldi. Barcha ishga yaroqli, bilagida kuchi bor yigitlarimiz ketib bo'ldi. Kolxoz ishi xotin-xalajga, menga o'xshagan cholu kampirlarga, To'raga o'xshagan bo'g'ini qotmaganlarga qarab qoldi. Hali-zamon bular ham askar yoshiga yetib... Oxiri baxayr bo'lsin-da, ishqilib...» — deb xayol surar edi. U chuqur tin olib, hamma o'yini bitta so'zga jamlab aytdi:

— Qiyin!

— Ha, oqsoqol, chorvaga qiyin... — deb uning gapiga qo'shilgan bo'ldi G'iyos aka. Uning bu gapi boyagi o'yining davomi edi.

— E, Abdig'iyos, — rais tutaqib ketdi, — g'alati gaplarni gapirasan. Chorvani jin urarmidi? Anavilarga qiyin, — suvda to'riq yo'rg'ani yuvayotgan To'raga ishora qildi u. — Hali o'qiydigan, bilim oladigan mahali. Poda ketida tezak bosib, chang yutib yurishibdi. Suyagi qotmagan bolalar-a! — U yonboshlagan gancha birpas xayol surib yotdi. G'iyos aka ham shu gapdan so'ng og'iz ochib bir nima demadi. Birozdan

so'ng rais tirsagiga suyanib o'rnidan tura boshladi. — Gap shu, Abdig'iyos, qishloqqa ertaroq qaytib hozirligingni ko'raver. Men ketdim. Yana urushdan ko'chib kelgan uch-to'rtta oilani berishdi kolxozimizga. Ularga ham joy hozirlashimiz kerak...

U otiga minib yo'rtib ketdi. G'iyos aka raisning orqasidan qaragancha boshini chayqab o'ylardi: «Bu bechora cholga ham qiyin, juda qiyin. Yoshi bir joyga borib qolgan bo'lsa ham tinim bilmaydi. Yurt qatori ikki farzandini urushga jo'natdi. Kenjasi Rahimjondan kelgan qoraxat qaddini bukib ketdi bechoraning. Ustiga-ustak, yurt tashvishi...»

Kunning tafti boyagisidan qayta boshlagan, shunday bo'lsa ham havo kishini lohas qiladigan darajada dim va issiq edi. Shuning uchunmi yo haligi gaplarning ta'siridanmi, G'iyos aka qora terga tushib ketgan, halovatini yo'qotgan, yuragining allaqayeridir bilinar-bilinmas titrar edi. Rais ketganidan so'ng u yana biroz yumshoq ajriq ustiga cho'zilmoqchi, orom olmoqchi bo'ldi-yu, ammo yotolmadi. U, suvot atrofida qavsh qaytarib yotgan, tikka turgancha bir-birini yalayotgan sigirlarni beixtiyor aylanib chiqdi, o'zicha nimalardir deb g'udrandi. G'iyos akani boyadan beri kuzatib turgan To'ra uning tushunib bo'lmaydigan holatidan hayron edi. G'iyos aka aylanib kelib, boyagi o'zi yonboshlagan ajriq tepasida biroz yelkasini qashib, nimalarnidir o'ylab turdi-da:

— To'ra, hoy To'ra! — deb chaqirdi.

— Labbay... — deya qo'lida g'ijimlangan ko'ylagi, uning oldiga keldi To'ra.

— Kamol qani?

To'ra yelkasini qisdi:

— Hali ariq bo'ylab yuqoriga ketuvdi...

— Gap bunday, To'ra. Mening zarur ishim chiqib qoldi. Men hozir ketaveraman. Endi... sigirlarni o'z-laring haydab borasanlar. Borgunlaringcha kech kirib qoladi.

— Mayli.

— **Eshakni olib kel.**

To'ra asta borib ariq yoqasidan eski o'choq yonida kulga ag'anayotgan eshakni turg'azib olib keldi, egar urdi, so'ng ustiga ilashib qolgan xashak-xushak va changlarni tozaladi. G'iyos aka sholcha xurjunini egar ustiga tashlab, uzangiga oyoq qo'ydi. To'ra uni qo'ltig'idan olib, mindirdi.

— Xo'p, men ketdim. Sekin yo'lga tushaveringlar.

To'ra, xo'p deganday bosh silkidi. G'iyos aka egarda bir tomonga qiyshayibroq o'tirgancha xalacho'p bilan eshagining boshini qishloqqa burdi.

Odatda podachining ulovi qattiq yurmaydi. Poda ketidan asta yurib o'rganib qolganidan bo'lsa kerak, yo'l-yo'lakay o't chimdib, odatdagidek bir-bir bosib kelar, G'iyos aka ham shunga o'rganib qolgani uchunmi yo xayol bilan bo'libmi, eshagini ko'pam qistamas edi. Go'yo egasining vazni ustiga uning og'ir o'ylari ham qo'shib bosganday, sur eshakning beli mayishib, oyog'ini zo'rg'a ko'tarib bosardi... G'iyos aka ahyon-ahyonda: «Hih, bor bo'lgur», deb taqimini qimtib qo'yardi.

G'iyos aka bosh podachi. Kamola bilan To'ra unga yordamchi. U juda do'lvor, gapirgan gapiga o'zi kulmay, boshqalar kuladigan odam. Uning eng qattiq so'kishi: «Bor bo'lgur! Bor bo'lgur!» xolos. Shundan nariga o'tgan emasdi. Yoshi elliklarga borib qolgan, sodda, oqko'ngil kishi. Uning ba'zi soddalik bilan gapirgan gaplariga, qilgan ishlariga hamma kuladi. U bo'lsa parvoyi palak. Bu gal uning harbiyga ikkinchi marta chaqirilishi. Ilgari chaqirganida, Harbiy Komissariatga kanop qop orqalab borib, orqalab qaytib keldi. Harbiyga yaroqsiz deb topishibdi. Ko'zida traxoma kasali bor ekan.

O'sha avvalgi chaqirilishi esiga tushdi shekilli, G'iyos aka asta miyig'ida kulib qo'ydi.

...Ayni qish, hammayoq oppoq qor: daraxtlarda, o't-o'lan va jing'il shoxlarida oppoq bulduruqlar osilib turibdi. Havo ochiq bo'lsa ham, kun ancha qahrli, achchiq izg'irin quloq va burunlarni ayovsiz chimdir, achishtirar edi. Askarlikka chaqirilgan yigitlar minib

olishgan ridivon arava g'ichir-g'ichir qilib shaharga kirib kelyapti.

...Arava g'ildiraklari qor ustida xuddi amirkon kavush misol g'arch-g'urch tovush chiqarib, shahar Harbiy Komissariati hovlisi yoniga kelib to'xtadi. Yigitlar aravadan yengil sakrab tushib, hovliga kirib ketishganida, G'iyos aka aravadan bir qop yukni arang ko'tarib oldi-yu, orqalagancha kirib keldi. U bir zum tevarak-atrofga qarab ag'rayib turgach, hovli chekkasidagi daraxtga qopini suyab, yoniga o'zi ham cho'nqaydi: hovli to'la odam, qiy-chuv, birov birovning gapiga quloq soladigan emas. Eshik oldidagi daraxtlarga ot, eshaklar bog'lanib tashlanibdi. Farzandlarini kuzatib qo'yishgami yo komissiyaning qarorini o'z quloqlari bilan eshitishgami — harqalay, chol-kampirlar, xotin-xalaj ham kelgan. Ba'zilarining ko'zlarida yosh... Kim o'g'lining bo'yniga osilib yig'lar, kim jigarporasini o'tqazib qo'yib nimanidir kuyib-pishib uqtirar, kimlar ovqat olib kelishib, yigitlarni ziyofat qilishar edi. Hov anovi chekkada garmoshkaning avji baland: yoshgina qiz-juvonlar qandaydir ruscha ashulani aytishib, yer depsinishib o'yin tushishyapti... Bir rus yigit, xotini bo'lsa kerak, yosh, oppoq, suluvgina juvonne chetroqqa olib chiqib, bag'riga bosib, beto'xtov o'pard. Unga G'iyos aka-ning ko'zi tushib qolib, yuzini teskari burdi: «Bor bo'lgurning uyalmaganini qara!»

Ahyon-ahyonda ichkaridan harbiy kiyimdagi bir rus yigit chiqib kimlarningdir ismi sharifini aytib chaqirar, chaqirilganlar to'polonda, qiy-chuvdan eshitishmasa harbiy kishi tag'in takrorlar, tovush bergan yigitni ichkariga boshlab kirib ketar edi.

— Abdirayim, u nima deb qichqiryapti? — deb so'radi G'iyos aka haligina o'zi bilan birga kelgan yigitdan. Abdirayim nima uchundir hayajonda, uyoqdan buyoqqa yurib maxorka tutatardi.

— Kamasiyaga chaqiryapti, — dedi u maxorka qoldig'ini bir chekkaga otib.

— Bizlarniyam chaqirarmikan?

Abdurayim ajablanib bir qarab qo‘ydi...

— Chaqiradi.

— Ziyraqroq bo‘lib tur, uka, bexabar qolmaylik tag‘in.

Abdurayim G‘iyos akaga tag‘in bir qaradi-yu, indamay yurishda davom etaverdi. «Ataylab poviska yuborib chaqirtirib kelishadi-yu, ichkariga taklif qilishmaydimi? G‘alati gaplarni gapiradi. Hazilmi yo chinimi?!»

G‘iyos aka xayolga ketib qolgan ekan, og‘ir qo‘l zarbidan o‘ziga keldi. Bunday qarasa — Abdurayim.

— Ha? — dedi u ag‘rayib.

— Turing, chaqirishyapti.

— Kim? Qayoqqa?

— Qayoqqa bo‘lardi? Ichkariga-da. — Abdurayimning tovushi o‘ktamroq chiqdi.

G‘iyos aka shosha-pisha, orqa-oldiga qaramasdan daraxtga suyoqlik turgan qopini orqalagancha ichkariga qarab yurdi. Abdurayim hay-haylaganча qolaverdi...

G‘iyos aka ichkariga kirib, bo‘g‘ma kanop qopini gup etkazib polga qo‘yganida, odamlar avvaliga taajjub bilan bir-birlariga qarashdi-yu, keyin yuzlariga tabassum qo‘ndi. G‘iyos aka ham hayron bo‘lib qoldi: ro‘parada tepakal bir harbiy kishi oq xalat kiyib olgan, jiddiy, oldida qog‘oz degani uyulib ketibdi... nimalarnidir qirt-qirt yozib o‘tiribdi. O‘ng tomonda esa besh-oltita yigit, onadan qanday tug‘ilgan bo‘lsa shunday — qip-yalang‘och, oq xalatli bir vrach ayolning oldida navbat kutib turishipti. «Buni qara-ya! — Tag‘in ayol kishining oldida... — G‘iyos aka uyatdan sholg‘omdek qizarib ketdi. — Men ham yechinamanmi? Nahot?!»

Tevarak-atrofdagilar — haligi yalang‘och yigitlar, oq xalatli hamshiralar uning egni-boshiga, oppoq devorga suyab qo‘yilgan kanop qopiga qarab piqir-piqir kulishar, ammo buni G‘iyos aka payqamas edi. Ayollarning piqir-piqirini tepakal harbiy kishining nigohi G‘iyos akaga tushdi shekilli, hayron bo‘lib:

— Eto chto yesho?! — dedi.

— Nima deyapti?! — dedi G‘iyos aka atrofiga alanglab.

Rus tilini bilmasligini payqagan hamshiralardan biri G‘iyos akaga yaqinlashdi. Tatar ekan.

— Qabchig‘izdog‘i niy diya, — deb tushuntirdi u G‘iyos akaga.

G‘iyos aka qopiga qaradi. U harbiyga chaqirilgani-ni eshitib, bir kun avval Sharifa xolaga anchagina non yoptirdi. Shaharga boraman-u poyezdga o‘tirib ketaveraman, deb o‘ylagan edi. Bunaqa komissiyaga tushishini tush ko‘ribdimi?

— Non, — dedi G‘iyos aka tepakal harbiyga qarab.

Kanop qopdagi non ekanligini eshitishib, atrofda turganlar birdan kulib yuborishdi.

— Ox, artist! Ox, Chaplin!.. — dedi haligi tepakal harbiy kulgidan o‘zini zo‘rg‘a tiyib. — Nu, ladno. Davay voyenniy bilet!

— Nima deyopti! — deb tag‘in hamshiraga qaradi G‘iyos aka.

— Voyanniy bilingizni berigiz.

G‘iyos aka etigining qo‘njidan uch-to‘rt qavat qog‘ozga o‘ralib buklangan hujjatlarini olib, haligi harbiy kishiga uzatdi. Ochib qarasa: g‘ijimlangan kolxoz mehnat daftarchasi-yu, yirtilgan harbiy bilet... Harbiy biletning yarmidan ko‘proq qismi yo‘q. Harbiy kishi hayron bo‘lib G‘iyos akaga qaradi:

— Eto chto?!

G‘iyos aka hamshiraga qaradi.

— Bul niy diya? — dedi hamshira yuzida tabassum o‘ynab. Uning yuzidagi tabassum G‘iyos akaga sal dadillik baxsh etdi.

— Belat...

— Bilet ikanini bila. Yortisi qoya oning?

— Ha, yarmimi? — deb harbiy kishiga bir qarab oldi G‘iyos aka. Keyin hadeb hamshiraga qarayvergani tortinibmi yo esa o‘zi ham bir o‘rischalab gapiray dedimi, tutila-tutula tushuntirib ketdi. — Buñi

men sandiq chetiga qo‘yganskiy, tuzukmi? Sichqon yarmini mujib ketganskiy, tuzukmi?..

— Chto, chto?!

G‘iyos aka tushuntirolmadim shekilli, deb o‘ylab qaytadan izoh bera boshladi:

— Chto, chto?!

— O‘rtoq nachalnik, sichqon kemirganskiy, panamayish, mujiganskiy.

— Ladno-ladno, — dedi tepakal harbiy jiddiy. Aftidan nihoyatda jahli chiqqan, atrofdegilar kulay desa undan hayiqishar, og‘izlarini berkitib teskari o‘girilib olishgan, faqat yelkaları silkinar edi, xolos. Tepakal harbiy G‘iyos akaning biletini bir boshdan varaqlab ko‘ra boshladi: uning tepa qismi — tug‘ilgan yili-yu, ismi sharifi yozilgan joyi yo‘q edi. Buyog‘ini G‘iyos akaning o‘zidan so‘rashga majbur bo‘ldi: — Familiya?

— Otangizning esmi nechik? — gapga aralashdi hamshira.

— Mamasoli.

— O‘zingizniki?

— G‘iyos.

— God rojdeniye? — dedi tepakal harbiy xuddi hamshiraning yoshini so‘rayotganday unga qarab.

— Tug‘ilgan yilingiz? — dedi hamshira ham o‘z navbatida G‘iyos akaga qarab.

Shu joyga kelganda G‘iyos aka biroz tutilib qoldi.

— Tug‘ilgan yiling‘izni so‘riy.

— Abdalim bilan tengman, — dedi G‘iyos aka, — anu, Korizdagi Abdalim bor-ku...

Ana xolos! Koriz degan qishloq qayerda-yu, Abdalim necha yoshda? Buyog‘ini endi o‘zingiz bilib olavering!

Xullas, G‘iyos aka komissiyaga tushdi, ko‘zi tra-xoma deb topilib, kerak bo‘lsang o‘zimiz chaqiramiz deyishgach, yana qopini orqalab Qarqaraliga qaytdi. Shu-shu bo‘ldi-yu, uni qishloqdagi Boyzoqqa o‘xshagan ba’zi sho‘x yigitlar «G‘iyos Mujiganskiy» deb atab ketishdi...

... G'iyos aka ko'k eshagi ustida shu voqeani eslab kelarkan, u go'yo hozir sodir bo'layotganday a'zoyi badani sovqotib, tanasi junjikib, bir qimtinib qo'ydi. «O'tgan gap o'tdi-ketdi. Endi buyog'i nima bo'ladi?»

U onadan tug'ilib esini tanibdiki, umri shu poda ketida o'tib kelyapti. U faqat poda boqish uchun tug'ilgan. G'iyos akasiz — podani, podasiz — G'iyos akani tasavvur qilisholmaydi hamqishloqlari. Go'yo boshqalarning, hatto o'zining ham nazdida boshqa ish unga yarashmaydiganday. Uning uchun qishloqda podadan ham muhimroq ish yo'q. Negaki, qishloq ahli molsiz yashay olmaydi. Ayniqsa, hozirgi kunlarda! Urush bo'layotgan, oziq-ovqat tanqis kezlarda odamlarning joniga ora kirayotgan narsa nima? Sut, qatiq! Sut-qatiqsiz, qurt-yog'siz tirikchilik qiyin, juda qiyin! U boya: «Endi buyog'i nima bo'ladi?» deganda, mana shularni nazarda tutgan edi. Darvoqe, buyog'i nima bo'ladi? Kamola bilan To'ra podani eplay olishadimi? G'iyos akaning o'rnini bosa olishadimi, yo'qmi? Oldi yoz, hademay so'na degan balo chiqadi. Ana unda bu bebosh sigirlarni boshqarish qiyin. Juda qiyin!

Bu gal, albatta, uni askarlikka olishadi. Faqat ko'zidan sal-pal suv oqishini hisobga olmasa, nima, u boshqalardan kammi? Bir yigitdan qolishmaydigan kuchi bor... Yo To'ra bilan Kamolaning yonlariga tag'in bir odam qo'shishlarini iltimos qilib ko'rsamikan? Kimni? Ishga yaroqli odamlarning hammasi dalada, paxtada, bedada. Hademay bug'doy o'roq mahali ham kelib qoladi. Ishchi qo'li yetishmaydi. Davlatga g'alla kerak. «Bordi-yu... bordi-yu, qishloqqa ko'chib kelishgan o'rislarning bolalarini yordamchi qilib olinsa-chi? Masalan, ana cholning nabirasini. Oting qurmag'ur nima edi? Ha, Sergiy! O'zi ham pishiqqina, chaqqongina, yugurdakkina...»

G'iyos aka o'zining bu fikridan xuddi yombi topib olganday xursand bo'lib, qo'rg'oniga yaqinlashib qolganini ham sezmedi. Kulrang hangi har kungi yurib o'rgangan yo'lidan to'g'ri bog' eshik tomonga qarab

kela boshladi. Bog' eshik past, buning ustiga tor edi. Eshak to'g'ri ichkariga qarab yo'l oldi... G'iyos aka peshanasi eshik tepasiga tegib, orqasiga chayqaldi-yu, tuprog'i o'ynab ketgan bo'sag'aga gup etib yiqilib tushdi. Yaxshiyamki, egnida yumshoq guppisi bor. Bo'lmasa... otdan yiqilgandan ko'ra eshakdan yiqilgan yomon, deyishadi. Xatoyi azim bo'lishi hech gap emasdi-da!

Eshak G'iyos akani egar-to'qimiga qo'shib sidirib, eshik oldiga astagina tashladi-da, yem yeb o'rgangan oxuriga qarab ketdi. G'iyos aka shosha-pisha o'rnidan turib, «Ha, bor bo'lgur», deb ust-boshini qoqayotgan mahalda ichkaridan Sharifa xola yugurib-yelib chiqib keldi.

— Ha, otasi, nima bo'ldi?..

— Hech nima bo'lgani yo'q. Men bir idoraga borib kelay.

Sharifa xola hayron bo'lganicha, erining orqasidan qarab qoldi. G'iyos aka esa, haligi yordamchi bola haqidagi fikrini raisga tezroq aytish uchun shoshilardi...

Uchinchi bob

To'raning xayoli joyida emasdi: «Nahotki, shu boyagi Kamol bo'lsa!»

U Kamola tomonga botinib qarayolmasa ham ko'nglidagi shu gap uning xayolini to'zg'itib yuborar, fikrini bir joyga to'plashga harchand harakat qilmasin, baribir bu savolga javob topishdan ojiz edi. Ikkalasi bir qishloqda tug'ilib, bir maktabda, hatto bir sinfda ahil, totuv, do'st bo'lib o'qishgan bo'lsa-yu, kelib-kelib bugun, bir lahzalik tasodif ularni o'rtalaridagi oltinga ham bermas qadrdonliklaridan judo qilib qo'ysa! Axir xafa bo'lmasinmi? Shunday yaxshi do'stidan, sir-doshidan-a? Albatta xafa bo'ladi-da!

U Kamolaning qiz bolaligini bilar edi. Shunday bo'lsa ham ular bir-birlaridan yotsiramay, sen — o'g'il, sen — qiz, demay o'sishgan, shu bugun, kutil-

maganda o'sha e'tiqodlarining chilparchin bo'lganidan, bitta ajoyib do'stidan ayrilib qolganidan xafa edi.

U o'zini: «Kamola qiz bola emas», deb ishon-tirishga harakat qilib, zimdan u tomonga qaradi: Kamola egnida qalin fufayka, paxtalik cholvor, oyog'ida og'ir kirza etik, boshida bog'ichini tepaga ko'tarib bog'lab olgan rangpar quloqchin, poda ketida sas-sadosiz, o'ychan kelar edi. To'ra bu manzarani ko'rib boyagi holatni esladi.

Tarvaqaylab o'sgan tol tagida hozirgina suvdan chiqqan Kamola uning ko'z oldida gavdalandi. Onadan qanday tug'ilgan bo'lsa shunday... «Vo ajabo! Hali Kamol qiz bolamidi?!» To'raning boshiga daf'atan shu fikr keldi. Uning ko'z o'ngi qorong'ilashib ketganday bo'ldi. O'ziga o'zi ishonmay, ko'zlarini qayta-qayta yumib ochdi, ko'z o'ngida haligi surat! Yopiray!

Ana, ho'l sochlari anchagina bo'rtib qolgan oppoq ko'kraklari ustiga yoyilib tushgan, barmoqlari bilan tarayapti... O'rmoqchi shekilli! «Bu ro'dapo ust-boshlar, qo'pol fufayka, dag'al kirza etiklar ichida shunday go'zal badan yashirib yurganmidi?!»

Nima bo'lganini o'zi ham bilmaydi, daf'atan To'raning a'zoyi badani qo'rg'oshindek og'irlashib, dir-dir titrab, o'zini idora qilolmay qoldi. U asta o'rnidan turib, beixtiyor bir-ikki qadam oldinga siljidi. Xayolida faqat bir narsa hukmron: «Kamol qiz bolamidi?!»

To'ra Kamolaning qiz bola ekanini bilar edi-yu, ammo uning o'g'il bolalarcha muomalasi, o'zini tutishi-yu yurish-turishlari e'tiqodiga o'g'il bola bo'lib singib ketgan ekanmi, u hamon bitta savolni takrorlar edi: «Yopiray, Kamol qiz bolamidi?!»

To'ra shunday xayol bilan beixtiyor siljiy-siljiy Kamolaning yoniga borib qolganini sezmedi. To'satdan unga Kamolaning ko'zi tushib qoldi-yu, avvaliga shoshib «voy!» deb ko'kraklarini bekitdi, keyin jonholatda baqirdi:

— Ket! Ket!

Tovushining achchig'ini! Olamni buzib yuboray deydi-ya! Naq ko'zlaridan o't chaq nab ketdi. To'raga xuddi shunday tuyuldi. U qizning tovushidan qattiq uyqudan cho'chib uyg'ongandek, sapchib ketdi-da, birdan o'ziga keldi.

— Ket deya pman senga!!!

To'ra Kamola kelayotgan tomonga hamon jur'at qilib qarayolmas edi...

...To'ra o'kinch bilan to'la nihoyasiz xayollari, ahyon-ahyon qayerinidir jiz etkazib, qayerinidir qitiqlab o'ynagan va nima ekanligini o'zi ham tuzukroq anglab yetmagan shirin hislari og'ushida, podani haydab, qishloqqa kirib kelganini sezmay qoldi.

Odatda, qishloqqa yaqinlashganida sigirlar ildam-roq yurishadi. Poda ketidan ko'tarilgan chang xuddi yer bag'irlab suzib yurgan bulutday... odam odamni ko'rib bo'lmas darajada to'zon ko'tarilgan. Har kuni qiyqirishib bir-birlarini turtishib poda ketida xushchaqchaq kirib keladigan To'ra bilan Kamolalarda un yo'q. Ko'cha boshiga kirib kelishi bilan o'rganib qolgan ba'zi sigirlar o'z qo'ralari tomon jadal yo'l olishdi. Bir to'p bola qiy-chuv ko'tarib, chang-to'zon orasidan o'z sigirlarini qidirishar, topganlari esa oldiga solib quvlashar edi.

Qishloq idorasiga yaqinlashib qolishgan mahalda, to'satdan hammayoq qiy-chuv bo'lib ketdi: uzoqda kimningdir yig'lab qochgani, kimningdir uni quvlab, qarg'ab kelayotgani ko'ziga elas-elas chalindi. Qochib kelayotgani — qishloqqa yaqinda ko'chib kelgan Frantishek degan polyak bola, quvlab kelayotgani esa — G'iyos akaning kelini Zulayho xola edi. Bir to'p bola Zulayho xolaning ketidan ko'cha changitib chopib kelardi: ba'zilari Frantishekni tutish niyatida, ba'zilari esa tomoshaning payida. Frantishek o'zini sigirlar orasiga urdi. Zulayho xola qo'lida tayog'i, jag'i tinmay qarg'ab astoydil quvlar, bolalar esa Frantishekni tutib berish niyatida sidqidildan harakat

qilishar edi. Bir mahal Frantishek qutulolmasligiga ko'zi yetdi chamasi, qochib kelib To'rani pana qildi. Uning yakkaligini ko'ribmi yo boshqacha bir mehr uyg'ondimi, To'ra uni bag'riga bosib Zulayho xoladan panaladi. Qo'rquvdan ko'zlari qinidan chiqayozgan Frantishek dir-dir titrar, jovdirab To'radan najot istar edi.

— Nimaga uryapsiz? Nima qildi bu bola sizga? — deb so'radi To'ra shovqin-suron solayotgan xoladan.

— Nima qilgani bilan sening ishing bo'lmasin! Buyoqqa tur, o'ldiraman!

— Axir, tushuntirsangiz-chi?

— Qo'yvor deyman!

— Suzmasini o'g'irlapti... — dedi bir qoramaloq bola.

Darvoqe, xolaning qo'lida suzma xalta, tuproqqa tushib ketgan shekilli, bir tomoni loy, og'zidan oqqan oppoq suzma xalta ustidan tuproq aralash sizib turar edi. Birpasda odamlar to'planib qoldi. Zulayho xola hamon jahl ustida, ko'chani boshiga ko'tarardi:

— O'lar bo'lsak o'lib bo'ldik bularning dastidan! O'zimizning juldurvoqilar yetmaganidek...

Ko'rinib turibdiki, ayb Frantishekning o'zida. To'ra uni nima deb himoya qilsin? O'g'irlik ayb emas desinmi? Nimasiga rahmi keladi? U o'zi ham sezma-gan holda Frantishekni hamon pana qilib turar, Zulayho xolaga bermas edi. Uning nimasiga rahmi keldi? Musofirligigami yo shuncha odamning o'rtasi-da yolg'izligigami? Harqalay, nimadir uni himoya qilishga undardi. U nima o'zi? Bunga To'raning aqli yetmas edi. Axir, bu Frantishek bechora qishloqqa o'zi kelibdimi? Urush bo'lmaganida u nima qilardi bu yerlarga kelib? Axir, u och-ku! Och bo'lgandan keyin nimadir yeyishi, tamaddi qilishi kerak-ku!

To'ra shularni o'ylardi-yu, buni dilidan tiliga chiqara olmas, jahldanmi yo hayajondanmi dir-dir titrar, miq etmay Frantishekni pana qilib turar edi. Zulayho xolaga hozir biror gap uqtirib bo'lmasdi: bir hafta bo'ldi — eridan qoraxat oldi. Alam o'tida

oʻrtanib, kimni qoralashni, kimni qargʻashni, kimdan oʻch olishni bilmay yurgandi u. Aslida suzma bahona. Boʻlmasa uncha-bunchaga jahl qilib oʻtiradigan ayol emasdi...

Zulayho xola Toʻrani aylanib oʻtib Frantishekni savamoqchi boʻldi. Toʻra bunga yoʻl qoʻymadi. Keyin Zulayho xolaning loʻliligi tutib ketib, yigʻi aralash shovqin koʻtardi:

— Kelib-kelib nemisni himoya qilasanmi, juvonnarg!

— Bu bola nemis emas, xola!

Buni qarangki, Zulayho xola olib kelingan bir xonadon polyaklarni nemislar, deb yurgan ekan. U jahl ustida tayogʻini koʻtardi. Toʻra tap tortmadi. Bu payt idora tomondan shovqin-suronni eshitib rais bobo, Gʻiyos aka, yana uch-toʻrtta kishi yetib kelib, janjalning boisi nima ekanligini tushunolmay hayron boʻlib turishganlarida, toʻsatdan Toʻraning orqasiga Zulayho xolaning tayogʻi shaq etib tegdi. Qayoqdan paydo boʻlib qolganini kim bilsin, oʻrtada Kamola koʻndalang turib qoldi.

— Kelinoyi!.. — uning tovushi achchiq chiqdi.

— Qoch nari, yuzsiz!

— Kelinoyi!..

— Sen hali uni himoya qiladigan boʻlib qoldingmi, a? Ha, yashshamagur, bitta bolaning onasi boʻlay deb qolganingda... nimaga birga poda boqishib yuribdi, desam...

— Kelinoyi... — Kamola shunday dedi-yu, koʻzlariga yosh olganча chopib ketdi.

Atrofdagilar bu gapni eshitib, hayratdan qotib qolishdi.

Frantishek hamon Toʻraning orqasida dir-dir titrab turar, Zulayho xola hali ham kimnidir chandib, kimnidir qargʻab, shovqin solar edi.

Rais indamay kelib xolaning oldiga koʻndalang boʻldi:

— Kelin, yaxshi emas... Yaxshi emas. Bilamiz, senga ogʻir. Eringdan kelgan qoraxat, bilsang, butun

qishlog‘imiz uchun og‘ir. Nima qilaylikki, urush ekan... — dedi u salmoq bilan. Shu topda uning ko‘z oldidan o‘g‘li Rahimjondan kelgan qoraxat lip etib o‘tdi, tomog‘iga nimadir tiqilganday bo‘ldi. Og‘ir tin olib, gapida davom etdi: — Qishlog‘imizda qoraxat olgan yolg‘iz senmi? Sen Isoning achchig‘ini Musadan olyapsan, kelin. Bu nemis emas, polyak bolasi. Bu bechoralar ham urush tufayli uy-joyidan ayrilib, tentirab yurishibdi. Ha, bola bolaligini qilibdi, och. Shunga ham ota go‘ri qozixonami?

Zulayho xola raisga javob qaytarolmadi. Alamiga chidayolmay qo‘lidagi tayog‘ini bir chetga zarb bilan uloqtirdi-yu, uyga qaytar ekan, uvvos solib yig‘lab yubordi. G‘iyos aka kelinining ahvoliga rahmi keldimi yo kechagina qoraxat kelgan ukasi esiga tushdimi, ko‘zlariga jiqqa yosh olib: «Ha, kelini bor bo‘lgur», deb boshini chayqadi. Rais birpas indamay turdi-da, bu ayolga hozir osonlikcha gap tushuntirish qiyin, deb o‘yladimi, yelkasini qashigancha, idora tomon ketdi. Unga G‘iyos aka ham ergashdi...

To‘ra Frantishek bilan bolalar qurshovida yo‘lga tushdi. Bechora hali ham o‘zini bosolmas, nimjon va kamquvvat gavdasi titrar, hadeb yaltoqlanib tevarakatrofiga qarar, To‘raga qanday minnatdorchilik bildirishini bilmas edi. Sal yurmasdan, kim yetkaza qolgani noma‘lum, Frantishekning otasi o‘pkasini bosolmay, halloslab yetib keldi. Bechora chol qaddi dol bo‘lib qolgan, rangi o‘chib ketgan, shlyapasini qo‘liga olib tez-tez aylantirar, nima gapligini bilmay, entikar edi. Soqol bosib ketgan za‘faron yuzlari g‘ijimlangan qog‘ozdek oppoq. U kelishi bilan o‘g‘liga bir qaradida, qovoq solib, nimalardir dedi. O‘g‘li nimadir deb gap qaytargan edi, u:

— Shalyon¹, — deb bitta tarsaki urdi. Frantishek tag‘in To‘rani panaladi. Chol voqeani sal angladi shekilli, tepakal boshini egib To‘raga ta‘zim qildi, g‘ujurlab minnatdorchilik bildirdi. To‘ra Frantishekni

¹ Tentak.

asta otasiga qarab itardi. Bechora chol ta'zim qila-qila o'g'lining yelkasiga bir turtib, uyiga boshlab ketdi...

Qiy-chuv bilan ovora bo'lib, To'ra podaning tarqalganini ham sezmay qolibdi. U o'rnidan jilmay xayolini jamlashga harakat qilib ko'rdi. Miyasiga hech narsa kirmas, lo'qillab og'rur edi. U bir-bir bosib uyga ketdi. Kamolalarning eshigi oldiga yaqinlashib qolganida birdan qulog'i tagida Zulayho xolaning tovushi jaranglab ketganday bo'ldi: «...Bitta bolaning onasi bo'lay deb qolganingda...»

Bu gap boya uncha ta'sir qilmagan edi. Quloqlari shang'illab ketdi. Xuddi miyasini nimadir parmalab o'tganday bo'ldi. «Bechora Kamol! Bu gapga qanday chidadi ekan? Nimaga unchalikka bordi Zulayho kelinoyi? Meni himoya qilgani uchunmi? Rostdanam, u meni nega himoya qildi? Achinganidanmi? Yo aya-ganidanmi?»

To'ra uylariga shu ahvolda kirib keldi. Bitta xayol unga mahkam yopishib olgan edi. «Nega Kamol meni himoya qildi? Ayagani uchunmi?» U shu alfozda, bir joyda qo'nim topmay, qosh qorayguncha yurdi. Nima qilishini bilmasdi. Har kuni bu mahalda o'zi sigirlarni og'ilga olib kirib bog'lar, ularning oldiga xashak tashlab, hovliga suv separ, keyin o'ynagani ko'chaga chiqar edi. Bu ishlarning birontasini ham qilmadi. Boshi g'uvillar, bugungi voqealar ko'zidan hech nari ketmasdi. U hovli o'rtasidagi shiyponda boshiga bitta bolishni qo'yib yotib oldi. Oyisi uning bu kayfiyatini charchaganlikka yo'ydi, bezovta qilmay qo'ya qolay, deb gapirmadi.

Biroz muddat o'tgach, eshikdan qo'shni Xadicha xola gapirib kirib keldi. «O'tga kirgan xotinning o'ttiz og'iz gapi bor», degan so'z aslida shu Xadicha xolaga aytilgan bo'lsa kerak. Uni qishloqdagilar «Informbyuro xola» deyishadi. U: «Voy aylanay, ovsin...» deb gap boshlasa bas, qishloqning u boshidan kirib bu boshidan chiqadi-yu, o'zining bu yerga nima uchun kirganini ham unutib qo'yadi.

— Voy aylanay, ovsin... — deb gap boshladi odatdagidek Xadicha xola. To‘ra uni ko‘pam yoqtiravermasdi. «Bo‘ldi, gapning xaltasi ochildi!» deb teskari o‘girilib oldi. Xola gapida davom etdi: — Urushi bor bo‘lsin, ovsin, G‘iyos akaga ham poviska kelibdi-ya! Ko‘zining suvini oqizib shu kishini ham olgandan keyin...

«G‘iyos akaga poviska kelibdi!» Bu gapni eshitib, To‘raning yuragi shig‘ etib ketdi. «Demak, G‘iyos aka ketar ekan-da? Poda nima bo‘ladi?» To‘ra, «poda nima bo‘ladi?» deganida, G‘iyos aka o‘ylagan ma‘noda emas, bu ish mening bo‘ynimga tushib qolmasa edi, degan ma‘noda o‘yladi. Chunki u sentabrda shaharga o‘qishga ketgunicha shu ishdan bir amallab bo‘shab, boshqa biror jiddiyroq yumushning boshini tutishni ko‘ngliga tugib yurar edi. Uning nazarida, bu ishda o‘ssish qiyin. Undan keyin bu ish bilan nom chiqarib ham, dong taratib ham bo‘lmaydi!

Kattalarning bir majlisida: «To‘ra bilan Kamola G‘iyos akaga yordam berishsin. Ishning katta-kichigi bo‘lmaydi. Bu ham xalqqa xizmat qilishning bir yo‘li», deb qo‘yishmaganidan keyin noiloj yurgan edida. Nima, ish qurib qoptimi? Kolxozda mingta ish: paxta chopig‘i, o‘t o‘rish, akushnik haydash, aravakashlik, traktorchilarga yordam... Hademay bug‘doy o‘rog‘i boshlanadi. Xirmon, kombayn, degandek...

Bu fikr uni anchadan beri qitiqlab yurgan edi-yu lekin uni shu bugun amalga oshirmoqchi bo‘lganida mana bu gap chiqib qoldi. G‘iyos aka ketib qolsa, bu fikrni raisga aytib bo‘ladimi? «Olib ketishsa kerak. Bu ikkinchi chaqirishi. Avvalgi chaqirishganida: «Kerak bo‘lib qolsangiz o‘zimiz chaqiramiz», — deb jo‘natishgan ekan.

To‘ra bunday xayolini jamlab qarasa. Xadicha xola haliyam gapirayotgan ekan:

— Bitta o‘zi emas shekilli, aylanay ovsinjon, Abdusamat traktorchi, innaykeyin anu Nusrat perma, innaykeyin Karim juvokashning o‘g‘li...

— Voy o‘lmasam, Fotimaning o‘g‘li-ya?!

— Ha, aylanay ovsinjon...

— U hali yosh emasmi? — Salima xolaning qayeridir jiz etib ketganday bo‘ldi, bo‘shashib yer tandir ustiga o‘tirib qoldi. Chunki o‘sha Karim juvoz-kashning o‘g‘li To‘radan yo bir, yo ikki yosh katta edi. Eridan ayrilgani yetmagandek, o‘g‘liga ham navbat kelib qolganini o‘ylagan ona bechora ich-ichidan zil ketdi. «Tezroq kuz kelib, otam aytgan o‘sha maktabga bora qolsa, balki o‘qiydigan bolani olmasmidi?..» Uning bu holatini sezmagani «Informbyuro xola» hamon javrar edi:

— Voy aylanay, ovsin, eshitdingmizmi? Anu polak bola bor-ku, Prantishka degan. O‘sha Prantishkasi tushmagur Zulayhoning osig‘liq turgan suzmasini o‘g‘irlagan ekan, biram bobillab ko‘chani boshiga ko‘tardiki, asti qo‘yaverasiz. Nima qilsin, sho‘rlik. Eridan qoraxat kelganidan beri o‘zini qo‘yarga joy topolmay yuribdi. Buni qarang-a, Prantishkani urmoqchi ekan, o‘g‘lingiz bilan Kamola yo‘lini to‘sibdi. Voy, sho‘rim, keyin nima debdi deng? Aylanay, ovsin, sizga yolg‘on menga chin: «Ha, yuzsiz, bitta bolaning onasi bo‘lay deb qolganingda To‘raminan mol boqib yurgani uyalmasanmi!..» debdi-ya! Aylanay, ovsinjon, o‘g‘lingiz ham, yomon ko‘zdan asrasin, tuf-tuf, suxsurdek yigit bo‘lib qoldi-da! — deb ma‘noli qilib kuldi «Informbyuro xola».

To‘raning boshi aylanib ketganday bo‘ldi: «Darrov butun qishloq eshitibdi-ya! «Informbyuro xola» omon bo‘lsa, butun qishloq eshitgani rost!» Keyingi gaplar uning qulog‘iga kirmadi. Asta o‘rnidan turib, ko‘chaga chiqdi. Atrofga qorong‘ilik tushib qolibdi. Hali bolalarning ko‘chaga chiqadigan mahali bo‘lmabdi. Saldan keyin bolalar ko‘chaga chiqishib «Oq terakmi, ko‘k terak», «Botmon-botmon» o‘ynashar, ularning o‘yini to onalari ko‘chaga chiqib hovlilariga haydab kirmaguncha davom etaverar edi.

To‘ra boshi g‘ovlab, qayoqqa borayotganini ham bilmas, xayolida bugungi voqealar palapartish aylanar,

«G'iyos buva askarlikka ketsa, buyog'i nima bo'la-di?» degan gap unga tinchlik bermas edi.

Bir mahal, u o'zining Kamolalar eshigi oldida turganini payqab qoldi, xuddi o'g'irlik ustida qo'lga tushib qoladiganday, shosha-pisha orqasiga qaytdi...

To'rtinchi bob

Hamma uy-uyiga kirib ketgani uchunmi, chigirtkalarining chirillashi-yu, ahyon-ahyonda itlarning vovillashini hisobga olmaganda, tevarak-atrof jimjit. To'ra o'z xayollari bilan bo'lib uylariga yaqinlashib qolganida ko'cha eshigi g'iyt etib ochilib, ichkaridan kimdir chiqib kela boshladi. To'ra uni yurishidan tanidi: harbiydan yaqindagina yarador qaytgan Boyg'ozini cho'loq. «Biznikida nima qilib yuribdi?»

— E, bo'tam, qayda jursin? — dedi u To'raga yaqinlashib. — Jur, bastiq shaqirib jatir.

— Nimaga?!

— Borg'anda bilesin, marsh!

To'ra yelkasini qisib, uning ketidan ergashdi: «Nega chaqiradi? Nima ishi bor ekan? Yo... menga ham poviska keldimikan? Qaniydi kelsa!»

U shunday xayollar bilan idora oldiga yetganini ham sezmay qoldi. Idora derazasidan besh-olti kishining qorasi ko'rinib turar edi. «Nimaga chaqirtirdi ekan-a?!»

— Kiraver, — deb Boyg'ozini cho'loq oqsoqlanganicha ichkariga kirib ketdi. To'ra uning ketidan iymajibgina ergashdi-yu, eshik oldida quloqchisini buklab ushlaganicha tik turib qoldi. Xuddi maktab direktorining oldida turganday tuyulib ketdi unga.

O'tirganlar bir muhim masala ustida gaplashayotgan bo'lishsa kerak, kiruvchilarga ahamiyat berishmay, gaplarida davom etaverishdi.

Hali tashqaridan ichkaridagi odamlar ozginaday ko'ringan edi. Anchagina ekan, hammasi raisning og'ziga tikilib o'tiribdi. Shishasining singan joyiga qo'g'oz yopishtirib qo'yilgan o'rtadagi o'ninchi chiroq-

ning xira nuri odamlarning yuzlarinigina yoritib turar, ketma-ket chekilayotgan maxorka tutuni buralib-buralib shiftga o'rlar, sal nariroqdagi odamni daf'atan tanib olish ancha mushkul edi. Biroz ko'zi o'rgan-gach, To'ra devor yoniga taqab qo'yilgan uzun o'rindiqda qator o'tirgan kishilarni tanidi: G'iyos aka, Nusrat ferma, Abdusamat traktorchi, Karim juvozkashning o'g'li Roziq... Hamma o'ychan, indamay o'tiribdi, Roziqning ko'zlari chaqnaydi. Qarashlarida o'zining askarlikka chaqirilganidan faxrlangannamo bir kayfiyat bor.

«Demak, Informbyuro xolaning gapi to'g'ri ekan,— dedi To'ra ichida.— Nahotki, G'iyos akani ham olishsa?! Nahotki, Roziqni chaqirishsa-yu, menga indashmasa? Axir u kechagina ko'cha changitib men bilan birga o'ynab yurgan bola edi-ku?»

To'raning xo'rliigi kelib ketdi. Roziqni chaqirishsa-yu, bunga indashmasa! Oralarida yo bir, yo ikki yosh farq bor, xolos. Yo... ehtimol, buni ham chaqirishgandir... «Koshki edi shunday bo'lsa! Bordi-yu, unaqa bo'lmasa-chi? Tag'in shu podaning ketidan chopqillab, chang yutib yuraveramanmi? Boshqa ish qurib qolibdimi menga? Mana shu gaplarimni hozir ko'pchilikning oldida raisga aytсам-chi? Baribir ayta-man!..»

Shu gaplarni ko'ngliga tugib turganda, raisning ko'zi unga tushib qoldi.

— Ha, Abdito'ra, keldingmi, o'g'lim? Birpas kutib turatur, — dedi-da, engashib bosh buxgalterga gap uqtira boshladi. Raisning nima haqda gapirayotgani To'raning qulog'iga kirmas, miyasi turli-tuman o'ylar og'ushida zirqirab og'rir edi. Bir mahal u raisning ishorasi bilan Roziqning yoniga borib o'tirdi. Xayolini bir joyga to'plab, bo'layotgan gaplarga bundoq quloq solgan edi: «Chekanka, suv, beda, o'roq, chopiq...» degan uzuq-yuluq gaplarni ilg'adi.

— Omborchiga naryad ber: harbiyga jo'naydiganlarga don-dundan yordam qilsin, — dedi rais tovushini bir bahya ko'tarib. — Qanchadan beramiz?

— O‘n kilodan bo‘lsa, yetar...

— Besh kilodan! — dedi rais qat‘iy. — Yetadi. Hali dalada ishlayotganlarning issiq ovqatlari bor. Urush bo‘layotgan joylardan ko‘chib kelayotgan oilalar bor... Nima dedinglar?

Hech kim churq etmadi.

— Bo‘lmasa gap shu. Ha, aytganday, Boyg‘ozi, ko‘chib kelayotganlarga joy nima bo‘ldi?

— Bo‘ldi, oqsoqol.

— Qayerdan?

— Birevi G‘iyos og‘aning uyine o‘rnatilgan bo‘ldi. Ekinshisi Mahkamboy ustaning ko‘rasina... Bosqasina tag‘in bir joy tabarmiz.

— Toparmiz emas, topish kerak. Indinga olib kelamiz, — rais gapni tugatib To‘raga burildi. — Endi gap bunday, o‘g‘lim. G‘iyos akangni harbiyga chaqirishibdi. Podani o‘zlaring eplab turasizlar. — To‘ra, «ana, aytmadimmi», deganday bir qimtinib oldi. «Boyagi o‘ylab qo‘ygan gaplarimni aytammikan», degan o‘yda bir og‘iz juftlab ham ko‘rdi, lekin bo‘lmadi, indayolmadi. Rais hamon uning og‘ziga qarab, jim turardi. To‘radan sado chiqmagach, gapida davom etdi: — Ikkalangga qiyin bo‘lar, tag‘in yonlaringga bitta-yarimta bola topib berarmiz...

— Endi bundan buyog‘iga qiyin bo‘ladi, — dedi G‘iyos aka. U bu gapni qiynalib, bo‘lib-bo‘lib aytdi. To‘ra buni sezdi, qayeridir jiz etib ketdi. — Shunday qilmasangiz bo‘lmas...

— Kimni ajratsak ekan? — deb rais o‘tirganlarga savol nazari bilan qaradi.

G‘iyos aka o‘ylab qo‘ygan gapini aytishning mavridi endi kelganini payqab, «endi...» deb gap boshladi-yu, buyog‘ini aytolmay chaynalib, mo‘ylovini siladi.

— Aytaver, — dedi rais dalda berib.

— Shu... Haligi Prantishka bor-u, o‘sha bolani otasi bilan bir gaplashib ko‘rsangiz qandoq bo‘larkan?

U boya podadan kelayotganida anavi Afanasenko boboning Sergey degan o‘g‘lini mo‘ljallab qo‘ygan, bu fikridan o‘zi ham xursand bo‘lib ketib, uni qachon

raisga aytguncha shoshilgan, orada Frantishek mojarosi chiqib qolib, bu gapini ayta olmagan edi. Sergeyning o'rniga Frantishekni aytayotganining sababi ham bor. Buni hamma tushunmasa ham rais tushundi.

Odamlarning eslariga Frantishek bilan Zulayho xola o'rtasidagi mojaro tushdimi, jim bo'lib qolishdi. Bir mahal Boyg'ozni cho'loq luqma tashlab:

— Zameshatelniy pikir, — dedi xursand bo'lib. Ammo gapining oxirini hazilga aylantirib yubordi: — O'zingiz bo'lganda o'risshalab jo'lg'a solatin edingiz-a, Mujiganskiy og'a.

Gur etib kulgi ko'tarildi.

— Bu bor bo'lgurga bir gap aytasang hazilga oladi, — deb gina qildi G'iyos aka. — Men o'rischada sendan o'tolmayman.

Rais kulgidan o'zini arang to'xtatib, jiddiy gap boshladi:

— Abdig'iyosning gapida jon bor, — dedi u salmoq bilan. Odamlar jim bo'lib qolishdi. — Polaklar bitta xonadon, o'rislar uchta, ukrainlar bitta. Hammasida ham jo'jabirdek jon. Bitta tovuqqa ham suv kerak, ham don deganlaridak... ko'chib kelayotganlarni-ku, bilmaymiz, o'rislarmi, ukrainlarmi, polaklarmi?.. Yo'lini qilib, ularni ham yengil-elpi ishlarga tortishimiz kerak. Bo'lmasa zerikib qolishadi. Shunday qilsak, bugungidaqa xijolatpazliklar ham bo'lmaydi. — Rais bir yangilik aytayotganday, idorada o'tirganlar uning og'ziga tikilishib turar, aftidan, uning gapi ham-maga ma'qul bo'layotgan edi. Rais buni odamlarning yuzlaridan uqib, gapida davom etdi: — Ko'chib kelganlar boshqa kolxozlarga ham taqsimlangan. Bilishimiz kerak, ular nima ish bilan shug'ullanihyapti ekan? Harholda, qarab o'tirmagandir-ov!

— Juda to'g'ri! — dedi G'iyos aka o'zining taklifi ma'qullanganidan xursand bo'lib. — Praktishka yo o'n uchda, yo o'n to'rtda. Kamol bilan To'raga ozgina bo'lsa ham yordam qiladi-ku, esh bo'ladi-ku. Otasi qorovullik qilsa ham...

— Hunarmandmish, — gapga aralashdi Roziq.
— Qanaqa hunar?
— Hunardaqa hunar-da... Lampa shisha qiladigan...

— Qayoqdan bilding?
— Bilganim yo‘q, ko‘rdim, — dedi Roziq bo‘ynini cho‘zib. — Shishadan qilarkan. Bittasini yarim kilo jo‘xoriga... Oyim ham bittasini olibdi. Tuppa-tuzuk...

— Iye, qizig‘u?

— Apanas chol patinka tikar ekan...

— Ana, — dedi rais quvonib. — Ishdan chiqqan no‘xta, ayil, bo‘yinchalarimizni tikib bersa ham harna-da. Ham o‘zi ovunadi, ham mehnat haqi oladi. Innaykeyin, bularni bir amallab pishiqchilikka ilintirishimiz kerak, ularni bizga hukumat ishonib yuborgan. Bundan keyin oziq-ovqatini ham, tirikchiligini ham o‘ylashimiz lozim.

Gap shu yerga kelib taqalganda odamlarning unlari ichlariga tushib ketdi... Yo‘g‘on cho‘zilib, ingichka uzilay deb turgan payt. Kolxoz omboridagi bor don-dun frontga jo‘natilgan.

Hech kimdan sado chiqmagach, rais asta o‘rnidan turib, suhbatga yakun yasab qo‘ya qoldi:

— Ha, mayli, o‘ylashib ko‘rarmiz, bir ilojini qilarmiz. Abdito‘ra, bo‘lmasa ertaga Prantishkani yonlaringga olinglar.— To‘ra hayron bo‘lganday yerga qaradi. Rais uni tushundi. — Qanday qilib ko‘ndiraman, demoqchisan-da, a? Unday bo‘lsa... — U mo‘ylovini silab o‘ylab turdida, tovushini bir bahya ko‘tardi, — boshqalarga javob. Boyg‘ozi, To‘ra, ikkalang qol.

Hamma gur etib o‘rnidan turdi.

— Endi gap bunday, — dedi rais boshqalar chiqib ketgach, To‘ra bilan Boyg‘oziga. — Agar xo‘p desalaring, o‘sha ko‘chib kelganlarning uylariga borib xabar olamiz, gaplashamiz. Sen o‘rischaga ustasan, Boyg‘ozi, gaplashasan. Bir yo‘la Abdito‘raning ishini ham bitiramiz. Bo‘ptimi?

— Bo‘pti?

— Qani, ketdik bo'lmasa. Chiroqni o'chir.

Uchchalovi oldinma-keyin tashqariga chiqishdi. Ko'zlari chiroqqa o'rganib qolganidanmi yo hali oy chiqmaganidanmi, kun ancha qorong'i edi. Oldinda rais, o'rtada To'ra, orqada Boyg'ozini — tayog'ini taq-taq bosib kelardi. U askarlikdan yaqinda, chap oyog'idan yaralanib kelgan. Uning otasi kolxozda mashhur cho'pon, dongdor ovchi. Irskeldi ovchi desa shu atrofdagilarning hammasi taniydi. Ilgari u otasiga yordamchi cho'pon edi. Qaytib kelgach, boshqarmaga sekretar qilib tayinlandi. O'zi xushchaqchaq, hazil-mutoyibaga suyagi yo'q. Askarlikka borib uncha-muncha ruscha gapirishni o'rganib, o'zining kundalik oddiy gaplariga ham beixtiyor ruscha qo'shib gapiradigan bo'lib keldi. Ba'zan ruschani buzib, o'zining tiliga moslab, «ch»ni «sh» deb talaffuz qilishlari yarashib turadi. Shahardan uzoq, chekka qishloq uchun shu ham katta gap. Hozir rais uni bu yoqqa boshlab kelayotganini ham shu ruschani bilishi tufayli edi.

Eski hammomga yaqinlashib qolishganida rais orqasiga o'girildi:

— Polaknikidan boshlaymizmi?

— Serovna, — dedi Boyg'ozini.

— Qizitaloqning bolasi, yaqinlashganingdanoq o'rischalay boshladingmi? — dedi rais kulib. To'ra bilan Boyg'ozini miriqib kulishdi. — Qaysi eshik? Qani, boshla!

Boyg'ozini oldinga o'tib, qorong'iroq burchakdagi eshikni tayog'i bilan taq-taq urdi. «Harqalay, o'rislarning elini ko'rganda, bu qizitaloq, taqillatdi. Biz bo'lsak to'g'ri kirib boraveramiz», deya ko'nglidan o'tkazdi rais. Boyg'ozini ikkinchi bor taqillatganda qo'rquv aralash bir xastaroq tovush chiqdi:

— Kto?

— Pan Dvorjek, biz... — dedi Boyg'ozini ovozini ko'taribroq.

Ichkarida kimdir g'udrandi, unga qandaydir ayol tovushi qo'shildi. Ularning nima deyayotganini tushu-

nib bo'lmaz edi. Birozdan so'ng eshik qiya ochilib, kimdir mo'raladi.

— Pan Dvorjek, oching, bu bizmiz...

Eshik sal ochilib, pan Dvorjekning tepakal boshi ko'rindi. U eshik oldida turganlarni tanidi shekilli, tashqariga chiqdi. Egnida rangi bilinmay ketgan ko'ylak, o'mizi keng o'yilgan ixchamgina nimcha. Orqasi qora selondan ekan, ichkaridan tushib turgan chiroq shu'lasidan yiltillab ketdi. Shu mahalda bularning kelishini kutmaganidanmi yo o'g'lim Frantishekning bugungi g'alvasi tufayli kelishdi», deb o'yladimi, negadir hayajonda, qayta-qayta egilib yolvorganday: «Pane, pane», der, ularning yuzlariga shubha bilan javdirab qarar edi.

Pan Dvorjek eshik oldida turganlarning yuz ifodalaridan, qarashlaridan shubhalanishga arziydigan birorta alomat topolmadi, ko'ngli sal o'rniga tushganday bo'ldi.

— Kak pojivayem? — dedi Boyg'ozu jilmayib.

Pan Dvorjekning rangsiz, sersoqol yuziga ham tabassum qo'ndi.

— Pasibo... — dedi cho'zib. So'ng ta'zim bilan ichkariga taklif qildi, — proshen, pane...

Boyg'ozilar ichkariga kirishlari bilan dimog'lariga qandaydir bir yoqimsiz hid gup etib urildi. Darhol raisning ko'nglidan: «Shunday issiq havoda uyga tiqilib o'tirishgani nimasi? Havosi buzilib ketibdi-ku!» — degan gap o'tdi.

O'rtada yettinchi chiroq porlab yonib turar, xona ichi ancha yorug', bir chekkada qora dekcha vaqillab qaynar, undan ko'tarilgan qandaydir sho'rtang hid va bug' xona ichini tutib ketgan edi. Rais zimdan xonadagi odamlarga razm soldi: to'rda, poxol ustida qoqsuyak bo'lib qolgan, aftidan yetmishlarni urib qo'ygan kampir bujmayib o'tirar, uning o'ng biqinida chamasi o'n yetti-o'n sakkizlardagi oqi oqiga, qizili qiziliga ajrab, balog'atga yetib qolgan bir qiz: qoshlari kamunday... sochlari kalta qirqilgan, orqasi bilan bir bo'lib yoyilib yotibdi. Qoshi, ko'zi, sochi qop-qora...

Hayt desang, uchib ketay deb turgan ohuday hurkak nazar bilan tikilib turibdi. O'rtada rangi zahil, ammo hali ancha chayir (aftidan pan Dvorjekning xotini), o'rta yashar ayol qaysarona boqib, tik turibdi. Frantishek, qo'rqib ketganidan bo'lsa kerak, onasining pinjiga tiqilib olgan, ko'zlari olazarak.

«Taglariga bitta sholcha kerak ekan. Yer zax, poxolda yotish qiyin, — dedi rais ichida. — Uy anjomlari ham haminqadar ekan...»

Eshikdan kiraverishda, dekcha qaynayotgan burchakda turgan oppoqqina, sirti guldor tog'orachani, anavi yonib turgan yettinchi chiroqni, xo'sh, tokchada turgan ikkita chamadonni demasa, bu uyda nima bor arzigulik? Hech narsa olib kelolmabdi, sho'rliklar. Nimani ham olib kelsin. Dunyo ko'ringanmi ko'zlariga, jonlarini asrab, shundoq kelaverishgan-da! Hech kimning boshiga tushmasin bu savdo!

Rais xayolidan forig' bo'lib bunday qarasa, Boyg'ozining ko'zlari xuddi o'lja ko'rgan burgutning ko'zlariday yonib, haligi kampirning yonida o'tirgan qizga tikilib turibdi. Qo'yib bersa yeb qo'yguday. U To'raga ayyorona ko'z qisib: «Narmalno!» deb qo'ydi. Rais buni sezib, asta tomog'ini qirdi. Boyg'ozini o'ziga kelib, raisga qaragan edi, rais ko'zlarini shunday olaytirdiki, Boyg'ozini nigohini yashirolmay qoldi.

Pan Dvorjek taxtadan yasalgan uzun kursini kiraverishdagi deraza tagiga qo'yib, mehmonlarni o'tirishga taklif qildi:

— Proshen, pane...

Ular oldinma-ketin kursiga qator o'tirishdi.

Pan Dvorjek to'rda o'tirgan qoqsuyak kampirga ishora qilib:

— Matka, — dedi. So'ng uning yonidagi hurkak nazar tashlab turgan qizni ko'rsatdi. — Dochurka... Kristina...

Pan Dvorjek mehmonlarga oila a'zolarini tanishtirayotgan edi.

— Pani Kolosovskaya, Raila. Malijaj... Supruga, — dedi o'rtada hamon qaysar boqib turgan ayolga qarab. Ayol sal jilmayib, yarim ta'zim qildi.

Pan Dvorjek lozim ko'rmadimi yo bugungi xijolat-pazlikni eslatmaslik uchunmi, Frantishek haqida lom-mim demadi, tanishtirmadi.

Haligi o'zining beadabligini raisning ko'nglidan chiqarish uchun bo'lsa kerak. Boyg'ozini burchakda qator turgan shishalarga imo qilib:

— Pan Dvorjek... — «Siz ichasizmi?» deganday tomog'iga chertdi. Pan Dvorjek darhol tushunib iljaydi, so'ng shishalardan birini qo'liga oldi. Shisha bo'm-bo'sh edi, uni aylantirib ko'rsatib, tushuntira boshladi:

— Shteklo... — Keyin chiroqqa ishora qildi. — Lampa...

Rais bilan To'ra hayron bo'lib turardilar.

Pan Dvorjek, bularga tushuntirilmadim shekilli, deb o'ylab cho'ntagidan bir qatim kanop olib, shishaning tagini bir tekisda tortib bog'ladi, so'ng dahlizga chiqib bir shisha kerosin olib kirdi. Cho'pga ozgina paxta o'rab kerosinli shishaga botirdi-da, haligi shisha sirtidan bog'langan kanopga aylantirib tek-kazdi. Kanop kerosinni so'rib oldi.

Boyg'ozilar nima bo'lar ekan, deb diqqat bilan tikilib turishar edi.

— Shpishki? — dedi pan Dvorjek atrofga alanglab.

Boyg'ozini cho'ntagini kavlab chaqmoqtosh va pilik oldi.

— Ne, — dedi pan Dvorjek boshini chayqab. So'ng bir parcha quruq qog'oz topib, qaynab turgan dekcha tagiga tiqib yondirdi-da, shisha atrofidagi kerosin singdirilgan kanopga yaqinlashtirdi. Kanop lop etib, aylanib yona boshladi. Pan Dvorjek shishani uchidan ushlab avaylab aylantirib turardi. Bir mahal shisha chirs etdi-yu, tagi sinib yerga tushdi, Pan Dvorjek shishani olib kelib haligilarga ko'rsatdi. Olmos ham bunaqa silliq, tekis qilib kesolmas. Keyin pan Dvorjek tokchadan allanarsa oldi. Haligi shisha

kengligiga moslashtirib kesilgan tunuka kamparak ekan. Yonib turgan chirog'ini oldi-yu, maxsus moslama kamparakni chiroq kamparagi sirtidan joylab, ustidan haligi shishani qo'ydi. Chiroq binoyidek yonar edi. «Roziqning gapida jon bor ekan, — deb o'yladi rais. — Nima qilsin bechora, sababi tirikchilik-da!»

— Vot, lampa... — dedi pan Dvorjek yuziga tabassum yugurib. Chiroq yorug'ida siyrak tishlari orasidan qip-qizil tillari ko'rinib ketdi.

— Durust, — dedi rais ajablanib. — Ilgari o'z elida nima ish qilar ekan? So'ragin-chi, Boyg'ozi?

Boyg'ozi bu savolni bir amallab tushuntirgan bo'ldi. Pan Dvorjekning yuzidagi tabassum so'ndi. U og'ir tin olib:

— Toje.. shteklo... — dedi. — Krakove, gorod Krakove. Xoroshiy bolshoy gorod... Jnayte?

Boyg'ozi yelkasini qisdi. Pan Dvorjek lablarini tishlab, achingannamo boshini chayqadi. Rais o'rtada porlab turgan yettinchi chiroqning sal qiyshiqroq, ammo yiltillab turgan tiniq shishasiga ishora qilib, Boyg'ozidan so'radi:

— O'zi qilganmikan?

Pan Dvorjek bu savolni o'zicha taxmin bilan tushundi.

— A, da, sham, sham... — deb ko'rsatkich bar-mog'i bilan ko'ksiga nuqidi.

— Bo'lmasa, — dedi rais yuzlarida quvonch porlab. — Mana shunday shishalar qilib berib tursin odamlarimizga...

Boyg'ozi bir amallab imo-ishoralar bilan raisning fikrini unga tushuntirgan edi, pan Dvorjek afsus bilan boshini chayqadi.

— Udovolshtviyem, no... net kvars... Nu, nu peshki, peshok... — deb engashib yerdan bir siqim tuproq olib ko'rsatdi. Ular pan Dvorjekning «qilardimu, biroq qum yo'q-da», degan fikrini taxminan tushunishdi.

— Pesok mnogo, von tuda... — deb Ko'ktepatomonga ishora qildi Boyg'ozi.

— Ne, — deb boshini chayqadi pan Dvorjek. — Ne takoy... Shpetshalniy peshok... Kvars...

Boyg'ozini o'rtada porlab turgan chiroqning shishasini ko'rsatdi:

— Eto iz chevo delal?

— Probirka...

— Kakoy?

— Shteklyanniy...

Boyg'ozini hamma gapni raisga tushuntirdi: pan Dvorjekning aytishicha, bir xil shishalarni eritib, har xil shakldagi buyumlarni yasasa bo'lar ekan. Masalan, laboratoriyalardagi kolbalar, probirkalar, naychalar yasalgan shishalardan. Ular ozgina olov yallig'ida ham erir, keyin xamirga o'xshab iylanar, qolipga solib, mis naychada puflab, istagan shaklga keltirsa bo'lar ekan.

— Maktabning kimyo kabinetida singan, yaramay qolgan shishalar ko'p-ku, — dedi To'raga jon kirib. — Shularni yig'ib kelsak-chi?

Boyg'ozini To'raning gapini pan Dvorjekka tushuntirgan edi, uning chiroyi ochilib ketdi.

— Dobre, jdelayu...

Suhbat tobora qizib borayotganini, bu odamlarning yomon niyatda kelishmaganini his etgan kampir, uning yonida o'tirgan do'mboqqina qiz, o'rtada indamay turgan ayol va Frantishekning chehralari ancha ochilgan, o'zlarini boyagidan erkinroq tuta boshlagan edilar. Boyg'ozini o'qtin-o'qtin gap orasida haligi oppoqqina qizga o'g'rincha nazar tashlab qo'yar, qiz esa buni sezib qimtinar, tor va kalta yubkasini tez-tez pastga tortib, ochilib turgan oppoqqina bo'liq boldirlarini, sonlarini yashirishga harakat qilar edi. Qizning bu ahvoriga To'raning ham ko'zi tushib qoldi-yu, allaqayeri jiz etib ketganday bo'ldi. Go'yo bir ayb ish qilib qo'yganday, darrov nigohini undan oldi. U qizlarni hech ham bunaqa ahvolda ko'rmagan edi-da! Qishloqdagi qizlar bunaqa o'tirishmaydi. Shu sabab bo'ldimi, nega ekanini o'zi

ham bilmaydi, uning ko‘z oldidan Kamolaning suv bo‘yidagi bugungi qiyofasi lip etib o‘tdi...

— Zavtra, on prinesyot, — dedi Boyg‘ozi pan Dvorjekka.

— Dobre...

— Prantishkani gaplash endi, — dedi rais mud-daoga kelib. — To‘raga esh bo‘larmikan?

Boyg‘ozi tag‘in turli-tuman harakatlar bilan raisning gapini pan Dvorjekka tushuntira boshladi. Pan Dvorjek bu gapga tushundimi yo tushunishni istamadimi, hayajon va shubha to‘la ko‘zlari bilan oila a‘zolariga bir-bir qarab chiqdi. Ulardan sado bo‘lmadi. Keyin u Boyg‘oziga qarab yelkasini qisdi. Indamadi.

— Mayli, rozi bo‘lmasa qistama, — dedi rais.

Pan Dvorjek ularning gapini, niyatlarini yaxshi tushunmadi chog‘i, bir raisning, bir Boyg‘ozining og‘ziga tikilar edi.

— Ladno. Xayr, — dedi Boyg‘ozi.

Rais boshini egib, unga minnatdorchilik bildirgan bo‘ldi.

Ular chiqib ketishdi. Pan Dvorjek hayron bo‘lganicha qolaverdi.

Tashqariga chiqib, biroz yurishgach, rais Boyg‘oziga o‘shqirdi:

— Qizitaloqning bolasi, ahvoli mushkul demaysan.

Boyg‘ozi shoshib qoldi. Gapni boshqa tomonga burishga harakat qildi:

— O‘y-boy, oqsoqol-ov, qizini emas, men anav burishta turg‘an tag‘arasin unatib qoldim. Qurttova quyuvg‘a duris eken, sotsa olar edim.

Raisning battar jahli chiqdi.

— Mendan senlarga nasihat shu! — dedi tovushini ko‘tarib. — Bulingan¹ eldan buyum olmanglar. O‘zlar-ring ham bulinasanlar! Tushunarlimi?

— Tusinikti, oqsoqol.

¹ Ovora, sarson bo‘lgan.

— Tushungan bo‘lsang gap shu! — dedi u oldinga tushib. — Qani, Apanasnikiga boshla! Prantishkani ko‘ndirolmadik chog‘i, Sergiyni gaplashamiz...

Afanasenko bobo bilan gaplashish pan Dvorjekka qaraganda ancha oson va yengil ko‘chdi. Xullas, Sergey ertaga To‘ra bilan birga podaga chiqishga rozi bo‘lgach, ular kech xuftonda uy-uylariga tarqalishdi...

Beshinchi bob

Kamola Zulayxo xolaning noo‘rin ta‘nalariga chidayolmay, chopqillaganicha uylariga kirdi-yu, o‘zini tappa karavotga otdi. Ko‘z yoshlari yuzlarini yuvib ketgan, ich-ichidan saraton nafasidan ham o‘tkirroq olovli bir o‘ksik, alam otilib chiqmoqchi bo‘lar, qiz bechora go‘yo o‘sha olovni tashiga chiqarolmay to‘lg‘anar edi.

Boya suv bo‘yida To‘ra bilan bo‘lgan tasodifdan u qattiq uyaldi. Shunday bo‘lsa ham unga chidasa bo‘lardi, chidadi. Negaki, bu sirni ikkalasidan boshqa hech kim ko‘rgani, sezgani yo‘q. Zulayxo xolaning ko‘pchilik o‘rtasida qilgan shallaqiligi-chi?! O, xudoning o‘zi asrasin! «Nima uchun oraga tushib uni himoya qila qoldim? — deb o‘ylardi u. — Bir chekkada tura qolsam bo‘lmasmidi? To‘rani kaltaklayotganini ko‘rib turib-a? Yo‘q!..»

Keyin u yig‘i va xo‘rsiniq, isitma va alam aralash To‘raga nisbatan bu yaqinlik va hamdardlikning o‘zida qachon paydo bo‘lganini, nima uchun paydo bo‘lganini eslashga harakat qilib ko‘rdi. Eslayolmadi. O‘yladi-o‘yladi, baribir eslayolmadi. Ko‘zlarida yosh, a‘zoyi badanida harorat-u, ammo murg‘ak qalbida bir g‘alati nur yilt etganday bo‘ldi, bora-bora bu nur uning qalbiga avval iliqlik, so‘ng esa chehrasiga tabassum yugurtirdi. Ko‘zlarida yosh-u yuzlarida tabassum! Ajabo, bu qanday tuyg‘u bo‘ldiki, qorong‘i diliga hayotbaxsh chiroq yoqsa! Bu qanday tuyg‘u bo‘ldiki,

ko'zlari yoshga to'lib turgan bir soniyada yuzlariga tabassum qo'ndirsa!

Kamola bu tuyg'ugni tushunolmadi. Uning To'ra bilan munosabati buloq suviday tiniq, bahor havosiday musaffo edi. Kattalarning dag'al muomalasi ularning bu buloq suviday tiniq munosabatlariga cho'p tashladi, musaffo osmonlariga bulut chiqardi. Ayni zamonada ularning shaffof va bokira munosabatlarini yalang'ochlab, g'ariblashtirib ketganday bo'ldi.

Eh, siz kattalar, kattalar! Hamma balo o'zingizdan chiqadi-yu, tag'in yoshlarga ta'na qilasiz. Nima naf ko'rasiz, birovlarining beg'ubor tuyg'usi bilan o'ynashib? Nima baraka topasiz, ularning tiniq va beg'ubor tuyg'usiga, iffatiga gard yuqtirishga urinib?..

Kamola o'zining nurli o'ylari bilan qorong'i uyni yoritib yotganida tashqaridan kimningdir oyoq tovushi eshutilganday bo'ldi. U o'rnidan turib qaramoqchi edi-yu, ammo og'riqdan og'irlashib ketgan boshini ko'tarishga majoli yetmadi. Eshikdan kimdir kirganday bo'ldi.

— Kamola! — bu oyisining tovushi edi. — Nega chiroq yoqmay qorong'ida yotibsan?

Rizvon kelinoyi har kuni ishdan qosh qorayib qolganida qaytar, bu mahalda Kamola ham kelib, uylarni supurib-sidirib, chiroq yoqar, tandirga olov qo'yib, ovqat taraddudiga tushar edi. Bugun esa...

Rizvon kelinoyi jadalgina yechinib, chiroqni yoqdi. Uy ichi yorishdi. U karavot ustida qizarib, bo'rtib yotgan qizini ko'rdi-yu, qo'rqib ketdi. Darhol peshanasiga qo'lini tekizdi, isitmasi qo'lini kuydiray dedi.

— Voy o'lmasam, senga nima bo'ldi?!

Kamolaning yuzlari qizarib, bo'g'riqib ketgan, chakka tomirlari zarb bilan urar, ko'zlarida yosh g'iltillab turar, onasi tag'in bir og'iz gapirsa yig'lab yuborguday ahvolda edi.

— Nima bo'ldi, gapirsang-chi?

— Boshim... — deb o'pkasini bosolmay yig'lab yubordi Kamola.

— Hali bu ko‘rgilik ham bormidi, sho‘rlik boshimga!

U Kamolani o‘rab-chirmadi, boshini qiyiqcha bilan qisib bog‘ladi-da, «bosilib qolar», deb uy yumushlariga qaradi; samovarga olov tashladi, yarim kosagina achchiq yovg‘on xo‘rda ichsa o‘ziga kelib qolar, oftob urgan-da, deb ovqatga taraddud ko‘ra boshladi.

U hamma narsani o‘zi qilishi, hamma narsaga yugurishi kerak. O‘zi qilmasa kim ham qilardi? Eri Rasul aka, mana bir yarim yildirki, frontda. Ahyon-ahyonda bir xat kelib turadi. Leningradni himoya qilayotgan emish...

Qishloqqa pochta kelganda odamlar yuragini hovuchlab turadigan bo‘lib qolgan. Ayniqsa, raisning kenja o‘g‘li Karimjon bilan Zulayho xolaning eridan qoraxat kelganidan buyon ahvol shu. «Kamolaning o‘qishi juvonmarg bo‘ldi. Qo‘chqorni o‘zim o‘qitaman», deb Kamoladan keyingi Qo‘chqor degan o‘g‘lini bobosi shaharga olib ketgan. «Mayli, o‘qisa o‘qisin, Kamola yonimda bo‘lsa bo‘lgani, uncha-buncha og‘irimni yengil qilib turadi-ku», deb Qo‘chqorning o‘qishiga rozilik bergan edi Rizvon kelinoyi. Endi kelib-kelib suyangani Kamola yotib qolsa, buyog‘i nima bo‘ladi?

Rizvon kelinoyi shu o‘ylar bilan bo‘lib, nima qilib, nima qo‘yayotganini ham bilmas, nazarida qilayotgan ishlari unmayotganday edi. Ha, aytganday, sigiri hali sog‘ilmabdi-ku. Chelagini ko‘tarib bostirma tagiga bordi. Ola sigir hali bog‘lanmabdi. Har kungi yem yeb o‘rgangan oxuri yonida xashak kavshab turgan ekan. U Rizvon kelinoyi chelak ko‘tarib kelayotganini sezib, cho‘zib: «M-mm...» deb qo‘ydi. «Sigirni ham bog‘lamabdi. Nima bo‘ldi bu qizi tushmagurga!»

Rizvon kelinoyi ming xayol bilan sigirini sog‘ib bo‘lib, tandir boshiga olib kelib qo‘ydi-da, qozonning qopqog‘ini ochib, xo‘rdadan xabar oldi. Samovarga payraha tashladi.

Eshikdan To‘raning onasi Salima xola kechqurungi sutini olib kirib keldi. Salima xola bilan Rizvon kelinoyi tengqur, sirdosh dugona, birga ishlashadi. Shuning uchun bo‘lsa kerak, ikkalasi tegushik olishadi. Buning ustiga ular taqdir-dosh: ikkalaşining eri ham bir kunda, birga askarlikka ketishgan, dardi bir. Salima xolaning uyi ikki hovli narida — G‘iyos aka bilan uning kelini Zulayho xolaning uyi ajratib turardi bularni. Salima xola bugun zarur ishlari borligini aytib, brigadirdan ertaroq ruxsat olib uyiga kelgan edi.

— Ha, o‘rtoqjon, nima harakat? Hormang...

— Keling, Salimaxon, — dedi Rizvon kelinoyi chehrasi ochilib, — keling. Ishdan kelsam sigir ham bog‘lanmabdi, uy ham yig‘ishtirilmabdi, deng. Kamolangiz isitmalab...

Salima xolaning esiga lop etib «Informbyuro xola»-ning gaplari tushdi-yu, indamay qoldi.

— Oftob urdimi, sho‘rlikkina bolamni, qimir etishga majoli kelmay yotibdi...— deya davom etdi Rizvon kelnoyi kuyib-pishib.— Shunga bir achchiq xo‘rda qilib bersam, zora tuzalib qolsa deb...

Salima xola Rizvon kelinoyi gapini tugatishiga ham sabr qilmay:

— Uyda yotibdimi?.. — dedi-da, sekin uyga kirdi. Orqasidan Rizvon kelinoyi ham ergashdi.

Kamola boshini qiyiqcha bilan mahkam bog‘lab olgan, harorati zo‘rligidan qizarib-bo‘rtib yotardi.

— Ha, qizim, nima bo‘ldi? Tobing qochib qoldimi? Hechqisi yo‘q, tuzalib qolasan, oppoq qizim, — deb unga dalda bergan bo‘ldi. Lekin ko‘nglidan: «Yosh bola narsa, Zulayho o‘lgurning gapini ko‘tarolmagan bu», degan fikr o‘tdi. Shu topda, nega ekanini o‘zi ham bilmaydi, qizga nisbatan ko‘nglida bir iliq nur yilt etganini, qandaydir mehr uyg‘onganini his qildi. Uning qalbida uyg‘ongan iliqlik, yuzlarida aks etgan nur Kamolaga ham ma‘lum darajada ko‘chgan edi.

Salima xola Rizvon kelinoyiga tasalli berdi:

— Tuzalib ketar. Negadir bugun To‘ravoyingizning ham mazasi yo‘q. Indamas bo‘lib qoldi. Hali anu Formbo‘yra kirgan edi. To‘rangiz shu xotinni ko‘pam yoqtiravermaydi, indamay ko‘chaga chiqib ketganicha hali yo‘q... Formbo‘yra biram ezmaki...

Ikki dugona chiqib ketishdi. Kamola bu gaplarning mag‘zini chaqishga harakat qilardi: «Demak, boyagi hangomadan u ham xafa bo‘libdi-da!»

Salima xola olib kirgan sutini tandir boshiga o‘tirib olib o‘lchab berdi. Rizvon kelinoyi uni hozirgina sog‘ib kelgan suti ustiga ag‘dardi. Salima xola hamon ichida Zulayxo xolani koyirdi: «Yosh bolaga ham shunday deydimi? Hali bunaqa gaplarni eshitmagan-da, birpasda o‘zini oldiribdi-qo‘yibdi, sho‘rlik bolagina. Eridan qoraxat olgan faqat senmi? Suzmangni o‘g‘irlatgan bo‘lsang o‘g‘irlatibsanda!» U bu kayfiyatini tashiga chiqarmadi, gapni boshqa yoqqa burib yubordi:

— Urush tugamay tinchlik yo‘q shekilli, o‘rtoqjon. Ajudarhoday hamma narsani domiga tortyapti: butun topgan-tutganimizni beryapmiz, azamatlarimizni beryapmiz. Tezroq tugay qolsin, deb borimizni aya-mayapmiz...

— Qachon tugarkin-a? — dedi Rizvon kelinoyi ham og‘ir tin olib.

— Ha, shunga ham shukr, o‘rtoqjon... — dedi Salima xola Rizvon kelinoyiga tasalli bergan bo‘lib. — Xudoga shukr, uyimiz — o‘lan to‘shagimizdamiz. Baholi-qudrat ishlab turibmiz. Anu kelgan po‘laklarga o‘xshab uy-joyimizdan ajrab, tentirab yurganimizda nima qilardik?

— Ha-ya, o‘rtoqjon.

— Ming qatla shukrki, erlarimizdan xat kelib turibdi, kechikib bo‘lsa ham...

Ularning ko‘ngli ancha taskin topgan, asablari xotirjam bo‘lib, hozirgi turmushlariga shukrona aytadigan holatda edilar.

— Kuvi pishdingizmi, o‘rtoqjon?

— Qayoqda? Shu bugun yig'ilib qolgan qatig'imni pishib olarman, deb keluvdim. Ko'rmaysizmi endi... — deb Rizvon kelinoyi Kamola yotgan uyga ishora qildi. Gapi cho'zilib ketmasin dedimi, Kamola haqida lom-mim demadi. — Tezroq qo'lim tegib pishisam, Boltavoy soliqchiga ikki kilo yog' berib qutulib qo'ya qolardim. Yugurgani-yugurgan.

— Men ham hali berganim yo'q, — Salima xola o'rnidan turdi. — Hay, bir gap bo'lar, uyga chiqay...

— Hay-hay, o'rtoqjon, ovqatim pishib qoldi-ya!

— Bora qolay, To'rangiz ham kelib qolgandir, — dedi Salima xola o'g'lidan faxrlangannamo. — Anu Boyg'ozini cho'loq ham yo'qlab kirgan edi. Rais so'ratgan emish. Xudoga shukr, To'rangizni ham kattalar so'ratadigan bo'lib qoldi. Chiqib bilay-chi, nima gap ekan?

— Bir piyola choy ichganingizda bo'lardi-da, — dedi Rizvon kelinoyi Salima xolaning hadeb o'g'lini ko'taribroq gapirishidan sal g'ashi kelib. — Chiqardingiz-da...

— Chiqa qolay. Ovqati ham sovib qolgandir bolagingnamning.

U paqirini ko'tarib chiqib ketdi. Ikki gapining birida: «To'rangiz, o'g'ilginam», deb faxrlanib gapirishi Rizvon kelinoyining ko'nglida bilinar-bilinmas g'ashlik uyg'otdi-yu, bu g'ashlik bora-bora shubhaga aylandi: «Yo To'ra bilan ikkalasining o'rtasida bir gap o'tdimikan? O'libdimi, hali go'dak-ku...»

Rizvon kelinoyi dasturxon yozib, yarim kosa-yarim kosadan yovg'on xo'rda olib keldi.

— Qani, tush, qizim, garmdori ezib, ichib ol issig'ida.

Kamola asta o'rnidan turdi, dahlizga chiqib, yuz-qo'lini yuvib kirdi-da, dasturxon chekkasiga omonatgina o'tirdi. U negadir onasiga tik qarayolmas edi. Rizvon kelinoyi qizining bu holatidan hayron bo'ldi.

— Ichaqolgin, qizim, issig'ida. Nega burushib o'tiribsan?

Qizining bu ahvolda o'tirishini ko'rib, uning bo-yagi shubhasi g'ovlay boshladi: «Yo'g'-e, yosh bola-ku hali...» deydi bir o'yi. «Sen o'zing Rasuljon bilan ko'z urishtirganingda necha yoshda eding? Juda nari borganingda o'n olti yo o'n yettida eding-da! Shu Kamola yoshida! Nega endi senga mumkin-u qizingga mumkin emas? Nega...» deydi ikkinchi o'yi.

U keyingi o'yidan cho'chib tushdi. Kamola oshini ichib, o'rniga chiqib cho'zildi hamki, onaning yuragini shu o'y kemirar edi. Onaizorning qayeridir jizillab ketdi. Jahli chiqa boshlaganini sezib o'zini bosishga harakat qildi.

— Yechib yot anavi jandalarini.

Tovushi sal qattiqroq chiqib ketganini Rizvon kelinoyining o'zi ham sezib qoldi. Kamola onasiga yalt etib qaradi. Qizini xafa qilib qo'yishdan qo'rqqan ona sal yumshadi.

— Endi, qizim, kap-katta bo'lib qolding. Bu kiyimlar endi senga yarashmaydi. Pastroq matodan tikilgan bo'lsa ham, tunov kungi bobong olib kelgan ko'ylakni kiyib ol, — deb o'rnidan turib sandiqni ocha boshladi. Kamola o'rnidan itoatkorlik bilan turib fufaykasini, paxtalik shimini yecha boshladi. Qalin fufayka ichida bilinmas ekan, Rizvon kelinoyining ko'ziga qizining bo'yi cho'zilib, ko'kraklari bo'rtib qolganday tuyuldi. — Mana, ertalab yuvinib kiyib ol! Chit bo'lsa ham yengilgina.

U ko'ylakni o'zining bo'yiga bir o'lchab ko'rdi-da, devordagi qoziqqa ilib qo'ydi. So'ng derazalarni baralla ochdi, qizining ustiga yupqagina ko'rpa yopdi. Xullas, u ancha vaqtgacha uy ichida g'imirsilab yurdi. Nima qilib, nima qo'yayotganining tayini yo'q, xayoli joyida emas, yotay desa hali barvaqt. Shunday bo'lsa ham, ko'chadagi bolalarning tovushi tinib, ba'zi jag'i ochiq itlarning hurishi tingan mahalda chiroqni o'chirib yotdi. Baribir uyqusi kelmasdi: Rasuljon akasini o'yladi, xayoli beixtiyor o'sha yoshlik chog'lariga sayr qilib ketdi. Bir vaqt negadir uning ko'z oldiga To'ra keldi. U avvalgi o'zining xayolidan

cho'chidi-yu keyin ko'zlarini yumdi. «Yomon bola emas... Suxsurdekkina. Qosh-ko'zi qop-qora, betgachopar emas...» Onaizorning qalbida orzuga o'xshagan allaqanday bir tumanli tuyg'u paydo bo'ldi. Bu narsa goh tuman ichida xiralashib, goh beg'ubor osmonday tiniqlashib, goh uzoqlashib goh yaqinlashib ko'z o'ngiga keldi-da, bora-bora tushga ulanib ketdi...

Kamola onasining ingranayotganini eshitib, yostiqdan boshini ko'tardi. «Tush ko'ryapti shekilli?» deb yostiqqa qayta bosh qo'ydi. U boyagidan ancha o'ziga kelib qolgan, harorati ham ancha pasaygan edi. O'ng tomoniga ag'darilib yotdi, bo'lmadi, uyqusi kelmadi. U chap yoniga ag'darilib yotmoqchi bo'lgan edi, yonboshiga nimadir qattiq botdi, qo'li bilan ko'rpani siypadi, bunday qarasa — qalamtarosh! To'raning qalamtaroshi! Boyagi suv bo'yida tortib olgan... «U bu yerda nima qilib yotibdi? E, boya fufaykamni yechayotganimda cho'ntagimdan tushgan...»

Qalamtarosh Kamolaning kaftini cho'g'day kuydirar, xayoli tutqich bermas, qayoqqa ag'darilib yotsa ham, To'raning qiyofasi ko'z oldiga kelar, unga bir zum ham tinchlik bermas edi. «U hozir nima qilyapti ekan? Uxlayotgandir...

Yo'q, To'ra ham uyg'oq edi. U rais, Boyg'ozini cho'loqlar bilan pan Dvorjeklarnikidan chiqib Sergeylarnikiga kirdi. Ular Sergeyni bir amallab podaga chiqish uchun ko'ndirganlaridan so'ng, xayrlashib, uy-uylariga tarqalishdi. U yo'l-yo'lakay «Oq terakmi, ko'k terak» o'ynash uchun ko'chaga chiqqan bolalarning oldiga bordi. Ular chuvillashib To'rani o'rab olishdi. Bu payt To'raning qulog'iga gap kirmas, bolalarning orasidan kimnidir izlar, biroq u izlayotgan odam bular orasida yo'q edi. U hafsalasi pir bo'lib, uylariga qarab asta keta boshladi. Bolalar qiy-chuv qilishib orqasidan ergashishdi, uni o'yinga qistashib, yalinishib, ancha joygacha kelishdi. To'ra bo'lsa,

go‘yo hech narsa sezmaganday, beparvo ketaverdi. Bolalar uni o‘yinga ko‘ndirisha olmagach, umidsizlik bilan orqada qolishdi...

U hovlilariga kirdi-yu, o‘rtadagi supaga solingan ko‘rpasiga cho‘zildi. Salima xola o‘g‘lining tepasiga kelib, unga birpas indamay qarab turdi-da, keyin:

— Ovqatingni isitib beraymi, o‘g‘lim? — dedi.

To‘ra tayinli bir javob aytmadi. Salima xola o‘g‘lining bugungi kayfiyatiga tushunolmadi. Unga biror gap aytishga yo undan biror gap so‘ragani jur‘at qilolmay, boshida biroz indamay turdi. To‘ra u yonidan bu yoniga ag‘darildi. U o‘g‘liga xalaqit bergisi kelmay, oyoq uchida asta yurib uyiga kirib ketdi.

To‘ra yolg‘iz o‘zi supada yotar, xayollari pala-partish, tutqich bermasdi. Ko‘z o‘ngiga goh G‘iyos aka keladi, goh rais; goh Zulayho xola istehzo bilan qah-qah uradi, goh Frantishek ko‘z yoshlarini oqizib mungli termiladi. Bir mahal uning ko‘z oldiga — charog‘on xonada kekxa buvisining pinjiga kirib ketgan, qosh-ko‘zi qop-qora, qisqa yubkasini tortqilab, oppoq boldirlarini, sonlarini berkitishga urinayotgan pan Dvorjekning qizi Kristina keldi. U ham asta-sekin tumanga aylanib, o‘rnida bugun suv bo‘yida ko‘rgani — Kamolaning qiyofasi paydo bo‘ldi. Tiniq va charog‘on!..

To‘ra uh tortib, chap tomoniga ag‘darildi. Ichidan hovur chiqib ketganday bo‘ldi. Chalqancha yotdi. Hammasini unutishga harakat qilib, xayolini jamlab yulduz sanay boshladi. «O‘-ho‘! Yulduzlar bugun buncha charog‘on! Har kuni shunday charog‘onmidi ular? Bir, ikki, uch, to‘rt...» Bir mahal yulduzlar orasidan charog‘on bir tasvir — Kamolaning suv bo‘yidagi holati ko‘rinib, u hisobdan adashib ketdi. Qayta sanay boshladi: «Qiziq, bu nima o‘zi?» To‘ra sira ham bunday ahvolga tushmagan edi-ku?

«Bir, ikki, uch...»

Oltinchi bob

Kamola o'zini kechagidan bugun yengilroq his qildi. Kecha u podaga o'zini yomon his qilgani uchun chiqmagan edi. Bugun esa...

Kichkina qishloqning shunisi yomon-da. Yaxshi gap ham, yomon gap ham bir zumda tarqaladi-ketadi. Xotinlarning qulog'iga bir gap borib yetmasin. Yetdimi, bas, u qishloqqa telegraf xabaridan ham tezroq yoyildi deyavering!

Kecha kechqurun Rizvon kelinoyi ishdan qaytib keldi-yu, alamiga chidayolmay Kamolani rosa koyidi. Og'ziga kuchi yetmagan Zulayhoni chiqib bir boplay, degandi. To'raning onasi: «Qo'ying, o'rtoqjon, jahl ustida aytgan bo'lsa aytgandir. U hammas, bu hammas, erining alami...» deb uni zo'rg'a ra'yidan qaytardi. Keyin u insofga kelib: «Bo'ldi, qizim, endi katta bo'lib qolding, poda boqishni yig'ishtir, anu ustingdagi jandalaringni ham tashla!.. Boshqa ish qurib qolgani yo'q!» — dedi. Xayriyat, gap shu bilan tamom bo'ldi. Rizvon kelinoyi boshqa hech nima demadi. Ertalab turib, ishga o'tlanib, chiqib ketdi...

Kamola onasi ishga ketgandan so'ng nima qilishini bilmay, bir o'zi uyda kalovlanib yurdi. Bunday qarasa, sigirlarni podaga olib chiqadigan mahal bo'lib qolibdi. Kecha sigirlarini podaga oyisi olib chiqib qo'shgan edi. Bugun-chi? O'zi olib chiqadimi? Qanday qilib? Odamlarning ko'ziga qanday qaraydi? U shu andisha bilan nima qilishini bilmay ancha mahalgacha yurdi. Olib chiqmasa sigiri podadan qolib ketsa, olib chiqay desa uyalsa!

U shu andisha bilan biroz ikkilandi, so'ng oyna oldiga borib u yoq-bu yog'ini tuzatgan bo'ldi. U ustiga yangi chit ko'ylagini kiyganidan beri o'zini oynaga solmagan edi, o'zini taniyolmay qoldi: u fufayka-yu paxtalik shim, kirza etik kiyib yurgan Kamolaga sira ham o'xshamas edi. Poda ketidan yuraverib, o'tob yalagan bug'doy rang yuzlari biroz to'lishganday, o'ng yonog'idagi qop-qora xoli bilan quyuc qoshlari ilgari-

lari ham shunday ko'zga tashlanarmidi, buni o'zi ham bilmas edi. Ustidagi chit ko'ylagi ham kiyganida biroz erish tuyulganday bo'luvdi, endi qarasa, yarashibdi. Janda ichida yurib sezmagani ekan, ko'kraklari ham ancha bo'rtib qolibdi. Kechagina qatiqlab yuvib, ikkita qilib orqasiga tashlab qo'ygan sochi ilgari qalpoq tagida yurganiga sira-sira ishongisi kelmasdi, biroz ikkilanib turdi-da, sigirni podaga o'zi olib chiqishga qaror qildi. «Nima, odamlar meni yeb qo'yarmidi?» U qalbida jindek hayajon bilan «ola»sini darvozadan haydab chiqdi. Qasdiga olganday «ola» ham darvozaning oldiga chiqdi-yu, cho'zib «mo'-o'» dedi-da, yo'l chetidagi sarg'ayib ketgan ajriqlarni chimdiy boshladi. Kamola darvoza tashqarisiga chiqishga majbur bo'ldi. U «ola»ni sal nariroqqa haydab sigirlarga qo'shmoqchi edi, daf'atan oldidan To'ra chiqib qoldi. Kamola nima qilishini bilmay, unga qarab jilmaydi. To'ra ham biroz o'zini yo'qotib qo'ydi, so'ng o'ziga kelib «ola»ni oldiga soldiy-yu, indamay haydab ketdi...

«Bir o'ziga qiyin bo'ladigan bo'ldi... Qanday eplaydi? G'iyos aka yo'q, men... Qiyin bo'ladigan bo'ldi. Zerikadi...» U shunday xayol bilan hovliga kirdi-da, To'radan ko'nglini uzolmay, darvozaning tirqishidan mo'raladi. «Ana, To'ra podani haydadi. Faqat mening «ola»mni kutib turgan ekan-da! Bechora... Iye? Anuv sigirlarni qaytarib yugurib yurgan kim bo'ldi. Sergey-ku! Yaxshi bo'пти. Yaxshi bo'пти qo'shib olgani. Harholda, esh bo'ladi-ku...»

Kamola poda ko'zdan g'oyib bo'lguncha darvoza tirqishidan qarab turdi-da, nimaga ekanini o'zi ham bilmay, bir xo'rsinib qo'ydi, keyin ichkariga yo'l oldi. Uyni supurdi-sidirdi, ertalabki sutni oyisi tayinlaganday, o'choqqa olov yoqib pishirib, katta, sirlik ko'k kashkulga quydi, biroz sovigach, tomizg'i solib, ustini o'rab-chirmadi.

Uning boshqa ishga qo'li bormadi. Kattagina hovli, bo'm-bo'sh uyda bir o'zi — yuragi siqila boshladi. Keng dalada yurib o'rganib qolgan emasmi, uy unga

zerikarli, ayniqsa yolg'iz odam uchun diqqinasdek tuyulib ketdi. Ha-da, katta uy, hammayoq sukunat, naq yutib yuboray deydi. Hovliga chiqdi. Zerikmaslik uchun nimadir qilishi kerak edi: quduqdan suv tortib, hovliga yupqa qilib sepdi, keyin chinnidek qilib supurdi. O'zining ham bahri ochilgandek bo'ldi. Kechadan beri dadasiga bir xat yozishni ko'ngliga tugib yurgan edi. Qog'oz-qalam olib derazaning tagiga kelib o'tirdi. Qani endi, birorta tuzukroq gap topilsa? Qalam chaynab ancha o'tirdi. Nima deb yozsin? Bundoq dadasiga xabar qilgudek qishloqda birorta yangi gap sodir bo'lmapti. O'rnidan turib hovliga chiqdi. Idora tomondan odamlarning baqirib-chaqirib gapirganlari qulog'iga chalindi. Borib darvozaning tirqishidan qaragan edi, idora oldida turgan brichka arava, uning atrofida turgan bir-ikkita xotin-xalaj, erkaklarga ko'zi tushib qoldi. G'iyos aka ham Sharifa xola ham, rais bilan Rahbar opa ham shu yerda. «Nima qilib turishibdi ular? E, esim qursin, axir ular bugun harbiyga jo'nashmoqchi-ku.»

Kamola bir-bir bosib, idora oldiga borganini bilmay qoldi. Arava ustiga xashak tashlanibdi. Ustida uch-to'rtta tuguncha. Odamlar arava atrofida gangir-gungur gaplashib turishibdi. Aslida namlanib yuradigan ko'zini o'qtin-o'qtin artib G'iyos aka turibdi. Uning bu odatini bilmagan odam yig'layapti, deb o'ylashi turgan gap. Yonida Sharifa xola. Yig'idan ko'zlari shishib ketibdi. Zulayho xolaning ahvoli ham unikidan kam emas. Lablari pir-pir uchib, tez-tez nafas olib, oz bo'lmasa o'kirib yig'lab yuboray deyapti. Axir G'iyos aka uning qaynag'asi-da! Eridan ayrilgani yetmaganday... Endi bu ham bormidi?

Kamola ham ko'ziga g'ilt-g'ilt yosh olib, ularga tikilib turgan edi, yelkasiga kimningdir mehribon qo'li kelib tekkanday bo'ldi. O'girilib qarab, o'zini o'qituvchisi Rahbar opaning pinjida ko'rdi. Shu bahona bo'ldimi, uning ko'zlaridan yosh tirqirab ketdi, o'zini bosolmadi. Rahbar opa uni bag'riga bosib, yupatgan

bo'ldi-yu, o'zining ko'z yoshlarini qanday yashirishini bilmay qoldi.

Qayoqdandir Afanasenko bobo bilan Dvorjek chol yetib keldi. Arava oldiga yaqinlashib nima deyishlarini bilmay, indamay turib qolishdi. Dvorjek cholning qaddi bukilgan, nimagadir hayajonda, qo'lidagi eski shlyapasini tinmay aylantirar, qandaydir bir so'zni tinmay takrorlar, tevarak-atrofdagilar uning nima deya-yotganini tushunishmas, o'zlari bilan o'zlari ovora edilar. Afanasenko bobo ham brichkaning shotisiga suyanib xayol surar, tish yorib bir nima demas edi. Ehtimol, u hozir dushman qo'lida qolgan Ukrainasini o'ylar, ehtimol, o'zi boshidan kechirgan mash'um kunlarini mana bu harbiyga ketayotgan azamatlarga ravo ko'rmayotgandir. Ehtimol...

Ular Nusrat ferma, Abdusamat traktorchi, Karim juvozkashning o'g'li Roziqlarni kutib turishgan ekan. Mana, ular ham to'rva-xaltalarini orqalab kelib qolishdi. Ularning ketlarida ham bir-ikkitadan xotinxalaj. Ularning ham ko'zlari qizarib ketgan. Axir, osonmi? Ularni o'ynagani jo'natishyaptimi? Frontga jo'natishyapti-ya! Ayniqsa, qoraxat potirlab kelib tunganda... ko'z yoshi qilmay jo'natish juda og'ir!

Roziqning ko'zi Kamolaga tushdi-yu, da'atan taniyolmay ag'rayib qoldi. «Yopiray, shu o'zimizning Kamolami?» Ha, haqiqatan ham Kamola yig'laganda juda chiroyli bo'lib ketarkan. Hozir u faqatgina Roziqning emas, Abdusamat traktorchining ham, Nusrat fermaning ham xayolini o'g'irlagan edi. G'iyos aka ezgu orzusini yana xayolidan o'tkazdi. «Attang, Mansur o'g'lim bo'lganda Kamolani kelin qilgan bo'lardim!» Sharifa xola ham shunga yaqinroq xayolda edi. Rozig'i tushmagur esa hali ham ko'zini undan olmas, ololmas edi. Avval kuni askarlikka ketayotganidan qanday g'ururlangan bo'lsa, hozir Kamoladan uzoqlashib ketayotganidan afsusga tushgan edi. «Nega shu vaqtgacha e'tibor bermagan ekanman-a? Zulayho xolaning gapida jon bor ekan, yetilib qolibdi!...»

Uning xayolini Boyg‘ozi cho‘loqning qichqirig‘i buzib yubordi:

— Qani, jo‘ldastar, kengsege marsh! Oqsoqol shaqirib jatir.

U idora oldida turganlarni ichkariga, rais buvaning oldi-ga chorlar edi. Askarlikka jo‘naydigan yigitlarning hammasi birin-ketin idoraga kirib ketishdi. To‘planib turganlar biri olib-biri qo‘yishardi:

— Ko‘zidan suvini oqizib G‘iyos akani ham olgan-dan keyin...

— Ha, shuni ayting, ovsin!

— Endi kim qoldi ketmagan. Xotin-xalaj qoldi!

— Bu yergina yutgur Gitler qurimasdan tinchlik yo‘q shekilli?..

— Manavilari ortiqcha... — deb Zulayho xola Dvorjek chol bilan Afanasenko boboga qarab qo‘ydi.

— Voy ovsin, g‘alati gaplarni gapirasiz-a, — dedi Sharifa xola qizishib. — Bu sho‘rliklar o‘ynagani keptimi? Uyasi buzilgani uchun tentirashib yurishibdi-ku. Bularga ham oson tutib bo‘lmaydi!..

Boyadan beri xotinlarning gapiga indamay quloq solib turgan Rahbar opa gapga aralashdi:

— O‘qimagan bo‘lsa ham, Sharifa yangam to‘g‘ri aytdi. Bular o‘ynagani kelishgan emas. Hozir bularning yerlarida fashistlar turishibdi. Boshpana qidirishib kelishgan. Joyimizda tinch-omon mehnat qilib turibmiz, nolisak uyat bo‘ladi, Zulayho opa.

— Nega nolimay. Men bularni deb erimni berdim, — deb labini burdi Zulayho xola. — Nega nolimas ekanman. Tag‘in gapirasiz-a...

— Faqat bularning tinchligi uchun emas, ham-mamizning tinchligimizni deb...

Zulayho xola javob qaytarish o‘rniga yig‘lab yubordi. Ichkaridan rais va harbiyga jo‘naydiganlar chiqib qolishdi.

— Tushunding-a, Boyg‘ozi, — dedi rais ichkaridagi gapni qayta takrorlab. — Bularni olib borib voyenkomatga topshirasana-u raispolkomning hovlisiga kirib, bizga ajratilgan odamlarni olib kelasana.

— Ma'qul, oqsoqol.

— Maynabozchilik qilma, ular urush azobini chekib kelganlar, ko'ngli nozik odamlar...

— Yest, oqsoqol.

— Bo'pti bo'lmasa, qani aravaga mininglar! — dedi rais. — Kechga qolmanglar!

Askarlikka jo'naydigan yigitlar G'iyos aka boshliq yopirilib aravaga chiqqan boshlaganlarida o'zi zo'rg'a turgan ayollar birdan chuvillashib yig'i ko'tarishdi.

— Bas qilinglar! — jerkib tashladi rais. — Nimaga yig'laysanlar? Borishi bilan poyezdga o'tirib ketarmidi. Bular komissiyaga ketishyapti. Hali nima deydi, nima qo'yadi — xudo biladi...

Ayollar birdan jimib qolishdi. O'zini to'xtatolmaganlar og'izlarini ro'mollari bilan o'rab, ko'ngillari ezilib, ichdan yig'lar, lekin qaynoq ko'z yoshlari ularni oshkor qilib turar edi.

— Qani, chuv de, Boyg'oz!

— Yest, oqsaqal, — dedi Boyg'oz. U hali ham hazilning payida edi. — No'-o', pashol!

Arava o'rnidan jildi. Odamlar arava ketidan ancha joygacha borishdi. Qaytayotganida raisning ko'zi Kamolaga tushib qoldi. Rais uni bu kiyimda ko'rib o'rganmaganidanmi, avvaliga hayron bo'ldi-yu, keyin tortinibroq so'radi:

— Iye, Abdikamolmisan? — dedi u engashibroq. — Sal tobing yo'qroq, deb eshituvdim. Qalay, endi tuzukmisan?

— Shukr, — dedi sekin Kamola uyalib.

— Qachon ishga chiqasan?

— ...

Kamolaning o'rniga Rahbar opa javob berdi:

— Bu Abdikamol emas endi, rais bobosi, — dedi u Kamolaning yelkasidan quchib. — Kamola... Kamolaxon degan shirin qiz bu! Endi bu shirin qizga pada boqish yarashmaydi, rais bobosi, boshqa ish qiladi. O'ziga yarashadiganroq...

Rais ham sal uyaldi chamasi, ichida o'zining odatini o'zi qoraladi. Qarang endi, noppa-nozanindek

qizga ham Abdikamol deb o'tirsa! Shu yaxshimi? Kechirim so'rash, umuman, raisning odatida bo'lmagani uchun indamay qo'ya qoldi. Nima ish qilishini ham so'ramadi. U idoraga yaqinlashib qolganida, oldidan Dvorjek chol to'sib chiqdi. Aftidan, raisga bir nima demoqchi bo'ldi shekilli:

— Pan prishedatel... — dedi u qo'rqibroq. Keyin barmoqlarini o'ynatib. «Shteklo, gde shteklo?» — dedi. Rais hech nimaga tushunmadi. Qasdiga olib Rahbar opa bilan Kamola ketib qolishgan edi. O'zi esa til bilmaydi. Boyg'ozini cho'loqning qadri o'tdi hozir. U nima deb javob berishini bilmadi chog'i, imo-ishora bilan:

— Kechqurun... bechirim... — dedi.

Pan Dvorjek tepakal boshi bilan ta'zim qila-qila uyiga qarab ketdi...

Rahbar opa Kamolaning yelkasiga qo'lini tashlab, o'ylanib kelardi: «Bu urush xotin-qizlarning nazokatini ham barbod qildi! Barbod qilmagan bo'lsa, mana bunga o'xshagan suxsurdek bo'y yetgan qizlar ro'dapo ust-boshda yurib, «Abdikamol» degan ism orttirarmidi? Urush hammaning asabini buzmagani bo'lsa, arzimagan narsa deb, Zulayho xolaga o'xshagan mo'min musulmon ayol boshqalarni haqorat qilarmidi? Qachon nihoyasiga yetarkin bu la'nati urush?! Bu sho'rliklarda nima ayb? Ayni o'qiydigan, ayni o'ynab kuladigan chog'i-ku! Buning o'rniga kattakon kirza etik kiyib, mol ketidan chang yutib yursa...»

Rahbar opa ich-ichidan uh tortdi.

— Hali nima uchun rais boboning gapiga javob qilmading, qizim?

Kamola Rahbar opaning yuziga yalt etib qaradi.

— Qaysi gaplariga?

Kamola yerga qaradi.

— Ishga qachon chiqasan, deganlariga-da.

— Endi podaga chiqmayman...

— Nega?

— ...

Rahbar opa orada nima bo'lib o'tganini bilardi, shuning uchun ishga chiqmasligini o'zicha taxmin qildi.

— Bilaman, qizim...

Kamola hayron bo'lib Rahbar opaning yuziga tikildi.

— Nimani?!

— Nima sababdan podaga chiqmasligingni-da!

Kamola qizarib ketdi.

— Sen, uyalma, qizim. Og'ziga kuchi yetmaganlar nima deyishsa deyishaversin, — dedi Rahbar opa unga dalda berib. — To'g'ri qilasan. Poda boqish sening ishing emas. Lekin ishlamasang zerikib qolasan. Biror narsa bilan ovunishing kerak. Xo'p desang, men seni maktabga joylashtirib qo'yaman. O'zing o'qigan joying...

Kamola yuzlari yorishib «qanday ish» deganday, Rahbar opaning yuziga qaradi.

— Qanaqa ish, demoqchisan-da, a? Masalan, bolalarga yetakchilik... Beshinchi sinfga birkiritib qo'yaman. Ukalaringga qarab turasan...

— Qaydam.

— Oying bilan o'zing maslahatlashasanmi yo o'zim aytaymi?

— O'zim...

— Bo'пти. Bo'lmasa xabar qilasan-a? Xayr.

— Xayr.

Kamola muallimasini ochiq chehra bilan kuzatib qo'yib, uyga kirdi-yu, o'zini tamoman sog'ayib ketganday his qildi...

Yettinchi bob

Qarqaralidan chiqqandan so'ng taxminan uch chaqirim narida, qishloq bilan yaylov orasida yo'lning ikki chekkasi bug'doyzor bo'lib, yo'l nihoyatda tor edi. Podachilar shu yerga kelganda sigirlarning bug'doyzorga urib ketishidan ehtiyot bo'lishardi. Ba'zi-ba'zida kolxozning dala brigadiri Soli oqsoqol

shu joyda hozir bo'lib turar, birgalashib podani bu yerdan o'tkazishib qo'yar edi. G'iyos akaning yo'qligini eshitgan bo'lsa kerak, u bugun ham o'sha joyda, ot ustida kutib turgan ekan. Poda yaqinlashishi bilan qamchisini havoda o'ynatib qichqirdi:

— Jadalroq haydanglar! Ha, hayt! Ikki yonidan...

To'ra bir tomondan, Sergey bir tomondan tayoqlarini havoda o'ynatishib qichqirishardi:

— Chu! Hayt!..

— Sop! Nu, sop!..

Sigirlar ariq bo'ylaridagi o'tlarni chimdishga ham ulgurishmay ikki ariq o'rtasidagi moy tuprog'i o'ynab yotgan arava yo'lni changitganlaricha oldinga intilishar, orqada kelayotgan To'ra bilan Sergeyni changdan tanib olish mushkul edi. Soli oqsoqol otda oldinga tushib, sigirlarni boshlab ketdi... Bir mahal bug'doyzordan keng, yoyiq dalaga chiqib olishganida Soli oqsoqolning ko'zi Sergeyga tushib qoldi.

— Iye, yangi yordamchi qutlug' bo'lsin!

— Bir o'zim qolib... — dedi To'ra ming'illab.

— Tuzuk, oyoq-qo'li chaqqongina ekan, — dedi oqsoqol xursand bo'lib.

To'ra indamay yo'lga tushdi. Oqsoqol ham otining boshini orqaga burdi-yu, bir nima esiga keldi shekilli, sal yurmay qichqirdi:

— To'ra, hoy To'ra!

To'ra orqasiga o'girilib, Soli oqsoqol otining jilovini tortgancha, o'zi tomonga qarab turganini ko'rdi, sekin uning oldiga qaytib bordi.

— Shu deyman... — dedi oqsoqol nimaningdir xayoliga borib. — Ertaga arpaga o'roq tushadi. Odamlarimiz tanqisroq. Xirmonga qarab, hisob-kitob qilib turadigan bir odam kerak. Qalay, o'tasanmi?

— Poda nima bo'ladi? — dedi To'ra oyog'i bilan tuproq chizib.

— Anavinga o'xshagan o'ris bolalardan yo'qmi? Bir-ikki kun o'rgatarding, eplab ketishardi.

— Qaydam... — dedi To'ra o'ylanib. — Topiladi-ku, biroq rais bobomlar nima der ekanlar?

— Uyogʻini menga qoʻyib beraver, — dedi Soli oqsoqol kulib. — Sen bolalardan tagʻin bir-ikkitasini topgin-da, uch-toʻrt kun oʻrgatgin. Xirmonga oʻtganingdan keyin ham oʻzing oʻqtin-oʻqtin qarab turasan, maylimi? Oʻylab koʻrgin-a.

— Mayli...

Bu ayni Toʻraning koʻnglidagi gap edi. «Bu boshqa gap. Harholda xirmon xirmon-da. Odamlar koʻp... Muomala qilasan, kulishasan, biroz boʻlsa ham koʻngling yoziladi. Poda ketida yuraverib diqqinapas boʻlib qolish hech gap emas. Bolalarni qanday topdim endi? Frantishkani-ku, bir amallab koʻndirarman, lekin Seryoja ikkalasi eplay olmas. Ayniqsa, hozir. Rais bobomlar tagʻin koʻchib keladiganlar bor, dedilar-ku. Oʻshalarning ham bolalari bor boʻlsa yaxshi boʻlardi... Kamola...»

Uning xayoli Kamolaga kelib taqaldi-yu, goʻyo ichidan oftob chiqib, chehrasi yorishib ketganday boʻldi, vujudini allaqanday shirin tuygʻu chulgʻadi-da, beixtiyor jilmaydi.

Odamning tabiati qiziq, hayotida roʻy bergan yaxshi va yomon hodisaga qarab, xuddi bahor havosiday oʻzgarib turadi: goh charogʻon, goh bulutli osmon misol. Toʻraning shu topdagi kayfiyati gʻoyatda koʻtarinki edi. Negaki...

U oʻzini shu lahzada kattalarday his qildi. Oldingiga qaraganda boshqacharoq boʻlib qolganligini sezdi. Koʻz oldiga Kamolaning ariq boʻyidagi qiyofasi keldi... Ertalabki uchrashuvni esladi...

Hali oftob chiqib ulgurmagan edi. Toʻra oʻrnidan apil-tapil turib, toʻgʻri Afanasenko boboning uyiga borib, Sergeyni ergashtirib chiqdi. Ular har kuni poda toʻplanadigan joyda odamlar sigirlarini haydab chiqishlarini kutib turishardi. Toʻraning koʻzlari Kamolalarning darvozasi tomonida. «Kecha Rizvon kelinoyining oʻzi olib chiqqan edi «ola»sini. Oyimlarning aytishlariga qaraganda, Kamola kasal boʻlib qolganmish. Shuning uchun kecha chiqolma-

gan. Bugun tuzuk bo‘lib qolgandir, chiqar...» U shu xayolda turar ekan, anchagina sigir to‘planib qolgani ni sezmedi ham. Uning ko‘ngli, ko‘zi hamon o‘sha yoqda. U esa ko‘rinmaydi. Poda ketadigan mahal ham bo‘lib qoldiki, undan darak bo‘lavermedi. Odatda, Kamolalarning «ola»sidan boshqa birovniki bo‘lib, o‘z vaqtida olib chiqishmasa, kutib o‘tirmay podani haydab ketaverishgan bo‘lardi. Bugun jo‘nash vaqtidan ancha vaqt o‘tib ketdi, u esa hali ham nima-ningdir ilinjida turar, Kamolalarning darvozasidan ko‘zini uzmas edi. Bir mahal darvoza qiya ochilib yopilganday bo‘ldi. Yuragi orziqib ketdi. Keyin tag‘in darvoza lang ochilib, ichkaridan avval ola sigir, keyin, keyin... boshqa birov chiqdi. Bu kim bo‘ldi ekan? Rizvon kelinoyining o‘zi desa, boya ketmonini yelkasiga tashlab, ishga ketganini ko‘rgandi. To‘ra beixtiyor o‘sha yoqqa qarab yurdi: qaysi ko‘z bilan ko‘rsinki, taniyolmay qolagani — Kamola ekan. Ustida bejirim qilib tikilgan ko‘k gulli chit ko‘ylak. Sochini ikkita qilib o‘rib orqasiga tashlab olibdi. Naq taqimini o‘pay deb turibdi. O‘ng yonog‘idagi xoli, timqora qoshlari, iboli qarashlari uni mutlaqo o‘zgartirib yuboribdi. «Vo ajabo! Shu o‘zimizning Kamolami? Nega buncha o‘zgarib ketibdi?»

Daf‘atan ularning ko‘zlari ko‘zlariga tushib qoldi. Kamola jilmaydi. To‘ra xuddi bilmasdan cho‘g‘ yutib yuborganday, butun a‘zoyi badani jizillab ketdi. Nima deyishini bilmay, asta «ola»ni oldiga solib haydab keta boshladi.

Kamola bir tabassum hadya qildi. Bu tabassumdan uning ko‘ngli tog‘day ko‘tarildi. Ayni paytda bir daydi fikr zarbidan g‘arib bir ahvolga tushib qoldi. «Bu ko‘ylakda u poda boqishga chiqmaydi!»

U bu fikri va xulosasidan cho‘chib tushdi, o‘zining bir noyob narsasidan ayrilib qolganday, ich-ichidan o‘rtanib ketdi...

Shu ahvolda qishloqdan chiqib kelayotganida Soli oqsoqolga duch keldi, uning gapi, iltimosi ko‘nglini

bir bahya ko'targanday bo'lsa, bu taklif Kamolaning tabassumi kabi dilini yayratib yubordi. To'ra poda ketida qarama-qarshi xayollarga g'arq bo'lib asta kelar ekan, o'sha xayollarning tafti bilan uning yuzi goh charaqlab ketar, goh tundlashib qolar edi. U boshidan kechayotgan hislarga sira ham aqli bovar qilmasdi. Kechagina oddiy ko'ringan narsalar bugun negadir boshqa bir fazilati, boshqacha bir qirradi bilan namoyon bo'lar va bu ko'rinishlar uning ko'nglida qandaydir shoirona kayfiyat uyg'otar edi. Uningcha, bugungi tong boshqa tonglarga mutlaqo o'xshamas, kayfiyatiga bunchalik faol ta'sir ko'rsatgan emas edi. Nazarida kun har kuni chiqadi, tushlik payti bo'ladi va kech kiradi. Bundan boshqa uning ko'zga tashlanadigan jihati yo'qday edi. Bugun hamma narsa sehrli, hamma narsada o'ziga xos ma'no bor.

To'ra atrofiga razm soldi. Quyosh terak bo'yi ko'tarilgan bo'lsa ham, hali tungi salqin o'zining harir etagini Qarqarali yaylovlaridan yig'ishtirib olishga ulgurmagan giyohlarning barglaridagi zumrad shudringlar hali-zamon oftob tig'iga bardosh berolmay bug'ga aylanib ketishini sezganday, ko'zchalarini javdiratib mungli boqishar, go'yo najot tilaganday boldirlarga suykilib, ko'z yoshlari bilan pochani ho'l qilishar edi. Chinnidek musaffo osmonda yana bir go'zal tong otganidan minnatdor so'fito'rg'ay-u sarg'altoqlar o'zlarida yo'q shod; pir-pir uchishib, qanot qoqishib, vijir-vijir sayrashadi. Yo'l chekkasidagi sarg'ish tortib qolgan bug'doylar, erta-indin o'roq tushay deb turgan boshoqlari go'yo saxovatli quyoshga ta'zim qilayotganday... bo'liq boshoqlarini egib, bir tekis chayqalib turibdi. Undan tevarak-atrofga kishini mast qiluvchi muattar hid taraladi...

Qiziq, To'ra bu joydan deyarli har kuni poda haydab o'tardi-yu, tabiatning bu qadar dilbarligini, shabnamning munchoq ko'zga o'xshashligini-yu, mungli boqishini, osmonning chinnidek musaffoligini-yu, so'fito'rg'ay va sarg'altoqlarning sehrli sayrashlarini, somonning kishini bu qadar mast qila oladigan

hidi borligini sezmagani-sezilmagan, bilmagan-bilolmagan edi. Nima bo'ldi o'zi unga? Nega u endi tevarigidagi hodisalarni tiniqroq ko'radigan, chuqurroq his qiladigan bo'lib qoldi? Nega?

Bu savol uni hozirgina emas, avvalgi kundan, yulduz sanagan kundan beri — osmondagi yulduzlarni charog'on ko'rganidan, ko'nglini qandaydir, o'zi ham anglab yetmagan sehrli iliq his chulg'aganidan, dilini mavhum, ammo huzurbaxsh bir nur yoritganidan beri qiynaydi. Lekin u bunga hanuz javob topolganini yo'q. Bundan qutulishga harchand urinmasin, harakat qilmasin bu uning qo'lidan kelmas edi. Birpas podaga ovungan bo'ladi-yu, tag'in o'sha kayfiyat, o'sha o'ylar xayolini band qiladi...

U daf'atan yumshoq sho'rxok yerda kelayotganini sezib, sergak tortdi. Bunday qarasa, yalanglikdagi jing'ilzorga kelib qolibdi. Bu joy har kuni tushlik qiladigan yerdan ancha chet, issiqning quturadigan joyi. Mabodo sigirlarga so'na doriydigan bo'lsa, ular tumtaraqay bo'lishar, birorta panalaydigan soya joy yo'q edi. Dahol sigirlarni qaytarish, Belariqqa — suvga yaqinroq joyda o'tlatish kerak. U bir chekkada kesak otib o'z kuyi, o'z ohangida yurgan Sergeyga qarab qichqirdi:

— Seryoja!

Sergey uning tovushini eshitmadi chog'i, qayrilib ham qaramadi. Chunki oftob ancha tikkaga kelib qolgan, harorat zaptiga ola boshlagan, uncha-muncha tovushni sho'rxok tuprog'-u harorat yutib yuborar eid. To'ra bor kuchi bilan tag'in qichqirdi:

— Seryoja!

Sergey buyoqqa qarab biroz ag'rayib turdi-da, qo'lini peshonasiga soyabon qilib:

— Chevo? — dedi.

To'ra tayog'ini havoda o'ynatib ishora qildi:

— Goni suda! — u shunday dedi-da, sigirlarni bir chekkadan Belariq tomonga haydashga tushdi. Sergey oyoq-qo'li chaqqongina bola emasmi, u yoqdan bu yoqqa sigirlarni hayday boshladi.

— So-op! Nu, sop!

— Hey, «sop»ga balo bormi? «Hayt» degin, «chuv» degin... — dedi To'ra unga kulib.

Sergey unga ag'rayib biroz qarab turdi-da:

— Nu ladno, — deb sig'irlarni qistay boshladi, — So-op! Nu...

— Sekinroq!..

...Shahardan Qarqaraliga keladigan katta arava yo'liga yaqinlashganda sigirlarni o'z holiga qo'yishdi. Harorat o'z kuchini ko'rsata boshlagan, ikkalasi ham terlab-pishib ketgan edi. Bu yo'l ariqqa ancha yaqin, mabodo so'na dorib qolsa, tezda suvotga qarab haydashadi-yu, ariq bo'yidagi tollar tagida soyalatishadi. Hozircha biroz o'tlagani ma'qul.

To'ra jadal yurib podaning old tomoniga o'tdi. Sigirlar to'xtab o'tlay boshladi. Atrof jimjit. Sergey bilan gaplashay desa tilini yaxshi bilmaydi. Issiq avjiga ola boshlagan, haligina o'zlari kelgan tomonda kumush sarob kattakon dengiz misol chayqalib o'ziga imlaganday bo'lar edi. Yo'l chekkasidagi yantoqlar xuddi zang bosgan simday qovjirab yotar, chigirtkalar orqa oyoqlarini siltab sakrashar, saratonning taftiga bardosh bera olmay, chirillashar edi. Bir so'fito'rg'ay osmonga chiqib olib, bir joyda qanot qoqar, beto'xtov vijirlab sayrar edi. Undan nariroqda qora kalxat o'z san'atini namoyish qilayotganday, qanot silkimay bir tekis suzib yuribdi. Bularning hamma-hammasi To'raning nazarida, xayolida, ko'z o'ngida. U tayog'iga suyalib turar, yana o'sha shoirona kayfiyat uni chulg'ab olgan edi. Nimaga ekanini o'zi ham bilmasdi; negadir yig'lagisi kelar, oh, desa ichidan olov chiqib ketadiganday bir ahvolda edi nazarida. Bir mahal kuylagisi, she'r aytgisi kelib qoldi. O'zicha she'r ham to'qidi:

*Osmondagi bo'zto'rg'ay,
Bo'zlamasang na bo'lg'ay...*

To'qidi-yu, o'ziga yoqmadi. Xayolida bu qo'shiqni qayerdadir eshitganday bo'ldi. Xuddi birovdan qolgan oshni ichganday, o'zidan o'zi nafratlanib ketdi. O'zining yolg'izligidan, ko'nglining vayronligidan xo'r-ligi keldi. Buning ustiga dadajonini sog'ingani qo'shildi... Ichidan xo'rsiniq keldi, ko'zlari namlandi... Yana Kamolaning qiyofasi ko'z o'ngida gavdalandi...

Bir mahal kimlarningdir gangir-gangur gapidan, kulgisidan o'ziga keldi. Bunday qarasa, Kamolalarning ola sigirini quchib, uning bo'ynini qashib turibdi. Xuddi ayb ish qilib qo'yganday qizarib ketdi. Sekin boshini ko'tarib yo'l chetida to'xtab turgan brichka aravani, unda o'tirgan besh-olti kishini, kimlarningdir kulishib aravadan tushib kelayotganini ko'rdi.

Aravadagilar harbiyga chaqirilganlar edi. Podani ko'rib to'xtashibdi. G'iyos aka aravadan sakrab tushib, Sergeyning oldiga asta kela boshladi. Orqadan Boyg'ozi qichqirdi:

— Mujiganskiy og'a, bir o'risshalab jibering o'g'on. Aravada qattiq kulgi ko'tarildi. U:

— Haziling bor bo'lsin, — dedi-da, Sergeydan so'radi. — To'ra qani?

— Vo-on...

G'iyos akaning ketidan Roziq, Boyg'ozi cho'loq, Abdusamat traktorchilar ham kelishar edi. To'ra ham bularga qarab yurdi. G'iyos akani ko'rishi bilan boyadan beri o'zi to'lib turgan emasmi, uning ko'ksiga boshini qo'yib tovushini chiqarmay o'ksib yig'lab yubordi. G'iyos aka shoshib qoldi.

— Hoy, bolasi bor bo'lgur, qo'y, yig'lama. Darrov olib ketayotgani yo'q-ku. Avval kamasiya qilarkan... — dedi ko'zlari battar qizarib. — Buni qara, bolasi tushmagur, bag'ir bosib qolgan ekan-da...

To'ra G'iyos akadan zo'rg'a ajraldi. Bu ahvolni ko'rib, atrofda turganlar ham xomush tortib qolishdi. G'iyos aka belidagi chorsisini yechib ko'z yoshlarini artdi, rahmdil tovushda gap qotdi:

— Hozirdan boshlab suvotga haydayveringlar, ha, kun ham qizib ketdi, tag'in kim biladi, bir gap bo'lib qolsa eplolmay qolasanlar...

Bu gapdan haligina xomush tortib, ko'zi namlanib turgan Roziq piq etib kulib, teskari o'girildi. Boshqalarning ham yuziga tabassum yugurdi. Boyg'oziga gap topildi:

— Bu Mujiganskiy og'am armiyaga borg'anda-da, poda boqsa kerak, — dedi kulib. — O'l jaqtag'i siyirler sizning «Hayt! Chu»ingizni tusunmeydi. Mana Sergeydan «Sop!» deyuvdi o'yrenip oling...

— Cho'p, degani nimasi, bor bo'lgur?

— Sho'p emas, sop... — dedi kulib Boyg'ozi cho'loq. — So'layma, Seryoja?

Sergey kulib yerga qaradi.

— Bo'pti, jo'nadik. Kun qizib ketdi...

Ular To'ra bilan xayrlashib, aravaga o'tirishdi. To'ra bilan Sergey arava ko'zdan g'oyib bo'lguncha qarab turishdi-da, ketlari-ga qaytishdi...

Zulayxo xolaning sigiri birdan cho'zib «Mo'-o'!» dedi-da, bezovta bo'lib, chopganicha o'zini sigirlar orasiga urdi. To'raning boshiga bir fikr yashinday urildi: «Boshlandi! So'na!» Podaga bezovtalik indi, boshqa sigirlar ham qimirlab qolishdi. Yaxshiyam ariq bo'yiga yaqin joyga olib kelishgan ekan. To'ra darrov sigirlarni suvotga qarab qistay boshladi.

— Cho', cho'! Hayt... Seryoja, davay!..

Sergey nima bo'layotganiga tushunmay, bir chekkada hayiqibroq, hayt desang qochib qolguday bir ahvolda turar edi. To'raning harakatini ko'rganidan so'ng shunga taqlid qilibroq, ammo qo'rqa-pisa, sigirlardan uzoqroqda chopib yurib qichqira boshladi:

— Nu-u! Xayt... So-op!

Shu zahoti bir sigir dumini xoda qilib, bo'kirganicha suvotga qarab changitib chopib ketdi. Ketidan boshqa sigirlar ham ergashganday bo'ldi. Ular ariq bo'yiga bir zumda yetib kelishdi.

Sigirlar allaqachon yetib kelishib, suvga o'zlarini urishgan, og'izlari ko'pirib, bir-birlariga gal berishmay bo'kirishar, bir joyda jim turisholmay dumlari bilan ustlarini qo'rishar, dumlaridan sachragan suv ariq roshlariga xuddi yomg'irdek sepilar edi. To'ra bilan Sergey ariq bo'yida qaqqayib turibdi. Go'yo sigirlar ariqdan chiqib qochib qoladiganday. Sigirlarning dumidan sachragan suv ularning ustlarini shalabbo qilib yuborgan, yuz-ko'zlaridagi chang suv bilan qorishib loy bo'lib ketgan edi.

• — Hormanglar-ov...

To'ra bilan Sergey tovush chiqqan tomonga yalt etib qarashdi. Qo'shni qishloq podachisi Ilyos bobo eshak ustida kulib turardi. To'ra yuzlarini yengi bilan artib, unga tomon yurdi.

— Assalomu alaykum...

— Vaalaykum assalom — deb Ilyos bobo ham eshakdan tusha boshladi. — Nima, so'na tegdimi? G'iyos qayoqda?

— G'iyos akamni askarlikka chaqirishipti.

Ilyos bobo uning gaplariga ishoninqiramay biroz tikilib turdi-da:

— Ha, — dedi cho'zib. So'ng eshagining ustidan xurjunini olib, ariq bo'yidagi yumshoq ajriq ustiga avaylabgina qo'ydi-da, qamchisiga tayanib o'tirdi. — Shunday degin. Anavi sariq bola qay bola?

— Seryoja...

Ilyos bobo kaftini peshonasiga soyabon qilib tikildi.

— Seryoja dedingmi? O'rismi?

To'ra bosh irg'adi. Bobo hayron bo'ldi. To'ra unga izoh berdi:

— Ko'chib kelganlardan.

— E-e, shundoq demaysanmi? Qalay, chaqqongina ekanmi?

— Tuzuk.

— Ha, durust, durust, — dedi Ilyos bobo dastro'moli bilan peshonasini, bo'yinlarini artib. — Buni qara-ya, askarlikka chaqirdi, degin. Bir ko'rgim,

gaplashgim bor edi-da. Podani bolalarga tashlab keluvdim. Hay, tushlik qildinglarmi?

— Yo‘q, hozir keldik o‘zi, — dedi To‘ra.

Rostini aytganda ularning tushlik qiladigan hech vaqolari yo‘q edi. G‘iyos aka edi eshak ustiga u-bu ortib, bularni tushlik qildirib yuradigan. U yo‘q bo‘lgandan keyin uning eshagi ham yo‘q-da. To‘ra podada bitta eshak bo‘lishi kerakligini, u-bu narsalar-ni uning ustiga yuklab, ba‘zan esa oyoqqa dam berish ham lozimligini bugun his qildi.

Ilyos bobo To‘raning bo‘shroq javob qilganidan hali bu sho‘rliklarning tushlik ovqatlari ham bo‘lmasa kerak, degan o‘yda yoniga o‘girilib, xurjunini oldiga tortdi. Xurjundan mesh olib og‘zini yecha boshladi:

— Men senlarni bugun bir mehmon qilay. Chaqir o‘ris o‘rtog‘ingni.

To‘ra ariq bo‘yida, shundoq issiq kunda guppi chopon-u quloqchinni bostirib kiyib olgan cholga qarab hayron bo‘lib turgan Sergeyning oldiga bordi.

— Davay, — deb yuzini uqalab, suvga ishora qildi. Keyin o‘zi ariq bo‘yiga cho‘qqayib yuz-qo‘lini yuva boshladi. Buni ko‘rib Sergey ham engashdi.

Ular artinib, Ilyos boboning oldiga oldinma-keyin kelishganida ikkita zarangga to‘ldirib ovqat qo‘yilgan, u ayron bo‘lib ayronga, go‘ja bo‘lib go‘jaga o‘xshamasdi.

— Qani, olinglar, azamatlar, — dedi Ilyos bobo ularga. Sergey ikkilanib turardi. Bobo unga hazil aralash kulib gap qotdi: — Chavo? Mening ust-boshimni ko‘rib hayron bo‘lib turibsanmi? Sening mana bu yupqa ko‘ylagingdan kun o‘tib ketadi. Menikidan o‘tmaydi. Bir terlaganimdan so‘ng muzdakkinna bo‘lib yuraman. Ponil? Qani, kushayt!

Sergey iljayib, ajriq ustiga cho‘kdi. To‘ra zarangni qo‘liga olib bir ho‘plagan edi, qarasa bu oshda ayron ham, tuyulgan bug‘doy go‘ja ham, kesilgan uvra osh ham bor. U hayron bo‘lib bobodan so‘radi:

— Bobo, bu qanaqa ovqat o‘zi?

— Nima, yomonmi?

— Yo‘q, juda shirin...

— Osholol'-da, — dedi bobo iljayib. — Ko‘pchilikning ovqati mana shunaqa shirin bo‘ladi. Nima, senlar osholol yig‘maysanlarmi?

To‘ra ovqatni ishtaha bilan ichar ekan, ko‘ngliga kelgan bir fikridan dili yorishib ketdi. Shu fikr ovqat ichib bo‘lganlarida ham, Ilyos boboni eshagiga mindirib jo‘natganlarida ham, biroz hordiq chiqarib, peshinda podani qishloqqa qarab haydab ketayotganlarida ham uni tark etmadi. U shu fikr bilan qishloqqa xursand kirib keldi...

Sakkizinchi bob

Yordamchisi yangi bo‘lgani uchun ishonmadimi yo xayoliga kelgan fikrni tezroq raisga yetkazmoqchi bo‘ldimi, To‘ra bugun podani qishloqqa har kungisidan ancha ertaroq haydab kirib keldi. Ertaroq kelishga keldi-yu, ba‘zi sigirlarni egalari olib ketib, besh-oltitasi ko‘chada qoldi. Chunki bularning egalari hali daladan qaytishmagan edi. To‘ra ularni bitta-bit-talab hovlilarga olib kirib, molxonalariga bog‘ladi. Shundan keyin tinchib, Sergey bilan to‘g‘ri uylariga keldi, unga bir kosada qatiq ichirdi, bitta tunuka tovoqqa to‘ldirib qatiq quyib berdi. Sergey og‘zi qulog‘ida, tunuka tovoqdagi qatiqni avaylab ko‘targanicha uyiga ketdi.

Odatda oqishloq idorasiga odamlar biror muhim ish bo‘lib qolgandagina to‘planishardi. Shunda ham kolxozchilar daladan qaytishgach, kech xuftonda. To‘ra qanday qilib kunni kech qilishni bilmasdi: sigiriga xashak soldi, quduq qovg‘a²si mayishib qolgan ekan, tuzatdi... Bostirma tagidagi oxurning bir-ikki kesagi ko‘chgan ekan, yarim ketmongina loy qorib kesaklarni joyiga qo‘ydi, suvadi. Hovlilarini ko‘zdan kechirdi. Uch paxsali devorlarining tepa tomoni nurab

¹ Oshi halol. Podachilar mol qo‘shgan xonadonlardan yig‘iladigan ovqat.

² Quduqdan suv olinadigan maxsus paqir.

qolibdi. «Bir qo‘l tekkanda lo‘mboz qo‘yishim kerak ekan...»

To‘rada, ayniqsa keyingi kunlarda, ajoyib o‘zgarishlar sodir bo‘la boshladi. Kattalardek fikr yuritadigan, foydali ishga urinadigan, o‘ylabroq gapiradigan bo‘lib qoldi. U kechagina yosh bolalarga qo‘shilishib, ko‘chada «oq terakmi, ko‘k terak» o‘ynab yurgan edi. Hozir ham kechqurunlari o‘sha o‘yin xumor qilar edi-yu, ammo negadir istihola qilar, go‘yo o‘ynasa odamlar undan kuladiganday tuyulardi nazarida.

U hovlida mayda-chuyda ishlar bilan ivirsib yurganida Salima xola ishdan qaytib keldi. To‘ra shundagina qosh qorayib qolganini sezdi. Oyisi kelishi bilan uyga chiroq yoqib, ovqatga unnay boshlaganida, To‘ra idoraga qarab yo‘l oldi.

Xayriyat, idoraning chirog‘i yoqilipti. Demak, kimdir bor. «Raisning o‘zi bo‘lsa kerak. Hali Boyg‘ozi cho‘loqning qaytib keladigan vaqti bo‘lgani yo‘q». U asta borib derazadan mo‘raladi. Raisning xonasida uch-to‘rt odam gaplashib o‘tirar edi. U o‘tirganlar orasida faqat bitta kishini tanimadi. Boshqalari — rais bobo, Soli oqsoqol, Abdixoliq brigadir, boshlang‘ich komsomol yacheykasining sekretari Tojixon opa... «Idoraga yig‘ilishganidan biror muhim masala hal qilinayotgan bo‘lsa ajab emas. Kirsammikan yo... Soli oqsoqol ham shu yerda ekan. Ertalabki gapni aytdimikan? Aytmagan bo‘lsa kirsam esiga tushar. Kirganim yaxshi!..»

To‘ra asta ichkariga mo‘raladi. Rais buva ko‘zi tushib qolib qichqirdi:

— Abdito‘ra?

To‘ra begona odamdan iymanibroq ichkariga qadam qo‘ydi.

— Assalomu alaykum.

— Vaalaykum assalom. Ke, o‘tir. Qalay, sheriging tuzukmi? Bir ish chiqadiganmi?

To‘ra iymanibroq javob qildi:

— Yomon emas.

— O‘rtoq polnomochin, — deya murojaat qildi rais o‘girilib. — Bu bola kolxozimizning mana men degan yoshlaridan. Podachi. Manavi Soli oqsoqol xirmonga berasan, deb ikki oyog‘ini bir etikka tiqib, tiqilinch qilyapti...

«Soli oqsoqol aytibdi.»

Boshida ensasi baland oq kalaminka kepka, ustida yoqasi guldor oq ukraincha ko‘ylak, belini uchi popukli chizimcha bilan bog‘lab olgan, galife shim-u jigarrang brezent etik kiygan notanish kishi «yaxshi» deb iljaydi. Iljayganida aslida uzunchoq yuzi yana ham cho‘zilganday, qo‘ng‘izdaygina qora mo‘ylovi burnining tagiga surilganday bo‘ldi.

Har yili paxta terimi, bug‘doy o‘rimi mahalida ba‘zi vakillar kelib mavsum tamom bo‘lguncha kolxozda yurar, ba‘zan kolxoz rahbarlarining joniga tegib ketar edi. Rayondan chiqqandan keyin hamma narsani bilaman, deb o‘ylasa kerak-da. Bobodehqonlarga dehqonchilik haqida aql o‘rgatmoqchi bo‘lar, shu bilan asl dehqonlarning g‘ashiga tegar edi. Ba‘zilari qishloqda masxara bo‘lishar, hatto esdalik uchun biror laqab ham orttirib ketar edi. «Bu ham o‘shanaqalarning biridirda», degan gap To‘raning ko‘nglidan lip etib o‘tdi. «Hali boshini yarim egib, «yaxshi» deganiga qaraganda, arpa o‘rog‘i munosabati bilan kelgan vakil bo‘lsa ajab emas. Xirmonga o‘tsam «yaxshi» bo‘lsa, albatta o‘sha masalada keladi-da. Bu ham o‘zining ishi ko‘ngildagidek bitishini, rayon oldida yuzi yorug‘ bo‘lishini istaydi-da!»

Rais bobo istehzoli iljaydi.

— Yaxshiligiga yaxshiku-ya, — dedi jiddiy. — Mamlakat uchun hozir g‘alla zarur. Ammo o‘sha g‘allani amal-taqal qilib yetkazib beradigan odamlar ham biz uchun zarur-da. Ular ham o‘sha moli bilan, sut-qatig‘i bilan yashab kelyapti. Moli boquvsiz qolsa, bu ham yomon-da, — rais bu gaplarni Soli oqsoqolga javob tariqasida aytardi-ku, ammo qizim, senga aytaman, kelinim, sen eshit, qabilida vakilga shama qilardi.— O‘ris bolalardan tortish kerak, deysan. To‘g‘ri... Ammo ularni o‘rgatish kerak. Ikkinchidan, ular orasi-

da chiqa solib mol boqib keta oladigani yo'q. Sen ot ustida yurib bilmaysan, chog'i. Ularning qanday yashayotganini bilmoqchi bo'lsang, uyiga kir. Men kecha hov chetdagi bir ukrainning uyiga kirdim. Bechoralar yetib kelguncha ozib-to'zib bo'пти. Qozonida nimadir qaynayotgan ekan. Bunday engashib qarasam, qaynayotgan narsa nima degin, shu o'zimizning haligi sho'ra bor-ku, o'shaning bargi. Ichida bir-ikkita qizil qalampir aylanib yuribdi. Ko'm-ko'k suv. Buning oti sho'rva. Bir kekxa kampiri bor ekan, yuzlari salqib qolibdi. Qo'rqib ketdim. Qaytib kelib, uyimdan ikki kilocha jo'xori berib yubordim... Bundaylardan nima kor-u nima xayr?

O'tirganlar churq etmay qoldi. Rais uzun tin olib, jimlikni buzdi:

— Tag'in qiynalsak o'n besh-yigirma kun qiynalamiz. Buyog'i bug'doy o'roqqa ilinib ketsak...

Bu gaplarni eshitib To'raning kayfi uchib ketdi. Nazarida haligi yuzlari salqib qolgan ukrain kampir o'lib qolgandek, shosha-pisha tomdan tarasha tushganday qilib:

— Mening bir taklifim bor, — dedi. Nimadir gapirmoqchi bo'lib, og'iz juftlab turgan rais bobo To'raga tikildi. O'tirganlar ham hayron; indamas bu bola jur'atni qaydan olganiga hamma hayron edi. To'ra tomog'ini qirib olib, gapini davom ettirdi: — Osholol yig'sak-da, keyin uni ko'chib kelgan oilalarga bo'lishib bersak...

Rais boboning nazarida hozir kesakdan o't chiqqanday bo'ldi. Ko'zlariga ishonmaganday, To'raga tikilib qoldi. Bu taklif komsomol a'zosidan chiqqanidan g'oyat mamnun bo'lgan Tojixonning yuzida tabassum o'ynab ketdi.

— Otangga rahmat, o'g'lim, — dedi rais behad xursand bo'lib. Keyin Soli oqsoqolga tegishdi: — Sen mana shunday tadbirkor bolani xirmonga olaman, deysan-a...

To'ra o'z taklifining yuragidagi orzusiga ko'ndalang bo'lganini sezib qolib, qayeridir jiz etib ketdi, ammo sir boy bermadi.

— Juda yaxshi taklif, — dedi rais vakilga qarab. — Osholol ota-bobolarimizdan qolib kelayotgan udum... Hozir bizni xijolatdan qutqaradigan udum... Juda soz, o'g'lim, juda soz. Ertagayoq boshlaysizlar. Nima deysizlar?

— Juda ma'qul gap.

— Ma'qul bo'lganda qanday, — dedi Soli oqsoqol ham gul-gul yashnab. — Ilgari podachilar qo'liga suv qovoq, yelkasiga xalta osib olib uyma-uy: «Osholol!» — deb yurardi. Birov qurut, birov osh, yana birov bitta non degandek... topganini olib chiqaverardi. Nonni xaltaga, ovqatini idishga quyib olishardi. Ertaga boshlaydigan bo'lsalaring bitta paqir, bitta kattaroq xalta olib olinglar...

To'ra ich-ichidan xijolat bo'lib ketdi. Taklifni qilishdan avval tuzukroq o'ylab ko'rmagan ekan. Buni qarang: endi bir qo'liga paqir, yelkasiga xalta osib, eshikma-eshik: «Osholol!!» — deb qichqiradimi? Gadoyga o'xshab-a? Ko'rganlar nima deydi. Kamola nima xayolga boradi? O'l-a! Kelib-kelib topgan gaping shu bo'ldimi, demaydimi? Buyog'i qiziq bo'ldi-ku!

To'ra shu alpozda ichidagi gapini tashiga chiqarolmay o'tirar, o'tirganlar biri olib, biri qo'yar, To'ra-ning otasiga tortganligini maqtashar, haligi o'ylar bilan uning zil ketayotganini sezishmas edi.

Ular shu alpozda o'tirganlarida eshikdan qamchisini buklab ushlab olgan Boyg'ozı cho'loq kirib keldi. U hamma bilan bir-bir so'rashdi-yu, qo'ng'iz mo'ylovli vakilni tanimadi shekilli, sipogina qilib: «Salomat-sizba?» deb qo'yaqoldi. So'ng qo'ltig'iga qistirib olgan bir dasta gazetani stol ustiga tashladi. Gazeta orasida tumorcha qilib buklanib to'rt-beshta xat ham bor edi. To'ra avvalo, xatlarning orasida bir buklanib yelimplangan xat bormi, deb qaradi. Xayriyat, ko'rinmadi. Chunki qishloqqa kelgan qoraxatlar shunday bir varaqqa yozilib, ikki buklanib yopishtirilgan bo'lardi. Boshqalar ham, stol ustiga olib kelib tashlangan gazeta va xatlarga qo'l cho'zsa kuydiradiganday, unga bir-bir qarashdi-yu, indamay o'tiraverishdi.

— Qani, so‘yla, — dedi rais Boyg‘ozi cho‘loqqa tikilib.

— Neni so‘leyin, oqsoqol? — dedi Boyg‘ozi cho‘loq vakilga bir qarab olib.

— Nimani bo‘lardi? Olib borgan odamlaring nima bo‘ldi?

— Odam ko‘p. Kamasiyaga kirelmadi. Ertega kiredi, — dedi u sal nafasini rostlab. Shiqitga shig‘armayotir. Potirlatib olib jatir...

Rais «him» dedi-yu, biroz sukut qildi.

— Bizga ajratilgan odamlar nima bo‘ldi?

— Olib keldim, oqsoqol. Ush uy yeken. Barlig‘i o‘n jon. Bo‘lingen jaylarga o‘rnalastirdim, — dedi Boyg‘ozi raisga hisob berib. Rais indamadi, lekin unga ma‘noli tikilib o‘tiraverdi. Uning nima ma‘noda tikilganini Boyg‘ozi tushundi. — Ushevi qartang. Basqalari jaster. «Abirjig‘en, qiynalg‘an»... o‘rissha so‘leydi...

«Abirjig‘an, qiynalg‘an». Ha, bunday paytda, albatta, tanasidan kuch yog‘ilib turgan, kela solib ishga tushib ketadigan odamlar kelmas edi. Urushning barcha kulfati-yu jabr-u jafosini chekkan, uy-joyidan mahrum bo‘lgan, majruh ahvolda qolganlar, aksari qari-qartanglar, ishga yaroqsiz yosh bolalar kelishardi. Albatta, bunday paytda ishga yaroqlimi yo yo‘qmi, deb tanlab o‘tirish — o‘taketgan ablahlik bo‘lur edi. Nachoraki, hozirgi dolzarb kunlarda sal-pal kolxozning og‘irini yengil qiladigan odamlar kelsa yomon bo‘lmasdi, degan bir fikr raisning, nafaqat raisning, boshqalarning ham ko‘nglida yo‘q emasdi. Bu, albatta, chorasizlikdan.

— Mana shunaqa, — dedi rais vakilga qarab. U hozirgi xayolidan o‘tgan hamma gapni mana shu bir og‘iz so‘zga joylab aytgan edi. — Xo‘sh, shunday qilib, arpa o‘roqqa qachon tushamiz? Boyagi gap-gapmi, Soli oqsoqol, ertadanmi?

— Menga qolsa bir-ikki kunligi bor...

— Kungay tomonlarida o‘roqni boshlayversak yomon bo‘lmasdi, — dedi vakil muddaoga o‘tib. — Rayon tiqilinch qilyapti...

— Bitta molotilka dedingizmi? Shuni ikkita qilishning iloji bo'lganida... Uch-to'rt joyga xirmon qilib... shu bilan ancha ishimiz yurishardi.

— Faqat beshta kolxozdagina bor. Boshqalarda bu ham yo'q, oqsoqol. Sizga, ishchi kuchingizning kamligini hisobga olib, tag'in bitta kombayn ham berishdi, — dedi vakil hatto rayonda ham ahvol tangligini bildirib.

— Yo'q bo'lsa nachora. Ota-bobolarimizdan qolgan uval'ni aylantiraveramiz-da, — dedi rais. Boshqa gap qolmagach, o'tirganlarga buyruqomuz gapira ketdi. — Bo'lmasa gap bunday. Tag'in ikki kundan so'ng o'roqni boshlaymiz. Tojixon, qizim, sen o'zingga o'xshagan qizlardan, ishga yaroqli ayollardan tanlab, o'roqqa chiqishlarini tayinlab qo'y. O'roqlarni tayyorlashsin. Ertadan boshlab Mahkamboy temirchi ularning o'roqlarini charxlash, toblash bilan mashg'ul bo'ladi. Gap shu. Senga ruxsat, qizim.

— Xo'p bo'ladi...

Tojixon sekin o'rnidan turib, xayrlashib chiqib ketdi.

U yoq-bu yoqdan biroz gaplashib o'tirgach, gap front ahvoli haqida bordi. To'ra, bunday gapning mazmuniga quloq solsa, Moskva ostonasida qo'shinlarimiz nemislarning adabini berib, qarshi hujumga o'tishibdi, bir-ikkita katta shaharlarimizni qaytarib olishibdi. Endi nemis-fashistlarining dodini berish uchun tang qilayotgan yigitlarimizga ust-bosh, ovqat va ruhan oziq bo'larlik katta-katta ishlar qilmoq kerak ekan. Shu paytda go'yo To'ra beish, front uchun hech narsa qilmayotgandek, poda ketida o'ynab yurgandek bo'lib, ayanchli bir ahvolda o'tirardi. «Hamma front uchun biror foydali ish qilsa-yu, men bo'lsam... Endi ertaga yelkamga xalta osib, qo'limga paqir ko'tarib, xuddi gadoylardek, osholol so'rayman, uyma-uy, hovlima-hovli yurib... Biror kattaroq ish qilsam bo'lmaydimi?»

¹ Xirmon ustida ot bilan tortiladigan, shox-shabbdan qilingan.

To'ra shu xayollar bilan band bo'lib o'tirganda odamlar o'rinlaridan turishdi. Boyg'ozini bir-ikkita gazeta olib raisga berdi.

— Kimlardan xat kelibdi? — so'radi rais.

— O'rmondan, keyin... — Boyg'ozini xatlarni qo'lga olib ko'ra boshladi. — Salimjondan... Hoy To'ra, to'xta, Kamolning otasidanda xat bor, olib shig'ib ber...

To'raning qayeridir jiz etib, orqasiga qayrildi. Boyg'ozini cho'loq unga tumorcha qilib buklanib, uch burchak muhr bosilgan, adresi yirik-yirik qilib yozilgan xatni uzatdi.

Rais bobo vakilni boshlab chiqar ekan, orqasiga qayrildi.

— Ha, aytgandek, Boyg'ozini, — dedi u bir muhim gap aytayotgandek. — Anu Dvorjek chol ertalab bir nima dedi. Tushunmadim. Kechqurun kelarsan, dedim, kelmadi. Shundan bir xabar olgin. Nima gap bor ekan?

— Xo'p, oqsoqol, mana bu kazetterdi tarqatip, qabar olamin.

Idoraning chirog'i o'chdi. Hamma uy-uyiga tarqaldi. To'ra qo'lidagi xatni avaylab ushlab kelardi: «Hozir o'zim olib kirib bersammikan yo oyimdan berib chiqarsammikan? Bemahalda kirganim qandoq bo'larkan? Oyimdan berib chiqarganim ma'qul».

To'qqizinchi bob

Kamola Rahbar opanikiga kirib kelganida kun xufton bo'lgan, hamma daladan qaytib, biror obiyovg'on qilish taraddudida o'choqqa o't yoqayotgan mahal edi. Rahbar opaning ishlari, ayniqsa, shu kunlarda ko'payib ketgan: pastki sinflar allaqachon ta'tilga chiqqan, oltinchi va yettinchi sinflar imtihon topshirayotgan payt. Biror haftadan so'ng ular ham bo'shab qoladi. Rahbar opa bolalarning yozgi dam olishi va ularning beboshvoq yurmay, kolxozning biror

ishiga foydasi tegishi haqida qayg'uradi. Axir u shu maktabning direktori-da! Nafaqat hozir o'qiyotgan o'quvchilar, u hatto yaqindagina maktabni bitirib ketgan To'ra bilan Kamolaga o'xshab shaharga borib o'qiyolmay, shu yerda biror ish bilan mashg'ul bo'lib yurganlar haqida ham qayg'uradi. Qaysi kungi Zulayho xola ko'targan mojaroni eshitib, Rizvon kelinoyidan kam qayg'urgani yo'q. Harholda Kamola uyati kuchli qiz ekan. Shu gapdan so'ng podaga chiqmay qo'ya qoldi. Rahbar opa Kamola bilan bir uchrashmoqchi bo'lib yurgan, lekin ataylab kelib uchrashsam, albatta, o'sha gap uchun kelgan, deb o'ylashini andisha qilar, shu sababli u biror tasodifni kutib yurar edi. Bugun ertalab shu tasodif yuz berdi. U Kamola bilan uchrashib samimiy gaplashdi, poda ketida yurish unga yarashmasligini, o'ziga munosib biror ish topishini, agar rozi bo'lsa uni maktabga ishga olishi mumkinligini aytgan edi.

Ishga o'rganib qolgan emasmi, kun bo'yi uyda o'tiraversa ham bo'lmas ekan. Kamola uy ishlarini ko'pi bilan bir soat ichida qilib bo'ldi, dadasiga xat yozdi... Hovliga chiqdi, uyga kirdi. Gaplashadigan hech kim bo'lmaganidan zerikdi. U poda ketidan yurib sezmas ekan; kunduz kunlari qishloq xuddi o'g'ri urib ketgan uyday huvillab qolarkan. Hadeb o'y suraversang ham bo'lmaydi, jinni bo'lib qolishing hech gap emas. Xullas, u bir amallab kunni o'tkazdiyu, kechqurun taklifini aytdi.

— Oying bilan maslahatlashib ko'r, dedimi? — dedi Rizvon kelinoyi supada oyog'ini osiltirib, yechinmay o'tirarkan. — Nimasini o'ylashasan, qizim, mayli, deyavermaysanmi?

— Oldingizdan o'tay dedim-da. Opamlar shunday dedilar, — dedi Kamola oyisining muomalasidan xursand bo'lib. — Agar xo'p desangiz roziligingizni opaga borib aytib kelaman. O'zlari xabar qilgin, degandilar.

— Borib kelaqol, qizim. Ha, aytgandek, nima ish qilar ekansizlar, shuni ham bilib kel.

Rahbar opa uni ochiq chiroq bilan qarshi oldi. Hovlida, deraza yonidagi soʻrida oʻtirib u yoq-bu yoqdan gaplashdi. Ichkaridan soʻriga tushayotgan chiroqning soʻniq nurida Kamolaning biroz toʻlishib qolgan gavdasi, shamol yalagan yuzi qizarib-boʻrtib lov-lov yonib turar, Rahbar opa undan koʻzlarini olmay tikilib oʻtirar ekan, shaytoniy bir fikr koʻngliga keldi, uni sinamoqchi boʻldi. U ehtiyotlik bilan soʻradi:

— Balki podaga chiqarsan?

— Yoʻq, — dedi Kamola uni fikridan aynib qoldi hisoblab.

— Nega? — dedi u biroz jilmayib. — Balki seni Toʻra xafa qilgandir?

Kamola opaning yuziga yalt etib tikildi-yu, jilmayib turganini koʻrib, yerga qaradi, indamadi. Opaning ichini havasga oʻxshashroq bir his qitiqlaganday boʻldi. Endi gapni kavlash — qizning nafsoniyatiga tegib qoʻyish ekanini fahmlab, gapni boshqa yoqqa burib yubordi.

— Boʻpti, kelishdik, — dedi u mehr bilan yelkasi-ga qoʻlini tashlab. — Ertaga maktabga kel. Beshinchi sinfni boshqaga berdik, oltinchi sinfga yetakchilik qilasan.

Kamola oʻrnidan turdi.

— Men boray boʻlmasa, opa?

— Boʻpti, ertagacha.

Kamola Rahbar opaning uyidan ancha yengil tortib chiqdi. Hali bolalar chiqib oʻynaydigan mahal boʻlmaganidan koʻcha boʻm-boʻsh, qorongʻi edi. Yolgʻiz oʻzi koʻcha oʻrtasida xayol bilan kelar ekan, kimdir birov orqasidan moy tuproqni pop-pop bosib kelayotganini eshitdi. Kim ekan u?

— Kamol?!

Bu tanish ovozni eshitib Kamolaning aʼzoyi badaniga titroq kirdi...

To'ra idoradan chiqib uylariga kirib kelganida onasi mayda-chuyda ishlarini qilib bo'lib, o'g'lini kutib o'tirgan edi. Salima xola uni ranjibroq qarshi oldi.

— Qayoqlarda yuribsan, o'g'lim. Ovqatingni isitib beraymi?

Kuni bilan bir foydali fikr ketida yurib, qorni ochganini ham sezmagani To'ra, onasining gapini eshitgach, bo'shshibgina supa chetiga yonboshladi.

— Opkeling...

U juda charchagan edi. Iloji bo'lsa ovqatni ham ichmasdan yotib qo'ya qolsa! Salima xola og'zi berkitilgan tunuka tovoqni supa yoniga olib keldi-da, primusga yel bera boshladi.

— Kamolning dadasidan xat keldi, — dedi To'ra cho'ntagidan tumorcha shaklidagi uchburchak xatni olib ko'rsatib. U shunday ohangda aytdiki, unda Kamolaning dadasidan xat kelgani uchun sevinch ham, o'zining dadasidan kelmagani uchun o'kinch ham bor edi. — Mana.

— Qalay, tinchlikmikan? O'qidingmi? — dedi onasi shoshib-pishib primusga o't qo'yar ekan. Salima xolaning hayajonlanganicha ham bor: To'raning dadasi yozgan xatdan Kamola dadasining sog'-omonligini, Kamolaning dadasi yozgan xatdan To'ra dadasining tinchligini bilib olsa bo'lardi.

— O'qiganim yo'q.

— Qani, o'qi-chi?

— Birovning xatini o'qish yaxshi emas, oyi.

— Voy-bo'-o', judayam kulturniy bo'lib ketyapsanlar-da, — dedi Salima xola o'g'lidan ranjib. — O'qimasang o'qima. Hozir olib chiqib, Kamolaga o'qitaman. Ovqatingni isitib beray... Ustingdagi jandalarini yechsang-chi, hechqursa...

To'ra onasining gapiga miyig'ida kulib, uyga kirib ketdi. U ustidagi fufaykasini yechayotib, burchakda turgan chiroyli, cheti guldor sirlangan oq tog'orachaga ko'zi tushib qoldi. To'raning ko'zi uylaridagi buyumlarga shunchalik o'rganib qolgan ediki, birorta

ortiqcha narsa yoki begona buyum darrov ko'ziga ko'rina qolardi. U yechinib bo'lib, burchakdagi tog'orachani qo'lga olib tomosha qila boshladi. Juda bejirim, did bilan ishlangan edi. Gullari ham xayolni o'g'irlyadigan darajada chiroyli. To'ra uni qayerda ko'rgan edi? Tog'orachani ilgari bir joyda ko'rganday bo'laverdi. Birdaniga esiga ko'rgan joyi lop etib tushdi-yu, seskanib ketdi. Axir u bu tog'orachani pan Dvorjekning uyida ko'rgan edi-ku? Unga Boyg'oz cho'loqning ham havasi keluvdi. Birdan uning qulog'i ostida raisning gaplari jaranglab ketdi: «Mendan senlarga nasihat shu: bo'lingan eldan buyum olmanlar, o'zlaring ham bo'linasanlar!»

To'ra tog'orachani ko'targanicha, hovliga chiqdi.

— Oyi, mana bu tog'orachani qayoqdan oldingiz?

Salima xola bu mahalda supaga dasturxon yozib isitilgan ovqatni olib ketayotgan edi.

— Nima edi?

— So'rayapman-da.

— Anu ko'chib kelganlardan. Bir chiroylikkina, do'mboq qiz ko'tarib kirib qoldi. Qarasam, sotaman, deganga o'xshadi. Bir kilocha jo'xori olib chiquvdim, oldi-yu tog'orachasini tashlab ketdi...

— Nega oldingiz, oyi?

To'raning ko'z o'ngiga qaysi kuni borganlaridagi holat ko'rinib ketdi: kampirning pinjiga tiqilib, tor yubkasini tortqilab, bo'liqqina oppoq sonlarini bekitishga harakat qilayotgan qosh-ko'zi timqora, do'mboqqina qiz hurkak nazar bilan qarab turar, juda ayanchli, bechorahol bir ahvolda edi.

— Nima qipti? Tekin olibmanmi? O'zi olib kelib turgandan keyin...

To'ra oyisining gapidan yonib ketay dedi va raisning o'sha kungi gapini dona-dona qilib takrorladi. Salima xola, umuman, boshqa ayollar kabi buyumga qanday o'ch bo'lsa, eski udumlarga ham shunchalik ishonar, rioya qilar edi. Raisning gapini ichida takrorladi. «Bo'lingan uydan buyum olma...» Darrov uning ko'z oldiga uzoq ellarda jon olib-jon berayotgan

eri ko‘rinib ketdi. Supa chetidagi Kamolaning dadasi-dan kelgan haligi tumorcha shaklidagi xatga shubha bilan bir qarab qo‘ydi. «Tinch-omon bo‘lsin-da, ishqilib!» Ulg‘ayib qolgan o‘g‘li ko‘z oldida uning bu ishidan xafa bo‘lib turibdi. U bo‘lsa surishtirmay boshqa yurtlardan ozib-to‘zib kelgan, och va nochor bir bechoraning narsasini arzon-garovga olib qolib o‘tiribdi.

U shularni o‘ylar ekan, go‘yo eriga bir kor-hol bo‘lib, azamat o‘g‘ilinasidan ajralib qoladiganday qo‘rqib ketdi:

— Voy sho‘rim, endi nima qildik?

To‘ra onasining bu zaifligidan darrov foydalandi.

— O‘ziga olib borib berish kerak.

— Shunday qila qol, o‘g‘lim...

To‘ra supaning chetiga omonatgina o‘tirib olib, xo‘rdani ichar ekan, onasiga qarab:

— Ichiga tag‘in bir kilocha jo‘xori soling, — dedi.

Salima xola o‘g‘lining gapini qaytarolmadi. Indamay ichkariga kirib, yarimlab qolgan xaltasidan chammalab tog‘orachaga jo‘xori ag‘dardi.

— Uch-to‘rtta qurutingiz bo‘lsa yomon bo‘lmasdi, — dedi tag‘in To‘ra xo‘rdani ichib bo‘lib, qoshiqni yalar ekan.

Salima xola yana ichkariga kirib, besh-oltita qurut olib chiqdi.

— Ma, o‘g‘lim, olib bora qol.

To‘ra tog‘orachani ko‘tarib chiqib ketdi. Qishloqqa oqshom salqini tushgan, chirildoqlar inidan chiqib atrofni hasharotlarning tungi qo‘shig‘i bilan to‘ldirishgan, kunduzi issiqdan hansirab devor tagida tillarini osiltirib yotgan itlarga ham jon bitib, bir-birlariga gal berishmay vovillashar, qayerdadir bolalarning qiyqiriqlari eshitilar edi. Ilgarilari bu mahalda ko‘chaga yalangoyoq chiqib ketadigan To‘ra negadir oyisining eskirib qolgan kalishini kiyib olib, katta ko‘chada moy tuproqni pop-pop bosib, tog‘orachani olib kelar edi. U to pan Dvorjeknikiga kelgunicha ko‘chada hech kimni uchratmadi. Yaxshi bo‘ldi.

«Qayerdan kelayotibsan?», «Qo'lingdagi nima?», «Qayoqqa boryapsan?» degan savollarga uning hech ham toqati yo'q edi shu mahalda.

Odatdagidek, pan Dvorjekning uyidagilar shunday rohatijon havoda uyda o'tirishgan ekan. «Bularda hovlida o'tirish rasm emas ekan-da?!» U shu xayolda asta eshikni taqillatdi. Xuddi avvalgiday eshik sal qiya ochildi-da, pan Dvorjekning tepakal boshi ko'rindi. To'raga ko'zi tushgach, ajablangan bir qiyofada unga boshdan oyoq razm soldi. Qo'lidagi o'zining tog'orachasiga ko'zi tushib, hayron bo'lib qoldi.

— Proshen, daley¹.

To'ra ichkariga kirib, salom berdi:

— Zdrasti.

Pan Dvorjek qo'lini qo'liga ishqab, salgina boshini egib nimadir dedi. To'ra unga tushunmadi. Tog'orani qo'lida ushlagancha, uy ichidagilarga bitta-bitta razm solib chiqdi: kampir ilgarigi o'rnida o'tirardi. Kristina esa burchakdagi pishiq g'isht siniqlaridan ishlangan o'choq boshida cho'mich ushlab turar, Frantishek deraza raxida indamay o'tirar, onasi pani Rayla ko'rinmas edi. Qayoqqadir chiqqan bo'lsa kerak. Uy ichini bug', qandaydir odamning ko'nglini behuzur qiladigan hid bosib ketibdi.

— Kristina, na... — dedi To'ra tog'orachani unga cho'zib.

Kristina olishni ham, olmaslikni ham bilmay, hayron bo'lib turar edi. Shu paytda ularning ko'nglida: «Jo'xorisini qaytarib olgani kelgan», degan shubha ham yo'q emasdi.

Pan Dvorjek ko'ksiga qo'lini qo'yib, yalingan ohangda:

— Zachem? — dedi.

To'ra indamay tog'oracha ichidagi jo'xorini shu yerda turgan bir taqsimchaga ag'dardi-da, tog'orachani ilgarigi o'rniga qo'yib qo'ydi. So'ng cho'ntagidan qurut olib, Frantishekka, Kristinaga berdi.

¹ Marhamat kiring.

Uning yuzidagi tabassumni ko'rgach, ular sal yumshashdi. To'raning yuzidagi jilmayish, yumshoqlik asta-sekin ularning yuziga ham o'tdi.

— Milomi, pane¹.

Pan Dvorjek To'rani o'tqazishga joy topolmay qoldi. U hamma gapni betarjimon tushungan. To'radan behad minnatdor, qanday qilib To'rani xursand qilishni bilmas edi. To'ra bir chekkada qurut so'rib turgan Frantishekning qoq suyak yelkasini siladi-da, ketish taraddudiga tushdi. Pan Dvorjek gavasiga yarashmagan bir chaqqonlik bilan dahlizga chiqib, qanday tez chiqqan bo'lsa, shunday tezlik bilan qaytib kirdi. Qo'lida yap-yangi lampa shisha ushlab turardi.

— Pane... — U shunday dedi-da, shishani To'raga cho'zdi. — Proshen...

To'ra shishani qo'lga olib tomosha qildi. Zavodda qilinganidan sira ham qolishadigan joyi yo'q, yap-yangi, yaltillab turar edi. «Qanday qilib qildi ekan? Menga beryapti shekilli? Yo'q, olmayman.»

To'ra shishani xo'p tomosha qilgach, Pan Dvorjekka uzatgan edi, u xafa bo'lib, shishani yana To'raga qarab itardi.

— Proshen...

To'ra qiyin ahvolda qolgan edi. Olay desa, raisning gapi esida, olmay desa, pan Dvorjek yig'lab yuboray dep turibdi. Xafa bo'lishi mumkin. «Mayli, ola qolay. Buni u elidan ko'tarib kelmagan-ku, axir. Shu yerda qilgan.» U o'zini shu gaplar bilan ovutib, shishani olishga majbur bo'ldi. Shundan keyingina pan Dvorjekning yuziga tabassum yoyildi. Pani Kristina ham chiroyli kulib qarab turar, to'rda o'tirgan kampir ham nimalarnidir pichirlab, To'rani duo qilar edi.

Ko'ngli joyiga tushdi shekilli, pan Dvorjek so'rab qoldi:

— Pane... Gdze shteklo?

¹Tashakkur.

To‘raning esiga avvalgi kelganlaridagi va‘dalari tushdi. U maktabning kimyo kabinetidan, siniq, ishga yaroqsiz shisha naychalar, kolbalarni olib kelib bermoqchi edi.

— Budet, — dedi To‘ra va‘dasiga vafo qilma- ganidan uyalib.

— Kogda?

— Zavtra.

— A, drugay dzen¹? Proshen...

— Dasvidaniya.

— Jegnayse!²

Pan Dvorjek To‘rani kuzatib chiqib, eshikni zich- lab yopdi.

To‘ra qorong‘ida lampa shishani ehtiyotlab ushlab ko‘chaning o‘rtasida kelar ekan, muyulishdan kimdir chiqib, yo‘lga tushdi. U avvaliga e‘tibor bermadi-yu, so‘ng biroz yurgach, oldindagi kishining kim ekanini bilish niyatida qadamini ildamroq bosdi. Nazarida qiz bolaga o‘xshatgandek bo‘ldi. Kim ekan u? Yaqinlashganda tanib qoldi.

— Kamol?! — dedi u hayron bo‘lib.

Haligi odam indamadi-yu, lekin qadamini sekin- latdi. To‘ra unga baravarlashdi: «Bu mahalda nima qilib yuribdi».

Kamola ham taxminan shunday o‘yda edi. Ular biri yo‘lning berigi chekkasida, ikkinchisi narigi chekkasida sekin yurib kelishar, nimadan gap bosh- lashni ham bilmas edilar. Qiziq, yaqindagina birga mol boqishib, kechqurunlari birga ko‘cha changi- tishib o‘ynab yuradigan bu ikki samimiy do‘stning oralari bunchalik uzoqlashib ketdi? Nega bir-biri bilan gaplashishga yuraklari dov bermaydi? Nega?

Buni ularning o‘zlari ham tuzukroq tushunmas, bu tuyg‘udan ularning o‘zlari ham xijolatda, ayni choqda shu tuyg‘udan ularning o‘zlari ham minnatdor, shu- nisi ma‘quldek edi. To‘ra qorong‘ida yurak yutib

¹ Birisi kunimi? Iltimos...

² Xayr.

uning qayoqdan kelayotganini, nima uchun ishga chiqmayotganini surishtirmoqchi bo'lar edi-yu, jur'at etolmas, uni xafa qilib qo'yishdan cho'chir edi. Bir mahal u Kamola og'iz ochib bir nima demasa ham, hech narsa so'ramasa ham:

— Pan Dvorjektividan kelayotuvdim... — dedi astagina.

Kamola indamadi. «Pan Dvorjektivida nima qiladi u?»

To'ra yurak yutib so'radi:

— Nega ishga chiqmayapsan, Kamol?

Kamola qalbida ro'y bergan o'zgarishlarni, podaga chiqishni onasi man etganini aytib o'tirmadi. Jo'ngina qilib javob berdi:

— Rahbar opa maktabda ishlaysan, dedi.

To'ra endi Kamolaning podaga chiqmasligiga ko'zi yetdi. Qayeridir achishib ketdi.

— Maktabda nima ish qilar ekansanlar?

— Yetakchilik...

Ikkalasi ham indamay qoldi. Bir mahal To'ra qo'lida shisha borligini sezib qolib, boyagi pan Dvorjektivga bergan va'dasi esiga keldi.

— Kamol...

— Him?

— Bir narsa iltimos qilsam maylimi?

Bu savoldan Kamola hayajonga tushdi, badanidan chumoli o'rmalaganday bo'lib, yoniga cho'chib qaradi.

— Nimaydi?

— Ana, maktabga borsang...— dedi To'ra tutilib,— anu, kimyo kabinetidagi siniq shishalar, naychalar, ishga yaroqsiz kolbalar bor-ku. O'shani olib kelsang. Mening hecham qo'lim tegmayapti: ertalab ketaman, kech qaytaman. O'zing bilasan-ku...

— Kimga kerak u? Sizgami?

To'raning yuragi qinidan chiqib ketay dedi: «Siz dedimi? Nima uchun u meni «siz» deydi? «Sizgami?» Bu so'z avvaliga uning qulog'i tagiga tortib yuborgan-day ta'sir etdi-yu, bora-bora ichiga qandaydir iliqlik

baxsh etganday bo‘ldi. Ancha jimlikdan so‘ng tili kalimaga keldi:

— Yo‘q, menga emas, pan Dvorjekka. O‘sha shisha siniqlaridan lampa shisha qilarkan.

— Mayli, opa xo‘p desa...

Shu bilan gap tugab qolganday bo‘ldi. Biroz jim borgach, Kamola astagina «xayr» dedi-yu, qadamini jadallashtirdi. To‘ra shoshib qoldi. U ketyapti! Nima desin? Tag‘in birpas turgin, desinmi?

— Kamol... — dedi u qo‘rqa-pisa.

— Hm? — Kamola orqasiga qayrildi.

— Dadangdan xat keldi.

— Voy, qani?

— Oyim uylaringga olib chiqib ketdilar.

— Vuy, rahmat, To‘ra aka! — Kamola shunday dedi-da, chopqillaganicha uylariga qarab ketdi.

Boya uning «siz»lagani To‘raning qulog‘iga erish tuyulib bora-bora qalbiga bir iliqlik baxsh etgan edi. «To‘ra aka» degani esa qalbiga yog‘day yoqdi. U, xuddi mast odamday gandraklab, uylariga qanday kirib kelganini ham, qanday qilib o‘ringa yotganini ham bilmadi.

U sarmast edi...

O‘ninchi bob

Dunyoning ishlari xo‘p qiziq-da: quvonch bilan qayg‘u, mehnat bilan tashvish hamisha yonma-yon yuradi. To‘ra ertalab podani olib chiqib ketayotganida ham, yaylovda sigirlar ketida yurganida ham, oftob tikkaga kelganda sigirlar so‘nadan dumini xoda qilib, suvot tomonga qochganlarida ham va nihoyat, peshin paytida Qarqaraliga qaytib kelayotganida ham ko‘ngli ravshan, ruhi baland edi. Uning ko‘ziga hamma narsa chiroyli, sirlidek tuyulgan edi. U hamma narsaga shoirona ko‘z bilan qarar, undan birorta ma‘no axtarar, tabiatdan uning muqobilini qidirar, o‘xshash narsalarni topgudek bo‘lsa, murg‘ak qalbi chapak chalib, uni qutlar edi.

Kamolaning kecha kechqurungi bir og‘iz so‘zi — «siz»lagani, «To‘ra aka» deb murojaat qilgani uning ruhini shunchalik ko‘tarib yubordi! Bu ruh qanotida u qushday yengil uchib dunyoni kezib chiqdi; bu ruh uni goh jilmaytirdi, goh ko‘zlariga quvonch yoshi keltirdi... Ha, u ruhan tetik edi. Ilonning iniga qo‘l ur desang tap tortmaydigan, tog‘ni urib talqon qil desang, qaytmaydigan bir ahvolda edi. U kun bo‘yi shunday kayfiyatda yurib, kechagi rais ma‘qullagan o‘zining taklifi va uning ijrosi haqida o‘ylamagan edi. U poda ketida qishloqqa kirib kelarkan, shu mas‘uliyat tashvishini o‘ylab, kun bo‘yi uni osmonlarga olib uchgan orzulari, qalbiga shirin orom bergan xayollari qush patiday to‘zib ketdi. «Nima qilsam ekan? Va‘daga vafo qimmatmi yo oriyatmi? Axir bu taklifni o‘zim kiritdim-ku? Boshqa birov emas!.. Qo‘linga chelak olib, yelkamga xalta osib uyma-uy «Osholol!» deb qichqirib, sadaqa yig‘ib yurganim uyat bo‘lmasmikan? Kamola nima derkin?» derdi bir xayoli. Yana bir xayoli unga tamoman qarama-qarshi pichirlardi: «Nima bo‘pti? Axir men uni o‘zim uchun qilayotganim yo‘q-ku? Ko‘chib kelganlarni deb, beva-bechoralarni deb, urushning dahshatini ko‘zi bilan ko‘rib, zahmatini chekkanlar uchun, ishonib panoh tortib kelganlar uchun shunday qilmoqchiman-ku. Buning nimasi uyat? Osholol yig‘ishni uyat sanab, qo‘limizdan keladigan ishni qilmay, ahvoli tang bechoralarning ahvolini yana ham tanglashtirishning o‘zi katta gunoh emasmikan? O‘z oriyatimni o‘ylab, katta gunohga yo‘l qo‘yganimning o‘zi uyat emasmi? Odamlar nima desa der».

To‘ra shu taskin bilan podani qishloq ko‘chasiga haydab kirganida, quyosh xuddi yarim mis barkashdek qizarib botib borar, tomlardagi, bo‘g‘otlardagi, xashak uyumlari ustidagi to‘rg‘aylar, go‘yo quyosh botayotganini faqat shular sezayotganday, tinmay chirqillashar va bundan odamlarni ogoh qilar edi. To‘ra changga botib, Sergey bilan birga kelar ekan, baribir haligi mas‘uliyatdan hayajonda, yuragining

allaqayeri bilinar-bilinmas titrar, halitdan odamlar unga ta'naomuz qarayotganday bo'lardi.

U yo'l-yo'lakay uy-uylarga sigirlarni qoldirib, atigi besh-oltita sigir bilan qishloq markaziga kelganida, idora oldida turgan Boyg'ozni qo'lini ko'tarib qichqirdi:

— A-ay, To'ra! Beri kel!

To'ra tayog'ini sudrab asta uning yoniga keldi-da, nima deysiz, deganday unga tikildi. Boyg'ozni:

— Jur bilay, — dedi-da, oqsoqlanib idoraga kirib ketdi. To'ra uning ketidan ergashdi. Koridorga kiraverishda, deraza yonida, bitta katta paqir, deraza raxida brezentdan tikilgan yashil xalta turar edi. Boyg'ozni o'shalarga ishora qildi. — Mine, dayindap qo'ydim...

To'raning yuragi hapriqib ketdi, indamadi.

— E, nega indemeysing? Jaramayma? — dedi Boyg'ozni cho'loq «ko'ngli to'lmadi chog'i», deb o'ylab. — Oqsoqol «biroz kutib, odamlar jumistan qaytgan so'ng bastasin», dedi.

— Shu... Boyg'ozni og'a, qandoq bo'larkan? — dedi To'ra biroz iymanib. — Uyat bo'lasmikan?

— E-a, uyalam, de, — dedi kulib u.

— Harholda...

— Uyalatin bo'lsang, bilay qil. Sen birer sag'attan keyin o'sinde kel. Sen uyalsang, men uyalmaymin. O'zim bastap berem. Qasimda juresin-g'uy?

— Yuraman, og'a! — To'ra quvonib ketdi.

— Bor bo'lmasa. Keyinroq kel!

To'raning yelkasidan tog' ag'darilganday bo'lib, idoradan yengil chiqdi. Uni idora oldida Sergey kutib turgan ekan, birgalashib uylariga ketishdi.

Sergey To'ralarning uyidan bir kosa qatiq ichib bo'lib ketmoqchi edi. To'ra ruxsat bermadi.

— Osholol sobrat budem, — dedi u.

— Chego?!

To'ra unga osholol nimaligini tushuntirishga harakat qildi. Sergey tushunmaganicha qolaverdi. Ikkalasi

birpas hovlilarida aylanishib, u-bu ishlarni qilgan bo'lishdi, keyin To'ra sigirni bog'ladi, oxurlarga xashak soldi, uyga chiroq yoqdi.

Hademay qosh qorayib, Salima xola ham ishdan qaytib keldi. To'ra Sergey bilan asta idora oldiga chiqdi. Hali idoraga rais kelmagan, Boyg'ozini cho'loq To'rani kutib turgan ekan. Bular kelishi bilan Boyg'ozini cho'loq maynabozchilikka bo'lsa kerak — xuddi bozorda un sotayotgan alloplardek yengini shimardi, kirza etiklarining qo'njini tortdi, qozoqi qalpog'ining ayvonini tortib peshonasiga surdi-da:

— Qani, olib shig'inglar, paqir men qaltani, — dedi. To'ra ichkaridan xalta bilan paqirni olib chiqdi. Boyg'ozini kulgili bir ohangda qoshlarini chimirib, uyoq-buyoqqa qarab dedi: — Kane, o'ngdan bastaymizba yo so'ldan. Arvaqtarim o'ngdan jur, dep tur. Omin! Kane kettik...

Boyg'ozini paqirni qo'lga olib, oqsoqlanganicha oldinga tushib, qishloqning kunchiqish tomoniga qarab yurdi. U bilan qorama-qora To'ra bilan Sergey ham ergashishgan, odamlar endi ishdan qaytib kelishib, ovqat taraddudiga tushishgan payt edi. Kunchiqish tomonda birinchi xonadon Musa mulla degan kishiniki edi. Boyg'ozini darvozaga yaqinlashishi bilan, orqada kelayotganlarga «tezroq yuringlar», degan ma'noda ishora qildi. Oqsoq yurimsoq, deb shuni aytalar kerak-da, u To'ra bilan Sergeyga yetkazmay borardi. Boyg'ozini cho'loq darvozani taqillatib o'tirmadi, «g'iyt» etkazib ochdi-da, ichkariga kirib ketdi. To'ra bilan Sergey uning orqasidan ergashib yetib borgunicha, u o'choq boshiga borib qichqirdi:

— Osho-lo-ol!

Hovlida bog'loqlik turgan olaparning tovushi Boyg'ozining tovushi bilan baravar chiqdi. Hovlining hashak bosib qo'yilgan tomonidan erkak kishining tovushi eshitildi:

— Qo'y, olapar!

Bir chol sal engashib (tahorat olgan bo'lsa kerak) qumg'on ko'tarib kelardi. Yaqinlashganda tanishdi. Musa mullaning o'zi ekan.

— Assalomu alayku-um, oqsoqol, — dedi Boyg'ozini cho'loq cho'zib.

— Vaalaykum... Kelinglar, kelinglar.

— Shu, oqsoqol, osholol yig'ib...

Musa mulla biroz indamay turdi-da, ha, deb yasama kuldi.

— Biz chol-u kampirda nima ham bo'lardi? O'zimiz zo'rg'a amal-taqal qilib o'tiribmiz, — dedi qumg'onini tandir boshiga qo'yib. — Peshonamizda bitta sigirimiz bor. U ham G'iyos ketgandan beri suti qochib qoldi. Ko'rmaysanmi, Boyg'ozini bolam, sigir boqish ham qayoqdagi qalang'i-qasang'ilarga topshirildi.

To'ra turgan joyida xuddi yashin urganday tili kalimaga kelmay qoldi. «Demak, Sergey bilan men qalang'i-qasang'i ekanmiz-da? Voy xasis chol-ey!

Yengini shimarib kelgan Boyg'ozini cho'loq ham nima deyishini bilmay qolgan edi. Tengqur bo'lganida rosa boplardiku-ya. U, bunga gap aytish befoyda, deb endi orqasiga qaytmoqchi bo'lib turuvdi, ichkaridan Musa mullaning kampiri nevarasini ko'tarib chiqib qoldi. Bir qo'lida tunuka tovoq.

— Kelinglar, bolalarim, xush kelibsanlar, — dedi kampir ochiq chehra bilan. — Ovqat qilmovdik, qatiq bo'lsa ham olib ketaverasizlar-da...

— Bo'laveradi, sheshe, minav quv shalingizday, jo'q demesengiz bo'lg'ani, — dedi Boyg'ozini. U kampirdan minnatdor, choldan xafa bo'lib, qatiqni paqirga ag'dartirdi-da, cholga xayr ham demay chiqib ketdi. Navbatdagi hovliga yetguncha u miq etmadi. Galdagi darvoza oldiga borganida, bu indamasligim To'ralarga ta'sir qilmasin dedimi, tag'in sho'xligi boshlandi:

— Osholol!

Ko'p kuttirmay ichkaridan bir kampir chiqdi, qo'lida zarang, og'zi to'la duo:

— Xudoyo umrlaringdan baraka topinglar. Juda yaxshi o‘ylabsizlar, ozgina qo‘g‘irmoch qiluvdim, qani, xaltangni och, bolam, — dedi To‘raga yaqinlashib. U qo‘llari titrab, xaltaga qo‘g‘irmochini ag‘darrar ekan, tinmay duo qilardi: — Iloyo yurtimizga qasd qilganlar past bo‘lsin...

Cholidan allaqachon ayrilgan, ikkita azamatini urushga jo‘natgan bu kampir boyagi Musa mullaning tamoman aksi edi. Qiziq dunyo ekan-da!

Ular haligi kampirning yonginasidagi hovliga kirishdi. U Mastura yanganing hovlisi edi. Ishdan endi qaytib kelgan bo‘lsa kerak, o‘chog‘ining to‘qitqasidan guvlab chiqayotgan olov qariyb hovlining yarmini yoritib turar, o‘zi tandir ustida nimadir qilar, atrofida mayda-chuyda uch-to‘rt bola girdikapalak bo‘lib, qiyqirishar edi. Kiruvchilar yaqinroq borishib qichqirishdi:

— Osholol!

Mastura yanga qo‘lida kapgiri, qaddini rostlab, olov yallig‘idan terlab ketgan bo‘lsa kerak, peshonasini yengi bilan artidi-da, chiroyi ochilib:

— Kelinglar, kelinglar, — dedi. U jo‘xori qovurayotgan ekan. Haligi mayda bolalar qozondan atrofga uchgan oppoq bodroqlarni terishar, qiziqib ketib, olovga yaqinlashib qolganlarini sezmas edilar. — Hoy, yashshamagurlar, qoch! Yonib o‘lasanlar... — U bolalarga tanbeh berib, kiruvchilarga qarab jilmaydi. — Hozir birpasda bo‘laman...

— Ma‘qul, kuteyik jenge...

...Osholol degan tovush to‘rtinchi hovli eshigi oldidan chiqqanida, Boyg‘ozilarning ketlaridan besholti bola ergashgan, ular bozorda yurganday chuvillashishar, Boyg‘ozi cho‘loq bilan bab-baravar baqirishar, xijolatpazlik bilan boshlangan ishning oxiri xursandchilikka aylanib ketgan edi. Bolalarga o‘yin kerak-da! Tekin tomosha topildi-qo‘ydi. Sergey uchun ham bu ish xursandchilik bo‘ldi. Navbatdagi hovliga borishganida bolalarga qo‘shilishib u ham qichqirdi:

— Asa-lo‘l...

— Osholol!

Bu hovli Informbyuro xolaniki edi. Xolaning o‘zi chiqdi, qo‘llarida hech narsa yo‘q edi:

— Voy chirog‘larim-ey, hali hech narsa qilolganim yo‘q edi. Ovqatim birozdan keyin pishadi, bir aylanib kelinglar, bolalarim. Buni qara-ya, osholol so‘rashlaringni kecha eshituvdim-a, o‘choqqa o‘tni ertaroq yoqsam bo‘larkan-a...

Informbyuro xolaning gapi ko‘payib borardi. Boyg‘ozi uning gapini bo‘ldi:

— Bo‘pti, so‘g‘an-da, rahmet. Endi erten kelemiz. Nasyaga-de ko‘naveramiz, sheshè... — dedi paqirini qo‘liga olib.

— Uyat bo‘ldi-da, bolalarim...

— Jo‘q deganingizde ne qilardiq? Qudaylig‘ingizdi aytingiz-g‘o‘y...

Navbat Zulayho xolanikiga kelganida Boyg‘ozi to‘xtamay o‘tib ketdi. Ulardan ilgariroq kelib baqirishni mo‘ljallab turgan bolalar hayron bo‘lib turdilar-da, indashmay ularning orqalaridan chopishdi. «Eridan qoraxat kelganini hisobga olgan bo‘lsa kerak», deb taxmin qildi To‘ra. Boyg‘ozi bo‘lsa: «Tag‘in biror gap boshlab yurmasin», deb o‘tib ketgan edi. Navbatdagi uy Kamolalarniki edi. Shu joyga kelishganlarida To‘ra sal o‘zini tortibroq turdi. U negadir hayajonda, kim chiqar ekan, deb bir chetda kutib turardi. Eshik g‘ichirlab ochildi. To‘raning yuragi qinidan chiqib ketay dedi. Kamola qo‘lida kosa, eshik oldiga chiqib bolalarga bitta-bitta qaradi. Chetroqda turgan To‘rani tanidi shekilli, asta kelib Boyg‘ozining qo‘lidagi paqirga kosadagi ovqatni quydi. Bolalar o‘zi jimib qoldimi yo To‘raga shunday tuyuldimi, uning qulog‘iga hech narsa eshitilmas, hamma unsiz qimir-lar, og‘izlari pichirlab gaplashayotgandek bo‘lardi.

Bolalar chuvillashib navbatdagi hovliga qarab chopishganda Kamola ularning ketidan qarab qoldi...

Shu zayl osholol yig‘ish davom etar, bolalar «oq suyak», «botmon-botmon» o‘yinlarini yig‘ishtirib qo‘yib, ularning ketidan chopishardi.

Shu kuni To'ra bir narsani fahmladi: u o'zicha shu qishloqda tug'ildim, bu qishloqning odamlarini ipidan ignasigacha bilaman, deb o'ylar edi. Shu bugunning o'zida u turli-tuman odamlarga duch keldi. Biri-biriga sira-sira o'xshamas edi. Hatto har kuni ko'rib yurgan odamlari ham qilgan muomalasidan so'ng avvalgi o'ziga o'xshamas edi. O'zicha bu tuzuk odam deb yurgani xasis, bu uncha emas, deb yurgan odami esa, qo'li ochiq chiqib qoldi. Odamning odamligi, faqat so'zidagina emas, uning muomalasida, olish-berishida, ishida ekan, shundan bilinar ekan uning yaxshi-yomonligi! Shunga ishonchi komil bo'ldi.

U xayol bilan bo'lib, qishloqning yarim xonadonidan osholol yig'ishganini sezmay qolibdi. Yo'lda bularni rais to'xtatmaganida, ehtimol u xayol surib, Boyg'oziga, bolalarga beixtiyor ergashib ketavergan bo'larmidi!

— Xo'sh, ishlar qalay? — dedi rais qamchini yerga tayab o'tirar ekan. — Biror ish chiqadiganmi?

Boyg'ozini cho'loq paqirni raisning oldiga qo'ydi. Salkam bir paqir ovqat yig'ilibdi.

— Tag'in minau qapta-da bor, — dedi Boyg'ozini To'raning yelkasida turgan qopga ishora qilib.

To'ra shundagina yelkasida xalta borligini sezib, asta uni raisning oldiga qo'ydi. Rais xaltani ko'tarib, chamalab ko'rdi.

— Buning ishinda nan-da bor, talqan-da bor, quvirmash-ta bor...

— Tuzuksizlar-ku... — dedi rais xursand bo'lib. Keyin paqirni ko'tarib, yig'ilgan oshdan ho'pladi, tomog'ini taqillatib, boshini sarak-sarak qilib dedi: — Oh-oh-oh... Hay, sadag'ang bo'lay ko'pchilig-ey, shu mehring, shu oqibating bo'lmaganda xalq bo'larmiding? Bir mushtdan ursang o'ldirasan, bir qoshiqdan bersang to'ydirasan!

Osholol yig'ishni xushchaqchqlikka, tomoshaga aylantirib yuborgan o'yinqaroq bolalarning qiy-chuvi raisning gapini eshittirmay qo'ydi. Bundan na rais-

ning, na Boyg'ozining, na To'raning jahli chiqdi. Qaytaga ularning qiy-chuvlari sokin oqshomga yarasib turar, tevarak-atrofga ruh baxsh etar edi.

— Qani, xaltangni och! — Rais boboning gapidan mamnun jilmayib turgan To'ra, ayol kishining tovushini eshitib, yalt etib qaradi. Ne ko'z bilan ko'rsinki, qarshisida, qo'lida tovoq ushlab Zulayho xola turar edi. Nima deyishini bilmay shoshib qoldi.

— Ay bola, nega anqayip tursin, — dedi Boyg'oz To'raga tanbeh bergan bo'lib. Aslida, Zulayho xolaning uyiga qayrilmay o'tib ketganidan o'zi xijolatda edi.

To'ra shoshib, xaltasining og'zini ochdi. Zulayho xola qo'llari titrab tovoqda olib kelgan bodrog'ini xaltaga ag'darar ekan, To'raga ginaxonlik qila ketdi:

— Nega meni hatlab o'tib ketding, uka, — u bundan so'nggi gapini yig'i aralash aytdi. — Yo amakim o'ldi, deb meni odam qatoriga qo'shmaganingmi bu? Qatordan qolguncha xatardan qol, deydilar. Bunday kamsitma, uka.

Uning gap ohangida kamsitilgani uchun alam ham, ayni paytda, To'raning nazarida, tunov kungi o'ylamay qilib qo'ygan chakki ishi uchun uzr ham bor edi, u bu gaplarni baqirmasdan, shovqin ko'tarmasdan aytdi. To'ra, senga aytaman, rais bobo, Boyg'oz, sizlar eshiting, qabilida aytdi. Buni rais bobo bilan Boyg'oz cho'loq ham tushundi. Indasholmadi. Zulayxo xola ketdi.

— Da-a,— dedi cho'zib Boyg'oz. So'ng u, rais bir nima desa kerak, deb yelkasini qashib kutdi. Ammo rais hech nima demadi. Bir soniya jimlikdan so'ng:

— Hay, — dedi rais, — endi gap bunday: bugunga shu yetar. Kuniga yig'sanglar, ba'zi oilalarga malol keladi. Kunora bo'lsin, xo'pmi?

— Jaqsi, oqsoqol.

— Nima deysan, Abdito'ra?

— Mayli...

— Xo'sh, buni kim tarqatadi?

— Tarqatmay nesi bar?

— Sening idorada ishing bor, — dedi rais Boyg'oziga.— Abdito'ra, o'zing olib borib beraqol. Birinchi galda, ilgari ko'chib kelganlarga. Keyin boshqalarga. Oilasiga qarab, ovqatingning yetishiga qarab taqsim qil, xo'pmi?

— Xo'p.

— Qani yur, Boyg'oz, — rais Boyg'oz bilan boshlashib ketarkan, bir nima esiga tushdi shekilli, orqasiga qaytdi. — Hoy, Abdito'ra, ovqatni tarqatib bo'lganingdan so'ng idoraga kirib o't. Gap bor.

— Mayli.

To'ra xaltani Sergeyga berib, o'zi paqirni ko'tarib oldi-da, pan Dvorjeklarnikiga qarab yurdi. «Raisning nima ishi bor ekan menda?» deb o'ylardi u paqirni avaylab ko'tarib borarkan. U xayoli bilan bo'lib, orqasidan ergashib kelayotgan bir to'p bolaning qiy-chuviga, yo'l-yo'lakay oldilaridan chiqib akillagan kuchuklarga ham parvo qilmas edi...

To'ra kech xuftonda ovqatni bir amallab tarqatib bo'ldi. Umrída bunaqa ishni qilmagan edi, juda qiy-nalib ketdi. Birovga ko'p, birovg'a oz, degandek... Bechoralar aytmaydi-yu, lekin paqirga ko'zlarini mo'ltiratib tikilishadi, tag'in ozroq quyarmikan, degan ma'noda ori q yuzlarini burushtirib jilmayishadi. Yarim o'jov ortiqroq quysang minnatdor bo'lib, boshlari yerga tekkuncha ta'zim qilishadi...

Xullas, yomon bo'lmadi. To'ra bu ishlarni bir yoqli qilib, Sergeyni bobosiga topshirib, idoraga keldi. U bo'sag'adan hatlab ichkariga kirar ekan, hamon: «Rais menga nima der ekan?» deb o'ylardi. U idora eshigidan kirdi-yu, hayron bo'lib qoldi. Devor tubidagi skameykada Roziq jilmayib o'tirardi. Salomlashdi.

— Ha, keldingmi, azamat? Yasha, ota o'g'il. Ish bunday bo'пти, — dedi rais xursand bo'lib. «Ko'rdingizmi, qanday yigitlarimiz bor-a», degan ma'noda yonginasida o'tirgan qo'ng'izmo'ylov vakilga qarab xursand jilmaydi. — Endi, o'g'lim, gap bunday, G'iyos akangni yana bir oyga qoldirishibdi. Boshqalarni indinga kuzatib qo'yamiz... Endi sen bir-ikki kun

G'iyos akangga bo'lishib turasan. Keyin xirmonga, Soli oqsoqolning ixtiyoriga o'tasan. Xo'pmi?

To'ra quvonib ketdi. Axir, ko'pdan beri orzu qilib yurardi-ku boshqa ishga o'tishni. U bu taklifdan nihoyatda xursand bo'lganini yashira olmadi. Asta jilmayib qo'ydi.

Barcha gaplarini To'ra kelgunga qadar gaplashib olishgan ekanmi, idoradagilar, bo'pti bo'lmasa, gap tamom, deganday o'rinlaridan turishdi. Shu mahal eshik jonsizgina taqilladi. Hamma hayron bo'lib, eshik tomonga qaradi. Chunki bu yerda eshikni taqillatib, ruxsat so'rab kirish odat emasdi-da. Boyg'ozini sekin borib eshikni ochdi. Eshik oldida shlyapasini qo'lga olib pan Dvorjek turar edi. Orqasida o'g'li Frantishek ham bor.

— Pajalista, pan Dvorjek, — dedi Boyg'ozini uni ichkariga taklif qilib.

Hamma o'tirishni ham unutib, hayron bo'lganicha uning kirishini kutib turardi. Pan Dvorjek eshikdan ta'zim qila-qila kirib keldi. Kirishga kirdi-yu, odamlarning salobati bosdimi, tili kalimaga kelmadi. Hammaga bir-bir qarab olgach:

— Dobri vechur, — dedi.

— Sadis!

— Bardzo¹.

Pan Dvorjek stulga o'tirdi. Aftidan, nimanidir aytolmay qiynalardi. U, o'g'liga bir qarab oldi-da, qo'yniga qo'l soldi. Cho'ntagidan avaylabgina bitta lampa shisha oldi, uni puf-puflab yengi bilan artdi, so'ng o'rtada turgan lampaning siniq shishasi o'rniga qo'yib qo'ydi... Siniq shishada xiragina yorug' bo'lib turgan xona sezilarli darajada yorishdi. Hammaning yuziga tabassum yugurdi.

— Rahmat, pan Dvorjek, — dedi rais undan minnatdor bo'lib, — ha, aytganday, Abdito'ra, tunov kungi va'da qilingan shishalarni olib kelib berganmisan maktabdan?

¹ Tashakkur.

— O‘zim qo‘lim tegmay... — deb ming‘illadi To‘ra. — Kamolga tayinlovdim...

Pan Dvorjek hech narsa tushunmay ularning yuzlariga qarar, nima gap ekanligini bilgisi kelar edi.

— Boyg‘ozi, so‘ra-chi, olib kelib berdimikan? — dedi rais pan Dvorjekdan ko‘zini uzmay.

— Pan Dvorjek, devushka steklo prines? — so‘radi Boyg‘ozi cho‘loq.

— Shteklo? Ax, dzefchina shpipetsi... vchera¹, — dedi pan Dvorjek jilmayib — Bardzo! Pasibo...

Pan Dvorjekning gaplaridan Kamolaning shishalarni olib kelib bergani ma‘lum bo‘ldi. O‘zini bu xijolatpazlikdan qutqargani uchun To‘ra ko‘nglida Kamolaga rahmat aytdi.

Hammaning yuzida tabassum o‘ynab turganini ko‘rib pan Dvorjek maqsadga o‘tdi:

— Pan predshedatel, — dedi u negadir iymanibroq. Orqasida turgan o‘g‘li Frantishekka o‘girilib, uning yelkasiga qo‘lini tashladi. — Proshen... xsiyalbim...²

— Nima deyapti? — dedi rais hayron bo‘lib. Boshqalar ham hayron bo‘lib turishardi. Uncha-muncha ruscha gapning kiftini keltirib tashlaydigan qo‘ng‘izmo‘ylov vakil ham ag‘rayib turar edi.

— Chevo xochesh? — dedi Boyg‘ozi. Qo‘ng‘izmo‘ylov uning gapiga kulib yuboray dedi-yu, o‘zini zo‘ra bosdi.

— Sos? Ne razumen, da?³ deb hayron qarab turdida, so‘ng o‘g‘lini To‘raga qarab itardi. — Robatsi, vmeshta...⁴

— E, bo‘ldi, tusinikti, — dedi Boyg‘ozi kulib. — To‘ramen birge jumis istese irzamin, dep jatir.

— Mayli, — dedi rais pan Dvorjekning kiftiga qo‘lini tashlab. — Rahmat... Ana, Abdito‘ra, ko‘payishib qoldinglar. Bir-ikki kun bularni o‘rgatmasak, G‘iyos akang toza qiynaladigan bo‘ldi.

¹ Qiz keltirib berdi, kecha.

² Iltimos. Men istardimki...

³ Nima, tushunmayapsizmi?

⁴ Birga ishlashinglar.

— Mujiganskiyga quday jetkizdi, — deb kuldi Boyg‘ozi. — O‘risshani ko‘ngli tusegenshe so‘yletin bo‘ldi...

Pan Dvorjek xursand edi. «Suvni ko‘rmay etik yechmaydigan quvlardan-ku bu pan. Tunov kuni ataylab borganimizda indamagan edi. Bugun ovqat ulashgan edik, o‘g‘lini xizmatga berdi. Mard bo‘lsa, o‘shanda rozilik bermasmidi? Savdoga yaqinroq xalq-da!» dedi ichida Boyg‘ozi cho‘loq. Lekin bu fikri o‘ziga ham ma‘qul bo‘lmagani uchun tashiga chiqarmadi.

Shu bilan gap tamom bo‘lib, hamma uy-uyiga tarqadi. To‘ra uylariga har kungidan ham xushchaqchaq kirib keldi...

Hammayoqni dimoqni qitiqlovchi xushbo‘y bug‘doy hadi tutib ketgan. Arpa o‘rog‘ining boshlanganiga ikki haftadan ziyodroq vaqt bo‘lgan-u, bug‘doy o‘rog‘ining boshlanganiga bugun ikkinchi kun. Ish qizg‘in. Bug‘doyi o‘rilib, sap-sariq ang‘iz bo‘lib qolgan paykallarda Kamola boshliq maktab o‘quvchilari boshqoq terib yurishar, narigi tomonda esa boshlarini peshonabog‘ bilan mahkam tang‘ib olgan qiz-juvonlar brichka aravalar ustiga panshaxada g‘aram ortishar edi.

To‘rada bir haftadan beri tinim yo‘q. U podani G‘iyos aka, Sergey bilan Frantishekka topshirganidan beri xirmonda, Soli oqsoqolning ixtiyorida! Goh tarozi tortadi, goh bug‘doy to‘la qoplarni ko‘tarishadi. goh u qoplarni tikayotgan Kristina bilan Musa mulaning kelini Manzuraga qarashadi, kechqurunlari, oy tuqqan mahalda esa yigirmatacha eshakka g‘alla yuklab besh-olti bola bilan shaharga — zagotzernoga yo‘l oladi. Podadan bo‘shab, orzusi ushalib xirmonga o‘tgach, unda ajoyib bir ko‘tarinkilik, faollik yuz berdi. Hammaning og‘zida To‘ra: u kichkinagina qishloqda mashhur bo‘ldi-qoldi. Ikkita cholning boshi qo‘shilsa bas, To‘raning gapini qilishadi: «Baraka topgur yaxshi bola chiqdi; qilmagan, bilmagan ishi yo‘q. Poda ham boqdi, kelgan mehmonlarning yomon

kuniga ham yaradi... Mana endi, burnini zo'rg'a eplab tortadigan churvaqalarni to'plab eshaklarda davlatga g'alla topshiryapti. Gazitda ham maqtalganmish! Otasiga rahmat, otasiga tortdi-da...»

Ha, chollarning gapida jon bor edi. Hamma gap muomalaga bog'liq ekan. Osholol masalasi ko'p narsani hal qildi. Yegan og'iz uyalar deganlaridek, ko'chib kelganlar ovqat tashvishidan qutulib, kolxoz ishlariga qarashishga ham yarab qolishdi. Afanasenko bobo shu yerda, xirmonda, Soli bobo bilan birga. Belbog'iga chuvda qistirib olgan, boshida yag'iri chiqib ketgan ensasi baland kepka, bir yoniga juvoldiz tiqib qo'yibdi. Kurakni ko'tarib har siltaganida kepkasiga qistirig'lik juvoldiz oftobda yalt-yult qiladi. Chang, qipiq bosgan yuzini bir-ikki tomchi ter pastga chizib tushibdi. Soli bobo ham, Afanasenko bobo ham g'ir etgan shamolning payida. Shamol turdi, bas, kuraklarini qo'llariga olishadi, shamol tinganda esa panshaxa bilan xirmonning yoyilib ketgan joylarini o'rtaga tashlashadi.

Narigi tomonda, g'aram uyumi panasida turgan molotilkada tinim yo'q: kecha-yu kunduz gurillagani-gurillagan.

— Apanas, davay, — deb qo'yadi Soli bobo shamol turgan paytlarda, go'yo ular anchadan beri do'st, o'rtoq. Pan Dvorjek o'g'li Frantishekni G'iyos aka-ning ixtiyoriga topshirgach, bir-ikki kun o'tkazib qizi Kristinani ham ishga chiqardi. U hozir xirmonda, mulla Musaning keline Manzura bilan qoplarning yirtig'ini yamaydi, bug'doy solingan jun qoplarning og'zini tikadi, bug'doy qoplaydi, mavridi kelsa qoplarni aravalarga yuklashadi. Onasi Raila esa tushgacha bug'doyi o'rilgan dalaga chiqib, bolalarga qo'shilib boshqoq terishadi-da, tushdan keyin bir xalta boshqoq olib uyiga qaytadi; xasta yotgan onasiga qaraydi. Pan Dvorjekning o'zi ancha odamlarga lampa shisha qilib berdi, undan kolxoz ham minnatdor. U ahyon-ahyonda shaharga tushib turadi, u yerda nima yumush qilishini hech kim bilmaydi. Bir kuni u

Qarqaralida uncha-muncha ov bilan shug'ullanib yuradigan Boyg'ozining otasi Iriskeldi ovchilikiga boribdi. Unga bir lampa shisha hadya qilib, bitta quyon otib berishni so'rabdi. Iriskeldi bobo, xo'p deb, kelasi kuni bitta quyon otib keltiribdi. Pan Dvorjek quyonni olmabdi. Menga tirigi kerak, debdi. Bobo hayron bo'lib, bir amallab chalajon quyon keltiribdi. O'zingizga ma'lumki, o'q tekkan quyonning o'ndan biri omon qoladi. Bobo tirik quyonni nima qilasan, deb so'ragan ekan, u: «Shaharga olib tushib, o'zimizning mullamizga so'ydirib kelaman, shunday qilmasam, onam boshqalar so'yg'an quyonni yemaydi, kasal», debdi. Shu gap darrov qishloqqa tarqab, ba'zan go'sht taqsimlanganida unga berishmaydigan, ilojini topishsa, biror tovuqmi yoki boshqa biror tirik jonvormi hadya qiladigan bo'lishdi.

Ayniqsa, keyingi ko'chib kelganlarning mayda bolalari asqotdi kolxozga. Ularni To'ra eshakka mindirib bug'doy tashiydigan bo'ldi.

Shahardan kelgan qo'ng'izmo'ylov vakil kecha-yu kunduz xirmonda. U xirmondan bu xirmonga qatnagani-qatnagan. Bir hafta ilgari yarqirab turgan ensasi baland kalaminka kepkasi, yoqasi guldor ukraincha ko'ylagi, uchi popukdor belbog'i chang, qipiq va terdan ilgari qaysi rangda ekanligini ajratib bo'lmaydigan darajada kirlangan, o'zining ham rangi oftobda ancha qoraygan, burnining tagidagi qo'ng'izsimon mo'ylovidan putur ketgan edi. Oyog'idagi yashil brezent etigini xas-cho'p yalab ipini chiqarib yuborgan, galife shimini ikki yoqqa chiqib turadigan cho'ntaklari shalvirab qolgandi. U To'raga birinchi ko'rganidayoq yoqmagan edi. Nimaga ekanini o'zi ham bilmaydi. Ishqilib, nimasi bolandir yoqmadi. To'raga u biror marta yomon gapirmagan, odamlarga ham yomon muomala qilgan emas. Faqat shunisi borki, u plandan boshqasini tan olmas, «davay-davay»dan boshqa gapni bilmas, chollar biror maslahatli gap aytishsa bo'ynini egib «xo'p» derdi-yu, o'zining bilganidan qolmas edi. U faqat rayon kattalari obro'sini o'ylardi, xolos.

Uningcha, hamma narsa, xususan, g'alla plani hozir, shu kunlarda bajarilsinu o'z ishi bitgach, kolxoz nima qilsa qilaversin, unisi bilan ishi yo'q. Ehtimol, shunisi yoqmayotgandir. Ehtimol...

Shu kunlarda na rais boboda tinim bor, na to'riq yo'rg'ada. U uchastkadan bu uchastkaga qatnagani-qatnagan. Vakil faqat g'allani biladi. Rais bobo esa hamma narsaga javobgar. Paxta chopiqdan chiqib, chekanka boshlangan payt. Ishchi kuchi esa kam. Paxta desa xirmon qoladi, xirmon desa chorva. Hali Sir bo'yiga odam yuborib qishki xashak hozirligini ko'rish ham kerak. Ayni qamish, pichanlarning yetilgan payti. Hozirdan qolsa, vaqti o'tib, sarg'ayib ketadi. Sarg'ayib qolganda o'rilgan xashakni mol nishxo'rdga chiqaradi, yemaydi. Bir tomonda Belariq bo'yiga ekilgan qovun polizning oxirgi chopig'i. Hech qayerdan madad yo'q. Tun-u kun ishlashga to'g'ri keladi.

Bir haftadirki, xirmon atrofida ariq suviga yaqinroq joyda har kuni bir marta issiq ovqat pishiriladi. Tush paytida shu atrofda ishlab yurganlarning katta-yu kichigi to'planib, ang'iz ustida ovqatlanishadi.

Saraton oftobi tikkaga kelgan, hammayoqni jizg'anak qilib kuydirib turibdi. To'rg'aylar ham o'zlarini salqin-soyaga urishgan. Uzoq-uzoqlardan kumush sarob miltillaydi. Hatto odamlarning soyalari ham issiqdan qo'rqqanday bag'rilariga tiqilgan, xuddi tandir ichida yurib, nafas olayotganday bo'lasan.

Har kungi odati bo'yicha Soli oqsoqol tolga osilgan so'qa qanotini zarb bilan urdi. Atrofga uning issiqdan bo'g'iqlik jarangi tarqaldi. Hamma asta-sekin xirmon atrofiga to'plana boshladi. Birinchi galda, boshloq terib yurgan Kamola boshliq bolalar xaltalarini ko'tarishib, tarozi atrofiga kelishdi. To'ra ularning xaltalarini tortib, daftariga qayd qilar, so'ng boshloqlarini xirmonga to'ktirar, ko'zi tarozi milida-yu, xayoli Kamolada edi. Podadan ketish oldida To'ra Kamola bilan sal yaqinlashganday bo'lgan edi, mana, bir hafta bo'ldiki, u bolalar bilan ovora bo'lib qo'li

tegmayaptimi yo boshqa biror sababi bormi, kam ko‘rinadigan bo‘lib qolgan edi. Ehtimol, xirmon atrofiga odam ko‘p bo‘lgani uchundir, ehtimol, anavi qo‘ng‘izmo‘ylov vakildan uyalar... Ishqilib, kam ko‘rinadigan, xirmondan uzoqroqda yuradigan bo‘lib qoldi. Faqat ovqat mahalida keladi-da, bolalar bilan bir chekkada o‘tirib, ovqatlanadi, dam oladi. Nega unday? Buni To‘ra sira ham tushunolmas, uning avzoyini ko‘rib hayron bo‘lardi. Yo biron narsadan xafamikan? Yo tag‘in kimdir anavi Zulayho xolaga o‘xshab biror narsa dedimikan?

Ana, u keldi. Yelkasida yarim qopcha boshqoq. Issiqdan burunlarining uchigacha terlab, bo‘rtib ketibdi. Boshida peshonabog‘, egnida o‘sha guldor ko‘k chit ko‘ylagi. Oyog‘idagi ko‘hnagina saxtiyon etigining uchi, yontoq titib yuborgan bo‘lsa kerak, oqarib ketibdi... O‘zi ham sal to‘lishganmi yo To‘raning ko‘ziga shunday ko‘rinyaptimi?

U yelkasidagi qopni taroziga qo‘ydi-da, To‘raga bir yovqarash qildi. Bilinar-bilinmas pichirlab salom bergan bo‘ldi.

— O‘n sakkiz kilo, — dedi To‘ra jilmayib.

Kamola unga ahamiyat ham bermay:

— Marhamatga yozib qo‘ying, — dedi astagina. Yonida kichkinagina qiz iljayib turar edi. Aftidan, qopni o‘zi ko‘tarolmagani uchun Kamola olib kelganiga o‘xshaydi. To‘ra hayron bo‘lib daftariga yozib qo‘ydi. Kamola xirmonga qopni ag‘dardi-da, yonidagi qiz bilan nariroqqa — ang‘iz ustiga borib o‘tirdi. Hamma qozon boshiga tovoq ko‘tarib kelganida ham u kelmadi. Uning uchun ovqatni haligi yonidagi kichkinagina qiz olib ketdi...

Kamolaning indamasligini o‘ziga yarasha sabablari bor edi. Bir hafta ilgari To‘ra Kamoladan maktab kimyo laboratoriyasidagi siniq, ishga yaramaydigan naychalarni, kolbalarni pan Dvorjknikiga olib borib berishni iltimos qilgan edi. Ertasiga Kamola xijolatlik bilan iymanibgina o‘sha To‘ra iltimos qilgan shisha

siniqlarini Rahbar opadan so‘radi. Opa hayron bo‘lib Kamolaga qaradi-da:

— Nima qilasan ularni? — dedi.

— Pan Dvorjekka olib borib berishim kerak ekan, — dedi Kamola.

— Pan Dvorjekka? U nima qilar ekan? — dedi hayron bo‘lib Rahbar opash.

— Shisha, lampa shisha qilarkan, — dedi Kamola qizarib-bo‘zarib.

— Kim aytdi uni senga?

Kamola qizarib ketdi. U To‘ra aytdi, deyoIma-di-yu, sekingina:

— Rais bobomlar... — deb qo‘ya qoldi.

Rahbar opa, «rais bobo maktabda siniq shisha borligini qayoqdan bilarkan?» deb o‘yladi. Keyin surishtirib o‘tirmay:

— Ha, mayli, olaqol, — dedi.

Kamola naq qo‘lga tushib qolayozdi. Yaxshiyam «rais bobomlar» degan gap tiliga kelib qolgani. «To‘ra akamlar...» deganda bormi, kechagi o‘smoqchilab so‘ragani rostga chiqib qolgan bo‘lar edi.

U kechqurun uyga qaytishida anchagina siniq kolbalarni, naychalarni har yili maktab peshayvoniga osilaverib, rangi bilinmay yirtilib ketgan alvonga tugib, pan Dvorjeknikiga keldi. Eshigini taqillatgan edi, uydanda qosh-ko‘zi timqora, sochlari kalta qirqilgan, chiroyligina bir qiz chiqdi. U qo‘lidagi tugunchani indamay o‘sha qizga tutqazdi-yu, ketiga burildi. Qiz esa hayron bo‘lganicha, uning orqasidan qarab qolaverdi...

Kamola uyiga qaytib kelarkan, daf‘atan xayoliga: «Nega To‘ra akam pan Dvorjeknikiga kechasi keladi desam...» degan fikr yilt etib o‘tdi. Shu fikr o‘sha oqshom uni uxlatmadi. Fikr ketidan fikr g‘ovlab, boshi og‘irlashib ketdi, xayolida noyob narsasidan ajralib qolayotganday bo‘laverdi...

Shundan so‘ng bolalarni boshqoq terishga olib chiqdi. O‘sha o‘zini tashvishga solgan o‘ydan qutularmikanman, deb umid qildi. Bo‘lmadi. To‘ra ham

podani qo'yib xirmonga ishga o'tdi. Tag'in yonlarida kim bor deng? O'sha pan Dvorjekning qosh-ko'zi qop-qora, sochi kalta qirqilgan suluv qizi! Uyalmasdan, uzun lozimsiz yonlarida o'tirib, qop yamaydi, jun qoplarning og'zini tikadi! Qarang-a?

Buning ustiga so'nggi paytlarda qishloqqa ovoza bo'lib ketgan To'raning shuhrati, gazetada bosilgan «Eshak karvon» degan maqolada uning maqtalishi qo'shildi. Bir g'alati joyi shunda ediki, nima uchun ekanligini o'zi ham bilmaydi. Kamola so'nggi kunlarda To'rani birov maqtasa ham g'ashi keladigan, qandaydir o'zidan balandlashib ketib, qo'li yetmay qoladiganday bo'laverardi. Ishqilib, o'zini undan olib qochadigan, kamgap bo'lib qoldi. Bundan boshqa sababi yo'q. Tag'in kim biladi deysiz?..

...Kamolalar ovqatlarini ichib bo'lishib, hammadan ilgari o'rinlaridan turib ketishdi. Soli oqsoqol bilan Afanasenko bobo bir chekkada, o'zlariga alohida dasturxoncha yozishgan. Birini-biri tushunishmasa ham imo-ishora bilan gaplashishar, ba'zan birining gapi bog'dan biriniki tog'dan bo'lib ketar, tag'in o'zlarini o'zlari tuzatishib, yo'lga tushib, olishar edi. Undan nariroqda Manzura kelinoyi, Kristina, tag'in uch-to'rt qiz-juvonlar o'tirishib ovqatlanishardi. Ular ichida gapga chechan Manzura kelinoyi. Shaharda o'sgan qiz emasmi, hammani og'ziga qaratgani-qaratgan, bilmagani, ko'rmagani yo'q, deysiz. O'zi juda sho'x juvon-da. Hamma bilan hazil qiladi. Ba'zan huv anavi chekkada o'tirgan qo'ng'izmo'ylov vakilni ham gap bilan dovdiratib qo'yadi. Ma'lum bo'lishicha, ular shaharda bir mahallada yashashgan, bir maktabda o'qishgan ekan. Keyin nima ham bo'ladi-yu, u amakisining o'g'liga turmushga chiqadi. Ular bir yildan ziyod turmush qurganlaridan so'ng eri askarlikka ketadi. Manzura kelinoyi qursog'idagi bolasi bilan qolaveradi. Eri borgandan keyin bir-ikki martagina xat yozib, keyin jimjit bo'lib ketadi...

Odamlar ovqatlanishib bo'lishgan ham ediki, rais bobo otda kelib qoldi. Hamma uning hurmatiga

oʻrnidan turdi. Rais bobo odamlar bilan salom-alik qilib, Soli bobo bilan Afanasenko bobolarning oldiga bordi-da, horgʻin choʻkdi. Boshqalar qaytib joy-joylariga oʻtirishgani yoʻq. Manzura kelinoyi bilan Kristinalardan boshqa hamma oʻz ishiga otlandi. Narigi tomonda oʻtirgan qoʻngʻizmoʻylov vakil rus oʻtirgan joyga oʻtib kelayotib, qoʻli bexosdan Mazura kelinoyining biqiniga tegib ketdi. Toʻra buni sal-pal payqab qoldi. Vakil hech narsa boʻlmagandek, raisning yoniga choʻkdi. Toʻra hozirgina koʻrganini tagʻin bir koʻz oldiga keltirdi. Vakil asta oʻtib kelayotib... Tegib ketmadi, ataylab turtib oʻtdi shekilli? Turtib oʻtmagan boʻlsa, nega Manzura kelinoyi belini oʻynatib kuladi? Ha, turtib oʻtdi. Nahotki?

Toʻra oʻzining taxminiga oʻzi ishonmadi. «Menga bir balo boʻlib qoldi shekilli, — deb oʻyladi. — Nahotki, Manzura kelinoyidek shoʻx, xushchaqchaq juvon haqida shunday boʻlmagʻur oʻylarga borsam? U ham mayliku-ya, bunaqa ishlar qoʻngʻizmoʻylovning qoʻlidan kelarmidi? Axir u vakil. Jiddiy odam-ku...»

Nima boʻlsa ham bu kapalak qanot qoqquncha yuz bergan va kishi ishonmaydigan hodisa Toʻraning badanini bir qizdirib oʻtdi. Kamolalar boshqoq terib yurgan tomonga qarab, xoʻrsinib qoʻydi...

Oʻn birinchi bob

Quyosh Qora togʻ choʻqqilariga iyak qoʻyib chiqa boshlaganida Toʻra yetaklab borayotgan eshak karvon poyezd osma yoʻlidan oʻtib, shahar koʻchasiga kirib keldi. Ular bir koʻcha aylanishgach, darvozasining peshtoqiga yirik-yirik qilib «Turkiston rayon zagot-zerno kontorasi» deb beoʻxshov yozib qoʻyilgan pastakkina hovli yoniga kelib toʻxtashdi.

Hali erta boʻlishiga qaramay, darvozasi yoni ridivonli brichka, qoʻqon aravalarga toʻlib ketgan edi. Narigi chekkada ikkitagina bir yarim tonnalik koʻhna mashina turibdi. Kuzovi toʻla gʻalla. Shofyorlari bir chetda maxorka chekib, navbat kutishar edi. Darvoza

oldi olag'ovur, qiy-chuv. Hamma ham olib kelgan g'allasini tezroq topshirib ketish payida. Bag'baqasi osilib tushgan, xo'ppasemiz, mo'g'ul basharasidan yog' hidi anqib turadigan tarozibon darvoza oldiga chiqib, navbat kutib turganlarga bir qaradi-da:

— Eshaklar oldin kirsin! — dedi ovozini balandlatib.

Aravakashlar, shofyorlar norozi ohangda chuvil-lashib ketishdi.

— Nima, eshakning shoxi bormi, oldin kiradi?

— Biz oldin kelganmiz-ku!

— Eshak eshakni taniydi-da!

Tarozibon odamlarni jerkib berdi:

— Jim! Nima, aravalariningning beli toladimi sal kutib tursa! Axir bular jonivor-ku, sakson kilo yukni o'ttiz besh chaqirim joydan ko'tarib kelib, tag'in bir soat kutib tursinmi? Qani, bolalar, haydanglar!

Uning: «Eshaklar oldin kirsin!» degan so'zi, rostini aytganda, To'raning jahlini chiqargan, qovoqtumshug'i tushib ketgan edi. Yo'q, tarozibonning ni-yati to'g'riligini bilgach, biroz chiroyi ochilib, eshaklarni hovliga qistay boshladi.

— Qani, Shurik, Andrey, Mansur, haydalar! —

To'ra tarozibonning aft-angoriga qarab, uni yomon ko'rib yurardi. Odamning sirtiga qarab hukm chiqarib bo'lmas ekan-da. U shunday qilmaganida, kamida bir-ikki soat sarg'ayib kutib turgan bo'lar edilar. Shunisiga ham rahmat!

Eshaklarning ustidan jun qoplarini olib taroziga qo'ya boshladi. Bu To'ra uchun uncha qiyin emas. O'n besh-yigirmata eshakda olib kelingan g'allani bir-varakayiga qo'yiladi taroziga. Bunaqa tarozi rayonda bitta bo'lsa kerag-ov! Hammadan qiyini shunda ediki, g'allani tortib bo'lishgach, kattakon omborga olib kirib, uyulib yotgan qip-qizil bug'doyning eng yuqorisiga olib chiqib to'kish kerak. Uyulgan bug'doy ustiga uzun-uzun taxtalar qo'yilgan, ana shu taxtalar ustidan yetmish kilolik jun qopni orqalab tepaga ko'tarilish juda qiyin, oyoqlaring mayishib ketadi!

Qoplarni To‘raning bitta o‘zi olib chiqishi kerak. Boshqa bolalar hali yosh, eshak ustida zo‘rg‘a o‘tirib kelishgan, ular eshaklarning boshini ushlab turishdan boshqa ishga yaramaydi. Pastroqqa to‘kishga mo‘g‘ul bashara tarozibon ruxsat bermaydi.

Yetmish kilolik yigirmata jun qopni tepaga olib chiqib to‘kish oson gapmi?

To‘ra oxirgi qopni arang tepaga olib chiqib to‘kdi-yu, bug‘doy uyumi ustiga yiqildi. Qorasuvga tushib ketibdi! Qulog‘iga hech narsa kirmas, entikib shiftga qarab yotardi. Bir barzanginamo kishi katta bir ola jun qopni olib chiqib ustiga ag‘darganda u o‘rnidan sakrab turdi-da, qo‘lidagi bo‘sh qopni sudraganicha pastga tushdi. U to‘g‘ri tarozibonning oldiga kelib:

— Qani, amaki, qog‘ozni bering? — dedi.

— Iye, hali shu yerdamisan? — dedi tarozibon hayron bo‘lib. — Men seni, naryadni olishni unutib ketdi bolapaqir, debman. Mana, allaqachon qo‘l qo‘yib qo‘yganman...

To‘ra naryadni olib hovliga chiqqanida, eshaklar ko‘rinmas, hovlini aravalar bosib ketgan, aravakashlarning qiy-chuvi avjida edi. Eshaklarni bolalar darvozaning oldiga olib chiqib kutib turishgan ekan. To‘ra indamay borib o‘zining eshagiga minib, boshqa eshaklarni yetakka olganida, ko‘cha boshidan boshqa bir eshak karvon changitib kirib kela boshladi. Uni ko‘rib To‘raning qayeridir jimirlab ketdi: «Bizning tashabbusimizni eshitib, boshqa qishloqlar ham eshak karvon tuzishibdi-da!»

Ular bir chetga chiqib karvonga yo‘l berishdi. Eshak ustida kelayotganlar ham o‘zlariga o‘xshagan bolalar ekan. Qishloq bolalarida, bir-birlariga salom berishmay, xo‘mrayishib o‘tib ketishdi.

Kechasi bilan o‘ylab kelgani esidan chiqib qolibdi. To‘ra poyezd osma yo‘liga yetay deb qolganlarida, bolalarni chetdagi simyog‘och oldiga olib keldi-da:

— Shu yerda birpas kutib turinglar, men hozir kelaman, — deb eshagini qistab, orqasiga qaytdi. Bolalar hayron bo‘lib qolishdi.

To'ra eshagini yeldirib, bozor tomondagi magazin oldiga bordi-da, eshakdan sakrab tushib, magazinga kirib ketdi. U kirishga kirdi-yu, peshtaxta yonida turgan chiroyli, og'zi to'la tilla tish juvon oldiga kelganida, dovdirab qoldi. Haligi juvon: «Senga nima kerak, hoy, yigitcha?» — deb so'ramaganida balki u shunday turaverarmidi?

— Anu... ziragingiz necha pul turadi? — so'radi u qimtinibgina.

Tilla tishli juvon g'alati bir iljaydi-da:

— O'n besh so'm, — dedi.

To'ra shaharga yog' olib kelib sotganida posira qilib qo'ygan pulini olib, sanab ko'rdi. Xayriyat, yetarkan.

— Bittasini bering...

Sotuvchi ayol bittasini olib, qog'ozga o'rab berdi. To'ra pulini to'ladi-da, magazinga qanday kirgan bo'lsa shunday zudlik bilan chiqib eshagiga mindi. Sotuvchi ayol uning ketidan ma'noli iljayib, «jo'ja-xo'roz» deb qo'ydi...

Mana, To'ralar yo'lda. Quyosh uch terak bo'yi ko'tarilib, tevarak-atrofni qizdira boshlagan mahalda ular shahar bilan Qarqarali o'rtasidagi Qorachiq soyga yetib kelishdi. Ust-boshlari chang, bir-birlarini zo'rg'a tanirdilar. Bolalar har kungi odatlari bo'yicha eshaklardan tushishib, yechinishib, o'zlarini suvga otishdi. Suv bu mahalda biram yoqimli bo'ladiki, bolalarning suvdan chiqqilari kelmasdi. Ular ancha cho'milishdi, eshaklar ham soy bo'yida biroz o't chimdib, o'zlariga kelganday bo'ldi.

Ular yana yo'lga chiqishdi. Qishloqqa yaqinlashib qolishganida G'iyos akani, Frantishekni, Sergeyni uchratishdi. G'iyos akaning egarga osiqlik chuvatidan maza qilib ichishib, xirmonga yo'l olishdi.

To'raning og'zi qulog'ida, ko'ngli nimadandir taskin topgan edi. U eshak ustida kelarkan, negadir o'z-o'zidan iljayar, cho'ntagidagi qog'ozga o'roqlik sirg'ani ushlab-ushlab qo'yardi.

Bolalar xirmonga yetib kelishganida, quyosh tik-kaga kelgan, Soli bobo bilan Afanasenko bobo xirmon atrofida g'imirsilab yurar, qo'ng'izmo'ylov vakil esa xirmonning soya tomoniga o'tirib olib, bosh ko'tar-may nimalarnidir qirt-qirt yozar edi. Ro'parasida qip-qizil bug'doy uyumi tepa bo'lib turibdi. Top-toza! Yonginasida o'rab-chirmab qo'yilgan sochiq, uning yonida xurmacha, ichiga qoshiq solingan zarang... Nariroqda, issiqdan xuddi rezinka koptok pallasiga o'xshab, qovjirab qolgan handalak kosaning po'chog'i. 'Uni ko'rib, To'raning og'zi suv ochib ketdi. «Handa-lak chiqibdi-da!»

To'ra bolalarga ruxsat berdi-da, qoplarni yig'ish-tirib, Soli bobo tomon yurdi.

— Ha, keldinglarmi, shunqorlar! — dedi Soli bobo mehribonlik bilan.

— Keldik.

— Bo'lmasa, anavi soyada birpas mizg'ib ol! Ungacha tushlik ham bo'lib qoladi.

To'ra cho'ntagidagi naryadni qo'ng'izmo'ylov va-kilga olib borib berdi. U indamay oldi-da, To'raning yuziga bir qarab qo'ydi, so'ng ishida davom etaverdi. To'ra xirmonning soya tomoniga o'tdi, fufaykasini yumshoq ang'iz ustiga yozdi. Bolalar boshqoq terib yurgan tomonga qaradi, so'ng cho'ntagidagi sirg'ani tag'in bir ushlab ko'rdi-da, o'zini fufayka ustiga otdi. Qattiq charchagan ekan, darhol pishillab uyquga ketdi.

U tush ko'rdi: tushida dadasi parquvdek yumshoq bulutlar ustida oppoq otga minib, qandaydir ikki shoxlik bahaybat hayvonni quvlab yurganmish... Tagidagi oti chopmashmish, bulut ustida suzib yurgan-mish. To'ra dadasining orqasiga ko'k eshagida uchar-mish, yetolmashmish. Qichqirarmish, tovushi par-quvdek bulutlar orasiga singib ketarmish. Bir kattakon tuyaga o'xshagan bulut ustida. Kamola bularni tomosha qilib turganmish: To'ra unga burilib, eshagi-ga mingashtirib olay desa, u qah-qah urib, bulut orasi-ga singib ketarmish. To'ra tovushining boricha: «Ka-

mol, Kamol!» deb baqirarmish. Kamoladan esa sado chiqmasmish... Dadasi boyagi bahaybat hayvonga yetib, qo'lidagi qilichini siltagan ekan, bir shoxi jarang-jurung qilib uchib tushganmish...

To'ra jarang-jurung tovushidan cho'chib uyg'onib ketdi. Soli bobo odamlarni tushlikka chorlab, tolga osiqlik so'qa qanotini zarb bilan urayotgan ekan. To'ra yonboshladi, ko'zlarini ishqalab atrofga razm soldi. Yuzlariga bug'doy qipiqlar ilashib, terlab ketibdi. Xirmon atrofiga hali odamlar kelmagan, Afanasenko bobo kepkasini yuziga bostirganicha cho'zilib yotar edi. Vakil ham ko'rinmasdi. To'ra o'rnidan turib, maza qilib kerishdi, so'ng yuvingani ariqqa qarab ketdi...

U yuqoriroqdagi qalin tolzor orasiga kirib, ariq labiga cho'qqayib o'tirdi. Suv nihoyatda tiniq, ariqning tagi ko'rinib turar, yam-yashil chalovlar ravon oqayotgan suvda o'n sakkiz yashar qiz sochiday to'zg'ir, o'tlar orasida o'ynab yurgan mayda baliqchalar kishining xayolini tortar edi. U suvga qaragancha, shu ajoyib manzarani biroz tomosha qilib o'tirdi, keyin boyagi ko'rgan tushining ta'birini qildi o'zicha: «Dadam fashistlarning dodini berayotgan ekan, eshak minib yuribman, eshak tushida murod bo'ladi, deguvchi edi oyim... Kamola nega kuldi? Tushda o'ngining aksi bo'ladi deguvchi edilar, yo mendan xafamikan?..»

Shu payt g'ujum tol tomonda kimdir so'zlaganday bo'ldi. «Kim bo'lardi, qulog'imga shunday eshitilgandir-da», deb o'yladi To'ra. Sal o'tmay kimningdir sho'x kulgisi eshitildi. To'ra bu kim bo'ldi ekan, deb quloqlarini ding qilib, tovush chiqqan tomonga qaradi. Haligi eshitilgan ayol kishining kulgisi edi. To'ra hayron bo'lib, asta o'rnidan turdi, beixtiyor o'sha tomonga bir-ikki qadam bosdi, tol tagida ikki odam o'tirib, asta-sekin gaplashar edi:

— Xo'pmi?.. — bu erkak kishining tovushi edi.

— Voy, qiziqsiz-a, mening bolam bor, axir... — derdi ayol tovushi.

— Nima bo‘pti bolangiz bo‘lsa? Sizning bolangiz mening bolam emasmi, jonidan?

Ayol sho‘x kuldi:

— O‘ling siz, o‘roqda yo‘q, boshqda yo‘q, xirmonda hozir ekansiz-da, a?

— O‘roq, boshq mahalida qayrilib ham qaramangiz-da, jonidan.

— Voy anu kishini, o‘zingiz qattiqroq ushlamadingiz-da...

— Men nima qilay, o‘zingiz baliqday lip etib chiqib ketgan bo‘lsangiz?

— Hm, alammi? — dedi ayol erka va nozli tovush bilan.

— Manzura... — dedi erkak.

«Iye, bu Manzura kelinoyi-ku!»

— Bo‘ldi-bo‘ldi, haddingizdan oshmang, — Manzura kelinoyi shunday derdi-yu, lekin gapida qat‘iyat yo‘q, xo‘jako‘rsingagina gapirar, ketidan qiqirlab kular edi.

— Manzura... — erkak kishining tovushi erib ketganday bo‘ldi. Keyin nimadir «cho‘lp» etdi. Manzura kelinoyi yalingan tovushda:

— Voy, bo‘ldi-i... — dedi cho‘zib.

Bundan keyingi gaplar To‘raning qulog‘iga kirmay qoldi. Badanida qoni jo‘sh urib, quloqlari shang‘illab ketdi. Birpas o‘zini yo‘qotib qo‘ydi, so‘ng o‘ziga kelib, alam qilib ketdimi yo o‘zini idora qilolmay qoldimi, zudlik bilan ariq labida turgan yaxlit kesakni olib suvga urdi. Suv shalop etib, loyqalandi. Boyagi joydan «Voy!» degan tovush chiqdi-yu, so‘ng Manzura kelinoyi qizarganicha To‘raning yonginasidan teskari qarab o‘tib ketdi.

Birozdan so‘ng, qaysi ko‘z bilan ko‘rsinki, o‘sha qo‘ng‘izmo‘ylov vakil chiqib keldi. To‘raning tepasiga kelib, biroz indamay turdi. To‘ra o‘zini hech narsani ko‘rmagan, bilmaganga olib, engashib yuzlarini yuva boshladi, qo‘ng‘izmo‘ylov sirli qilib tomog‘ini bir

qirdi-da, xirmon tomonga qarab ketdi. «Nahotki? Nahotki, Manzura kelinoyim... — deb o‘yladi To‘ra. — Bundan chiqdiki, kechagi qo‘ng‘izmo‘ylovning turtib o‘tgani tasodif emas ekan-da, ataylab qilibdi-da! Voy, pismi qo‘ng‘izmo‘ylov-ey...»

To‘raning boshi og‘irlashib ketganday bo‘ldi. Qaytadan yuvindi. So‘ng har kuni ovqat yeydigan joyiga kelib cho‘kdi. Odamlarning hammasi tushlikka chiqibdi. Har kim o‘z tengi bilan to‘p-to‘p bo‘lib o‘tiribdi. Gurung, kulgi avjida. To‘ra bunday qarasa, qo‘ng‘izmo‘ylov har kungi odati bo‘yicha bir chekkada, go‘yo hech narsa bo‘lmaganday ovqat yeb o‘tiribdi. Bu yoqqa qaramaydi ham. Har kuni boshqalarga so‘z bermaydigan Manzura kelinoyi jim. To‘ra tomonga yer ostidan qarab-qarab qo‘yadi. Boyagi sirni aytib qo‘yishidan cho‘chiydi shekilli. Xotirjam bo‘ling, kelinoyi! To‘ra hech qachon gap tashigan emas. Bundan keyin ham tashimaydi. Lekin sizdan To‘raning ko‘ngli qolgani haqiqat!

Bugun negadir Kristina ko‘rinmas edi. Ha, buvisining ahvoli og‘irlashib qolib, ishga chiqmagan edi. To‘ra qozon boshidan mis tovoqda suyuq osh olib kelib chordana qurib o‘tirdi. U hali o‘ziga kelolmagan, boshi zirqirab og‘rir, «nahotki?!» degan savol miyasida charx urar, ayni paytda, Kamolaning ilgari-gi suhbatlarini qo‘msar edi. Ha, darvoqe, Kamola qani? U atrofga qaradi. Huv ana, maktab bolalari bilan o‘tirgan ekan. Qiziq, To‘ra unga qarasa, u ham To‘raga qarab turgan ekan, darrov nigohini yashirdi. To‘ra boyagi og‘ir o‘ylardan ariganday bo‘ldi. Bugun bozordan unga atab olib kelgan sirg‘asi esiga tushib, ko‘ngli yorishdi. Endi u o‘sha sirg‘ani qay yo‘sin berishni o‘ylay boshladi...

Xayolga berilgan To‘ra odamlar ovqatlarini ichib bo‘lishganini ham, choydan keyin ishga otlanishganini ham sezmay qoldi. U ham asta o‘rnidan turib, ariqda tovog‘ini chaydi-da, unga yarim qilib bakdan choy quyib, puf-puflab icha boshladi.

To'ra Afanasenko, Soli bobo, Manzura kelinoyilar bilan qoplarga bug'doy sola boshlaganida kun peshin mahali bo'lib, ko'lankalar ancha cho'zilib qolgan, saraton issig'i esa avjida edi. Ular uchta brichka aravaga bug'doy yuklashdi. Endi yigirmata jun qopga bug'doy solib, og'zini tikish kerak. Kun bo'lsa kech bo'lib qoldi. Tunga qolinsa, bu yerda na lampa, na fonus bor. Har kuni qop tikishga qarashib turgan Kristinaning o'rni bilindi. Manzura kelinoyi bo'lsa, kun botmasdanoq yo'lga tushadi: emizikli bolasi bor.

Xirmonga Boyg'ozini keldi. U kulrang qashqasini g'aramga qo'yib, qichqirdi:

— Hormanglar-ov!

— Ha, bor bo'l. Kel, Boyg'ozini, — dedi Soli oqsoqol juvoldizga chuvda o'tkazayotib. — Kelganing yaxshi bo'ldi-da. Keksa kelsa oshga, yosh kelsa ishga, deganlar. Qani, qarashib yubor.

— Ko'teris deseng ko'teriseyin, — dedi Boyg'ozini cho'loq iljayib. — Biroq minau inejibing qo'limdan kelmeydi. Anau, juvoldizingdi qo'lma shanshib olamimba, deymen.

— Unda ikkalasi ham qo'lingdan kelmas ekan, — deb gavdasini silkitib kuldi Soli oqsoqol.

— Nege?

— Senga yuk ko'tartirib baloga qolaymi? — dedi Soli oqsoqol hamon juvoldizga chuvda o'tkazishga harakat qilib. — Cho'loq odamga yuk ko'tartirib bo'larmidi? Tag'in bir kor-hol bo'lib... undan ham ko'ra mana buni o'tkazib ber.

Boyg'ozini Soli oqsoqolning qo'lidan juvoldiz bilan chuvdani olib, bir unnaganidayoq o'tkazib berdi.

— Ko'zing o'tkir-da, bola, — dedi Soli oqsoqol juvoldizni jun qopning og'ziga sanchib. — Ha, yigirma besh yoshim, qaydasan! Biz ham senlardek kuni-mizda...

Shu lahzada To'rani Manzura kelinoyi chaqirdi. To'ra indamay uning oldiga bordi:

— Qaynim, mana shu qopni ko'tarishib yubor.

To'ra uning oppoq bilagidan shappa ushlab, qop ko'tarishdi. Unga qopning og'irligi uncha sezilmadi-yu, lekin ushlagan qo'ling yumshoqligi, to'laligi, tomiridagi qonning gup-gup urishi baralla sezildi. Manzura kelinoyining qo'lidagi tomir urishi To'raning tomirlariga ham o'tdi... U asta kulib To'raga qarab qo'ydi. Go'yo u, «qaynijonim, boyagi sir o'rtamizda qolsin!» deyayotganday, o'shanga xushomad qilayotganday edi. To'ra bu bilakni ushlab, o'zida qandaydir kishini mast qiluvchi kayfiyat, shirin orzu uyg'otish uchun u bilan kun bo'yi qop ko'tarishga rozi edi.

To'ra ish bilan bo'lib, atrofga razm solmabdi. Kech kirib qolgani, shaharga jo'natiladigan qoplarni tikib ulgura olmaydigan bo'lgani uchun Soli oqsoqol Boyg'ozini yuborib, Kamolani xirmonga oldiribdi. To'ra es-hushini yig'ib, yoniga qarasa, Kamola yonginasida qo'li-qo'lga tegmay chuvda bilan qop tikiyapti; qovoqlari osilib ketgan, bular tomonga qarashni istamasdi ham. Unga To'raning Manzura kelinoyi bilan qop ko'tarishayotgani, barmoqlarini botirib, uning bilagini ushlashi yoqmagan edi.

Ikkinchi aravaga g'alla yuklanib bo'lgach, Manzura kelinoyining ketadigan mahali bo'lib, taraddudga tushib qoldi. Kamola ham u bilan ketmoqchi edi, Soli oqsoqol iltimos qildi:

— Jon qizim, oppoq qizim, sal keyin ketarsan. Mana bu qoplarni ham tikishib yubor.

Kamola noiloj qoldi.

Katta arava yo'lni changitib, G'iyos aka podani haydab o'tdi. Kun uyasiga yonboshladi. Manzura kelinoyi yo'lga tushdi. Maktab bolalari ham tergan oxirgi xalta boshloqlarini ko'tarishib, turnaqator bo'lib yo'lga tushishdi. Kamolaning qo'li qo'lga tegmaydi, tezroq bo'lib, tezroq ketsam, deydi. Kech kirgan sayin esa To'raning hayajoni ortib borardi: «Sirg'ani qanday bersam ekan?!»

To'rg'aylar quyosh botganidan darak berib chirillay boshlashdi. Atrof dim, kun botishi bilan sekin-asta

hovur ko'tarilib, kuni bilan saraton yallig'ida tandird-ek qizib turgan borliq yengil tin olganday bo'ldi, firuza ufq biroz sarg'imtir tusga kirib turdi-da, so'ng asta-sekin qoraya boshladi. Kamola hayajonda edi: «Qachon ketaman-u uyga qachon yetib boraman». Ha, uning hayajonlanganida jon bor. Xirmon bilan qishloq orasi qariyb uch-to'rt chaqirimcha kelar, shuni ham qancha aylanma yo'llardan, soylardan, o't-o'lanlar orasidan bosib o'tilar edi. Qiz bola tugul, ba'zi er yetgan bola ham kech kirganda bu yerlardan o'tishga hayiqar edi.

Atrofga tun qora chodirini yozganda Kamola qoplarni tikib bo'ldi. Bo'ldi-yu, «endi qanday ketaman?» deganday, Soli oqsoqolga termildi.

— Hoy, To'ra, beri kel!— dedi Soli oqsoqol To'raga.

To'ra uning oldiga keldi.

— Gap bunday: sen anu kulrang qashqa bilan g'ir etib Kamolani qishloqqa tashlab kel.

— Mayli... — u shunday dedi-yu, sirg'ani hadya etishga vaqt yaqinlashib kelayotganidan qattiq hayajonga tushdi.

To'ra kulrang qashqani yetaklab kelayotganida, qo'ng'izmo'ylov vakilning yonida nimalarnidir yozib, hisob-kitob qilib o'tirgan Boyg'ozni qichqirdi:

— Ay, otti qayda olip baratirsin?

To'ra xirmon tomonga ishora qilib, nimadir dedi. Boyg'ozni tushunmadi chog'i, o'rnidan turib, oqsoqlanganicha To'raning oldiga keldi.

— Soli bobom anu Kamolni qishloqqa tashlab kelishimni buyurdilar, — dedi To'ra.

Boyg'ozni bir chekkada iymanibgina turgan Kamolaga qaradi. So'ng og'zining tanobi qochib, To'raga qarab, chap ko'zini qisdi:

— Narmalna!

To'ra uning gapiga ahamiyat bermadi, indamay borib fufaykasini oldi-da, Kamolaga ishora qildi. Nariroqqa borib, fufaykani egarning ketiga buklab soldi, keyin orqasiga Kamolani mindirib, yo'rtib ketdi.

Tevarak-atrofga qorong'ilik cho'kkan, chirildoqlarning, ba'zi tungi qushlarning sayrashlarini hisobga olmaganida, hammayoq jimjit. To'ra kulrang qashqaning jilovini o'z holiga tashlab qo'ygan, yurak yutib bir nima degisi bor-u, lekin aytmoqchi bo'lgan gapi tiliga kelmas, Kamola ham indamas edi. Bugun unga atab sirg'a olganini aytmikan? Qanday qilib aytadi? Yo indamay berib qo'ya qolsinmi? To'raning qo'li beixtiyor cho'ntagiga bordi. Iye, sirg'a fufaykada-ku? Fufayka esa Kamolaning tagida. O'b-bo'!

Shu xayolda kelarkan, kulrang qashqa qandaydir suvsiz, chekkalari o't bosib ketgan chuqur ariqqa tushdi, o'sha ariqdan tepalikka chiqayotganida Kamola sirg'alib tushib qolishdan cho'chib, To'raning belidan mahkam quchoqlab oldi. To'ra boya tushda ariq bo'yidagi g'ujum tol orasida qanday ahvolga tushgan bo'lsa, hozir ham shunday ahvolga tushib, o'zini idora qilolmay qoldi. U Kamolaning qo'llarini shappa ushladi. Ikkalasining qo'li ham dir-dir titrar, tomirlaridagi qon gup-gup urar edi. Kamola qo'lini asta tortdi, chiqarolmadi. Ikkalasida ham un yo'q, go'yo buni ot ham sezganday bir tekisda odimlaydi. Bir mahal Kamola qaltirab-titrab tilga kirdi:

— Qo'limni qo'yib yuboring...

— Kamol, — dedi To'ra uning qo'llarini qo'yib yubormay asta: — Bizlarni yaqinda askarlikka olisharkan...

Kamola go'yo bir nimadan cho'chiganday, zudlik bilan qo'llarini tortib oldi-yu, bir lahza jim qoldi, so'ng To'raning ter hidi anqib turgan yelkasiga boshini qo'ydi. To'raning a'zoyi badani jimirlashib ketdi, keyin... keyin ko'ylagi nam bo'lganini his qildi. Kamolaning ko'z yoshlaridan nam bo'lgan edi uning ko'ylagi. To'ra darhol orqasiga o'girilib, uni yupata boshladi:

— Kamol, o'ynab aytdim... Hazillashdim...

Baribir foydasiz edi. Kamola o'ksib-o'ksib yig'lar, o'zini to'xtatolmas edi.

Ular shu asnoda o'smirlikning sehrli sarhadidan

balogʻat ostonasiga qadam qoʻyganlarini, anchadan beri oʻzlarini tahlika va tashvishga solib yurgan mujmal tuygʻulari oydinlashib, totli hisga, shirin orzuga aylanganini sezmay qolishgan edi. Kulrang qashqa esa ularga xalaqit berib qoʻyishdan choʻchiganday, bir-bir odimlab kelardi. Toʻra yarim oʻgirilib, Kamolani beixtiyor bagʻriga oldi. Kamola qarshilik qilmadi, u hozir qarshilik qilishdan ojiz, borliqni unutgan... sharob ichmay mast edi...

«Voajabo! Bu qanday tuygʻu boʻldiki, ixtiyorim qoʻlimda emas, butun borligʻim bir totli his ogʻushida... Shu qimmatbaho, hech narsaga almashib boʻlmaydigan narsani tashlab shaharga, oʻqishga — bobomning yoniga borarkanmanmi? Yoʻq, hech qachon! Kamolasiz hech qayoqqa bormayman... uni ham olib ketaman! Kamolam, men seni...»

Oʻz holiga tashlab qoʻyilgan kulrang qashqa qishloq yaqiniga kelganda, «ogoh boʻlinglar!» deganday qattiq kishnadi. Koʻp oʻtmay itlarning vovillagani, bolalarning qiyqiriqlari eshitila boshladi. Qayerdandir Sergey bilan Frantishekning baravariga qichqirigʻi eshitalardi:

— Asaloʻ-oʻl!

— Osholol!..

Kamola sergaklanib, Toʻraning bagʻridan arang chiqdi-yu, sekin ot ustidan sirgʻalib yerga tushdi, tushdi-yu, orqa-oldiga qaramay, chopqillab ketdi. Toʻra uning orqasidan qarab qolarkan, bir narsa esiga tushib, baqirib yuborayozdi: sirgʻani berish yodidan koʻtarilibdi! U, «eh, xomkalla!» deb oʻzini koyidi, alamiga chidayolmay kulrang qashqaning boshini orqaga burib, niqtadi. Ot tuyogʻining qattiq dupuri tun osudaligini buzdi...

Toʻra Kamolaga atab shahardan olib kelgan sovgʻasini topshira olmaganidan oʻkinib, qiz uning oʻziga har qanday sovgʻadan ham bebaho, yorqin, pokiza tuygʻu hadya qilib ketganini sezmay qolgan edi...

Toshkent, 1972—1973-y.

QUSH QANOTI BILAN

Avvali

«Agar sen, yurgan yo‘limdan adashmay, bundan keyingi hayotim pokiza o‘tsin, desang, haftada yo esa har oyda, hech bo‘lmaganda yilda bir marta orqangga nazar tashlagin-da, ana shu davrda umringni qanday o‘tkazganing haqida o‘zingga o‘zing hisob ber!» — debdi bir donishmand.

Men donishmandning mana shu hikmatli so‘zlari-ni tez-tez eslab turaman. Hatto unga amal qilishga tirishaman. Shuning uchun bo‘lsa kerak, har yili, juda kechiksam, ikki yilda bir marta tug‘ilib-o‘sgan qishlog‘imga borib, orqamga, bosib o‘tgan yo‘limga bir nazar tashlayman.

Meni bu yerga boshlab keladigan narsa faqat bu emas. Jonajon qishlog‘imning dardga davo sof havosi, cho‘milganingda tanangni yayratadigan muzdek zilol suvlari, atrofi qamishzor ko‘llari, bepoyon cho‘llari, o‘rdaklari, g‘ozlari...

Hammasidan ham meni Qarqaraliga qarab tortadi-gan narsa — bu yerning ajoyib, dilkash kishilari... Ular bilan gaplashsang ko‘ngling ochiladi, tiling biyron bo‘lib ketadi, chehrangdan kulgi arimaydi.

Men dilkash hamqishloqlarim bilan miriqib-miriqib gaplashishni yaxshi ko‘raman. Yuzlariga husnbuzar toshib, endigina mo‘ylovi sabza urgan bo‘z yigitchalarning do‘rillab kulishlari yaxshi. Hali manikyur, baland poshnali tufli, pardoz-andoz nima-ligini bilmaydigan tabiatan go‘zal, sodda, lobar qizlarning sehrli boqishlari yaxshi. Ularning shaharlik mehmonlarni ko‘rganda ibo bilan iymajib qarashlari yaxshi. Ammo quyushqondan chiqish mumkin emas. Bu gal kelingiz Mashhura bilan kelganmiz...

Ana, qayoqdandir endigina tandirdan uzilayotgan non hidi dimoqqa urdi.

Siz ko'tarma tandir oldida yuzlari olov yallig'ida qizarib-bo'rtib non yopayotgan yangangizning oldiga borib, g'ashiga tekkanmisiz? Yoki, tandirdan endigina uzilgan, hidi kishini mast qiluvchi so'lqildoq jaydari bug'doy nonni sopol kosadagi muzdek suvga botirib yeganmisiz?

Men bu gal mehnat ta'tilimni ertaroq olib, qishlog'imizga xotinim Mashhura, o'g'lim Erkin bilan birga keldim. Bahorda ov qilishning o'zgacha gashti bo'ladi. Daryo toshib qirg'oqlarni suv bosadi. O'rdak, g'oz deganingiz suv betiga sig'may ketadi. Undan tashqari, bahor... Bu faslda jonivorlar uyg'onadi, dalaga qo'sh chiqadi, qo'y-echkilar bolalaydi, lolalar ochiladi...

Qishloqqa kelganimizga bir soatcha bo'ldi. Har galgidek to'g'ri Po'lat amakimnikiga kelib tushdik. Do'stim A'zamnigiga tushishimiz ham mumkin ediyu, biroq Po'lat amakim: «Avliyo hatlagan o'ngmaydi», deb xafa bo'ladi. Bo'lmasa, A'zam kim — Po'lat amakimning to'ng'ich o'g'li. Faqat uyi bo'lak, narigi hovlida yashaydi. Kelib tushishimiz bilan Manzura yangamning issiq choyini ichib bo'lib, hovliga chiqdim. «Mullavachchaning odati, qishloqqa kelsa bas, qayoqdagi buzilgan, eski-tuski narsalarning orasida yuradi», — deb hazillashadi Manzura yangam.

Ha, aytgandek, turkistonliklar odatiga ko'ra yangalar qaynisini va qaynsinglisini, qaynog'a, qaynegachisini, umuman, qayin yurtining hamma yaqin kishilarini, hurmat qilib bo'lsa kerak, otini atab chaqirishmaydi. Qaynisi o'qimishli bo'lsa — Mullavachcha, oilaning kenjasi bo'lsa — Kenjatoy, qaynsingillarini esa Suluvqiz, Shakarqiz, Bodomqiz... deb chaqirishadi...

Amakim haliyam o'qituvchilik qiladi, haliyam adabiyotdan dars beradi. U bir mahallar bizlarga ham adabiyotdan dars bergan. Kelganim sayin menga ta'na qilgani-qilgan:

«Sen qanaqa jurnalistsan o'zing? Bu, adabiyot darsliklarining rasvosi chiqib ketyapti. Tili judayam g'aliz. Hammasi rasmiy gaplar. O'quvchilarning tili

kelmaydi axir bunday gaplarga! Buning ustiga, nahotki, Navoiyning Lutfiydan, Durbekning Sakkokiydan, Muqimiyning Furqatdan farqi bo'lmasa! Hammasiga ham bir xil gap, bir xil andoza: falon yili falon joyda tug'ilgan, falon yili falon joyda o'lgan, bunday she'r-lar yozgan, unday ishlar qilgan... ular shoir! Bu qanday gap axir? Akademiklar o'ylaydimi yo'qmi buni? Ayniqsa, o'n yettinchi, yigirmanchi asrlar adiblari juda qorishib ketdi. Qiziq, kim qanaqa yozganidan qat'i nazar, dunyodan o'tib ketgan bo'lsa klassik deb atashadi. Ha, jurnalist bo'lsang, mana shu gaplarni yoz!».

Men amakimning adabiyot haqidagi har qanday savoliga javob beramanu, biroq mana bunday gaplariga biror narsa deyolmayman. Chunki bu gaplarda sal bo'lsa ham haqiqat bor. Bu gal ham amakimning o'shanaqa gaplarni boshlab qolishidan cho'chib, tezgina hovliga chiqdim.

Eski odatimga ko'ra, har kesagi, har g'ishti tanish hovlida timirskilanib, o'z xayolimga, hislarimga g'arq bo'lib yuribman; har burchakka bir boqib, undan yoshligimni, sho'xligimni qidiraman. Huv anavi burchakda tartib bilan taxlab qo'yilgan tappilarni ko'rib, oftobda kuyib, ko'chada ishtonchang tuproq changitib yurganlarim, zanji bolasidek qop-qora, irkit bo'lib olib, oyim bilan birga tappi tepganlarim ko'z o'ngimdan bir-bir o'ta boshladi... Ana, tomorqadagi tanish bo'g'otlar, dadamlarning «qo'y» deganiga ham qaramay, do'stim A'zam bilan shu bo'g'otlardan polapon qidirardik...

Bir kuni qiziq bo'luvdi. U paytlarda qishloqdagi uylar past-past bo'lardi. Hozir ham u uylar joy-joyida turgan bo'lsa-da, ammo usti ochilib, ancha baland qilib boshqatdan yopilgan. A'zam ikkalamiz polapon qidirib mana shu o'yning bo'g'otidagi uyaga qo'l tiqmoqchi bo'ldik. U yoqni qidirdik, bu yoqni qidirdik, hech narvon topolmadik. Qarasak, shunday devorning tagida bir eshak chivinlab turgan ekan. A'zam eshakni ushlab turdi, men uning ustiga chiqib, uyaga qo'l tiqidim. Qo'lim muzdek yumshoq bir narsaga tegib

ketdi. Tavakkal qilib, ushlab tortdim. Buni ko‘rib eshakning boshini ushlaganCHA menga qarab tirjayib turgan A‘zamning ko‘zlari olayib ketdi, tili gapga kelmay qoldi. Eshak birdan yurib ketib, men yerga yiqilib tushdim. Qo‘limga ushlagan narsam shalp etib nariroqqa borib tushdi. Ilon! Devor tagidagi kovakka shuv etib kirib ketdi...

Eh, bolalik! Endi bo‘lsa hech narsa ko‘rmagandekmiz.

Dunyoga kelib A‘zam ikkalamizning ko‘rgan-bilganlarimiz ham u darajada ko‘p emas: qishloqdagi o‘n yillik maktabni qirq sakkizinchi yili birga bitirdik. So‘ng Toshkentga birga o‘qishga bordik. A‘zam Qishloq xo‘jalik institutining agronomlik, men esam O‘rta Osiyo Davlat Universiteti filologiya fakultetining jurnalistika bo‘limiga o‘qishga kirdim. O‘qishni ellik uchinchi yili tamomladik. U o‘z qishlog‘iga ketib, avval agronom bo‘lib ishlay boshladi. Keyin, mana uch yildirki, rais bo‘lib ishlayapti. Men bo‘lsam hamon jurnalistman. Qarang, birpasda katta kishilar bo‘lib qolibmiz.

— Hoy Mullavachcha, bu yoqqa keling, — dedi Manzura kelinoyim. Orqamga qaragam, o‘choq boshida Po‘lat amakim bilan nimaningdir maslahatini qilib turishgan ekan. Uarning oldiga bordim.

— Akangizdan juda kuydim, Mullavachcha, — deb amakimdan shikoyat qila boshladi kelinoyim. — Bugun sizga osh qilib beray desam, shahardan kelganlarga shilpildoq tansiq, deb jon-holimga qo‘ymayapti. Qaysi birini qilay, o‘zingiz ayta qoling?

— Albatta shilpildoq yaxshi-da, achchiqqina, — dedi Po‘lat amakim gapga aralashib.

— Baraka topkur, birpas jim turing, — dedi u amakimga qarab. Keyin mendan so‘radi: — Qani aytting, nima qilay, Mullavachcha?

— Shuni talashyapsizlarmi? — dedim kulib. — Agar mening aytganim bo‘lsa, hozir yorma go‘ja, ertalab halim go‘ja bo‘la qolsin.

Amakim bilan kelinoyim hayron bo‘lib qolishdi.

— Sal isitmang yo‘qmi? — dedi amakim.

— Hazil qilyaptilar. Voy, Mullavachchasi tushmagur-ey! Hech hazilingizni qo‘ymadingiz-qo‘ymadingiz-da, — dedi kelinoyim kulib.

— Hazil qilayotganim yo‘q, — dedim jiddiy. — Axir yorma go‘ja, halim go‘ja ichmaganimizga qancha yil bo‘ldi! Mayli, qilib bermasanglar qilib bermayoq qo‘ya qolinglar. O‘zim topib ichaman, — dedim xafa bo‘lgandek bo‘lib.

• — Qayoqdan?

— Hozir podachi keladi, oshi haloldan so‘rab ichaman.

Kelinoyim bilan amakim qotib-qotib kulishdi.

— He, u zamonlar o‘tib ketgan. Ke, qo‘y, yorma go‘jaga balo bormi? — dedi amakim. Uning sal ranjigani ko‘rinib turardi.— Nima, bizlarni masxara qil-yapsanmi? Kelin bola eshitmasin bu gaplarni, uyat bo‘ladi!

— Ha, do‘xtir kelin eshitmasin... Voy qaynijonim-ey! Kelsangiz nuqul urush yillaridagi hangomalarni boshlab kelasiz-da, Akmal akangiz kelgan yillar esingizdami? Yorma go‘ja urush yillari chiqmaganmidi!

«Akmal aka kelgan yillar!..»

Shu jumlani eshitdimu qalbinga bir nima sanchilgandek bo‘ldi. Xayolim allaqayoqlarga olib uchdi.

— Mayli, amakimning aytgani bo‘la qolsin, — dedim.

Ruhsiz javobimdan ular meni xafa bo‘ldi, deb o‘ylashibdi shekilli, kechqurunga qazi-qarta solib, yaxshilab sergo‘sh t xamir ovqat qilishibdi.

Kechqurun ovqat yeb o‘tirib ham, choy ichib o‘tirib ham «Akmal aka kelgan yillar...» xayolimni chulg‘ab, tinchlik bermay qo‘ydi.

Xayolimni chalg‘itmoqchi bo‘lib, amakimdan so‘radim:

— Bu, A‘zamga nima bo‘ldi, haligacha daragi yo‘q?

— Ertalab rayonga tushib ketgan, — dedi amakim. — Konferensiya bo‘larmishmi, shunga o‘xshash bir yig‘in bor ko‘rinadi.

— Eshmat akamlar-chi, u nega kirmaydi?

— U ham A'zam bilan birga-da. Bo'lmasa shu choqqacha oldingga kirmay qolarmidi? Kechasi kelisha kerak, ertalab albatta kirishadi.

Eshikdan Mashhura bir talay bola bilan kirib keldi. U o'zini to'xtatolmay kulardi.

— Erkinigingizning gapini eshitdingizmi, Sarvar aka... — dedi u. — Voy, ha-ha...

— Ha, nima dedi?

— Echkilarni ko'rsatib: «Bu multfilm-a, mama», deydi... Ha-ha...

Men ham kulib yubordim.

Po'lat amakim esa kulmadi.

— Nima desin bo'lmasa, — dedi u salmoqlanib. — Ko'rganini aytadi-da... Tashlab ketinglar bolani, sal u yoq-bu yoqni ko'rib o'ssin. Mama, papamish-a?!

Shu bilan gapimiz tugab qolgandek bo'ldi.

Sal o'tmay yana beixtiyor Akmal aka haqida o'ylay boshladim. Manzura kelinoyimning hazilomuz gaplari ham, ikki yillab kelmaganim uchun amakimning qilgan uchiriqlari ham, jiyanlarimning yelkamga osilishlari-yu, kundalik daftarlarini ko'rsatib maqtanishlari ham tatimay qoldi.

Ertalab turib muzdek ariq suvida yuvindim. Ertalabki musaffo havo qishloqning tanish shov-shuvi, podachinig chorlovchi qichqirig'i ilk bahorning giyohlarni uyg'otuvchi yengil nafasi bilan muattar hidi hammayoqni tutib ketgan edi. Qishloq meni o'zining mehribon og'ushiga oldi, men har galgidek yana uning maftuni bo'lib qoldim. Mashhura bilan Erkin esa hamon shirin uyquda yotishardi.

— Mansurjon, — deb qichqirdi amakim bir mahal.

Mansurjon amakimning kenja o'g'li. O'n to'rt-o'n besh yoshlarda.

— Labbay, dada!

— Targ'ilingni podaga qo'shib kel!

— Olani-chi?

— Uni qo'y, tug'ay deb turibdi jonivor.

Men ertlabki manzarani ko‘rish uchun Mansur bilan targ‘il sigirni haydashib ketayotganimda, amakim menga qarab kuldi:

— Bolaliging tutib ketdi, shekilli?

— Bir ko‘rib kelay, — dedim.

Menga Lolaxon ham ergashdi. U A‘zamning qizi, yetti-sakkiz yoshlarda, jajjigina. Bu yil birinchi sinfda o‘qiydi. Shunday qilib, biz bitta sigirni uchta kishi bo‘lib haydab ko‘chaga chiqdik.

Bahor...

Mayin shabada g‘ir-g‘ir esadi, sochlarimni yulqilaydi. Shaharda sal yalang yursang bas, shamollab qolasan, degan aqida bor. Men buni tamoman unutdim. Galstugimni bo‘shatib, ko‘krak tugmalarimni yechib, to‘yib-to‘yib nafas ola boshladim. Negadir qichqirgim, ko‘kragimni shamolga tutib huv anavi tepaliklar osha chogim kelib ketdi...

Tepa ustida tayog‘iga suyanib, podachi turibdi. Bolalar, xotin-xalaj sigirlarini o‘sha yoqqa qarab haydab ketishyapti. Yerga go‘yo guldor gilam to‘shab qo‘yilgan deysiz. Ko‘m-ko‘k maysa shudring qo‘ngan mayin barglari bilan oyoqlaringni yalaydi. Chuchmolar gullagan, uzoq-uzoqlardagi to‘p-to‘p qizil lolalar nazaringni tortadi. Hali quyosh chiqmagan, ufqqa tikilsangiz g‘alati ajoyibotlarni ko‘rasiz. Osmon etagida kumush hovur o‘ynaydi. Uzoqdagi bog‘lar ham, tog‘lar ham, uylar ham ana shu kumush hovur bilan chulg‘anib, tovlanib turgandek. Huv anavi tegirmon arig‘i bo‘yidagi qator tollar uzun poyezdga o‘xshab ko‘rinadi — bir tekis.

Ana bir gala o‘rdak «fru-fru» qilib tepamizdan daryo tomonga uchib o‘tib ketdi. Mening ov haqidagi shirin-shirin orzu-xayollarim ham go‘yo shular ketidan ketdi...

Men tabiatga maftun bo‘lib, o‘zimni unutayozgan ekanman. Qarasam, sigirni podaga qo‘shib qaytib kelayotibmiz. Ikki yonimda ikki ukam — Mansurjon bilan Lolaxon.

Soy bo'yidagi eski hammom oldiga kelganimda yana esimga Akmal aka tushib ketdi. To'xtadim. Ukalarim menga qarashdi.

— Mansurjon, Lolaxon, bir lola terib kelmaysizlarmi? — dedim.

— Teramiz, — deyishdi ular.

— Bo'пти, men mana bu soy bo'yidan teraman. Sizlar huv anavi tepalikdan, xo'pmi? O'ziyam zap ochilibdi-da! Chopinglar...

Ukalarim tepalikka qarab chopib ketishdi. Men soy bo'yida biroz qaqqayib turib, hammom tomon asta yura boshladim. Xayolim yaqin o'tgan yillarni kezib ketdi...

Birinchi bob

Bahor.

Xuddi urush yillarining o'zidek sovuq, izg'irinli, rutubatli bahor. Yo'g'on cho'zilib, ingichka uzilay deb turgan mahal. Hammaning qulog'i Informbyuroda...

Qishloqda tanqislik va yupunlik. Odamlarning ruhida, dilida, tilida urush ko'lankasi. Qishloqning ko'rinishi qandaydir ayanchli, horg'in. Shunday bo'lsa ham odamlar dalaga chiqishadi, ishlashadi, vatanimizning fashistlar ustidan ertami-indinmi yaqinlashib qolgan g'alabasini intizorlik bilan kutishadi.

Mana, bir hafta bo'ldiki, osmonda quyuq qora bulut, yomg'ir to'xtovsiz sharillab quyib turibdi. Bahor havosi qiziq: bir qarasang ochilib ketadi, bir qarasang jala quyadi. Ertalab bulutlar orasidan quyosh mo'ralaganda hamma quvongan edi. Peshindan so'ng bir soatlar chamasi muttasil sharillatib yomg'ir yog'ib o'tdi-yu, bulutlar yurishib qoldi.

Yomg'ir yog'sa, Qarqaralining yeridek rasvo yer yo'q. Hammayoq chalp-chulp loy bo'lib ketadi.

Bizlar maktabdan ozod bo'lib chiqqanimizda, katta yo'ldan Eshmat akaning ho'kiz aravasi arang kelardi. G'ildiraklariga botmon-botmon loy yopishib qolgan, bechora ho'kizlar bo'sh aravaning o'zini

zo'rg'a tortib kelishar, jiqqa terga botganidanmi yo yomg'irda qolganidanmi, yunglari orasidan yengilgina bug' ko'tarilardi. Biz bolalarning dardimiz — aravaga minib olish, juda bo'lmasa osilish, boshqasi bilan ishimiz yo'q. Loygarchilikni pisannd ham qilmaymiz. A'zam ikkalamiz yo'ldagi ko'lmak suvlarni chalpchulp kechib, yetib kelib, endi aravaga osilmoqchi bo'luvdik, Eshmat aka: «Yo'qolinglar ko'zimdan!» — deb baqirib, uzun qamchisini bizlarga qarab zarb bilan siltadi. Qamchining tugilgan uchi g'iz etib tepamizdan o'tib ketdi. Qiziq, bunday qilmasdi-ku u? Bugun negadir jahli chiqqan, qovog'idan qor yog'ib kelardi.

Eshmat aka askarlikdan yaqinda bir oyoq bo'lib, qo'ltiqtayoqda keldi. U avval ham aravakash edi. Kelgandan keyin ham aravakash bo'lib oldi. Aravaga ham qo'ltiqtayoqda chiqadi. U kechani kecha, kunduzni kunduz demay ishlaydigan, xushfe'l, oq ko'ngil odam edi. Mana bir oy bo'ladiki, askarlikdan kiyib kelgan shinelini ustidan yechgan emasdi. Bugun bo'lsa, negadir, yomg'ir yoqqaniga qaramay, shinelini yechib, aravadagi xashak ustiga tashlab qo'yibdi, o'zi fufaykada kelyapti. Hoynahoy, bu yerda bir sir bo'lsa kerak, deb o'yladim. Qo'rqa-pisa aravaning yoniga o'tdik. Har kuni ko'rsa hazillashmay o'tmaydigan Eshmat akamizdan bugun hech qanday sas-sado chiqmasdi, faqat ahyon-ahyonda shineliga qarab qo'yardi. Ho'kizlarini ham har galgidek: «Chuh, harom qotgur!» deb qistamasdi. Nima gap o'zi?

Bir mahal xashak ustidagi shinel qimirlab ketdi! Hayron qoldik. So'raylik desak, Eshmat akaning avzoyi buzuq, qo'rqamiz. Ikkalamizning xayolimizda faqat bitta narsa: «Bu nima ekan, a?!» Men hayron bo'lib A'zamga qarayman, A'zam ham hayron bo'lib menga qraydi. Biz arava bilan yonma-yon kelardik. Bolalar esa orqalariga osib olgan jildlarini silkitib, chalpchulp ko'lmak suv, loy kechib, arava orqasidan ergashardi.

Eshmat aka odatda shahardan kelganda aravasi bilan to'g'ri kolxoz saroyiga burilardi. Bu gal unday

qilmadi, negadir, to'g'ri kolxoz idorasiga qarab burdi aravasini. Arava to'g'ri idora oldiga borib to'xtadi. Eshmat aka tayog'ini qo'ltig'iga qistirib, aravadan asta sakrab tushdi-da, arava ustida yopig'lik turgan shinelga bir qarab qo'yib, oqsoqlangan ko'yi idoraga kirib ketdi. Biz arava atrofida uymalashib shivirlashib gaplashib turdik. Idoradan Eshmat aka bilan birga Izzatulla aka ham uning o'g'li Hasan ko'zoynaklar chiqishdi. Izzatulla aka deganimiz — buxgalter. Raisimiz Sul-ton bobo kasal bo'lib, o'zini doktorga qaratgani Chimkentga ketgandi. Uning o'rniga Izzatulla aka vaqtincha rais bo'lib ishlab turardi. Shuning uchun bo'lsa kerak, hozircha kolxozda uning maslahatisiz biror ish bo'lmasdi. U novchadan kelgan, qora, qotma kishi edi. Odamlar uni sil bo'lsa kerak, deyishardi. Yonida turgan kishiga nafas olganda o'pkasining g'ij-g'ij etgani bemalol eshitilib turardi. Dabdurustdan qaragan kishiga uning ich-ichiga botib ketgan timqora ko'zlari bilan qo'chqor shoxiga o'xshab ikki chakkasiga qayrilib turgan mo'ylovi ko'rinardi. Boshiga qorako'l quloqchini, ustiga qayrilma yoqa, ikkita ko'krak cho'ntak, ikkita yon cho'ntakli qora movutdan tiktirilgan kitel galife shim, oyog'iga qora xrom etik, kalish kiyib olgandi.

Hasan ko'zoynak Izzatulla akaning suyukli o'g'li bo'lib, o'n yetti-o'n sakkiz yoshlarni urib qo'rgan bo'lsa ham, jussasi kichik edi. Lekin shunga qaramay, erka va mug'ambir bo'lib o'sgandi. Aytishlariga qaraganda, Hasan ukasi Husan bilan birga tug'ilgan emish-u, Husan vafot etib, Hasanning o'zi yolg'iz qolganmish. Shuning uchun bo'lsa kerak, Hasanvoy nimjongina yigitcha bo'lib, og'irning usti, yengilning osti bilan yurardi. Ko'zoynak taqardi. Mushtdekkina basharasiga taqqan ko'zoyagi ham o'ziga juda yarashib tushardi. U doim o'zini sho'x tutib, iljayib yurarkan, uning bu iljayishida makr bilan hiyla borligi yaqqol ko'rinib turardi. Qarqaralida qariyb hech kim ko'zoynak taqmagani uchunmi, uni hamma «Hasan ko'zoynak» deb ketishgandi.

Izzatulla aka gavdasiga yarashmagan bir kibr bilan aravaga yaqinlashdi. Yonida o'g'li Hasan ko'zoynak ham bor edi.

Bir mahal Eshmat aka arava ustiga qiynalib chiqdi-da, shinelini ko'tarib:

— Turing, mehmon, — dedi.

Aravadagi poxol ustida bukchayib, ust-boshi yupun, ozg'in, chakaklari ich-ichiga kirib ketgan bir odam yotardi. U asta o'rnidan turib o'tirdi. «Qayoqlarga kelib qoldim?» degandek hayron bo'lib yon atrofga alanglab qaradi. So'ng Izzatulla akaga qarab, bosh irg'ab so'rashdi:

— Assalomu alaykum...

Uning ovozida qandaydir xastalik, hazinlik bor edi. Izzatulla aka sal tortinib alik oldi. Keyin aravadagi kishi zo'r mashaqqat bilan yon cho'ntagiga qo'l soldida, undan muqovalari titilib ketgan qalin bir daftarini olib, varaqlay boshladi. So'ng, uning ichidan qandaydir bir qog'ozni oldi-da, yo'tala-yo'tala uni Izzatulla akaga cho'zdi. U qog'ozni qo'lining uchida chimdib ushlaganicha ko'z yugurtirib chiqdi-yu, indamay idoraga kirib ketdi. Hasan ko'zoynak ham uning ketidan ergashdi. Oradan ancha vaqt o'tdi. Bizlar xuddi shahardan qishloqqa sirk kelib qolgandek, hamon arava atrofida aylanishib, tomosha qilib turibmiz. Aravadagi kishi ham ko'zlarini javdiratib, bizlarga qaragani-qaragan. Boshida yag'iri chiqib ketgan quloqchin, ustida juldur fufayka, oyog'ida esa hech nima yo'q — latta-putta bilan o'rab-chirmalgan edi.

Hasan ko'zoynak idoradan hovliqib chiqib keldi. U Eshmat akani chetroqqa tortib:

— Hammomga olib borib joylashtirar ekansiz, — dedi shivirlab.

— Axir...

Hasan ko'zoynak gapni qisqa qildi:

— Buyruq shu!

— Naga axir? — dedi Eshmat aka yana bo'g'ilib. — Pirko'rarning o'zi yubordi-ku... Insof ham kerak-da.

— Dadam shunday dedi. Qog‘ozida shunday yozilgan...

— Sovuq hammomda yotsin debmi?

— Yo‘q, qamoqdan kelyapti deb.

— Nima bo‘pti!..

Eshmat aka norozi bir ahvolda cho‘ltang-cho‘ltang oqsab, aravasi ustiga chiqib oldi-yu, jahl bilan qamchisini havoda o‘ynatib baqirdi:

— Chuh, harom qotgurlar! Chuh, qorason tekkurlar! Chuh!..

Arava qishloqning bir chekkasidagi eski, tashlandiq hammom tomonga qarab burildi.

Eski hammom deganimiz qishloqning chekkarog‘ida, soy bo‘yiga tushgan dahlizli bir uy. Orqasida olov yoqadigan o‘choqlari, to‘qitqalari bor. Uy ichida supachalar. Baland supacha ustida katta qozon. Deraza yonida bochka. Bu bochkaga sovuq suv quyiladi. Burchakdagi supa ustiga yog‘ochdan panjara qilinib, panjaraning tagiga yirik-yirik toshlar terilgan. Olov yoqilganda haligi toshlar qizib, keyin, shu toshlarga suv sepilsa, jazillab bug‘ ko‘tariladi.

Bu — urushdan avval qurilgan hammomlardan edi.

Odamlarning gapiga qaraganda, bu hammomni Izzatulla aka boshqarmaning maslahatisiz: «Soy bo‘yi, suvga yaqin joy», — deb qurdirgan ekan. Keyinchalik, u odamlarga uzoqlik qilib, urush vaqti bo‘lishiga qaramay, qishloq markaziga yaxshilab, yangi tipda hammom qurishgan... Mana, ikki-uch yildirki, yangi hammom bitib, bu eski hammomning o‘chog‘iga olov yoqilmas ekan. Shunday bo‘lsa ham haligacha uning nurab ketgan devorlaridan kir-chir hidi anqib turardi. Ba‘zi yerlarining suvoqlari ko‘m-ko‘k bo‘lib ko‘karib, mog‘or bosib ketgandi. Ba‘zan qish kechalari adashgan mol o‘ziga pana joy qidirib, shu hammomga kirib yotardi. Podadagi targ‘il buqa yo‘qolganda ham, podachi Supabek ota uni ana shu hammomdan topib kelgani esimda.

Shahardan Eshmat aka olib kelgan mehmonni mana shu hammomga joylashtirdilar. Nega, nima uchun shunday qildilar? Bu gapga bizlarning aqlimiz yetmasdi.

Bu bizlarga juda g'alati tuyuldi. Ertasiga darsga borganimda ham uning aravaga to'shalgan poxol ustida holsiz o'tirgani, oriq gavdasi, ich-ichiga botib ketgan ko'zlari, qoqsuyak chakaklari, so'lg'in yuzlari, tinmay o'ho'-o'ho' qilib yo'talishlari, bolalarga qandaydir g'amgin, ammo mehr bilan boqishlari, uvadasi chiqib ketgan ust-boshi, latta-puttaga o'rab-chandilgan oyoqlari sira-sira ko'z oldimdan ketmadi. Hoynahoy, A'zam ham shuni o'ylab o'tirsa kerak. Chunki u kuni bilan bidillab, og'zi-og'ziga tegmay gapirib yurardi. Bugun esa negadir kamgap bo'lib qoldi. Xullas, besh soatlik dars miyamizga kirmadi. A'zam ikkalamiz jildlarimizni yelkalarimizga osib, sekin maktabdan chiqib ketdik. Ikkalamizdan ham sas-sado chiqmasdi. Ammo havo bugun kechagidan sal tuzuk edi. Osmon to'la bulut, quyosh ahyon-ahyonda bulutlar orasidan mo'ralab, tanani junjiktiruvchi izg'irin esib turardi. Bizlar jim kelardik. Oldimizda bir to'p quyi sinf o'quvchilari qiy-chuv qilib, bir-birlarini quvlab borishardi.

— Eshmat akamlar anavi kishini kecha xuddi shu mahalda olib kelgan edi-ya? — dedim men A'zanga.

— Ha.

Bolalar hammomga qarab burilishdi. Bu menga ham qiziq tuyulib ketdi.

— Yur, borib ko'ramiz. Nima qilib o'tirgan ekan?

— Yur.

Bizlar ham bolalarning ketidan hammomga qarab ketdik. Borsak, haligi shahardan chiqqan odam hammomning kungay tomonida, ikki deraza o'rtasidagi nurab ketgan devorga orqasini suyab, tizzalarini quchoqlaganicha, boshini quyi solib o'tirardi. Bizlardan avval borgan bolalar esa beriroqda unga qarab turishardi.

— Uxlab qolibdi, — dedi bir bola.

— Yo‘q, o‘ylanib o‘tiribdi, — dedi ikkinchisi.

Bolalardan biri unga qarab kesak otdi. Kesak paq etib devorga borib tegdi-yu, haligi odam sekin boshini ko‘tardi. A‘zamning jon-poni chiqib ketdi. U ikki hatlab borib, haligi bolani tutib oldi-da, chakkasiga bir tarsaki tushirdi. Bola baqirib yig‘lagancha, qochib qoldi. Boshqa bolalar ham sekin-asta orqaga tisarilib, tarqab ketishdi. Faqat A‘zam ikkalamiz qoldik. Haligi odamga tikilib turibmiz. U ham bizlardan ko‘zini olmasdi. Biz uning oldiga borishimizni ham, bormasligimizni ham bilmasdik. Boraylik desak, «qamalgan» degan narsa go‘yo bir yuqumli kasalu yaqinlashsak yuqib qoladigandek ko‘rinardi. Bormaylik desak, u bizlardan ko‘zlarini olmasdi: ko‘zlarida qandaydir mehr, nimagadir umid o‘ti porlardi. Ko‘rinishi yupun, juldur bo‘lgani bilan, qarashlari iliq, ayanchli edi.

— Qani, bolalarim, beriroq kelinglar-chi, — dedi u nihoyat bizlarga.

Bizlar hamon turgan joyimizda qotib turardik.

— Nima, qo‘rquapsizlarmi? — dedi u yana.

— Yo‘q, — dedi A‘zam.

— Bo‘lmasa nega kelmay turibsizlar?

Bizlar bir-bir bosib, uning oldiga bordik. U bizlarga boshdan oyoq qarab chiqdi va negadir qattiq xo‘rsinib qo‘ydi.

— Maktabdan kelyapsizlarmi?— deb so‘radi keyin.

— Ha, — dedim.

— Barakallo, bolalarim. Nechanchi sinfda o‘qiy-sizlar?

— Yettinchida.

— Sizning ismingiz nima? — deb so‘radi u mendan.

— Sarvar, — dedim men.

— Yaxshi, sizniki-chi, o‘g‘lim?

— Uniki A‘zam, — deb javob berdim.

— Ikkalalaringiz ham yaxshi bolalar ekansizlar, — dedi u.

— Sizning otingiz-chi, amaki? — deb so‘radim keyin men.

— Mening ismim Akmal, — dedi u. — Qani, Sarvarxon o'g'lim, jildingizda qanday kitoblaringiz bor? Bir ko'rsatmaysizmi?

Men darrov bo'ynimdan jildimni chiqarib, yerga qo'ydim-da, tugmasini yechib, kitoblarimni bir bir olib, unga bera boshldaim. U kitoblarni shunday chanqoqlik bilan olib ko'rardiki, uning bu harakati xuddi bir oy och qolib, so'ng qo'liga non tekkan odamni eslatardi. Bizlar hayron bo'lib qarab turardik. U kitoblarni ko'rib bo'lib, oxirida yettinchi sinfnning «Adabiyot xrestomatiyasi»ni olib, avval uni burnining tagiga olib borib, to'yib-to'yib hidladi-da, keyin yosh bolalardek bag'riga bosib, ko'zlarini chirt yumdi. Uning yumuq ko'zlaridan yuzlariga ikki tomchi yosh dumalab tushdi. U endi bizlarni unutgan bo'lib, o'zicha nimalarnidir pichirlar edi. Nihoyat, bir mahal boshini ko'tarib ko'zlarini ochdi va ko'zi qiymasa ham kitobni menga qaytarib berdi. So'ng cho'ntagidan kir bo'lib ketgan dastro'molini olib, yuz-ko'zlarini artidi.

Men oxiri so'radim:

— Nima bo'ldi sizga, amaki?

— Hech narsa bo'lgani yo'q, Sarvarxon o'g'lim, hech narsa... — dedi u. Madorsiz odam ovoz chiqarib yig'layolmas ekan. Uning yig'isi borib-borib hiqichoqqa aylandi. Uni nuqul hiqichoq tutar, bir nima degisi kelardi-yu, aytolmasdi. Go'yo yurak-yuragining tubida qandaydir dard, o'kinch bor-u, bular uchalasi birdaniga tashqariga chiqqisi kelar, lekin chiqa olmay, hiqichoqqa aylanib ketar edi. U tutilib-tutilib zo'rg'a so'zlardi: — O'zim, shunday... bir nima esimga tushib ketdi.

Ikkinchi bob

Dadam frontda edi. Uyda oyim, men, ukam, singlim qolgandik. Tirikchilik oyimning zimmasida edi. U kecha-yu kunduz tinmay ishlardi. Kunduzlari ko'pchilik qatori yelkasida ketmon, dalaga chiqardi, marza olardi, yer tekislardi, o'g'it sochardi. Kech-

qurunlari uyga qaytib kelib, bizlarga qarardi, ro'zg'or ishlari bilan ovora bo'lardi: uy supurardi, sigir sog'ardi, sutni qo'shninikiga tegushikka olib chiqardi. Buning ustiga, mabodo biroz don-dun topilib qolgudek bo'lsa, uni qo'l tegirmonda yanchib, bizlarga ovqat qilib berishlari kerak edi. Qishloqda suv tegirmoni ham boru, biroq odamlarda unga olib borishga arziydigan g'alla yo'q edi. Bir kilo-yarim kilo bug'doy topilgudek bo'lsa, qo'l tegirmondayoq yanchib olishardi. Xususan, hozir, ko'klam paytida, qishloqda oziq-ovqat juda tanqis bo'lgani uchun kolxoz har kuni dalada — ish boshida katta qozon qurib, bir mahal issiq ovqat qilib berardi. Ba'zi birovlar ovqat uchun o'zlari bilan birga bolalarini ham dalaga ergashtirib chiqishardi. Biroq bu bilan nafs orom olishi qiyin edi. Oyim bizlarni dalaga olib chiqmasdi, nega deganin-gizda, bizlar qishloqdagi eng to'q oilalardan hisoblanardik. Chunki donimiz bo'lmasa ham ikkita sigirimiz bor edi. Qatiq-sutga mo'l-ko'l edik. Ba'zi-ba'zida ukam bilan singlim non qo'msab yig'i ko'tarishardi. Hatto men ham oilada «esi kirib, katta bola» atalib qolgan bo'lsam-da, goho ukalarimga ko'rsatmay ko'zyoshi qilib olardim. Mabodo birortasi ko'rib qolgudek bo'lsa «dadamni sog'inganim uchun» yig'layotgan bo'lardim. Ana undan keyin dadam esimga tushib, yolg'ondakam yig'im rostakam yig'iga aylanib ketardi...

Mana bugun ham men har galgidek oyim ishdan kelgunlaricha somonxonada sigirlarga ovqat tayyorladim; jodida mayda qilib ikki bog' pichan qirqib, somonga aralashtirdim-da, og'ilxonaga olib chiqib, oxurlarga soldim. Sigirlarning tagini xaskash bilan tozalab, yaltiratib supurib qo'ydim. Oyim har narsaning ozoda bo'lishini yaxshi ko'radi. Undan tashqari, ayniqsa bugun juda ishchan bo'lib ketganimning boshqa bir sababi ham bor edi: oyim daladan qaytib kelib, albatta bu ishlarimni ko'rib, bahri-dili ochilib ketadi. Oyimning ana shu bahri-dili ochilib turgan paytlaridan foydalanib, undan bir kosami-yarim kosa-

mi qatiq, ikki-uch dona qurut so‘rayman. Oyim albat-
ta beradi. Men ularni olib eski hammonga chopaman...

Bechora sovuqda tizzasini quchoqlab o‘tirgandir...

Hamma ishlarni saranjom qilib, ukalarimni bog‘chadan olib keldim. Bog‘cha deganim — Unsin buvining uyi. U yerda yigirma-yigirma besh choqli bola to‘planishardi. Ukalarimni sandalning chetiga o‘tqazib, dars tayyorlab o‘tirgan edim, oyim ishdan qaytib keldi. Kech bo‘lib, uy ichi ancha qorong‘i bo‘lib qolgan ekan, oyim kelishi bilan xuddi uyga nur oqib kirgandek bo‘ldi. Birpasda ko‘ngillarimiz ham yori-
shib ketdi, chuldirashib qoldik. Oyim chiroqni yoqdi.

— Sarvarxon bolam, kech bo‘lib qoldi, sigirlaringa qara, — dedi oyim. — Poda ham kelib qolgandir.

Oyimning gapini ikki qilmay, podani kutgani chiqib ketdim. Qishloqda hap kuni takrorlanadigan odat bu. Ertalab sigirlarni sog‘ib, podachining oldiga solib beramiz, kechqurun podadan qaytgach, sog‘ib molxonaga kiritib bog‘laymiz. Oldiga topgan-tutgan yem-xashagimizni tashlab boqamiz.

Sigirlar keldi. Oyim ularni sog‘di, sutini qo‘sh-ninikiga olib chiqib tegushikka berdi. Oyim maydachuyda ishlarini qilib bo‘lib, sandalga o‘tirdi. Men uning avzoyini poylardim. Ko‘rib turibmanki, oyim qilgan ishlarimdan xursand edi. Buni joylashib o‘tirib olgach aytdi:

— Bugungi ishlaringdan xursandman, bolam, mol-laringga qarabsan, uylarni yaraqlatib supurib qo‘yib-san. Oyisining og‘irini yengil qilgan azamatginamdan o‘rgilay... O‘qishlaring qalay, bolam?

— Yaxshi, — dedim.

Onaning ko‘ngli bolada, bolaning ko‘ngli dalada deb shuni aytar ekanlar-da. Men darrov gapni boshqa yoqqa burdim:

— Boya maktabdan qaytib kelayotib, A‘zam ikkalamiz Akmal akamning oldiga bordik.

Oyim hayron bo‘lib so‘radilar:

— Akmal akang kim?!

— Kecha Eshmat akam aravada olib kelgan Akmal aka bor-ku... O'shaning oldiga.

— U kishining otlari Akmal ekanmi? Qayoqdan bildinglar?

— O'zlari aytdilar. Kitob so'rovdilar, bersak, bag'irlariga bosib yig'ladilar...

— Yig'ladilar?!

— Ha, yig'ladilar. Bizlar, amaki sizga nima bo'ldi, desak, shunday o'zim, esimga bir nima tushib ketdi, dedilar.

— Sho'rliq-ey, esiga bola-chaqasi tushib ketgandir-da, — dedilar oyim achinib. — Izzatulla aka ham xudo urgan odam. Bo'lmasa kasalmand bechorani sovuq hammomga joylashtiradimi?! Yeydigan narsasi ham yo'qdir hali?

— Yo'q.

— Ozgina qatiq bersam, olib borib berasanmi?

— Olib borib beraman.

Oyim xurmachada uvib turgan qatiqdan sopol kosaga to'ldirib quydi.

— Bir-ikkita qurut ham bering.

Bir-ikkita emas, besh-oltita qurut berdilar. Men orqamga burilib chiqib ketayotganimda, birdan chaqirib qoldilar:

— Hoy bolam, bu yoqqa qara!

Men, oyim aynib qoldilar shekilli, deb qo'rqan edim, yo'q qo'limdan kosani olib, ustiga oq doka yopib, qaytadan qo'limga berdilar.

— Ma, ushla, kechasi sut-qatiqning yuzini ochiq olib yurmaydi, bolam. Yulduz ko'rsa, yomon bo'ladi.

Qo'limda kosa, cho'ntagimda qurut, jadal hammomga qarab ketdim. Ketib boryapman, ketib boryapman, butun diqqatim kosada. Yarim yo'lga yetganimda, ro'paramda bir qora sharpa ko'rindi. Bunday qaragam, Tatash jinni! Esi sal kirdi-chiqdiroq edi. O'zi ham nuqul yelib-yugurib yurardi. Yurganda ham tinch yurmasdi: o'ziga ma'lum, lekin boshqalarga noma'lum bo'lgan allaqanday bir ashulani xirgoyi qilib g'ing'illab aytib yurardi. Uning yotadigan tayin-

lik joyi ham yo‘q edi: istagan joyida yotib ketaverardi. Ust-boshi juldur, yupun. O‘zi yigirma beshlarga kirib qolgan. Birovga zarari tegmasdi.

U yelib kelayotib menga urilib ketayozdi.

— Ho-o-o, kim bu, kim bu? — dedi u mening ustimga to‘nib. Ovozi burnidan chiqdi chamamda.

— Men, Sarvarman, — dedim shoshib.

— Ho-o-o, qo‘lingdagi nima?

— Qatiq.

— Ho-o-o, qani, — deb u qo‘limdan kosani olib, yuzini ochdi-da, qatiqni shimira boshladi. Jon-ponim chiqib ketdi. Kosaga yopishdim.

— Bu senga emas, ber bu yoqqa!

— Ho-o-o, kimga bo‘lmasam! Ayt, kimga?

— Akmal akaga, hammomda yotgan kishiga...

— A? U kishi yomon, yomon, ho-o-o... — dedi-da, qo‘limga kosani qaytib berdi. — Ho-o-o, uyimni tor-tib oldi... Endi menga hech kim qatiq bermaydi, qatig‘imni ham tortib oladi... Yomon, yomon...

Tatash jinni g‘ingshib yig‘lagancha, yelib ketdi. Men turib qoldim. Unga rahmim keldi. Lekin... bu-ku jinni! Endi, har kuni mana shu jinni yotadigan joyda yotgan Akmal aka-chi? Axir uning aql-hushi butun-ku? Shunday ekan, nima uchun u shunday tashlandiq, sovuq joyda yotishi kerak? Nima uchun?

Men bu savollarga javob topolmay, turib qolgan o‘rnimdan jildim. Kosaga qarasam, ancha kamayib qolibdi. Rostini aytsam, Akmal aka «bu bola qatiqni ichib qo‘yibdi» deb aytadigan bo‘ldi, degan andishaga borib, ketimga qaytmoqchi ham bo‘ldim. Biroq yana qandaydir boshqa bir kuch meni «boraver!» deb undagandek bo‘ldi. Sal o‘tmay hammomga yetib bordim va qop-qorong‘i hammomning ichiga mo‘ralab qichqirdim:

— Akmal aka!

Ichkaridan holsizgina:

— Labbay. Kim u? — degan tovush eshitildi.

— Men Sarvarman.

— Sarvar? Sarvarxonmisiz? Keling, o‘g‘lim.

Akmal akaning qayerda ekanini poxolning shitir-lashidan chamalab oldiga bordim.

— Mana, sizga qatiq olib keldim.

— O‘, ovora bo‘psiz, o‘g‘lim, rahmat, — dedi u minnatdorchilik bildirib. — Chirog‘imiz ham yo‘q. Hay, mayli, bo‘pqolar. Qani?

— Mana... Mana, qurut ham...

— Rahmat, o‘g‘lim, rahmat!

Akmal aka qorong‘ida qatiqni shimirib ichdi, qurutni esa to‘rvasiga solib qo‘ydi.

— Hali bittasi kelib, biroz g‘alva qildi, Sarvarxon. Nima deganini ham tushunmadim. Siz ko‘rmdingiz-mi uni, kim o‘zi?

— Yo‘q, ko‘rmadim.

— O‘zi sal g‘alatiroq odamga o‘xshaydimi?

— Bilmadim.

— Sarvarxon! — dedi bir mahal Akmal aka yana menga. — Uylaringizda kim bor?

— Oyim, men, singlim, ukam. Boshqa hech kim... Dadam armiyada. Nima edi?

— Hech nima, — dedi u biroz o‘ylanib. Keyin kuldi. O‘zining ham qishlog‘imizga kelib kulgani shu bo‘lsa kerak. Qorong‘i bo‘lgani uchun men uning basharasini yaxshi ko‘rolmadim. «Harqalay eti qochgan odamning basharasi kulganda uncha go‘zal bo‘lib ketmasa kerak», deb turibman ichimda. — Qiziq! Menga idoradan yarim kilocha don berib yuborishibdi. Buni nima qilishimga hayronman: qozonim bo‘lmasa, tovog‘im bo‘lmasa... Shuni oyingiz menga biror narsa qilib berarmikinlar?

— Qilib beradi, amaki, oyim yo‘q demaydi. Qo‘l tegirmonimiz ham bor, — dedim quvonib.

— Agar, ortiqcha xizmat bo‘lmasa...

— Yo‘q, beravering...

Akmal aka sopol kosadagi qolgan qatiqni ham ichib, to‘rvasidagi bug‘doyni shildiratib bo‘shagan kosaga ag‘dardi.

Men kosani qo‘limda ehtiyot tutib, Akmal aka bilan xayrlashdim.

Uchinsi bob

Uyga yetib kelsam, sandal atrofida Po‘lat amakim bilan Eshmat akamlar o‘tirishgan ekan. Oyim samovar qo‘yish bilan ovora edi. Uyimizda bitta ruxsamovarimiz bor edi. Oyim uni ahyon-ahyonda, faqat hurmatli mehmonlar kelgandagina qo‘ymasa, boshqa paytlar doim tokchada turardi. O‘zimiz choyni ko‘pincha qora qumg‘onda qaynatib ichardik. Po‘lat amakim bilan Eshmat akamlar qishloqda bizlarga eng yaqin kishilar edi. Ular doim bizning hol-ahvolimizdan xabar olib turishardi.

Eshmat akamning foydasi ko‘p tegardi bizlarga: oyim kuvi pishib, yog‘, suzma qilib, Eshmat akamdan shaharga berib yuborardi. Shaharda bobom ularni pul-lab, o‘rniga bizlarga don-dun, choy-qand va boshqa kerakli narsalarni xarj qilib jo‘natardi. Mana, bugun ham Eshmat akam bobomdan u-bu narsa olib kelgan ko‘rinardi.

Aytganim keldi: men Eshmat akam bilan salom-lashar ekanman, oyim sandal ustiga dasturxon yoza boshladi. Po‘lat amakimni bugun maktabda ko‘rgan bo‘lsam ham, yana salom berib ko‘rishdim.

Po‘lat amakim, nazarimda sal noxushroq ko‘rinardi. Salomimga pichirlabgina alik oldi-da:

— Akmal akaning oldidan kelyapsanmi? — deb so‘radi.

— Ha.

— Shundoq degin... — dedi amakim dahanini ush-lab. Nimadandir shubha qilayotgani bilinib turardi. «Bular Akmal akam haqida gaplashib o‘tirishganda kelib qoldim shekilli», deb o‘yladim o‘zimcha.

— Qo‘lingdagi nima?

— Kosa.

— Yo‘q, ichidagisini aytyapman?

— Bug‘doy.

— Bug‘doy?! — dedi Eshmat akam taajjublanib.

— Qayoqdan olding? — deb so‘radi oyim ham hayron bo‘lib.

— Akmal akam berdi. Idoradan berib yuborishibdi.

— Senga nima uchun berdi?

— Oyingiz biron narsa qilib berolmasmikin... deb berdi. Men pishirib beradi, dedim.

— Voy, shoʻrlig-ey, — dedi Eshmat akam.

Shu gapdan keyin Poʻlat amakim ham, Eshmat akam ham anchagacha indamay oʻtirishdi. Men qoʻlimdagi sopol kosani tokchaga qoʻyib, uying bir chekkasida oʻynab oʻtirgan ukalarimning oldiga bordim. Poʻlat amakim bilan Eshmat akam samovar qaynaguncha nimalarnidir kuyib-pishib gaplashib oʻtirishdi. Men ularning gaplariga quloq solmadim. Oyim yosh bolalar kattalarning gapiga quloq solsa yomon boʻladi, deganlar.

Bir mahal dasturxonga uch-toʻrt chaqmoq qand bilan bir buxanka non olib kelib qoʻydi oyim. Dum-dumaloq boʻlka non! Non turganda na qand, na sariyogʻ koʻrinardi bizlarning koʻzimizga! Non! Koʻzlarimiz teshib boryapti dasturxonni. Biroq bizlar unga yaqinlasha olmaymiz. Yaqinlashsak, odobsiz bola boʻlib qolamiz. Ana, bugʻi burqirab rux samovar ham keldi sandal yoniga.

— Qani, Sarvarxon, ukalaring bilan bu yoqqa kelinglar, — deb qoldi amakim. — Qani, kelinglar.

Ukalarim aytirmasdanoq chopib borishdi. Men tagʻin odobsiz bola boʻlib qolmay, deb milt-milt qilib oyimga qaradim.

— Senga nima boʻldi? Eshitmaydigan boʻlib qolganmisan, Sarvar — dedi oyim menga, piyolalarni artayotib. — Amaking chaqiryapti.

Qatorga kelib oʻtirdim.

Eshmat aka boʻlka nonni kesa boshladi. Odam qancha bildirmay desa ham, baribir bildirib qoʻyar ekan. Shuncha oʻzimni tutsam ham boʻlmadi: Eshmat akam non toʻgʻrayotganda beixtiyor qult etkizib tupugimni yutib qoʻydim. Nazarimda, hamma eshitgandek boʻldi. Non sal xomroq pishirilgan boʻlib, hidi xuddi boʻzanikidek anqib turardi! Oʻrtasi pichoqda kesilmay, uvalanib ketdi. Ukalarim boʻlsa sabrsizlik qilib gardishini talasha boshlashdi.

Po'lat amakimning ikki ko'zi dasturxonda bo'lgani bilan xayollari boshqa yoqda ekan:

— Chakki bo'пти, — dedi peshonasini tirishtirib

— Nima chakki bo'пти? — deb so'radi Eshmat akam.

— Hadigi odamni sovuq joyga joylashtirishganini aytyapman-da.

— Albatta... — dedi Eshmat akam ham pichoqqa yopishib qolgan uvoqlarni tozalayotib.

— Shu deyman, — dedi yana Eshmat akam biroz sukutdan so'ng, — Akmal akani boshqa bir issiqroq uyga joylashtirsak, Izzatulla aka bir nima demas-mikan-a?

— Deyishga-ku, deydi-ya, — dedi Po'lat amakim ko'zlarini bir nuqtaga tikib. — Biroq shunday uy topilarmikin? Mana siz o'zingiznikini oling, jo'jabirdek jonsiz. Menikiga ham bo'lmaydi. Uyim bitta... Buning ustiga...

— Nima buning ustiga?

— Qamoqdan kelyapti deyishadi...

— Inson bolasi-ku!

— Qaydam... Oqsoqol kelsin-chi, harholda uni bu ahvolda qo'yib bo'lmaydi.

Oqsoqol deb raisni aytayotgan edi amakim.

Shu gapdan so'ng ular yana jim bo'lib qolishdi. Oyim bug'ini burqiratib choy quya boshladi Samovar qandaydir hazin kuyni chalayotgan kamonchidek tinmay shig'illar, uy ichini pistako'mir hidi tutib ketgandi, o'tirganlar og'ir sukutda chilp-chilp qilib non chaynab, issiq choy ho'plardilar.

— Aftidan, o'qimishli kishi ko'rinadi... Kecha A'zam ikkalang ancha gaplashibsanzlarmi, Sarvar, — dedilar bir mahal Po'lat amakim.

— Ha, bordik. Nuqul kitoblarimizni ko'rib, bag'riga bosdi...

Bo'lgan gaplarni oqizmay-tomizmay aytib berdim. Po'lat amakim bilan Eshmat akamlar ikkalasi bir-biriga ma'noli qarashib, negadir boshlarini chayqashdi.

Oyim indamay o'tirardi. Ko'rib turibmanki, oyim musofir kishining ahvoliga juda achinyapti. Biroq nachora, qo'ldan hech narsa kelmaydi. Dadam bo'lganda boshqa gap edi.

— Qaysi kuni aravada kelyapmiz-u, — dedi Eshmat akam sovib qolgan choyini ho'plab, — ko'zi dalada bechoraning. Xuddi yosh bolaga o'xshaydi.

— Gaplashdinglarmi? — so'radi Po'lat amakim.

— Gaplashdik.

— Nimalar haqida?

— Nimalar haqida bo'lardi. O'zi muallim ko'rindi chamamda. «Maktab bormi qishloqda? Qancha bola o'qiydi?» — deb so'radi. Maktab borlikka bor-u, biroq unda qancha bola o'qishini men qayoqdan bilay, ayolmadim...

Po'lat amakim miyig'ida kulib qo'ydi.

— Qo'lida qalin daftari bor... Bir nimalar yozgisi keldi shekilli, arava silkitib yozdirmadi, — dedilar Eshmat akam davom etib, — Qarsaqli soyidan o'tganimizda bir gala o'rdak uchib kelib suvga tushdi: «Ajoyib!», «Ajoyib!» deydi quvonib.

— Balkim yozuvchidir? — dedi Po'lat amakim jonlanib.

— Bilmadim.

— Yana nimalarni gaplashdinglar?

— Keyin gaplasha olmadik. Qorachiqdan o'tganimizda orqamizdan Izzatulla aka kelib qoldi. Qora yo'rg'asining dumi tugilgan, salom yo'q, alik yo'q, shuv etib, o'tdi-ketdi! «Bu kim?» — deb so'radi Akmal aka. «Buxgalterimiz», — dedim. «Dimog'i balandroq ekanmi?» — dedi u yana pichanga yonboshlab. Indamadim. Shu-shu u ham o'yga cho'mdi. Sal o'tmay yomg'ir savalab qoldi. Shinelimni yechib ustiga yopdim. O'zi ham sal kasalmandroq ekan...

Shu gapdan keyin ularning suhbatini uzilib, ancha mahalgacha indamay o'tirishdi. Sukutni oyim buzdi:

— Sarvarxonning bobosi boshqa hech nima demadilarmi, Eshmat aka?

— Yo‘q, hech narsa demadi. Faqat, nevaralarimni sog‘indim, bir ko‘rib kelay desam, tirikchilikdan qo‘lim tegmaydi, deydi. Bunday olib qaraganda, qishloqning ahvoli yomon deymizu, shaharniki ham maqtaydigan darajada emas ekan. Tong sahardan turib, zaborniyya non olish uchun sovuqda o‘chiritta turishar ekan. Zaborniyyi yo‘qlarga undan ham qiyin. Bozorda bir buxanka non yuz yigirma so‘m-a!

— Ha, bu urush tugamay baraka bo‘lmaydi, — dedi Po‘lat amakim.

Gap mavzuyi boshqa yoqqa burilib ketdi. Eshmat akam bilan Po‘lat amakim ancha vaqtgacha urush haqida, qishloq odamlarining ahvoli, frontga ketgan bir-ikkita yigitlardan anchadan beri xat kelmayotganligi to‘g‘risida gaplashib o‘tirishib, o‘rinlaridan tura boshlashdi.

— Eshmat aka, ertaga shaharga tushmaysizmi? — deb so‘radi oyim.

— Yo‘q. Mabodo shaharga berib yuboradigan narsang bo‘lsa, tayyorlab qo‘yaver, biriskun tushaman, — dedi Eshmat akam.

— Yo‘q, boshqa narsa edi.

Eshmat aka eshik orqasiga tikka qo‘yib qo‘ygan qo‘ltiq-tayog‘igacha dik-dik sakrab bordi-da, uni qo‘ltig‘iga olib, Po‘lat amakim bilan chiqib ketdi.

Oyim ukalarimga joy solib yotqizdi-da:

— Qani, Sarvarxon bolam, bu yoqqa yur-chi, — dedi va meni ergashtirib dahlizga chiqdi. — Menga qaraganda yengilroqsan, boloxonaga chiq!

— Nima qilaman?! — deb hayron bo‘lib so‘radim oyimdan. Bir chekkasi qo‘rqib ham turibman. Boloxona ichi juda qorong‘i. Keraksiz narsalar ko‘p. O‘rgimchaklar uya qurib tashlagandi.

— Bir qop bor. Menga olib berasan, — dedi-da, oyim meni ko‘tarib, boloxonaga chiqarib yubordi. Men qorong‘ida hech narsani ko‘rolmasdim. Bo‘sh bidon, eski beshik, siniq tuvak va shunga o‘xshagan narsalarga qoqilib, taraq-turuq qilib yuribman.

— O'ng tomonda, burchakka tikka qilib qo'yibman. Topdingmi?

Bir mahal qo'lim qopga tegdi.

— Topdim!

— Tort bu yoqqa!

— Bu nima, oyi?

— Chor.

— Chor?!

— Olaver bu yoqqa...

Qopga yarim qilib chor tiqilgan edi. Chamamda, yigirma besh-o'ttiz kilocha bor. Zo'rg'a ko'tarib, oyimga uzatdim-da, o'zim sakrab tushdim. Oyim bitta bug'doy boshhoqni uqalab, yoruqqa tutub ko'rdi.

— Tillaga o'xshaydi. O'zimiz ekan bahori bug'doy. Ko'tarilgan xirmon o'rnidan shipirib olib kelgandim, yomon kunimizga yarab qolar deb.

Menga bu yog'i darrov ayon bo'ldi. Endi oyim sho'rlik kechasi bilan tinmaydi!

Aytganimdek bo'ldi. Oyim kechasi bilan uxlamadi: chorni kelida tuyib, kepchikda yelpib oqlab chiqdi.

Uyqum kelib qoldi, esnay boshladim. Oyim ham charchadi. Terlab ketdi.

— Bo'ldi, oyi, endi yoting, — dedim oyimga. — Qolganini ertaga qilarsiz, damingizni oling.

— Ertaga ishga borishim kerak, bolam. — Oyim peshonasidagi marjondek tizilib turgan terni qo'li bilan sidirib tashlab, supra yoza boshladi. — Hozir ozroq yorma qilib qo'yamiz. Ertaga ishdan ertaroq qaytib kelib, ovqat qilaman. Akmal akangni mehmon qilmasak bo'lmaydi, bolam.

Quvonib ketdim. Boya shuning uchun Eshmat akamlarga: «Ertaga uyda bo'lasizmi?» deyayotgan ekanlarda-da, deb o'yladim.

Oyim supra ustiga tegirmon toshini qo'ydi. O'q-log'ining bir uchini ushlab turdim. Ikkinchi uchini oyim tegirmon toshining chuqurchasiga tiqib aylantirib boshladi.

To'rtinchi bob

Maktabdan ozod bo'lib bolalarga ham qaramay, to'g'ri eski hammomga qarab ketyapman. Kechasi oyim qo'l tegirmon tortayotib: «Ertaga kechqurun Akmal akangni aytib kel, biroz o'tirib ovqatlanib ketsin. Eshmat akang bilan Po'lat amaking bilishadi, kecha gaplashganmiz», degandi. Men bo'lsam kechqurun emas, hozir ketyapman.

Kun ancha issiq edi. Osmonda hecham bulut ko'rinmasdi. Yerdan yengil bug' ko'tarilardi. U yer-bu yerdan qushlarning vijir-vijir sayragani quloqqa chalinib qolardi. Ba'zi kungay joylarga, ariq bo'ylariga ko'k o'tlar chiqib qolgandi. Shularni ko'rib tabiatga hayron qolasan kishi. Akmal akaning qishloqqa kelganiga uch kun bo'ldi. U kelgan kuni rosa jala quygan edi. Kecha bo'lsa tanani junjiktiradigan izg'irin bo'ldi. Bugun esa — haqiqiy bahor. «Savur bo'lmay tavor bo'lmas», derdi Supabek otam ko'klam kunlari haqida so'z bo'la qolgundek bo'lsa. Hozir aprelning boshlari. Savur qaysi oyda kiradi? Qachon kunlar tavor bo'ladi? Bilmayman. Balki savur kirgandir. Chunki bugun kun juda yaxshi-ku!.. Mana shular haqida o'ylab ketayotib, eski hammomga yaqinlashib qolganimni ham sezmayman. Endi hammom tomonga burilmoqchi bo'lib turgan edim, kimdir birov: «Sarvarxon!» deb qichqirgandek bo'ldi. Zo'rg'a eshitdim. Eshitdim-u, atrofga alanglab qaray boshladim. Yuz metrcha naridagi bir tepachaning ko'katlar chiqib qolgan kungay tomonida Akmal aka o'tirardi. Qo'lida tayoqcha, tayoqchasini havoda o'ynatib meni oldida chaqiryapti. O'sha tomonga burildim. Borsam, Akmal akaning kayfiyati tuzuk bo'lib, oriq yuzlaridan mamnunlik, tabassum izlari sezilardi.

— Keling, Sarvarxon.

— Assalomu alaykum.

— Vaalaykum assalom, katta yigit bo'ling, — dedi u kishi. Uvadasi chiqib ketgan fufaykasining yoqasini ochib, ko'ksini oftobga toblab o'tirgan ekan. Kun issiq

bo'lsa ham boshidan quloqchinini olmapti. Ikki chak-
kasidan chiqib turgan behol-bemajol sochlarini ko'rib,
kal bo'lsa kerak deb o'yladim. U qo'lidagi tayoqchasi
bilan yer cho'qilab o'tirarkan, oftobga bir ko'zini qisib
qarab, gapida davom etdi: — Mana, bahorga ham
eson-omon yetib oldim. Xuddi uyimga, bola-chaqa-
larim oldiga yetib olgandek xursand bo'lib o'tiribman.

— O'g'lingiz ham bormi?

— Siz tengi o'g'lim, undan ikki yosh kichik qizim
bor...

— Oti nima o'g'lingizni? — deb so'radim.

— Farhod! — dedi u kishi yurak-yuragining tagi-
dan chiqarib.— Siz necha yoshga kirdingiz, Sarvar-
xon?

— Bu yil o'n beshga kiraman.

— Mening Farhodim ham bu yil o'n beshda. Men
ketganimda sakkiz yoshda edi.

Akmal aka mening bo'y-bastinga qayta-qayta
suqlanib boqar, osmonda uchib ketayotgan qushlarga
qarab, allaqanday bir ashulani xirgoyi qilar edi. Men
bo'lsam, uning ust-boshiga qarab achinar edim.
Oyog'iga o'rab-chirmab qo'yan latta-puttalar kel-
ganidan beri hali yechilmagan bo'lsa kerak. Shu
yupun ust-bosh bilan sovuqda... hazilakam gapmi?
Ko'rpa-to'shagi bo'lmasa, shaldir-shuldur poxol usti-
da ag'anab yotsa!

Ichimdagi bu gaplar beixtiyor tashqariga chiqib
ketdi:

— Akmal aka, sovuq yemayapsizmi?

— Yo'q. Men borib kelgan joyda hozir o'ttiz besh-
qirq daraja sovuq. Bu holva-ku, u sovuqlarning oldi-
da.

— Qayerga borgansiz?

— E, so'ramang, o'g'lim, siz bu gaplarni bilma-
ganingiz ma'qul. Xo'sh, maktabdan kelyapsizmi?

U gapni boshqa yoqqa burib yubordi. Men bo'lsam
uning qanday qilib bola-chaqalarini tashlab, shunday
sovuq joyga borib qolganini bilishni istardim. Shunday
bo'lsa ham istar-istamas javob berdim:

- Ha, maktabdan. Hozirgina ozod bo'ldik.
- Barakalla. Adabiyotni yaxshi ko'rasizmi, o'g'lim?
- Yaxshi ko'raman.
- Qanday kitoblarni o'qidingiz?

Tutilib qoldim. Bunday o'ylab qarasam, shu yosh-gacha birorta kitobni boshidan oxirigacha o'qib tushirmagan ekanman. Faqat o'qish kitoblaridan, darsliklardan o'qib, kitob o'qidim, deb yurgan ekanman. Akmal akaga gapni ochig'ini aytib qo'ya qoldim.

— E, bu ishingiz bo'lmaydi, Sarvarxon. Adabiyotni yaxshi ko'rasiz-u, kitob o'qimaysiz. Bu qanaqa gap? Adabiyot o'qituvchilaringiz qanaqa odam?

— Tuzuk. Menga amaki bo'ladi, — dedim sal maqtanibroq.

U kishi «yaxshi» deb biroz indamay turdi-da, keyin meni yana savolga tutdi:

— Qanday ertaklarni bilasiz?

— «Uch yolg'onda qirq yolg'on»ni, undan keyin «Ur to'qmoq»ni...

— «Tohir va Zuhro», «Alpomish», «Ravshanxon» dostonlarini-chi?

— Kitoblardan nomlarini eshitganman-u, lekin o'zini o'qimaganman.

— Maktabda kutubxonalarigiz yo'qmi?

— Bor. Biroq kutubxonada u kitoblar yo'q-da.

— Mabodo o'sha kitoblarni so'zlab bersam, eshitasizmi? — dedi menga sinovchan nazar tashlab.

— Siz ularni bilasizmi?

— Ha, bilaman, — dedi Akmal aka nimanidir o'ylab. So'ng atrofga qandaydir havas bilan boqdi-da, keyin menga qarab jilmayib gapida davom etdi: — Bo'lmasa, bunday qilamiz, Sarvarxon. Men sizga hamma bilgan ertaklarimni aytib beraman. Har kuni bittadan. Siz menga qishlog'ingizni tomosha qildirasiz, dalalarga olib chiqasiz. Bo'ptimi?

— Bo'pti! — dedim men sevinib.

— Lekin shu shart bilan: o'zingiz ham kitob o'qiy-siz, shundoq qilmasak, bo'lmaydi. Men juda qattiq-qo'lman, tekshirib turaman, maylimi?

— Mayli!

— Yashang! Unday bo'lsa, hozir bitta ertak aytib beraman.

Aftidan, u kishi meni yonidan uzoqlashtirgusi kelmas, birpas bo'lsa ham birga gaplashib o'tirishimni istar, menga bo'lsa ertak eshitish qiziq tuyular edi. Uyimizda qiladigan ishlarim ko'p bo'lsa ham, men astoydil ertak eshitishga qaror qildim.

— Xo'p, aytaman, — dedi-da, Akmal aka joylashib o'tirib olib, birpas o'yladi. — Xo'sh, qaysini aytsam ekan? Mayli, bugun «Ravshanxon»ni ayta qolay.

Akmal aka ko'kraklarini ushlab, bir yo'talib oldida, «Ravshanxon»ni boshladi. Men uni juda kamgap kishi ekan, deb o'ylagandim. Yanglishgan ekanman. Shunday sayrab ketdiki, naq og'zim ochilib qoldi! Dushmanlar haqida, Qoraxonning qilmishlari, odamlarga muomalasi haqida so'zlaganda ko'zlari o't bo'lib chaqnardi. Yonboshlab yotgan yeridan turib ketib, g'azab va nafrat bilan to'lg'anardi. Nimjon qo'llarini harakatga keltirib, o'ng qo'lidagi tayoqcha bilan yerni urib-urib qo'yganini o'zi ham bilmay qolardi. Gap Rashvnbekka kelganda, u shu qadar mehri toshib, chiroyli gapirardiki, asti qo'yavering! Men qotib tinglardim. Hamma voqealar go'yo ko'z o'ngimda bo'layotgandek tuyulardi. Go'yo Ravshan biz yashayotgan Qarqarali qishlog'i atrofidagi Sorajriq dalasidan ot o'ynatib chopib o'tib ketayotgandek va uning uchqur oti Qorachiq degan soyimizdan suvlug'i bilan suv ichib turgandek, G'irko'k otda oppoq soqolli, nuroniy bir chol Go'ro'g'li bobo qatorida qirqta navkari bilan bizning Qo'shtepamizdan yo'rtib o'tib ketayotgandek, har bir ot tuyog'ini izi xuddi qozoq ovulidagi tashlandiq o'choq o'rnidek bo'lib ko'rinib ketdi menga.

Ta'rif gali Ravshanga kelganda bir necha marta ko'rganim Turkistonning iflos bozori ko'z oldimga keladi. Go'yo Ravshan bozorda:

*«Anav turgan un bozori,
Qo'qib yotgan jun bozori.
Qalpoq bozori qaydadir?..»*

deb, Zulxumorni so'roqlab yurgandek bo'lardi. Oltita botir o'g'lidan ayrilib, ko'zlari o'yilgan mushtipar onaning faryodini Akmal aka alohida ohang bilan, dard bilan aytdi. Tomog'imga bir narsa kelib tiqilgandek bo'ldi. Ko'zlarimda beixtiyor yosh aylana boshladi. Go'ro'g'li bobo siymosida ko'zlarimga o'z bobom ko'rinib ketdi. Bizlarni ko'rib kelay desa, tirikchilikdan qo'li tegmay yurgani esimga tushdi. Go'ro'g'li boboning nabirasi Ravshanni — jigarporasini qidirib kelayotganini aytganda, Akmal aka go'yo fig'on qilayotganini aytganda, Akmal aka go'yo fig'on qilayotgandek bo'ldi nazarimda. Bilmadim, o'zining o'g'lini, qizini izlab kelayotgani, lekin qancha yo'l yursa ham ularga yetolmayotgani esiga tushib ketdimikin?

Nihoyat, u charchadimi yo ko'z yoshlariga barham bergisi keldimi:

— Mulla Sarvar, endi bu yog'ini ertaga eshitasiz, — deb kir dastro'moli bilan ko'zlarini artdi. Keyin qorong'i dunyodan yorug'likka endi chiqqan kishidek ko'zlarini qisib, atrofga qarab qo'ydi.

Quyosh botishiga terak bo'yi qolibdi. Gaplashib o'tirib, vaqtning qanday tez o'tib ketganini ham sezmay qolibmiz. Akmal aka tayog'iga suyanib, o'rnidan tura boshladi.

— Endi, Sarvarxon, siz ham uyga borib biroz dam oling. Men ham birpas yonboshlay. Kun ham ancha mahal bo'lib qolibdi, — dedi Akmal aka va fufaykasining yoqasini sal qimtib qo'ydi. — Kun ham sal salqin tortib qolibdimi?

— Ha. Izg'irin turdi.

— Qani, ketdikmi?

— Akmalxon aka, oyim aytdilarki, siz bugun biznikiga mehmon bo'larmishsiz.

— Mehmon bo'larmishman?!

— Ha. Men sizni olib ketgani keluvdim.

U birpas indamay turdi-da:

— Rahmat. Borardim-u, biroq biroz tobim qochibroq turibdi.

Uning bu javobi menga bahona qilayotgandek tuyuldi. Men unga:

— Sizni olib ketmasam, ketmayman! — deb turib oldim.

— O‘b-bo‘, mulla Sarvar-ey, — deb kuldi Akmal aka. — Hay, bizdan boshqa yana kimlar bo‘ladi?

— Po‘lat amakim bilan Eshmat akam.

— Shundaymi? Bo‘lmasa, sizning so‘zingiz yerda qolguncha, shaytonning bo‘yni uzilsin, mulla Sarvar. Bo‘pti. Borganim bo‘lsin.

Beshinchi bob

Bizlar uyga yetay deb qolganimizda Tatash jinni odatdagi xirgoyisini qilib oldimizdan yelib o‘tib ketdi. U uchrashgan odami bilan tuppa-tuzuk so‘rashedi. Bu gal esa, yonimda Akmal akamlar bo‘lgani uchun bo‘lsa kerak, so‘rashedi... Akmal akaning qishloqqa kelishi faqat ikki-uchta odamga yoqmadi nazarimda. Ularning biri Izzatulla aka bo‘lsa, ikkinchisi Tatash jinni edi. Tatashga nima uchun yoqmagani ma‘lum bizga. Chunki u tashlandiq hammom ichidagi o‘rnini egallab qo‘ygandi. Ammo, Izzatulla akaga nima uchun yoqmadi — bunga mening aqlim yetmasdi.

Uyga kelganimizda, oyim ham endi ishdan qaytib kelib, o‘choqqa olov yoqayotgan ekan. Akmal aka bilan so‘rashib, sandal chetiga ko‘rpacha yozdi. Akmal aka bo‘lsa oyog‘idagi chirmalgan latta-puttalarga qarab, o‘tirolmay uyalib turib qoldi.

— O‘tiring, mehmon, bemaolol o‘tiravering, — dedi oyim. — Sarvarxon, Akmal akang bilan gaplashib o‘tiringlar, men choy-poyga qaray. Hozir Po‘lat amakig bilan Eshmat akang ham kelib qoladi.

Oyim tashqariga chiqib ketdi. Akmal akam sandalda o‘tirib, uyimizga nazar soldi. Uy anjomimiz maqtaydigan darajada emasdi. Devorlari qachonlardir bir marta oqlangan-u, hozir ba‘zi joylarining ohaklari ko‘chib tushgan, ayniqsa deraza tagidagi devor sandalga o‘tirganlarning orqasi surkalaverib qora shuvog‘i chiqib ketgandi. Uyimizning o‘rtasida ustun, ustunga kichkina taxtacha qoqilib, uning ustiga uchinchi chi-

roq qo'yilgandi. Chiroq hali yoqilmagani uchun uy ichi nim qorong'i edi. Uy ichidagi ikkita katta taxmonga bittadan katta sandiq qo'yilib, ustiga ko'rpatoshaklar taxlanib qo'yilardi. Ro'paradagi devorda to'rtta tokchamiz bo'lib, bu tokchalarda mayda-chuyda uy anjomlari turardi. Tokchalardagi ko'zga yaqqol tashlanib turgan ikkita narsamiz bor bo'lib, biri — patefon, ikkinchisi — dutor edi. Ikkalasini ham dadam urushdan oldin sotib olgandi. Dadam shunaqa narsalarga o'ch edilar. O'zlari dutor ham chalardilar. Hozir esa hech kim bular bilan shug'ullanmasdi. Dadam frontga ketganlaridan buyon dutorga ham hech kim qo'l urmagandi. Oyim unga qizil satindan g'ilof qilib, ehtiyotlab saqlardi. Biroq patefonni men ahyon-ahyonda ukalarimga qo'yib bergan bo'lib, eshitib turardim.

Akmal aka ham mana shu ikki narsani ko'rdi-yu, tikilib qoldi.

— Dutor chala olasizmi, — deb so'radim men.

— Bir mahallar chalardim, — dedi u xo'rsinib.

Men o'rnimdan turib, dutorni olib kelib berdim. Akmal akam avval mening yuzimga, keyin eshik tomonga bir qarab qo'ydi, dutorni asta g'ilofidan sug'urib olib, aylantirib tomosha qila boshladi.

— Yaxshi dutorga o'xshaydi, — dedi Akmal aka. — Iplarini bo'shatib qo'yish kerak edi.

Qarqaralida tor deyishadi. Akmal aka ip der ekan. Dutorni qo'lga olib, quloqlarini burab sozlay boshladi.

— Qani, mulla Sarvar, nimani chalib beray? — dedi-da, qandaydir bir ohangni bir-ikki marta chertib chalib ko'rdi. — Esdan chiqib qolibdi. Ilgari tuzuk chalardim.

Oyim kirib, bizlarga bir qaradi-yu, e'tibor bermay taxtacha ustida turgan chiroqni yoqdi. Uy ancha yori-shib qoldi. Shu mahal Akmal aka qandaydir bir yengil kuyni cholib yubordi. Boya ataylab o'zini bilmaydiganiga olib o'tirgan ekanmi, sho'x kuy uyni yangratib yubordi. Oyim ham ustunga suyanganicha tinglay

boshladi. Birozdan so'ng kuy pasayib, asta-sekin «Munojot»ga aylanib ketdi. Uy ichi g'amgin kuy bilan to'ldi. Bu kuy har kimga o'z g'am-g'ussasini eslatdi shekilli, har kim o'z xayoli bilan band bo'ldi. Masalan, oyim dadamni o'ylayotgan bo'lsa kerak. Akmal aka esa bola-chaqalarining oldiga ketayotgandek yuzlariga tabassum qo'nib, kuy ohangiga asta tebranar edi. Men goh oyimga qarardim, goh Akmal akaga... Dadamning dutori tilga kirgandan, shu dutor-dan kishini maftun qiluvchi shunday sehrli sado chiqayotganidan nihoyatda xursand edim. Nazarimda, uyimizga kuy bilan birga fayz kirgandek bo'ldi. Akmal aka endi boshqa kuyga o'tib ketdi. Dutor chalishni hech ham unutmabdi. Qo'lida dutor biram sayrardiki... Ko'z oldimda nuqul o'zimizning dalalar, ko'm-ko'k o'tloqlar, o'tloqlar ustida vijir-vijir sayrab, bir joyda qanot silkib turgan so'fito'rg'aylar, sakrashib o'ynab yurgan jajji uloqlar, barra qo'zichoqlar kelardi. Men ham o'zimni ana shu dalada, ana shularning o'rtasida yurgandek sezardim...

* * *

Eshikdan salom berib Po'lat amakim bilan qo'ltiq-tayog'ini do'q-do'q bosib Eshmat akam kirib keldi. Akmal aka ko'ksiga qo'lini qo'yib o'rnidan turmoqchi edi, Po'lat amakim qo'ymadi:

— O'tiravering, o'tiravering, mehmon. Bu o'z uyimiz. Qani, xush ko'rdik, mehmon.

— Xushvaqt bo'ling, — dedi Akmal aka ham. — Qalay, tinch-omonmisizlar?

— Shukur.

Shu ikki o'rtada bug'i burqirab rux samovar kirib keldi. Oyim dasturxon yozib, uch-to'rt chaqmoq qand, katta bir buxanka non, tarelkada yog' olib kelib qo'ydi-da, o'zi ustunga suyanib o'tirib, choy quya boshladi. Eshmat aka non ushatib, mehmonni choyga qistadi.

— Olib o'tiring, mehmon.

Bir-bir piyola choy ichilguncha hech kim hech nima demadi. Aftidan ular gapni nimadan boshlashni

bilmasdilar. Eshmat akam Akmal akamning yonida kigiz ustida cho'zilib yotgan dutorga ajablanib bir qarab qo'ydi. Chunki o'zi shunday ahvolga tushgan odam dutor cholib, vaqtixushlik qilishi g'alati edi. So'ng, mehmonning ko'ngliga kelmasin, dedi shekilli, o'zini o'nglab olib, dilidagi gap mavzuyini o'zgartirdi.

— Xo'sh, mehmon, gapirib o'tiring,— dedi Eshmat akam.— Qaysi kuni aravada kelayotib tuzukroq gaplasha olmadik ham. Qayerdan bo'lasiz? Qayerdan kelyapsiz?

Akmal aka issiq choydan bir ho'plab oldi-da, boshidagi uvadasi chiqib ketgan quloqchinini yoniga olib qo'ydi. Sochlari xuddi terlama kasalidan tushib, qayta chiqqandek behol-bemajol edi. Sandal issig'idanmi, yo choy ichgani uchunmi, yo Eshmat akamning bergan savolidan qiynalibmi, boshidan, peshonalaridan marjon-marjon ter quyila boshladi. Akmal akamlar fufaykasining cho'ntagidan eski dastro'molini olib, terlarini artarkan:

— Toshkentlikman, mullaka, qamoqdan kelyapman, — dedi.

Hamмамiz jim bo'lib qoldik. Bu jimlikni yana Akmal akaning o'zi buzdi:

— O'ttiz sakizinchi yilning dekabrda uydan olib chiqib ketishgan edi, mana, hademay yetti yilcha bo'lib qoldi.

— Nimaga qamashdi?

— Tuhmat qilishdi, mullaka, — deb chuqur xo'r-sindi u. — Odamlar, o't balosidan, suv balosidan saqla, deyishadi. Tuhmat balosi undan ham yomon ekan, mullaka. Tuhmat balosiga duch bo'lgan odam ham o't balosida qovurilar ekan, ham suv to'fonida omonsiz oqar ekan.

— Bu to'g'ri gap! — dedi Eshmat aka.

Eshmat akamning bu gapi dalda berdi shekilli, Akmal aka birpas o'ylab, go'yo bir narsadan ko'ngli qolgan kishidek basharasini bujmaytirib gapira ketdi.

— Toshkentda bir katta maktabning direktori bo'lib ishlardim, mullaka. O'zim adabiyotchiman.

Bilibmi, bilmaymi, ishqilib, menga o‘z shogirdim xiyonat qildi.

— Shogirdingiz?!

— Ha, shogird bo‘lganda ham eng yaxshi ko‘rgan shogirdim, — Akmal akaning ovozi titrab ketdi. — Bir bechora: «Kuchuk asrab it qildim, u boldirimdan qopdi», degan ekan. Men ham shunga o‘xshab unga bilim berib mulla qildim, u esa meni qamatdi.

— Qanday qilib?

— Boshidan gapirib bermasam tushunmaysiz, mul-laka, — dedi-da, Akmal aka joylashib o‘tirib choydan bir ho‘plab, gapida davom etdi: — Men hali aytganimdek, katta maktabda adabiyotdan dars berardim. Nomini tilimga olsam jirkanaman. Orif degan bir bola o‘zini menga juda yaqin tutib yurardi. O‘ninchi sinfni ham o‘z qo‘limda tugatdi. So‘ng o‘zim tepasida turib dorilfununga kiritib qo‘ydim. Dorilfunun yillari ham u meni unutmadi, bordi-keldi qilib turdi. Xullas, o‘qishni tugatgandan keyin ham men uni o‘zimizning maktabga chaqirdim. Biroz vaqt o‘tgach, maorifdagi-lar meni maktabga direktor qilib tayinlashdi. Men esa o‘z o‘rnimga Orifni adabiyot o‘qituvchisi qilib oldim. Hamma bilgan bilimimni undan ayamadim. Avaylab parvarish qildim. Odamlar uni maqtay bosh-ladilar. Men unga, odamlarning maqtoviga uchib ket-masin, deb pedsovetda ustozlik nasihatimni qildim. Do‘st bo‘lib yuziga kamchiliklarini shartta-shartta aytdim. Hay, pedsovet o‘tgandan so‘ng ham u menga ilgarigidek muomala qilib turdi. Biroq negadir men-dan uzoqlashib ketayotganini ko‘nglim seza boshla-di...

Gap shu yerga kelganda Akmal aka to‘xtab, chuqur tin oldi. Keyin, go‘yo bir nimani aytolmayot-gandek, atrofga alanglab qo‘ydi.

Po‘lat amakim, chamasi yosh bola bunaqa gaplarni eshitmayoq qo‘ya qolsin, dedimi, ishqilib, meni imlab oldiga chaqirdi-da, qulog‘imga shivirladi:

— Uyda maxorka xaltam qolib ketibdi. A‘zamga aytsang, topib beradi. Chopib chiqib shuni olib kel.

Men noiloj o'rnimdan turdim. Po'lat amakimning maxorka xaltasini ko'tarib kirgan paytimda hamma chuqur o'ya o'tirardi...

— Qamashdimi-ya! — dedi Po'lat amakim, go'yo Akmal akamning turmadan bo'shab kelayotganini unutgandek. — Shunga-ya?..

Men oradan nima gap-so'zlar o'tdi, nima uchun Akmal akani qamashdilar ekan — eshitolmay qolgan edim.

...Shu gapdan keyin go'yo qimir etishsa yetti yillik turma og'irligi ustlariga kelib tushadigandek, sandalda o'tirganlarning birortasi ham g'ing deb og'iz ochmay, jim qoldilar. Qachon turib chiqib ketganini bilmayman, bir mahal oyim ikki qo'lida ikki kosa yorma go'ja ko'tarib kirib keldi. Men ham o'rnimdan turib, oyimga qarashdim. Hamma ovqat bilan ovora. Men Akmal akamning ovqat ichishini zimdan kuzatardim. Nazarimda, u kishi ovqatni faqat ovqat bo'lgani uchungina ichmasdi. Balki bu qoshiqda totolmay qolgan ta'mni keyingi qoshiqda sinamoqchi bo'lgandek, ketma-ket ichar va yuzlarida qandaydir mamnunlik kayfiyati mavjud edi. Nihoyat, odamlar qatori ichib bo'lib, ichidagi gapni tashqariga chiqarib qo'ya qoldi:

— Shukur, shukur, rahmat! — deb oyimga bosh silkib minnatdorchilik bildirdi.

Oyim o'rnidan turib:

— Yana ozgina quyib beray, — dedi.

— Bas, yetadi, — dedi Akmal akam kosasini ushlab. — Rahmat!

Kosalar yig'ib olinib, fotiha o'qilgach, sal o'tmay, yana bug'i burqirab rux samovar kirdi.

Po'lat amakim go'yo Akmal akamning yuzini aniqroq ko'rgisi kelgandek ustundagi chiroqni sandal ustiga olib qo'ndirdi: Odamlarning yuzlari bilan birga dillari ham yorishib ketgandek bo'ldi. Birinchi bor qishloqqa kelganda Akmal akamning yuzi ozg'in, basharasi juda sovuq ko'ringan edi menga. Hozir ham o'sha ahvoli, o'sha ozginligi-yu, lekin endi ancha mehribon va jozibali bo'lib ko'rinib ketdi mening

ko'zimga. Shu sababdan bo'lsa kerak, gapirgani sayin yana gapirsa ekan, deb o'tirardim men o'zimcha. Nazarimda, u kishi bilmaydigan gap, u kishi qilolmaydigan ish yo'qdek ko'rinardi.

— Odamning boshi toshdan ham qattiq bo'lar-kan, — dedi bir mahal Eshmat akamlar. Lekin u kishi nimani nazarda tutib shunday dedi, o'zi frontda ko'rgan qiyinchiliklarinimi, yo Akmal akamlarning boyagi gapini eslabmi, men payqay olmadim.

— Butunlay bo'shatildingizmi? — deb so'radilar keyin Po'lat amakimlar.

— Ha, butunlay hisob, — dedi Akmal aka.

— Bu yerga kelganingiz haqida bola-chaqalaringizga xat yozdingizmi?

— Yo'q.

— Nega?

— Ha, endi... — dedi u yerga qarab. — Esonchilik bo'lsin-chi! Avval sal o'zimga kelib olay, keyin xat yozish qochmas.

— Bu gap ham to'g'ri, — dedi Po'lat amakim.

— Xat yozsam, onasi kelolmasa ham, Farhod degan o'g'lim bor, Sarvarxon tengi, albatta keladi. Tag'in meni bu ahvolda ko'rib...

— Ha, to'g'ri, sal-pal dam-pam oling, — dedi Po'lat amakim. — Keyin.

Ular shu gapdan keyin yana jim bo'lib qolishdi. Men hammaga bir-bir sinovchan nazar solib chiqdim, oyimlar ustunga suyanib, o'ylanib o'tiribdi. Eshmat akamning yuzida negadir g'azab bor. Po'lat amakim bo'lsa sukutda. Akmal akam chiroqqa tikilib o'tiribdi. Chiroq atrofida bir parvona qilt-qilt qilib uchib yurardi. Men Akmal akaning gapini bo'lib yuborgan shu bo'lsa kerak, deb o'ylab, uni endi tutib olmoqchi bo'lgan edim, Akmal aka oriq qo'llari bilan bilagimni ushladi-da:

— Tegmang, o'g'lim, — dedi ovozi titrab. — Biz shunga ham zor edik. Uchgan qushni qachon ko'rar ekanmiz deb orzu qilardik. Tegmang jonivorga...

Men bema'ni harakatimdan uyalib ketdim.

— Mana sizga odamgarchilik, mullaka, — deb Akmal aka Po‘lat amakimga qaradi. — Shogirdimiz bizga mana shunday «xolis» xizmat ko‘rsatdi. Esingizda bo‘lsin, mullaka, tuhmatchi odam o‘zi tuhmat qilayotgan odamining yuziga tik qarayolmas ekan! Qiziq, sen birovga do‘stim, yaqinim deb nasihat qil-sang-da, boshqa bir dushmaning uni ko‘klarga ko‘tarib maqtasa, nima uchun o‘rtada sovuqchilik tushib qoladi? Nima uchun har kuni aytganini qilib yurgan mendan, bir kun aytganini qilgan begona yaqin bo‘lib qoldi u oqpadarga! Nima uchun ba‘zi bir yaqin kishilar, og‘aynim o‘ssin-unsin, demaydi, aksincha, biron martabaga erishsang, u senga dushman bo‘lib qoladi? Nega axir, mullaka?..

O‘rtaga yana og‘ir sukunat cho‘kdi. Boshqalarni bilmadim-u, biroq mening qulog‘im tagida Akmal akamning so‘zlari xuddi aksi sado kabi jaranglardi. «Nega, mullaka! Nima uchun axir! Nega, mullaka! Nima uchun axir!..»

Allamahol o‘tgach, Po‘lat amakim Akmal akamga taskin bera boshladi:

— Xafa bo‘lmang, mehmon. Afsuski, shunday iflos odamlar yo‘q emas oramizda. «Yomonlik bo‘lmay, yaxshilik yo‘q» deyishadi. Mana, kechagina siz qahraton qishni ko‘rib kelibsiz. O‘zingiz aytyapsizki, uchgan qushga zor edik, deb. Bugun esa, mana, bahorni ham ko‘rib o‘tiribsiz, shunday emasmi?

— Shunday, mullaka, shunday.

— Shunday bo‘lgandan keyin, erta-indin yoz ham keladi.

— Shunday, mullaka...

Akmal aka sal asabidan tushdi. Eshmat akam choy uzatdi. U choy ho‘plab o‘tirib boshini chayqab kuldi.

— Qiziq, o‘zim u yoqda ne kulfatda yuribman-u, bir kuni tush ko‘ribman, mullaka, — dedi so‘ng davom etib. — Tushimda Toshkentga qaytganmishman. Yetib kelib, shundoq poyezddan tushibman-u, to‘g‘ri o‘zimizning maktabga boribman. Borib, yana to‘g‘ri o‘z idoramga kiribman. Idora jihozlari xuddi

o'zim ishlab turgan davrimdagidek — o'zgarmabdi. To'rdam — mening o'rnimda Orif gazeta o'qib o'tirgan ekan. U mening kirib kelganimni payqamabdi. Men uning oldiga borib yo'talдим. U yuzidan gazetani olib, qotib qoldi. «Tur o'rningdan, ablah! Haqiqiy direktorning o'zi keldi!» dedim. U bo'lsa qaltirab-titrab: «Domlajon, xo'p, xo'p, xo'p», deb orqasi bilan tisarilib, eshikdan silitib chiqib ketdi. Men asta borib, o'z stolimga o'tirdim. Yugurib kotiba ayol kirdi. Qadimgi kotibaning o'zi. U meni ko'rди-yu, quvonganidan yuzlarida nur balqib: «Voy, domlajon!» deganicha, yugurib zalga chiqib ketdi va: «Hoy, domla keldi-chi, domla keldi!..» deb jar sola boshladi. Birpasda direktor xonasi eski yor-jo'ralar bilan to'ldi. Ular bilan galma-gal quchoqlashib ko'rishayotganimda uyg'onib ketdim.

— Yaxshi tush, — dedi Po'lat amakim. — Yaxshi tush ko'ribsiz. Bola-chaqalaringizning oldiga qaytib borar ekansiz, domla.

Eshmat akamning ba'zan sharta gapirib yuboradigan odati bor. U boyadan beri indamay qovog'ini solib o'ylab o'tirgan edi, birdan so'rab qoldi:

— Mehmon, gapingizga qaraganda, anchagina yor-do'stlaringiz bor ko'rinadi. Sizni qamoqqa olganlarida indamay qarab turaverdilar mi ular?

— Nima qila olishardi, hamma gapim jon kerak. Hammasidan ham muhimi, ahvol shundayroq edi o'zi...

— To'g'ri gap, — dedi Po'lat amakim, — ba'zan shunday voqealar ham bo'lib turadi: hatto yaxshi odamga gap tegayotganini ko'rib tursa ham, ustiga ustak agar bitta kattaroq odam chiqib yomonlab qolsa, bas, ba'zi yaqin do'stlaring ham unga qo'shilib yomonlayveradi seni.

— To'g'ri, mullaka, aksari do'stlarim shunday chiqdi, — dedi Akmal aka. — O'z jonlari kerak bo'lib qoldi.

— Lekin o'z joni deb jonajon do'stining yuziga oyoq qo'yish kerakmi? Ba'zi do'tlar bor, do'sti uchun

zahar yutadi-ku, jon beradi-ku! — deb Po‘lat amakim sal qizishib ketganini o‘zi sezib qoldi shekilli, birpas jim bo‘lib, so‘ng yana davom etdi. — Yomon do‘st misoli ko‘lanka: quyoshli kunda qochsang ham qutulolmaysan, bulutli kunda izlasang ham topolmaysan!

— Juda aqlli gap aytdingiz, mullaka, — dedi Akmal aka va Po‘lat amakimni birinchi marta ko‘rayotgandek tikilib qoldi.

— Men bu gapni o‘zim to‘qiganim yo‘q, domla. Bu gap qozoq shoiri Oboyniki.

— Juda dono gap ekan, — dedi Akmal aka nimanidir o‘ylab. — Dunyoda aqlli odamlar ko‘p o‘tgan. — Ularning gapini gapirsang, darding yoziladi, mo‘ljalingga to‘g‘ri borib tegadi — alamdand chiqasan. Mana, hazrati Navoiyni oling:

*Nihoniy igna sanchar yorlardin
Yashurmay nayza sanchar yovlar ortiq.*

Qarang, naqadar go‘zal, naqadar dono gap! Xuddi Navoiy o‘zi mening nomimdan Orifga aytgandek.

— O‘tkir, o‘tkir! — deb tasdiqladi Po‘lat amakim ham.

Ular bu gapning mazmunini har qaysisi o‘zicha chaqib, kayf qilib o‘tirganlarida, eshik taraq etib ochilib, ichkariga bir odam kirib keldi. Bu — Izzatulla aka edi. U bo‘sag‘adan hatlab kirdi-da, qaqqayib turib qoldi. Na salom bor, na alik. Uydagilar uning ogohlantirmasdan to‘satdan kirib kelganidan hayron bo‘lsa, u esa uydagilarning parishon ahvolidan hayron edi... Haqiqatan ham shunday bo‘lib, uydagilarning yuzlarida ham g‘azab, ham zavq-shavq ifodasi sezilardi. Masalan, ular Navoiy bilan Oboyning qanchalik topib gapirgani va bu gaplarning hozir mo‘ljalga qanchalik aniq tekkani uchun zavqlansa, Orifning munofiqligidan shunchalik g‘azablanib o‘tirgan edilar.

Izzatulla aka kirib kelishi bilan ko‘zim uning qo‘chqor shoxidek chakkalariga qayrilib ketgan qora mo‘ylovi bilan ichiga tushib ketgan tim qora ko‘zlari-

ga tushdi. Boshida qorako‘l quloqchini, egnida ko‘krak va yon cho‘ntaklari ikkitadan qilib tiktirilgan qora kitel, galife shim, qora xrom etik. Oyoqlarini kerib, taltayib turardi. U hammaga bir-bir qarab chiqdi: oyim samovar yonida, ustunga suyanib o‘tirar edi. Sandalning deraza tomonida Akmal aka; uning ro‘parasida Po‘lat amakim, to‘rda Eshmat akam-u, pastda — Eshmat akamning ro‘parasida men o‘tirardim. Akmal akaning narigi tomonida kigiz ustida uzun tushib dutor yotardi. Dutor, ko‘z yoshi... Bu gaplarni Izzatulla aka ham hazm qilolmadi, chamamda.

Badjahl odam kamgap kelsa, zahari ichida bo‘ladi, deyishardi qariyalar. Mana shu gap esimga tushib, go‘yo u ko‘z oldimda qop-qora ilonga aylandi-yu, lip-lip qilib uch-to‘rt marta ayri tilini chiqardi. Men darrov ko‘zlarimni chirt yumib ochgan edim, ilon yana Izzatulla akaga aylanib qoldi. Bir mahal u tirjayib kuldi. Ko‘rib turibman, yolg‘ondakam kuldi. Nihoyat, gap qotdi:

— O‘h-ho‘, jamoat jam-ku. Kechalaringiz yorug‘ bo‘lsin.

— O‘zingizga ham.

— Sizga ozroq bug‘doy yubortiruvdim, — dedi Izzatulla aka Akmal akaga yumshoq gapirishga harakat qilib. — Oborgan bola sizni topolmabdi.

— Sarvarxon chaqirgani uchun keluvdim, — dedi Akmal aka aybdor kishidek.

— To‘g‘ri-ku... Biroq siz odamlar bilan aralashmasligingiz kerak edi-ku? — dedi Izzatulla aka kutmaganda birdan tirjayib turib. — To‘g‘ri emasmi?

Hamma qotib qoldi.

Bilmadim, Orifning mo‘ylovi bormi, yo‘qmi. Lekin boya Akmal aka uni ta‘rif qilganida nima uchundir mening ko‘z o‘ngimda Izzatulla aka namoyon bo‘lgandi. Ehtimol hozir Akmal aka ham Izzatulla aka qiyofasida Orifni ko‘rgan bo‘lsa ajab emas... U uchib o‘rnidan turdi-da:

— To‘g‘ri, to‘g‘ri, mullaka, xo‘p, — deb ta‘zim bilan eshikka qarab yurdi.

— O‘zingiz bilasiz, mehmon, harholda shunday bo‘lgani ma’qul. Xafa bo‘lmaysiz, — deb uzr so‘ragan bo‘ldi Izzatulla aka undan.

Akmal aka chiqib ketdi. Hech kim churq etmadi. Izzatulla mo‘ylov o‘zining ana shu muomalasi bilan birgina mehmonni emas, balki biz mezbonlarni ham haqorat qilgandi. Bunga Po‘lat amakim chidayolmadi shekilli:

— Bu qanaqa qiliq, Izzatullavoy, — dedi asta. Lekin asta aytsa ham u yoq-bu yog‘idan o‘tib ketadigan darajada aytdi.

— O‘zingiz tushunasiz-ku, Po‘lat aka.

— Nimani tushunaman?

— U odamlarga aralashmasligi kerak.

— Shunaqa qonun ham chiqibdimi? Nima, marazi bor ekanmi uning odamlarga qo‘shilmay?

— Harholda... qamalgan odam...

— Nima bo‘pti!.. Qamoqdan chiqqan odamga shunaqa munosabatda bo‘lish kerak degan qonun yo‘q. Yo‘q narsani o‘ylab chiqarmang! — Amakimning jahli chiqib ketgan edi. — Rostini aytsam, u kishi qishloqqa kelgan kuni men ham shubhalangan edim. Mana gaplashdik, tanishdik. Hech qo‘rqadigan joyi yo‘q, nohaqdan jabr ko‘rgan bir bechora ekan.

— Harholda...

— Gap shundaki, Izzatullavoy, shubha bilan yashashga o‘rganib qolganmiz. Qachongacha shunday qilamiz?

— Shunday deysiz-u, Po‘lat aka, — deb chaynaldi Izzatulla aka. — Partiya a‘zosimiz, hammamizning ham bola-chaqamiz bor.

— Endi o‘zingizga keldingiz, Izzatullavoy. U qulog‘ingiz bilan ham, bu qulog‘ingiz bilan ham eshitib qo‘yingki, — dedi Po‘lat amakim tovushi qaltirab, — partiya degan nom niqobida iflos ishlarni qilayotganlardan bu g‘aribga yordam qo‘lini cho‘zayotganlar ming marta a‘lo! Sadqayi partiya ket-e!

Birdan Po‘lat amakimning «siz» tili «sen»ga aylanib ketdi.

— Shu bilan nima demoqchi bo‘lasiz? Sizningcha u kishiga jazo bergan kishilar iflos bo‘ldimi? — dedi Izzatulla aka ko‘karib.

— Men bunday deyotganim yo‘q, — dedi Po‘lat amakim. — Bordi-yu, shunday degan taqdirimda ham, baribir o‘sha odamlar ham senga va menga o‘xshagan odamlar. Xato qilishi, yanglishishi mumkin, axir... Lekin gap unda emas! Gap sening hozirgi muomalang ustida boryapti, bildingmi!

— Tilingizga sal ehtiyot bo‘lib gapiring, — dedi Izzatulla aka eshik tomonga burilib. — Bu gaplaringiz uchun hali javob berishingizga to‘g‘ri keladi!..

— Bersak beraveramiz!

— O‘ylab gapiryapsizmi shu gaplarni?

— Juda o‘ylab gapiryapman-da...

— Bo‘pti bo‘lmasa, keyin gaplashamiz!

U shunday dedi-da, eshikni qattiq yopib chiqib ketdi. Eshmat akam o‘zini zo‘rg‘a tutib o‘tirgan ekan, orqasidan nafrat bilan:

— Ablah! — deb baqirdi.

* * *

Eshmat akam hozirgina qulog‘imning tagida baqirgandek bo‘ldi. Cho‘chib ko‘zlarimni ochsam, qabristonda, aylanasi nurab, tevaraklarini o‘t bosib ketgan g‘aribgina bir qabr ustida bosh egib turgan ekanman. Lola terib yurib, xayol bilan qanday qilib kelib qolganimni sezmayman bu qabr ustiga...

Men hamon qabr ustida bosh egib turardim.

Oltinchi bob

— Qabr dedingizmi? Kimning qabri u?

— Keyin nima bo‘ldi?

Men o‘ylaymanki, aziz o‘quvchi, bu savollar sizning ham dilingizda bor. Shuncha gapni aytib qo‘ygandan keyin bu yog‘ini ham aytmasam bo‘lmas. Qabrlar va ularning kimniki ekanligi haqida so‘ngroq

aytarman. Hozircha esa, yaxshisi voqeaning bu yog‘i nima bo‘lganini gapirib bera qolay.

O‘sha kechqurun sal o‘tmayoq Po‘lat amakim bilan Eshmat akam ham chiqib ketishdi. Uyimiz yana huvillab qoldi. Oyim bizlarga o‘rin solib bergandan keyin ham ancha vaqtgacha indamay, kuymanib yurdi: nima qilib, nima qo‘yayotganini o‘zi ham bilmasa kerak. Men ko‘rpa tagidan boshimni chiqarib, qarab yotardim. Bir mahal oyim ustunga suyanib, xayolga toldi... Singlim allaqachonlar pishillab uxlab qolgandi. Men asta boshimni ko‘tardim:

— Oyi, yotmaysizmi?

Oyim bir seskanib:

— Uxlamadingmi, bolam? — dedi.

Oyimdan ko‘zimni olmasdim. U go‘yo bir narsani uzil-kesil hal qilgandek, tez-tez yurib borib, katta sandig‘imiz ustidagi ko‘rpa-to‘shaklarni namat ustiga olib tashladi-da, kalit solib, jarang-jurung qilib sandiqni ocha boshladi.

Sandiq ochildi. Oyim yuzadagi narsalarni bir chetga olib qo‘ydi-da, tagidan bir juft katta etikni sug‘urib oldi. Kigiz etik. Dadamning kigiz etigi!

— Sarvarxon.

Men indamay, hayron bo‘lib, u kishiga qaradim. Oyim ko‘nglidagi gapni aytolmay, birpas ikkilanib turdi-da:

— Akmal akang katta mulla ko‘rinadi, bolam. Dadang eson-omon qaytib kelsa, etik topilib qolar. Sen manovi kigiz etikni ertaga Akmal akangga olib borib ber, — dedi menga. — Bahor bo‘lgani bilan kun sovuq hali.

«Oyijon. Mehribon oyijonginam!» — deb baqirib yuborgim keldi-yu, biroq baqirmadim. Turib oyimni quchoqladim.

— Mayli, oyijon. Olib borib beraman!

Oyim etikni changini atib, taxmonga qo‘ydi. Ertaga qiladigan yumushimni tayinlab, o‘ringa kirdi...

Ertasi dam olish kuni edi. Oyimni ishga jo‘natib, ukalarimni bog‘chaga olib chiqib qo‘ydim. Otxonada

sigirlarning kechki xashagini tayyorlab bo'lgunimcha ancha vaqt o'tib ketdi. Choshgohlarda kigiz etikni qo'ltig'imga qisib hammomga yo'l oldim. Bugun kun kechagidek emasdi. Osmon to'la bulut bo'lib, siyrakkina tuman ham tushgandi. Kun uncha sovuq bo'lmasa ham, yoqimsiz edi: tanani junjiktirardi. Bir narsa ba'zan kishi ruhiga ham bog'liq bo'ladimi deb qoldim. Nega deganingizda, ba'zi kunlar bo'ladiki, qovog'idan qor yog'ib turadi, buning ustiga yana o'n besh-yigirma daraja sovuq ham bo'ladi-yu, biroq odamga xush yoqadi, ruhing yengil bo'lib yurasan, endi, aksincha, ba'zi kunlar bo'ladiki, o'zi uncha sovuq bo'lmasa ham juda tarovatsiz bo'ladi. Bunday kunlar hatto ko'chaga ham chiqqing kelmaydi. Qimir etmay, uyda yotaversam deysan.

Bugun ham xuddi shunday, juda yoqimsiz kun edi. Shularni o'ylab, hammomga qanday yetib kelganimni ham bilmay qolibman. Har kuni ko'rib yurganim eski hammom. Hozir etikni olib kirib beraman. Akmal aka nihoyatda xursand bo'ladi! Men ham... Hammomning kungay tomoniga o'tsam, Akmal aka har kuni o'tiradigan joyida ko'rinmasdi. Kun sovuqligi uchun, ichkarida bo'lsa kerak, deb o'ylab tovush qildim:

— Akmalxon aka!

Javob bo'lmadi. Ichkariga kirdim. Qarasam, Akmal akaning o'rnida, poxol ustida Tatash jinni yotibdi! Menga qarab tirjayib kuladi.

— Qani Akmal aka? — deb so'radim men undan.

— Ho-o-o, ketdi-ketdi! — dedi Tatash kulib. Nazarimda, hammom bo'shab qolgandek edi.

— Qayoqqa ketdi? O'zi ketdimi yo birov olib ketdimi?

— Ketdi-ketdi. Ho-o-o... — deb kuldi u yana.

Bo'shashib ko'chaga chiqdim. U yoq-bu yoqqa qaradim. Hech kim ko'rinmasdi. Noiloj uyga qarab burilgandim, oldimdan A'zam chiqib qoldi. U qo'ltig'imga qisib olgan etiklarni ko'rib, hayron bo'ldi:

— Kimniki bu etik?

— Dadamniki.

- Nega ko'tarib yuribsan?
- Akmal akaga bermoqchi edim...

U tirjaydi:

— Akmal aka bizlarnikida. Kechasi dadam bilan Eshmat akam boshlab keldi.

Uning ovozi g'urur bor edi. Men g'alati bo'lib ketdim: bir tomondan, Akmal akaning A'zamlarnikiga borib yotganini qizg'andim, ikkinchi tomondan, har qalay issiq, xotirjam joyga boribdi-ku, deb o'ylab, o'zimni yupatdim

A'zam menga milt-milt qarab, o'tib ketdi. Amakimnikiga qarab ketayotib o'yladim: kechasi Izzatulla aka bilan to'qnashuvdan keyin olib kelgan bo'lsa kerak.

To'g'ri Po'lat amakimnikiga kelsam, Akmal aka hovlida amakim bilan gaplashib o'tiribdi. Avvaliga men Akmal akamni taniyolmay qoldim. Butunlay o'zgarib ketibdi: egnida bir-ikki marta kiyilgan bo'lsa ham toza fufayka, boshida Po'lat amakimning issiq quloqchini, oyog'ida qalin jun paypoq. Rang-ro'yi ham kechagidan tuzuk. U meni kulib qarshi oldi:

— Keling, Sarvarxon!

— Assalomu alaykum.

— Vaalaykum... — dedilar amakim. — Qo'lingdagi etikmi? Nima qilib ko'tarib yuribsan uni?

— Oyim berdilar. Akmal akangga olib borib ber, deb.

Amakim o'rnidan turib, qo'limdan etikni oldi. Ko'rib turibman, Akmal akaning ko'zlari shodlikdanmi, yo esiga bir nima tushib ketdimi, milt-milt qilib turibdi. Amakim etiklarni asta olib borib, Akmal akaning oldiga qo'ydi:

— Qani, domla, bir kiyib ko'ring-chi? Paypoq-ingiz bilan kiyavering.

Akmal aka avval o'ng poyini kiyib jilmaydi. Keyin chap poyini kiyib, o'rnidan turdi.

— Rahmat, Sarvarxon!

— Xuddi o'zingizga bichib tikkandek! — dedi amakim.

— Rahmat!

Men o'zimda yo'q xursand edim. Nazarimda, faqat men emas, hammamiz xursand edik.

Men kelib ularning gapini bo'lib yuborganga o'xshab qoldim. Biroz vaqtixushlikdan so'ng Akmal aka gap boshladi:

— Mullaka, Qarqaralining botqog'ida bu etiklarni ko'tarib yura olarmikinman?

— Ayb etmaysiz, domla, yerlarimiz shunaqa, — deb kuldi amakim. — Yomg'ir yog'di deguncha botqoq bo'ladi-ketadi... Botqoq bor joyda esa bitta-yarimta baqa ham bo'lar ekan, domla... Xafa bo'lmaysiz, bo'lib o'tgan gaplarga...

Fahmimcha, Akmal aka men borligim uchun ataylab ilgari boshlagan gapni chalg'itmoqchi bo'ldi-yu, lekin baribir amakim gapni aylantirib olib kelib, yana avvalgi gapga uladi. Po'lat amakimning haligi «botqoq bor joyda shunaqa bitta-yarimta baqa ham bo'lar ekan» degan gapi Akmal akaga juda yoqib tushdi shekilli, u qah-qah urib kulib yubordi. Chiroyli kular ekan.

— Nimasiga xafa bo'laman, mullaka, — dedi Akmal aka. — Odatda, zahri bor gapda aql bo'lmaydi.

— Juda to'g'ri gap, domla. Aqli kalta odamga achchiq til bitadi...

— Shundayku-ya, biroq bu baqangiz aslida yomon odam bo'lmasa kerak, — dedi Akmal aka. — Nima deysiz?

Ular meni bola deb o'ylashadi shekilli, lekin bari-bir men ularning bu pardali gaplari kim haqida bora-yotganini tushunib turardim. Po'lat amakim Akmal akaning so'nggi gapidan hayron bo'lib qoldi chamamda. U o'zicha: «Qiziq, enag'ar Izzatulla kechagina domlani haqorat qilib, haydab chiqargan edi, bugun bo'lsa bu: «Baqangiz aslida yomon odam bo'lmasa kerak», deb uni himoya qilyapti?» deb o'ylagan bo'lsa kerak. Keyin istar-istamas Akmal akaning gapiga qo'shildi, qo'shilganda ham meni bor-yo'q demay, fikrini ochiq aytib qo'ya qoldi.

— Ha, domla, bu baqa bir mahallar tuppa-tuzuk, odamning havasi keladigan bola edi. Tengqurlari askarlikka ketib, bu amalga mindi-yu, aynadi-qoldi, — dedi u alam bilan. — Issiq suv ham o‘zining bir mahallar sovuq suv bo‘lganini unutmaz ekan. Bu enag‘ar unutdi.

— Bundan xafa bo‘ldingiz nima-yu, bo‘lmadingiz nima, mullaka. Yigitlar qaytib kelishsa, o‘ziyoq tuzalib qoladi. Ha, tuzatib qo‘yishadi.

— Sutli sigir suzsa ham shoxi botmaydi, domla. Buniki botyapti-da... — dedi amakim kuyib-pishib. Keyin birpas jim bo‘lib, yana gapini ulab ketdi: — Raisimiz beg‘ubor odam. Barchaga barobar...

— Prokurorlaringiz Ahmadov ham u kishining ta‘rifini qilgan edi. Qachon keladilar?

— Shu kunlarda kelib qolsa ajab emas. Vaqti ham tugadi. Dala ishlari ham yurishib qoldi. Ayniqsa hozir zarur u kishi. Kelsa tuzuk bo‘lardi, baqaning ham popugi sal bosilib qolarmidi! Hay, bugun-erta kelib qolar-ov.

Shundan keyin ularning gapi yana uzilib qoldi.

Siyrak tushgan tuman allaqachon tarqab, osmondagi yaxlit bulutlar ham buzila boshlagan, quyosh ahyon-ahyonda bulutlar orasidan mo‘ralab, yana bulutlar orasiga sho‘ng‘irdi. Havo boyagiga qaraganda ancha ilib qolgandi. Bu tanani yayratadigan iliqlik edi.

Akmal aka ancha mahalgacha osmonga qarab xayol surib o‘tirdi-da:

— Mullaka, Sarvarxon meni bir dalaga olib chiqib kelsa. Nima deysiz? — deb so‘radi.

Po‘lat amakim o‘ylanib qoldi.

— Charchab qolmasmikansiz, domla? Buguncha dam olganingiz ma‘qul edi.

— Uch-to‘rt kundani beri dam olaverib charchadim, mullaka.

— O‘zingiz bilasiz, domla.

— Bir aylanib kelaylik-a, Sarvarxon? — dedi Akmal aka menga.

Men, mayli, dedim. Ertalab turib uy ishlarimni saranjomlab qo‘yganman. Bugun dam olish kuni, ket-sam bo‘laverardi.

— Sarvar, unday bo‘lsa, og‘ilxonada eshak turibdi. Egarlab, Akmal akangni mindirib ol, — dedi ama-kim. — A‘zamni bir ishga yuborgandim. Kechikib ketdi. Kelsa men ham orqalaringdan boraman.

— Xo‘p.

...Akmal aka eshakda, men yayov, Qarsaqli soy-ning bo‘yidan kelyapmiz. Bahor quyoshi taftidan atrof qiziy boshlagan payt edi. Uzoqlarda kumush sarob jimir-jimir qilardi. Akmal aka eshakni o‘z holiga qo‘yib, nimanidir o‘ylab kelyapti. Eshak ahyon-ahyonda so‘qmoqdan chiqib, yo‘l chekkasidagi o‘t-o‘lanlarga og‘iz urib qolar, keyin yana yo‘lga tushib, erinchoqlik bilan ilgarilab borardi.

Akmal akani bilmayman-u, biroq men o‘zim eshakning bu imillab yurishidan juda zerikib kelardim. Ba‘zan o‘zimni o‘zim ovutib, xuddi yosh bolalardek yo‘l chekkasida guldan gulga uchib-qo‘nib yurgan kapalaklarni quvlab qolaman. Akmal aka kuladi. Bir-oz yurganimizdan keyin dalaning jamoli ochilib ketdi. Qarsaqli soyning bu tomonida keng-keng paykallar bor bo‘lib, u yerda ayollar qulochkashlab ketmon urishardi. Men tengi bolalar otga minib akushka hay-dashardi. Qayerdandir ashula ovozi eshitildi:

*Daryoning naryog‘ida minoraman,
Minoraga suyanib dilporaman.
Qo‘limdan xat kelmaydi yozay desam,
Yorga salom beray desam uyolaman...*

Soyning u tomonida esa qishloq mollari balo-qazodek yaylov bag‘riga yopishgandi. Huv ana, Supabek ota tayog‘iga suyanib sergak turibdi.

Atrofdan bahor hidi anqirdi. Payqab kelyapman, Akmal aka xuddi rayhon hidlagandek to‘yib-to‘yib nafas olar va qishloqdan chiqqandan beri bir og‘iz ham gapirmay kelardi. Oxiri bo‘lmadi:

— Qayoqqa boramiz, Akmal aka? — deb so‘radim men gap boshlab.

— Labbay?

— Qayoqqa boramiz deyapman? Supabek otaning oldigami yo huv anovi ishlayotganlarning yonigami?

Akmal aka birpas o‘ylanib qoldi. Nazarimda, shu ahvolda ishlayotganlarning oldiga borishni o‘ziga ep ko‘rmadi yo bo‘lmasa ularni ishdan qo‘yishni istamadi shekilli:

— Supabek otaning oldiga bora qolaylik, — dedi.

Qarsakli soyi bo‘ylab ancha yurganimizdan keyin ko‘prikdan o‘tib, suruv-suruv mollar yoyilib yurgan tomonga burildik. Soydan o‘tganimizdan so‘ng Akmal aka eshakdan tushdi. Men eshakni tushovlab o‘tga qo‘yib yubordim. Keyin ikkalamiz Supabek ota tomonga qarab ketdik. Akmal aka kelganidan beri Supabek otaning ta‘rifini mendan va Eshmat akamlardan ko‘p marta eshitgan-u, biroq hali o‘zi bilan ko‘rishguncha yo‘q edi.

Supabek ota qiziq odam. U bilan gaplashgan kishi yana bir marta gaplashsam derdi. Chorva haqida gap ketsa bas, shunday qiziq narsalarni gapirardiki, asti qo‘yavering. Hamma narsaga chorvadan kelib chiqib baho berardi. Gap orasida aytadigan maqollari, misollariga ham mol aralashmasa ko‘ngli to‘lmasdi. O‘zbeklar bilan aralashib o‘sgani uchun tilida ahyon-ahyon o‘zbekcha so‘zlar ham aralashib qolardi. Lekin bunga hech kim parvo qilmasdi.

— Ho‘, assalomu alayko‘m! — deb qarshimizdan chiqdi Supabek ota. — Kelingder, kelingdek, meymandar.

— Assalomu alayko‘m, — dedi Akmal aka qo‘lini ko‘ksiga qo‘yib. — Qalay, bardammisiz, otaxon?

— Shukur, shukur, — dedi Supabek ota Akmal akaga boshdan oyoq razm solib. Keyin menga qaradi: — Meymandi bastap kelibsin de, ye-e, raxmet, raxmet... kun de qizib qaldi.

Supabek ota shunday dedi-da, yur ham demay, oldinga tushib keta boshladi. Bizlar uning ketidan ergashdik. Supabek ota egniga jun chakmon, boshiga qozoqi telpak, oyog‘iga katta etik kiyib, belini shartta

bog'lab olgandi. Etigini o't, jing'il tirnab, oqarib ketgandi. O'zi sal qaddini egibroq oldinda borardi. Nihoyat bir mahal katta bir tup jing'il tagiga borib o'tirdi. Bu — bizlarni ham o'tirishga taklif qilgani edi. Akmal aka miyig'ida bir kulib qo'ydi-da, sekin o'ziga joy tanlab o'tirdi. Men ham bir chekkaga cho'kka tushdim. Jing'il tagi binoyidek salqin ekan. Jonimiz kirib qoldi. Bu yer Supabek otaning har kuni picha o'tirib hordiq chiqarib oladigan joyi ekan. Jing'il orasida buklog'liq xurjun yotardi.

O'tirganimizdan keyin Supabek ota duo o'qib yuzlarini siladi. So'ng yangi bilan peshonasini artdi.

— Yopiray, kun qizib ketdi-g'o'y. Bir aylanib kelayin deb shig'ibsiz-da, meyman. Duris, duris. Aylanganingiz jaqsi, meyman, ko'nglingiz ashiladi... Keshe siz turangizda Eshmet aytib berib edi. Dunyening jumisi so'lay eken.

Bu Supabek otaning tasalli berganimidi yo hol so'raganimidi — bilib bo'lmasdi. Akmal aka ham uning gaplarini yaxshi tushunibmi, tushunmaymi, tasdiqlagan bo'lib, indamay o'tirar, ahyon-ahyonda bir menga qarab jilmayib qo'yardi.

Supabek ota engashb jing'il tagidagi xurjunni oldi: ichida zarang, mesh, yana bir ro'molchaga o'rog'liq non bor ekan. Ota ro'molchani o'rtaga yozib, nonni ushatdi-da, meshning og'zini yecha boshladi. Akmal aka ilgari bunaqa ishlarni ko'rmagan bo'lsa kerak, ajabsinib qarab turardi. Zarang kosaga yarim qilib quyilgan ayronni Akmal akaga uzatdi ota. Akmal aka hayron bo'lib, qo'lida biroz ushlab turdi.

— Oling, meyman. Muzday, oshi halol!

Kechqurun poda qaytganida otaning bolalari uyma-uy yurib, oshi halol yig'adi. Odamlar topgan-tutganlarini berishadi: birov go'ja, birov ayron, yana birov non... Nonni alohida xaltaga solib suyuq ovqatlarni suv qovog'iga quyishadi. Podachi uni bolachaqasi bilan ichadi, ortganini yaylovga olib chiqadi. Oshi halol juda shirin bo'ladi. Ba'zan bizlar ortiqroq go'jami, qatiqmi olib chiqib, oshi halolga almashtirib ichamiz.

Akmal aka oshi halolni bir tomchi ham qoldirmay ichdi-da, ko'zlarini chirt yumib tamshandi. Sal achi-gan bo'lsa kerak. Odatda, oshi halol achiganda yana ham maza bo'ladi.

— Juda totli ekan. Rahmat!

— Ashig'an ko'jesi bo'lmagan molshi molshi emas, meyman, — dedi Supabek ota. Keyin yarim zarang oshi halolni o'zi paqqos ko'tardi. — O'zimizde bular ar qashan bo'ladi. Qani, nandan olingiz...

Men ham yarim kosa oshi haloldan ichib olib, Supabek otaning mol boqib yurgan o'g'li Marjon-bekning oldiga ketdim. U qo'lida bir tol tayoq, uni o'tmas pichoq bilan yo'nar edi. Ikkalamiz allamahalgacha mol ketida birga yurdik. Qaytib kelsam, Akmal aka bilan Supabek ota hali ham gaplashib o'tirishgan ekan. Boyagidek tortinish yo'q, xuddi eski qardondardek, hali aytganimdek, ota nuqul chorva haqida gapirar. Akmal aka esa ora-chorada savol berib turar edi:

— Ota, shu vaqtda ham qo'yga bo'ri chopadimi?

— Shapqanda qanday! Bu jag'ing qarisqir qulay mezgildi qidiradi. Bir pastqam jayda pisib jatib, sal ko'zing tasa bo'ldi, iledi-ketedi. So'ning ushun de ko'binshe Marjanbekka isenbey, o'zim janinda juremin... Qo'yshilarning so'zi bar — qasqir aytadi eken:

Bola qo'yshi — olisda o'ynab qola qo'yshi...

Yoki qo'yshi — yermek qo'yshi...

Otti qo'yshi — ashuvi qatti qo'yshi...

Tuyeli qo'yshi — turgan qo'yshi...

O'g'izdi qo'yshi — o'lgan qo'yshi,

Jeb bo'lg'anda kelgan qo'yshi!..

deb.

— Ofarin, ofarin...

Akmal aka qah-qah urib kuldi.

Men ham bunday gapni eshitmagan edim.

— Tag'in bir adeti bor o'l jaramasting. Kelib birevin olib ketse go'rge edi-ov, o'nday qilmaydi-da!

O‘l jegenine maz emes, bo‘g‘izdag‘anig‘a maz. Jese birevinoq jeydi, qalg‘anin tamag‘inan tistep, kekirtegin uzib, bo‘g‘izdap kete beredi...

Akmal akani boshqa narsa qiziqitirdimi, suhbat mavzuyini o‘zgartirdi:

— Nechta bolangiz bor, ota?

— Yeki qiz, ush ulim bor. Ulken bolam askerlikte. O‘dan keyingi qizimdi uzatqanmin. Jumabay degan bolam endi o‘n segizge kiredi. Bu jili quday qutti ko‘rse uyleb qo‘ymaqshimin. Jaqinda to‘yg‘a kelesiz, meyman...

— Hali ertaroq emasmi, ota?

— Nesi erte? Ulkenin uyley olmadim. O‘zimde de qartayib qoldim. Ko‘zimning ashig‘inda ko‘rib ketayin.

— Ha, unday bo‘lsa mayli... Jumaboy ham mol boqadimi?

— Jo‘q, maldi kenje balam Marjanbek menen bag‘amiz. Jumabekting kush-quvvati bar, ketpenge qo‘yippin. Ketpende qo‘l kemshildev.

— O‘zingiz nechchi yoshga kirdingiz, ota?

— Jetpisdi urib qo‘ydim, deyman, — deb u o‘rnidan qo‘zg‘aldi. — O‘ybay, beli qurmag‘ur... Altpis jasta atka irg‘ib mitnalmassin, jetpisingde jer tayanmay turalmassin, degani o‘si g‘o‘y! Meyman, endi birpas ko‘linkede dem olib, Sarvar men so‘ylesip o‘tira turinglar. Men Marjanbekten bir qabar alib keleyin. Tag‘in «bala qo‘yshi — alisda o‘ynab qala qo‘yshi» bo‘lib jurmesin.

Supabek ota tayog‘ini olib, sal yelkasini chiqarib engashganicha bir yoniga chirt etkazib tupurdi-da, mollar yoyilib yurgan tomonga qarab ketdi.

Akmal aka ikkalamiz qoldik. Chigirtkalarining chirillashini, osmonda muallaq turib qanot silkiyotgan so‘fito‘rg‘ayning issiqdan nolib vijir-vijir sayrashini demasa, atrof jimjit edi. Akmal aka xurjunga boshini qo‘yib birpas cho‘zildi. Men yonida o‘tiribman. U osmonga qarab nimanidir o‘ylaydi. Men bo‘lsam, atrofga qiziqsinib qarayman. Odamlar hali ham ishdan qaytishgani yo‘q. Shunday issiqda... tag‘in hazil-

mutoyiba gaplarini aytmaysizmi? Akmal aka nimani o'ylayotganini bilmadim-u, men mana shular haqida o'ylardim. Ular ham mening oyimga o'xshagan ayollar, ular ham oyim qatori ishlab, kechqurun bolalari-ga qaraydi, ro'zg'or tebratadi... Menga yana bir narsa ayon bo'ldi: hamma g'am-g'ussa qishloqda ekan. Men buni dalaga chiqmaganim uchun bilmas ekanman. Faqat qishloqda kunduzlari odam bo'lmagani uchun mening ko'zimga ma'yus bo'lib ko'rinarkan. Kunduzlari barcha vaqtixushliklar odamlar bilan dalaga ko'charkan... Mehnat bor yerda g'am bo'lmaydi, der edi bobom. Men bu gapning ma'nosini bugun tushungandek bo'ldim... Qarang, ashula ham dalada, hazil-mutoyiba gaplar, xandon urib kulishlar ham dalada — hammasi dalada ekan... Haligi yetmishga kirgan Supabek otaning gaplarini qarang.

— Sarvarxon, — dedi bir mahal Akmal aka. — Nimani o'ylayapsiz?

— Hech nimani... Nimaydi?

— Endi bunday qilamiz, mulla Sarvar, — dedi yotgan joyida bu yoqqa qarab. — Dalaga chiqqanimizda bundan buyon qog'oz-qalam bilan chiqamiz. Men ba'zi narsalarni sizga aytib turaman, siz yozasiz... O'zim ham yozardim-u, biroq qo'l qurg'ur titraydigan bo'lib qolgan. Xatimni o'zimdan boshqa odam tushunmaydi. Endi, sharti shuki, yozgan narsalaringiz to'g'risida hech kimga og'iz ochmaysiz. Kelishdikmi?

— Mayli, — dedim men. — Biroq men... o'qishim bor-ku...

— E, o'qish... — dedi u labini qimtib. — Mayli, ba'zi kunlari kelmasangiz ham bo'ladi. O'zim kelaman. Bir amallab o'zim yozishga harakat qilaman. Siz faqat qo'lingiz tekkanda, oqqa ko'chirib berib tursangiz bo'ldi. Ko'rgan-eshitganlarimizni yozib borsak, bu kunlardan juda ajoyib xotira bo'ladi-da.

— Xo'p.

Akmal aka bir yoniga yonboshlab, davom etdi:

— Bugundan boshlab endi siz mulla Sarvar emas, mirzo Sarvar bo'ldingiz... Supabek ota ko'rinmaydimi?

Men o‘rnimdan turib mollar yoyilib yurgan tomonga qaradim. Supabek ota bir otliq bilan gaplashib turardi. Otaning qiziq odati bor-da, hu uzoqda o‘tib ketayotgan yo‘lovchini ham oldiga chaqirib olib, erinmay tagi-tugini surishtirib chiqadi. Qaysi urug‘dan, nima ish bilan ketayotibdi — hammasini bilib olishi kerak... Mana, hozir ham bir bechora yo‘lovchini tutib olib, tergov qilyapti-yov chamamda. Ana, yo‘lovchi bilan xo‘shlashib, bu yoqqa burildi.

— Kelyapti!

Akmal aka o‘rnidan turib o‘tirdi. Sal o‘tmay Supabek ota yetib keldi.

— Ha, meyman, sharshamay o‘tirsiz ba? — U nima uchundir boyagisidan xursand ko‘rinardi. — Qalag‘a ketib barajatqan bir balamen bir-yoki aviz so‘ylesip qaldiq. Aqsaqalimiz kelipti. O‘te jaqsi bo‘lipti! So‘g‘an at alip barajatqan eken.

Ota jing‘il soyasiga kelib cho‘kdi, kir ro‘molchasi bilan yuzlarining, bo‘yinlarining terlarini artidi:

— Qo‘y, bastiq aristan padasinan, aristan bastiq qo‘y padasi jaqsi!

Akmal aka jilmayib menga qarab qo‘ydi. Men u kishining bu qarashini: «Mirzo Sarvar, qani endi daf-tar bo‘lsa-yu, yozib olsak» degan ma‘noda tushundim. Supabek ota esa Akmal akaning bu qarashini boshqacharoq tushundi shekilli, qaltisroq bir gap aytib qo‘ygan odamdek, izoh bera boshladi:

— Arine, Izzatulla qo‘y emes, Sultan aqsaqal aristan emes, so‘zding sirasin aytamin-da... degan menen, aqsaqalning o‘zi kelgeni o‘ta ko‘ngildegidey bo‘ldi. Mine ko‘rersiz, meyman, ertaden jumistarda o‘zgeshe bo‘lib ketedi.

Men xursand edim. Sezib turibman, Akmal aka ham bugungi safarimizdan juda mamnun edi. Bizlar ketmoqchi bo‘lib, hozirlana boshlagan edik, ammo Supabek ota ruxsat bermay, peshingacha olib qoldi. Men ertaroq qaytdim. Akmal aka kechqurun Supabek ota bilan birga poda ketidan keldi...

Yettinchi bob

Xuftonda A'zamlarnikiga chiqsam, Akmal aka bilan Po'lat amakim yumaloq xontaxta atrofida gaplashib o'tirishgan ekan. Xontaxta ustida kitoblar bilan daftarlar uyulib yotardi. Men kirishim bilan amakim ularni yig'ishtira boshladi — chamasi gaplari tugagan bo'lsa kerak. Amakim kitoblarni yig'ishtira-yotganida, ko'zim «O'rta maktablar programmasi»ga tushib qoldi. Xayolimdan bir fikr yilt etib o'tdi: «Ikkalasi ham adabiyot muallimi emasmi, ehtimol adabiyot haqida, adabiyotga qiziquvchilar haqida, amakimning maktabdagi ishlari haqida gaplashib o'tirishgan bo'lsa kerak...»

— Keling, mirzo Sarvar, — dedi Akmal aka jilmayib.

— Boyagi... — shunday dedim-u, og'zimni yumdim. Akmal aka boshini chayqab kuldi. Sal bo'lmasa men jing'il tagida kelishib qo'yanimiz kundalik haqidagi sirni ochib qo'yayozgan edim.

Men imo-ishora bilan daftar olib kirganimni bildirdim. Akmal aka ko'z qarashi bilan «keyin» degandek bo'ldi.

Eshikdan salom berib raisimiz Sulton bobo kirib keldi. Amakim bilan Akmal aka o'rinlaridan turishdi. Amakim Sulton bobo bilan yelkalarini yelkalariga qo'yib, quchoqlashib ko'rishdi.

— Qalay, yaxshi o'tiribsizlarmi? Siz tuzukmisiz, mehmon?

— Rahmat!..

— O'zingiz yaxshi keldingizmi,— dedi Po'lat amakim. Hamma o'tirdi, amakim gapida davom etdi: — Rangi-ro'yingiz tuzuk, oqsoqol.

— Tuzukmi? — dedi jilmayib Sulton bobo.

— Tuzuk, tuzuk... Doktorlar ham omon bo'lsinda!

— Ilm-hikmat ham oshib ketibdi, birodar. Ammo kasallar ham juda ko'p. Ko'pchiligi yaradorlar...

— Yaradorlar deng... — dedi amakim nimanidir o'ylab. — Bu urush haqida nima gaplar bor, oqsoqol?

— Nima gaplar bo'lardi. O'zingiz bilgan, gazetalarda chiqayotgan gaplar-da, birodar. Nemislarning o'rdasiga ham taqalib qoldik shekilli. Askarlarimizning oyoq olishi shunday... Kecha Chimkentdan to'g'ri rayonga tushib, raykomga uchrashdim. U yerda ham shu gap: g'alabani yaqinlashtirish siz bilan bizga, front orqasidagilarga ham bog'liq deydi. Qarqaraliga tezroq chiqing, oqsoqol, deyishdi. Bugun peshinda yetib keldim. Bor gap shu.

Bug'i burqirab qorni pachoq samovar kirib keldi. O'rtaga uch-to'rt zog'ora non, bir tarelkada sariyog', besh-olti chaqmoq qand qo'yildi. Kelin oyim choy quyishni menga tayinlab, o'zi tashqariga chiqib ketdi. Choyni bir maromda quyib, avval Sulton boboga, keyin Akmal akaga uzatdim.

— Qani, mehmon, gap bilan ovora bo'lib, sizdan hol-ahvol ham so'ramabman. Qalay, zerikmay yurib-sizmi?

— Rahmat, — deb minnatdorlik bildirdi Akmal aka.

— Xafa bo'lmang, mehmon. Hamma gapdan xabarim bor, — dedi Sulton bobo go'yo ayb ish qilib qo'ygan kishidek sekin gapirib. — Siz haqingizda kecha prokuror Zokirjon Ahmadov gapirib berdi. Sizni bu yoqqa yuborganini aytdi. Qolgan gaplarni Qarqaraliga kelayotib yo'lda Eshmatdan eshitdim. Rostini aytсам, juda ranjidim.

Akmal aka negadir terlab ketdi.

— Xafa bo'ladigan ish bo'lgani yo'q, — dedi u.

— Hay, mayli, o'tgan ishga salovot, uka, — dedi Sulton bobo. Keyin Po'lat amakimga qarab dedi: — Bu Izzatullavoy ko'p ishlarning chatog'ini chiqargan ko'rinadi. Chigit yerga kech tushibdi, chiqishi-ning mazasi yo'q. Yo'l-yo'lakay ko'rib keldim, boshqa kolxozlarning paxtasi yer betini berkitib qopti. Ko'm-ko'k, yashnab turibdi. Boshqa joylarda yo'ng'ichqalarga o'roq tushibdi, bizda bu ish ham paysalda. Hozir ayni bug'doyga suv quyiladigan mahal, buning ham dumi xurjunda... Ariq ishlari ham

rasvo. Nima gap desam, odamlar aybdormish, ishla-
masmish!

Sulton bobo birpas sukut qildi-da, chidayolmadi
shekilli, yana gapini ulab ketdi:

— Odamlarni do‘q-po‘pisa bilan ishlatib bo‘larmi-
di? Odamlar ham yaxshi gapning qurboni. Dardi bor...
Nima deding?

— To‘g‘ri.

— Odamlaringiz ajoyib! — deb gapga aralashdi
Akmal aka.

Sulton bobo yalt etib Akmal akaga qaradi.

— Bugun bu kishini dalaga olib chiqqandik, —
dedi amakim.

— Zap ish bo‘libdi-da, — Sulton boboning
chehrasi yorishib ketdi. — Hozir boshqarmadan
chiqib kelyapman. Ertadan ishga yaroqli hamma
kishilarni dalaga olib chiqadigan bo‘ldik. Boshqarma-
ning qarori shu. Shundoq qilmasak bo‘lmaydiganga
o‘xshaydi. Erta-indin suvga tushib, chalov olishimiz
kerak. Olmasak paxta suvida qiynalamiz. Birodar,
sendan ham iltimos, Sarvar bilan A‘zamga o‘xshash
suyagi qotgan bolalardan besh-oltitasini berib tur-
masang ishimiz chatoq. Nima deysan shunga?

— O‘ylashib ko‘ramiz.

— Iltimos. Partorg degan qayishib turishi kerak sal
mundoq...

— Bir gap bo‘lar...

— Yasha, birodar.

Rais shuning uchun kirgan shekilli, xursand bo‘lib
o‘rnidan tura boshladi.

Akmal aka Po‘lat amakimga nimadir deb imo qil-
gandek bo‘luvdi, Po‘lat amakim jilmayib:

— Oqsoqol, mehmon ham qo‘limdan kelgancha
dalaga chiqib qarashib tursam deyapti, — dedi.

— Juda soz! — deb yayrab ketdi oqsoqol.— Ariq-
chilarga boshliq qilib qo‘yamiz-da. Ilgarigi boshlig‘ini
boshqa joyga olamiz, qo‘lida kuchi bor, ishlasin.
Odamlarga gazit-pazit ham o‘qib berib turasiz.

— Rahmat... — dedi Akmal aka sevinib.

— Oqsoqol, bu deyman, mehmonga «yo‘q, qo‘yaving...» deb manzirat ham qilmaysiz-a, — dedi amakim jilmayib.

Ular qah-qah urib kulishdi.

— Endi, mehmon uka, xafa bo‘lmaysiz, — dedi rais bobo. — Hozir manzirat qiladigan zamon emas. Ayniqsa, mana bunday kunlarda. Sizning tugmadek yordamingiz tuyadek bo‘lib ko‘rinadi ko‘zimizga!.. Buning ustiga zerikib qolmasligingiz uchun sizga ermak ham kerakda, shunday emasmi? Bu yog‘i toza havo, odam taftini odam oladi degandek, labbay?

— To‘g‘ri, rahmat!..

— Xo‘p bo‘lmasa, menga javob. Yana boradigan joylarim bor.

Amakim bilan Akmal aka Sulton boboni kuzatib chiqib ketishdi. Uyda A‘zam ikkalamiz qoldik.

— Ana, chalovga chiqadigan bo‘ldik, — dedi A‘zam quvonib.

— Maza bo‘ldi! — dedim men ham unga qo‘shilishib.

Po‘lat amakim bilan Akmal aka yo‘talib kirib keshdi. Men javdirab Akmal akaga qarab turbman. Qo‘lim boyagi daftarda. U ham sirga tushundi shekilli, meni imlab tashqariga chiqdi. Orqasidan chiqdim, yonidan ikki buklog‘lik daftar olib berdi:

— Haligi daftaringizga mana buni yaxshilab ko‘chiring, xo‘pmi? Lotinchani bilasizmi?

— Oz-moz.

— Yaxshi. Ko‘chiriladigan joyini buklab qo‘yibman. Mana... darsingizga xalaqit bermaydimi?

— Yo‘q.

— Bo‘pti, xayr.

Ikki buklog‘lik daftarni xuddi xazina topib olgandek qo‘ltig‘imga qisib olib, qorong‘i tun qo‘yniga sho‘ng‘ib ketdim.

Uyga kelsam ukalarim uxlab qolibdi. Oyim nimanidir tikayotgan ekan.

— Qayoqlarda sanqib yuribsan, bolam? — deb so‘radi mendan.

- A'zamlarnikida edim.
- Darsingni qilsang bo'lmaydimi?

Bu gap menga bahona bo'ldi:

— Bir daftarimni A'zam olib ketgan edi, shuni olib keldim, — deb ming'illadim. Oyim boshqa hech nima demadi. Men sandalga o'tirib, ehtiyotlik bilan Akmal akaning yozuvlarini varaqlay boshladim. Ochgan joyimdan to'rt-besh beti yirtib olinibdi. Bilishimcha, avval yozilgan gaplar bo'lsa kerak-da. Qo'lim og'riydi deganicha bor ekan. Xat yirik-yirik, qing'ir-qiyshiq qilib yozilgan edi. Ammo shunday bo'lsa ham donadona, aniq. To'rt betini buklab qo'yibdi. Demak, men shu betlarini yozishim kerak. Oldingi betlarida ham nimalarnidir qisqa-qisqa qilib yozibdi. Odobdan bo'lmasa ham ochib o'qiy boshladim:

«8-aprel. Bugun birinchi marta quyosh nuriga g'arq bo'ldim. O'zimizning olovli quyoshimiz! O'zimizniki deyishimning sababi bor: Turkiston Toshkentimizga yaqin, bu yerda, turib aksirsang, u yerdagilar, sog' bo'ling, deydigan darajada yaqin!..»

«10-aprel. Ertalab prokuror qabul qildi. Iliq, samimiy muomalada bo'ldi. Prokuror zotining odamiyligini birinchi bor ko'rib turibman. Ismi-shariflari Zokirjon Ahmadov ekan... U kishiga ishimni qayta ko'rib chiqishlarini iltimos qilib, ikki enlik ariza yozib berdim. Shu odamning sharofati bilan Qarqarali degan qishloqqa jo'nadim. Bu yerga aravada keldim. Aravakash bir oyog'ini frontga tashlab kelibdi. Ismi Eshmat ekan. Sodda, samimiy...»

Bugun havo kechagiga o'xshamaydi; yomg'ir, izg'irin...»

«13-aprel. Qarqaraliga kelganimga uch kun bo'ldi. Urush asorati baralla bilinib turibdi! Qishloq aholisi asosan o'zbeklar ekan. Qozoqlar besh-olti xonadongina bo'lib, bularning ham ko'pchiligi chorva bilan shug'ullanadigan ko'rinadi. Evakuatsiya qilingan polyaklar ham bor ekan qishloqda. Ular ketmonga emas,

yengil ishlarga qo'yilibdi. Masalan, yamoqchilikka, o'roqqa...

Lekin hammalari ahil, totuv...»

Qiziq bu gaplarning nimasini yashirar ekan-a? O'zimiz biladigan gaplar-ku. Rost, ba'zi so'zlarini men eshitmaganman, masalan, evakuatsiya, xonadon de-gan so'zlarni... Kim biladi deysiz, harholda katta odam, bir narsani bilib yozadigandir-da. Men biroz o'ylab o'tirib, so'ng Akmal akaning o'zi belgilab bergan varaqlarni ochib, ularni yangi daftarga chiroyli qilib ko'chira boshladim.

«14-aprel. Sarvarxon bilan dalaga chiqdim. Bepoyon dala. Bahavo! Katta soy: bir tomonda ekin-tikin, odamlar ishlashyapti: ikkinchi tomoni yaylov, suruv-suruv qo'ylar, sigirlar yoyilib o'tlab yurishibdi...

O'lhaklar!.. Bu joyning g'alati odati bor ekan. Soyning bu tomonida guvaladan qilingan qator o'lhaklar turar edi. Xuddi qaldirg'ochlarning uyasidek. Bularni Supabek ota ta'riflab berdi. Ma'lum bo'lishicha, odamlar yozda o'zlariga chorak gektardan yerga qovun ekisharkan-u, keyin boshiga o'lhak solib, ko'chib chiqisharkan. O'lhak so'zining ma'nosi — bu uychada qovun pishgan mahalidan to xazon paytgacha, ya'ni uch oycha o'tirisharkan. Mana shu uch oyga o'lchab, mo'ljallanib qilingan guvala uychani o'lhak deyisharkan. Qovun poliz xazon bo'lgandan keyin esa dehqonlar o'lhak ustidan shox-shabbalarini yig'ishtirib olib ketisharkan. Poliz tepasida guvala uychalarning o'zi qolarkan huvillab...

...Supabek ota degan bir chol meni hayratda qoldirdi; hech qanday pardozsiz, adabiyotga shunday kirsam bo'ladigan baquvvat obraz! So'zlari hikmatli; turmushning o'zidek keksa, to'zimli! Bugun men uni dili sal xiraroq mahalida uchratib qoldim. Dilini Izzatulla akaning o'g'li Hasan ko'zoynak xira qilibdi: ertalab podaga sigirini kech olib chiqibdi. Poda o'rnidan jilib qolgan ekan. Nega meni kutib turmading, deb haqorat

qilibdi cholni... U gap orasida «ilondan ilon, chayondan chayon tug'iladi», dedi. Men cholning bu gapiga qo'shilmadim. Ozgina bahslashdik. Keyin chol o'z fikrini isbotlash uchun shunday hikoyani aytdi... Bir podshohning yaxshi bir biyasi bor bo'lib, podshoh uni nihoyatda qadrlar ekan. Biya juda suluv va yo'rg'a bo'lgani uchun podsho uni nuqul ovga minib chiqarkan. Lekin biyaning bitta aybi bor ekan; suvning o'rtasiga borganida yotib qolarkan. Nima qilarini bilmagan podshoh vazirlari bilan maslahatlashib, undan bitta qulun o'lgandan keyin so'yishni ma'qul ko'ribdi. Nihoyat biya qulunlabdi. Shu zahotiy o'q qulunni onasiga ko'rsatmay ajratib olishib, biyaning bo'g'ziga pichoq tortibdilar... Qulun ham onasiga o'xshab nihoyatda go'zal bo'lib o'sibdi. Kunlar o'tib qulunidan toy bo'lib, toydan qunon, qunondan esa do'nan bo'lib yetilibdi. Podshoh do'nanga egar urib, ovga o'tlanibdi. Lekin do'nan ham xuddi onasining odatini qaytaribdi: suvning naq o'rtasiga borib yotib olibdi!..

Men otaning fikrini ma'qullab, u kishiga ham bitta hikoya aytib berdim: yaxshi odamning shogirdi yomon bo'lib yetilgani haqida... Ota ham fikrimni ma'qulladi.

Cholda gap ko'pga o'xshaydi. Yetmishga kirib, hayotdan nolishni bilmaydi. Bu chinakam qahramonlik! Ojiz odamlargina hayotdan noliydi. Men nimaman? O'ylab ketaman... Qaysi kungi Sarvarxonlarnikida o'tirib qilgan nolishlarim esimga tushib, o'z-o'zimdanda xijolat bo'ldim... Men shunchalik ojizmanmi? Nega? Supabek ota men bilan gaplashib o'tirib: «Qo'ning qumalog'ini ko'rsangiz surinib, sigirning tappisini ko'rsangiz yiqilar ekansiz», dedi. Shunchalik bo'shangmanmi? Yo'q, bu bo'lmaydi, mulla Akmal, dadil bo'lmoq kerak. Buning uchun esa odamlarga aralashish va biror foydali ish bilan band bo'lish zarur...»

Kundalik shu joyda tugadi.

Shu kecha allamahalgacha uxlayolmay ag'ānab yotdim. Ko'z o'ngimdan nuqul Supabek ota, Akmal aka, Hasan ko'zoynaklar o'tardi...

Tongotarda ko'zim ilinibdi.

Sakkizinchi bob

Maktabdan qaytib kelib, bir kosa qatiqni maza qilib ichib oldim. Keyin sandal chetidagi ko'rpachaga cho'zilib, shiftga qarab o'ylab yotdim. Kayfim chog'. Nega endi kayfim chog' bo'lmasin? Boya amakim o'qituvchi opamiz bilan darsga kirib, qishloqda ish ko'payib ketgani, odamlar yetishmayotgani, shuning uchun besh-oltita suyagi qotgan va darslarni o'z vaqtida ulguradigan bolalarni bir haftalik muddat bilan kolxozga yordamga chiqishini tushuntirdi. Keyin amakim qo'lidagi qog'oziga qarab:

— Biz o'qituvchilar bilan maslahatlashib mana bu bolalarni bo'shatishni lozim topdik, — dedi. — Roziq, Abdunabi, Sog'indi, Sarvar, A'zam, Ro'zi... Namlari atalgan bolalar burusi kundan boshlab ozod. Gap shu.

Amakim chiqib ketdi. Sinfda g'ovur-g'uvur boshlandi:

— Nimaga biz chiqmas ekanmiz?

— Nemis tilidan ikkim bor edi, allaqachon qutulganman...

— Jim bo'linglar, — dedi opay. — O'tgan safar qayerga kelgandik?

Bolalar quloq solishmasdi. Burchak-burchakdan to'ng'illagan ovozlari chiqardi:

— Kolxozga qarashish qizlarning qo'lidan kelmaydimi?..

Boshqa nomi chiqqan bolalarni bilmayman-u, ammo men o'zim xursand edim... Chunki men endi «suyagi qotgan va darslarni o'z vaqtida ulguradigan» bolaman. Buning ustiga, Akmal aka bilan birga ishlayman! Akmal aka bugundan boshlab ariq ishlariga boshliq! Nima qilayotgan ekanlar? Borsammikin? Borganim bo'lsin!..

O'rnimdan uchib turdim. Og'ilxonaga chiqib, mol-larning oxurlariga xashak soldim, taglarini tozalab supurdim. Uyga obkashda suv olib kelib, paqirlarni to'ldirib qo'ydim-da, Akmal akaning kundaligini qo'ltig'imga urib jo'nadim.

Yolg'izoyoq so'qmoqqa tushib, jadal ketyapman.

So'qmoqda beso'naqay, yalangoyoq izi tushgandi. U goh yo'l chetiga chiqib, goh so'qmoqqa qayta kelib tushardi.

«Telba-teskari tushishiga qaraganda Tatashniki bo'lsa kerak. Qiziq, u nima qilib yuribdi bu yoqlarda?!»

Osmon to'la ola bulut. Kuchsiz shamol. Havo biroz salqinroq bo'lsa-da, lekin yoqimli edi.

Bizning Qarqaralidan ham chiroyliroq qishloq bormikin dunyoda? Bo'lmasa kerak. Bor bo'lsa ham mana bunday tabiat havosi, mehribon kishilari, suruvlari, podalari, Supabek otadek dono cho'ponlari bo'lmasa kerak!

Ana, bir gala o'rdak bulutlar bag'ridan shuv etib chiqib, «fru-fru»lab uchib o'tib ketdi... Ho'v ana, osmonda bir qora qush qanot silkimay suzib yuribdi... Negadir qo'shiq aytgim, anovi qora qush kabi bulutlarga to'sh urib uchgim, qishlog'imizda bo'layotgan ishlarni, barcha chiroyli narsalarni osmondan turib tomosha qilgim kelardi!

Ana, Qarsaqlining huv narigi tomonida mollar orasida Supabek ota bilan Marjonbek yuribdi. Qayerdandir ovchi miltig'ining horg'in tovushi eshitildi...

Xayol bilan odamlar ishlayotgan yerga kelib qolanimni sezmayman. Ish qizg'in, hazil-mutoyiba avjida edi. Ishlayotganlarning ko'pchiligi qiz-juvonlar bo'lib, nariroqda Supabek otaning katta o'g'li Jumabek boshliq bir guruh yigitlar ariq qazishardi. Ularning shundoq tepalarida ariq bo'yida ko'chma qizil bayroq hilpirab turibdi. Yigitlar deganimiz bundan uch yil ilgari yettinchi sinfni o'zimizning maktabda tugatib, shaharga borib o'qiy desa, tirikchilikdan qo'li tegmay yurgan o'spirinlar edi. Ularni ba'zan «temir qanotlar», «doprizivniklar» ham deyishardi. Temir qanot, uchirma qanot deyishlarida gap bor: ularni yaqinda harbiy komissariat rayonga chaqirib, ikki oy harbiy mashq o'tkazgan. Buni o'rischasiga

doprizivnik deyisharkan. Bularning orasida Akbar bilan Jalil degan bola ham bor edi. Akbar sal sho'xroq bo'lgani uchun uni Akbar shayton ham deyishardi. Jalil esa uning aksi bo'lib, lekin juda gavdali va ishchan yigit edi. Akmal aka qo'lida tayoqcha, u yoqdan bu uyoqqa yurib turardi. Lablarida tabassum. Ko'rinishdan allaqachon odamlar bilan apoq-chapoq bo'lib ketganga o'xshardi.

Yo'ldagi taxminim to'g'ri chiqdi: Tatash jinni ariq bo'yida cho'qqayib, tovoqda qatiq ichib o'tirgan ekan. O'qtin-o'qtin boshini ko'tarib, Akmal akaga qarab tirjayib qo'yadi. Chamamda, ichayotgan qatig'ini Akmal aka bergan bo'lsa kerak...

Maysa ustida tovoq-qoshiqlar sochilib yotishiga qaraganda odamlar hozirgina tushlikdan turishgan bo'lsa kerak. Nariroqda bir nortuya cho'kib yotibdi, ustiga ikkita katta bidon tang'ib bog'langan, atrofida Hasan ko'zoynak ivirsib yurar, nimanidir qidirar edi.

— Ho'v, ko'zoynak, nimangni yo'qotib qo'yding? — deb qichqirdi Akbar shayton unga tegishib.

— Qamchimni ko'rmadingmi? — deb so'radi Hasan ko'zoynak ko'zlarini qisib. Shu damda uning oynagi oftobda yaltirab ketdi.

— Ko'zoynagingni artib bir qaragin-chi, — dedi yana Akbar, — qo'lingdagi qamchi bo'lsa ajab emas.

Hasan ko'zoynak xuddi ishonmagandek qo'lidagi qamchini ko'ziga yaqinlashtirib ko'rdi-da, odamlarga qarab jilmaydi.

— Xafa bo'lma, jigar, shaharga tushsam oynakning o'tkirrog'idan olib chiqib beraman! — dedi Akbar hamon uni kalaka qilib.

Bo'ldi kulgi! Akmal aka ham qornini ushlab kular-di.

Hasan ko'zoynak tuyaga minib, lo'killatganicha jo'nab qoldi.

Tatash jinni ham nafsi orom oldi shekilli, odamlarga qarab bir tirjayib qo'ydi-da, odatdagi xirgoyisini qilib, tuyaning ketidan yelib-yugurib ketdi. Akmal aka, negadir, uning orqasidan o'ychan qarab qoldi.

Men Akmal akaning oldiga bordim.

— E, mirzo Sarvar, keling.

— Assalomu alaykum...

— Vaalaykum assalom.

Akmal akaga kechagi siyohda ko'chirganim ikki buklog'liq daftarni berdim. U meni chetroqqa boshlab chiqib, maysa ustiga o'tirdi. Men ham yoniga o'tirdim. Keyin u asta daftarni ochib, varaqlab ko'ra boshladi.

— O'h-ho', juda husnixat ekansiz-ku, — dedi xursand bo'lib. Bir-ikki yo'lini o'qib chiqib yelkamga qoqdi. — Juda soz. Buni qarang, bugun hech narsa yozolganim yo'q...

— Assalomu alaykum, o'rtoq brigadir!

Boshimni ko'tarsam, tepamizda, otda Izzatulla aka turibdi.

— Vaalaykum...— dedi Akmal aka daftarni buklab.

— Ishlaringiz qalay, tuzukmi?

— Yomon emas.

— Tuzuk, — dedi u cho'zib. Ot ustidan ishlayotganlarga qaradi. Akmal aka tayog'iga suyanib o'rnidan turdi.

— Gap ko'proq bo'layotganga o'xshaydi, — dedi Izzatulla aka jiddiy,— bularga sal qattiqqo'l bo'lmasangiz bo'lmaydi.

Akmal aka bir nima demoqchi bo'lib lablarini qim-tidi-yu, biroq indamadi. Izzatulla aka otining boshini odamlarga qarab burdi. Bizlar unga ergashdik. Ariq qaziyotganlar uni sovuq qarshi olishdi: na salom, na alik bor. Go'yo o'z ishlari bilan juda ham banddek ko'rinardi ular. Bir mahal Izzatulla aka otining jilovini tortib turib so'radi:

— Yangi brigadirlaringiz qalay?

Uning bu savoli hammaning g'ashiga tegdi chamamda. Bu uning Akmal akani mensimaganimi, yo ariq qaziyotganlardan gap olmoqchimi — tushunarsiz edi. Akmal aka sal nariroq turgan bo'lsa ham mayligaya, naq ko'zini baqraytirib turib so'ragani nimasi?

— Qalayini so‘raysiz, Izaka, — dedi Akbar shayton. — Ko‘rib turibsiz-ku. Yo sizga ham ko‘zoynak olib beraylikmi?

Odamlar qiqir-qiqir kulishdi.

— So‘rab ham bo‘lmaydimi endi, — deb ranjidi Izzatulla aka. — Tuzukmi deyaqman-da.

— Tuzuk bo‘lganda qandoq, vo‘! — deb boshmal-dog‘ini ko‘rsatdi Akbar. — Avvalgi boshlig‘imizdan yaxshi. Bizga bug‘doy noni bo‘lmasa ham, bug‘doy so‘zi bo‘lsa bas.

— Avvallari ham tiling uzun edi sen bolaning. Suyangan tog‘ing kelib, yana ham uzun bo‘lib qoldimi deyman-a! — dedi Izzatulla aka kulib.

— Bundan keyin ham uzun bo‘ladi. Nima edi? — dedi Akbar va ketmon dastasiga suyanib, Izzatulla akaga tik qaradi.

— Men senga bir nima deyaqmanmi? — dedi Izzatulla aka. — Shunchaki tuzukmi deyaqman-da. Mazax qilyapsanmi?

— Hech kim sizni mazax qilayotgani yo‘q. O‘zingiz ishdan qo‘yyapsiz bizlarni gapga solib!

— Men senga ko‘rsatib qo‘yaman o‘zingdan katta odamni mazax qilishni.

— Voy, katta odam emish!.. — dedi Akbar. — Buni qarang-a...

— Voy, la‘nati-yey!

— Judayam pud bo‘ldim deb kerilavermang, aka, — dedi Akbar avvalgi jiddiy holiga qaytib. Endi u ketmonining dastasini qattiq qisib ushlab olgandi. — Sizdan ham og‘irroq botmonlar bor.

Izzatulla aka bu bolalar bilan urishib obro‘ topolmasligiga ko‘zi yetdi shekilli, qaytib indamadi. Faqat Akmal akaga bir tikilib qaradi-da, Akbarga:

— Senlar bilan keyin gaplashaman, — deb otining boshini burdi.

— Keyinga surib nima qilasiz, hozir gaplashib qo‘ya qoling, — deb qichqirdi Akbar uning orqasidan. Odamlar yana kulgi ko‘tarishdi.

Akmal aka mamnun edi. Endi u o'zining yakka emasligini bilardi chamamda. Akbar Akmal akaga ko'z qisib qo'ydi-da, ishga tushib ketdi...

Akmal aka ikkalamiz yana boyagi joyimizga kelib o'tirdik.

— Qani, mirzo Sarvar, endi birpas yozaylik, — dedi u. — Mana qalam. Men aytib turaman.

Akmal aka maysaga yonboshladi va bir nuqtaga ko'z tikib, sekin ayta boshladi:

«15-aprel. Ajab! Kechagi filolog bugun meliorator! Ariq qazish ishlariga boshliq! Faqat nomim boshliq. Odamlar o'z ishini biladi! Mendan yaxshi gap, ulardan sifatli ish. Yaxshi gapning gadosi bo'lib qolishgan ekan. Chamasi, sobiq boshliqlar andishaning otini qo'rqoq qo'yib olishgan ko'rinadi. Insonni qo'rqitib ishlatib bo'ladimi?! Yo'q! Aksincha, faqat to'g'ri va odil bo'lib, tushunib va tushuntirib ishlash, ishlatish kerak. Izzatullavoy akaning harakatlari esa bu andozaga sig'mas ekan. Aminmanki, odamlar uni sig'dirib qo'yishadi. Sulton oqsoqol ertalab bu shaxsga to'g'ri baho berdi: «Yoqadan olgan dushmandan, pochadan olgan it yomon! Izzatulla dushman emas, u faqat tantiq it, xolos. Insofga kelar, kelmasa, o'zimiz keltirib qo'yamiz...» deb.

Men ham o'sha gaplarga qo'shilaman...»

— Bo'ldi, mulla Sarvar.

Daftarni yopib, Akmal akaga berdim. U ikki buk-lab yon cho'ntagiga solib qo'ydi. Keyin ariqchilarning oldiga bordik. Ular ham endi dam olgani chiqib tu-rishgan ekan. Bir tomonda qizlar, ikkinchi tomonda bo'z yigitlar, taglariga ketmonlarini qo'yishib o'tiri-shar, hazil-mutoyiba boshlanib ketgan, qiyqiriq-kulgi avjida edi.

— Bugun kuyovto'raning ishi besh, — dedi qizlar orasidan kimdir. U kuyovto'ra deb Jumabekni ayta-yotgan edi. Uni narigi Yetimlar ovulida Oysuluv degan qizga unashtirib qo'yishgan bo'lib, shu kunlar-

da ota-onasi to'y taraddudida yurishgan edi. Haligi qiz gapida davom etdi: — Bugun ham bayroqni berishmaydigan ko'rinadi ular.

— Berib bo'pmiz! — deb qichqirishdi yigitlar.

— Bayroq kerakmi? — dedi Jumabek jo'jaxo'rozdek bo'ynini cho'zib.

— Kerak bo'lmasa havas qilarmidik?

— Undoq bo'lsa meni o'z'laringga qo'shib olinglar. Men qayerda bo'lsam, bayroq ham shu yerda-da.

— Chiranihini qaranglar! — dedi qorachadan kelgan bir qozoq qizi. — Bo'lmasa o'taqol!

— O'taymi?.. — deb Jumabek o'rnidan qo'zg'aldi.

— Qo'y, ko'zimiz uchib turgani yo'q! — dedi boyagi qiz. — Bir boplasangchi, Soragul, uni o'lan bilan. Boplaganda ham ikkinchi gap otolmaydigan qilib bopla!

Soragul degan qiz, bo'пти, degandek yigitlar tomonga birpas qarab o'ylanib turdi-da, keyin birdan yangroq ovoz bilan o'lan ayta boshladi:

*Qarasam shalbaringga juldur-juldur,
Aldag'anga ko'nesin, nadan qurg'ur.
Ansheyin yermek qilip, kel degenge,
Keluin qarashi, quday urg'ur...*

Qizlar tomon chuvillashib kulishdi. Yigitlar Jumabekni gijgijlashar edi. Jumabek ham bo'sh keladiganlardan emas. U vaqt o'tkazmay, Soragulning gapini ilib ketdi:

*Sirting odam shapqali, tiling jilan,
Barasing, qarang qalg'ir, qayda ketip?
Ko's tuyme o'mravunga jarasip tur,
Jurip em ustayin dep aues etip!*

Bu gal yigitlar qiyqirishib, chapak chalishdi. Soragul yana ilib ketdi:

*Qo'y bala, bo'l so'zinge sinalmaymin,
Tilinge jalg'an aytqan ko'nalmaymin.
Iyesi bar tuymemning, aure bo'lma,
Quning jetpes qimbatti beralmaymin...*

Yana qiyqiriq boshlandi. Akmal aka nuqul «Ofarin!» derdi, xolos. Ko‘rinib turibdiki, Jumabek yutilib qoldi. Javob qilishga endi uning tili qisqalik qilib turardi. Shuningdek, Soragulning «Tilinge jalg‘an aytqan ko‘nalmaymin» degani ham bejiz emasdi, albatta. Odamlarning gapiga qaraganda, Jumabekning otasi Supabek ota Soragulnikiga o‘zi sovchi bo‘lib borgan ekan. Shunda qizning otasi: «Qoraga beradigan xo‘ja qizi yo‘q», deb ko‘nmabdi. Supabek otaning bu gapdan jahli chiqib: «Ey, ne deb o‘ttap o‘tirsin? Sen xo‘jasin, biz qaramiz, axiretke birga baramiz!» deb etagini silkib chiqib ketibdi. Shu gaplardan keyin Soragul bilan Jumabek o‘rtasidagi ilgarigi yaqinlik ancha sovub qolgan deyishadi. Haligi indamay qolganiga qaraganda aybning ko‘prog‘i Jumabekda bo‘lsa ehtimol! Shundan keyin Jumabek boshqa, Yetimlar ovulidan uylanmoqchi bo‘lyapti. Buni Soragul eshitmagan deb o‘ylaysizmi? Haligi achchiq-chuchuk gaplar shuning uchun emasmikin?

Dam olish tugab, yana ish boshlanib ketdi. Kechqurun Akmal aka kim qancha ariq qaziganini «A» harfiga o‘xshash o‘lchov tayog‘i bilan hisoblab daftarchasiga yozib oldi.

Quyosh botib, podalar qayta boshladi. Odamlar ham to‘da-to‘da bo‘lib biri eshakda, biri yayov qishloqqa qarab yo‘l olishdi.

Huv ana, katta yo‘lda Eshmat akaning ho‘kiz aravasi, shahardan kelayotgan bo‘lsa kerak. Qarsaqli-ning narigi tomonida o‘tlab yurgan podalar ham qishloqqa qarab yuzlandi. Supabek otaning qichqirig‘i ham baralla eshitila boshladi...

Akmal aka eshakda, men piyoda odamlardan oldinroqda borardik.

— Mirzo Sarvar, — dedi Akmal aka sekin.

— Labbay?

— Mana endi Farhod o‘rtog‘ingizga xat yozsangiz bo‘ladi.

— Rostdanmi?

— Kechqurun kiring, birgalashib yozamiz.

Orqamizdan odamlar yetib kelib, gapimiz uzilib qoldi. Bir yoqdan qizlar ashula boshlab yuborishgandi:

*Daryoning o'rtasida sol boradi,
Sol ustida to'tiqush yolboradi.
To'tiqush bolasiga don beradi,
Har kishi sevganiga jon beradi...*

To'qqizinchi bob

A'zam ikkalamiz shahardan qaytib kelyapmiz... Ikkalamiz ikki eshakda. Quyosh siyrak, yupqa bulutlarni oralab, ufqqa og'ib qolgan bo'lsa ham, hali tushki tafti so'nmagahdi. Havо dim, g'ir etgan shabada yo'q edi. Biz xayol surib kelardik.

Ha, aytgandek, shaharga nima uchun tushganimizni aytib beray: kecha kechqurin Akmal aka bilan ishdan qaytib kelsam, oyim bizlardan ilgariroq kelib, u-bu qilayotgan ekan.

— Keldingmi, bolam, sigirlaringga qara, — dedi.

Kamzulimni yechib, chopganimcha podaning oldiga chiqib ketdim. Poda endi qishloqqa kirib kelayotgan edi. Bolalarnig qiy-chuvi-yu, sigirlarning mo'rashi, podachining ba'zi bebosh sigirlarni baqirib qaytarishi, itlarning vovullashi... hatto mana shunday shabadasiz oqshomda sigir tuyoqlaridan ko'tarilgan oppoq changning kattakon ko'rpaga o'xshab havoda qalqib yurishi — hamma-hammasi qishlog'imizda har kuni takrorlanadigan manzara edi. lekin shunga qaramay bu manzara har kuni yangi, har kuni qiziq bo'lib ko'rinadi menga. Kunduzi dalada, ko'chada ko'rolmagan bolalaringni oqshom shu yerda ko'rasan. Huv ana, chang orasida Hasan ko'zoynak ola sigirini oldiga solib, targ'il sigirining dumidan ushlaganча qiyqirib ketib borayapti. Yoshi anchaga borib qolgan bolaga yarashmagan qiliq...

Roziq, Abdunabilar ham shu yerda. Supabek ota kelyapti tayog'ini do'q-do'q etkazib. Marjonbek u

yoqdan bu yoqqa chopib chetga chiqqan sigirlarni qaytarib yuribdi:

— Ay ko‘zaynekting targ‘ili, qayt beri, qarasan tekkir!..

Ba‘zan shunday paytlarda jahli chiqib ketsa, sigirlarni ham egasiga o‘xshatib so‘kardi u.

— Qo‘jangga uqsamay o‘l, sumiltirik! Kirmegan qo‘rang jo‘q!.. — deydi u baralla qichqirib. Buni butun qishloq eshitadi nazarimda. Ba‘zi sigirlar shunday mahallarda shoxini bigiz qilib, Marjonbekka o‘dag‘aylaydi ham. Shunda u yana tayog‘ini ko‘tarib po‘pisa qiladi: — Mal bo‘layin deseng Izekenge uqsama, mo‘yningga pishaq tartilg‘ir!..

Bizlar qotib-qotib kulamiz...

Sigirlarni olib kirib, o‘rniga bog‘ladim. Oyim ularni birpasda sog‘ib, ikki chelak sutni qo‘shninikiga tegushikka olib chiqib berib kirdi. Keyin sandal atrofi-da ovqat ichib o‘tirganimizda:

— Burus kuni chalovga chiqar ekansanlar. Shaharga, bobongning oldiga tushib chiqmaysanmi? — dedi menga. — Saryog‘ bilan suzma to‘planib qoldi. Ko‘ylaklik mato ham olib qo‘ydim devdi. Hademay may bayrami kelyapti. Singlingga ko‘ylak kerak... Bir ishga tushib ketganingdan keyin, qo‘ling bo‘shamay qoladi, bolam. Imtihoning bo‘lsa yaqinlashib qoldi...

— Mayli, — dedim kosamning tagini yalayotib. — Bir o‘zimmi?

— A‘zam ham tushmasmikin?

— Bilmadim.

— So‘rab boq.

A‘zamlarnikiga chiqsam, Po‘lat amakim bilan Manzura kelin oyim hovlida yurishgan ekan.

— A‘zam uydami? — deb so‘radim ulardan.

— Uyda Akmal akang bilan ishlab o‘tirishibdi.

«Ishlab o‘tirishibdi!» Nahotki kundalikni A‘zam yozayotgan bo‘lsa? Ikkalamizdan boshqa hech kim bilmasin, degandi-ku Akmal aka?

Kirsam, rostdan ham Akmal aka nimalarnidir aytyapti, A‘zam qitir-qitir qilib yozyapti.

— E, keling, mirzo Sarvar, — dedi Akmal aka boshini ko'tarib va mening eshik oldida hayron bo'lib turganimni ko'rib. — Mana, mulla A'zam bilan Farhodga xat yozyapmiz.

Ichimda «xayriyat!» deb iljaydim. Xatni yozib bo'lishdi. Endi uni tumorcha qilib, sirtiga adresini yozish kerak.

— Adresni men yozay? — dedim.

— Mayli, husnixatsiz, — dedi Akmal aka. Lekin, ko'rib turibman, bu gapim A'zamga sal yoqinqiramadi.

Men xatni tumorcha qilib bukladim-da, Akmal akaga qaradim. U ayta boshladi. Men yoza boshladim:

— «Toshkent shahri. Taxtapul ko'chasi, 5-uy. Doniyorov Farhodga». Yozdingizmi?

— Yozdim.

— Barakallo. Endi Qarqaralining adresini yozing.

Yozib bo'lib, konvertni Akmal akaga berdim. U konvertni qimmatbaho bir narsadek ehtiyotlab ushlab, ichida o'qib chiqdi.

— Xo'sh, endi buni qanday jo'natamiz?

— Pochtalyonga beramiz-da, — dedi A'zam.

— Men ertalab shaharga tushmoqchiman. O'zim olib ketib, vokzaldagi pochta qutichaga tashlasamchi?

— Juda soz!

Shunga kelishdik.

Shu mahal hovlidan kimningdir ovozi eshitildi:

— Akmal aka bormi?

— Bor. Uyda, — dedi Po'lat amakim. Eshik ochilib, uyga kolxoz sekretari kirib keldi.

— Assalomu alaykum. Sizni oqsoqol so'rayaptilar. Chiqarkansiz.

Akmal aka hayron bo'lib qoldi. Buni sekretar boshqacha tushundi shekilli, o'zicha yana izoh bergan bo'lib:

— Idoraga, — dedi-da, chiqib ketdi.

Akmal aka «nima gap?» degandek yelkasini qisib, asta o'rnidan turdi. Tumor xatni berishini ham,

bermasligini ham bilmay, biroz ikkilanib turdi-da, keyin tavakkal degandek menga cho'zdi. Oldim. Keyin o'zi oyog'i tortmayroq idoraga chiqib ketdi.

A'zam ikkalamiz biroz indamy o'tirdik.

— Ertaga shaharga tushmaysanmi? — deb so'radim men undan, nihoyat.— Oyim yog', suzma yig'ilib qoldi deyapti.

— Dadamdan so'ray-chi.

Asta o'rnimdan turdim. U ham turdi.

— Bo'lmasa so'rab boq, birga tushib chiqamiz.

— Mayli.

Ko'chaga chiqqanimizdan keyin undan so'radim:

— Xatda nima deb yozdinglar?

— Eson-omonman. Keyin, Qarqaralidaman, ishlayapman... Mendan xavotir olmanglar, deb yozdik.

— Tag'in?

— Tag'in, kelaman, deb ovora bo'lib yurmanglar.

Kuzgacha o'zim borib qolaman. Keyin, Farhodning o'qishlari qalay, deb yozdik. Qizini ham so'radi. Xah, qara, otini esimdan chiqarib qo'yibman.

— Mayli. Dadang xo'p desa, menga aytasan, bo'ptimi?

— Bo'pti.

Ancha qorong'i tushib qolgan edi. Uyga yaqinlashganimda uzoqdan ashula eshitildi:

Hil-hili yorim uyg'onsin,

Hil-hili yor, hil-hili!

Kim ekan bu bemahalda yolg'iz ashula aytib yurgan?

* * *

Shunday qilib, ertalab A'zam ikkalamiz ikki eshakda shaharga tushdik. To'g'ri bobomlarnikiga bordik-da, eshaklarimizni, olib kelgan narsalarimizni qo'yib, o'zimiz Farhodga yozilgan xatni jo'natish uchun ko'chaga chiqdik. Xatni pochta yashigiga tashlab, kioskadan uch-to'rt gazeta olib, keyin bozorga tushdik. Uzun-uzun taxtalar oldida egni-boshidan yog'

hidi anqib turgan semiz-semiz o'ris xotinlar, etaklari oyog'iga o'ralashgan o'zbek, qozoq ayollari chigit yog'iga pishirilgan somsalar, yaxna g'oz go'shtlari, mol tuyoqlari, pishirilgan tuxumlarni sotib o'tirishardi. Bir qozoq ayoli ayron shopirardi... Ishtahani qitiqlaydigan xushbo'y hid butun rastalarni tutib ketgan edi. A'zam ikkalamiz tupuklarimizni qult-qult yutib, bir-birimizga qaraymiz. Boshiga pilotka, egniga gimnastyorka kiyib, bir oyog'ini oq doka bilan qalin qilib o'rab olgan qo'ltiqtayoqli askar yigit qo'lidagi narsasini ko'z-ko'z qilib baqirardi:

— Maxorka, maxorka! Perviy sort! Oling.

Latta-putta bozoriga o'tgandik, bizning qishloqdan kelganimizni sezishdi shekilli, atrofimizni darrov bir gala u-bu ko'tarib yurganlar o'rab olishdi:

— Kinga galife shim! Shim olmoqchimingiz, uka?.. Mana...

— Soldatcha etik. Armonda qolasan.

— Xanjar, nemetskiy, yaltillaydi!

— Fonar, fonar... Mana, arzon beraman.

— Mana buni ko'ring, shivyot xuddi o'zingizga o'lchab tikkandek, — deb bir uchqur yigit A'zamning yelkasiga qo'lidagi qora kostumini yopdi: — Ola qoling, arzon qilib beraman. A, labbay? E-ha, pulingiz yo'qmi?.. Sariyog'mi, bug'doymi — almashtiraveramiz...

Olomon orasidan gangib, zo'rg'a qutilib chiqsak, munkillab qolgan bir kampir oriq qo'llarini cho'zib bir nima degandek bo'ldi. Yoniga borsak, kir-chir ko'ylagining yengidan bir qog'oz chiqarib, ehtiyotdan atrofga alanglab dedi:

— Zaborniy kerak emasmi, bolalarim?

Bosh chayqab o'tib ketdik.

Ikkalamizda ham sas-sado yo'q. Poyezd yo'li bo'ylab asta ketib boryapmiz. Yo'l bo'yida chelak ko'tarib, ko'mir terib yurgan bolalar: «Eshelon, eshelon kelyapti!» deb qichqirishib, o'zlarini chetga olishdi. Birdan uzoqdan parovozning horg'in tovushi eshitildi. Saldan keyin stansiyaga kiraverishdagi yo'l

bo'yiga tikilgan semafor ko'tarildi. Bizlar ham bir chekaga chiqib, poyezd kelishini kuta boshladik. Ko'p o'tmay u «oh-uh» qilib stansiyaga kirib keldi. Ko'zimizni uzmay qarab turibmiz... Qizil vagonlarda birining qo'li, birinig oyog'i bog'langan, biri esa qo'ltiqtayoqqa suyangan soldatlar... Ba'zilari tikka turishibdi, ba'zilari o'tirishibdi... Oq doka bilan boshini tang'ib, ustidan chuchvara qalpog'ini bostirib kiyib olgan soldatning garmoshkasi avjida. Vagonlar shaqirshuqur qilib o'tib ketdi. Poyezd vokzal oldiga borib to'xtaganda, bozordagi ayollar narsalarini ko'tarishib yugurishganicha soldatlar tomon yopirilishdi...

Qarasam, A'zamning ko'zlarida yosh. «Ha?» desam, «O'zing-chi?» deydi.

Nega ko'zyoshi qilmaylik? A'zamning akasi, mening esa dadam frontda...

Ikkalamiz shalpayib, bobomnikiga qaytib keldik. Bobom uyda ekan. Mehribonlik bilan kutib oldi. Peshonalarimizdan o'pdi. Keyin biroz o'pka-gina ham qildi.

— Qayoqda sanqib yuribsizlar? Axir olib kelgan narsalaring issiqda aynib qolishini bilardilaring-ku. Yaxshiyam kelib qoldim. Bo'lmasa...

Men ich-ichimdan quvondim. Demak, bobom olib kelgan suzmalarimizni, sariyog'larimizni saranjomlab qo'yibdi. Yashang, mehribon bobojonim!

— Kampir, hoy kampir, — deb qichqirdi bobom buvimga. — Mana bu bo'taloqlaringga qara, juda ochga o'xshaydi.

Buvim bizlarni yaxshilab mehmon qildi. Oppoq bulka non, holvaytar... qand, turshak! Qorinlarimiz to'yib, yotib dam oldik. Bobom bilan undan-bundan gaplashdik...

Kun qaytgandan keyin yana yo'l taraddudini ko'ra boshladik.

— Sarvar, — dedi bobom menga yuzlanib. — Bugun sizlarga bozor qilib bera olmadim. Chunki kechqurun bozorning mazasi qochadi. Ertalab don-dun ola bilsam, Eshmat akangdan berib yuborarman.

- Xo‘p.
- Oying boshqa hech nima demaganmidi?
- Ko‘ylaklik mato olib qo‘ydim, degan ekansiz...
- Ha, aytmoqchi... Hoy kampir, anov kungi chitni o‘rab, xurjunga sol, — dedi bobom. Keyin yana bir narsani eslagandek bo‘lib, so‘rab qoldi. — Bu, Izzatullaning nechta sigiri bor?
- Ikkita.
- Qizitaloqning o‘g‘li kunora bozorga keladi. Xuddi o‘nta sigiri bordek...
- Bilmadim.

* * *

Bizlar eshaklarimizga minib, Qarqaraliga yo‘l oldik.

Qorachiqdan o‘tib, Qarsaqliga yaqinlashganimizda, qarshimizdan bir qora ko‘rindi. Yaqinlashib kelganda tanidik. Hasan ko‘zoynak dadasi minib yuradigan qora yo‘rg‘ada yo‘rtib kelayotibdi. Shunday yonimizga kelganda:

— Ha, yo‘l bo‘lsin, kechlatib? — dedi A‘zam.

— Shaharga, — u shunday dedi-yu, o‘tdi-ketdi. Bizlar bir-birimizga qarab, yelkamizni qisdik. Shaharga odatda qishloqdagilar ertalab tushib, kechqurun qaytib chiqishardi. Kechqurun tushgan odam qo‘nmasdan chiqolmasdi. Qo‘nsa kerak, deb o‘yladim. Bobomning boyagi gapini ham o‘ylab ketdim. Bizlarda ham ikkitadan sigir bor, shaharga o‘n besh kunda bir marta tushamiz... Bu ko‘zoynak boshqalarnikini ham olib tushsa kerak-da. Tayyor ko‘lik bo‘lgandan keyin...

Shu xayollar bilan A‘zam ikkalamiz Akmal akalar ishlayotgan joyga kelib qolibmiz.

— Yur, A‘zam, ariq chopayotganlarni ko‘rib o‘tamiz, — dedim. — Bugun bitirishgandir.

— Yur.

Burildik. Borsak, ariqning qazilib bitishiga ozgina qolibdi. Akmal akaning qo‘lida ham ketmon, ariq bo‘yida yuribdi.

— Hormanglar, — dedi A'zam xuddi katta kishilardek.

— E, kelinglar, yigitchalar, — dedi Akmal aka. — Qani, yosh kelsa ishga degan. Ozgina qoldi, qarashvoringlar...

Ikkalamiz ham eshaklarimizdan sakrab-sakrab tushdik-da, shaharda kioskadan olgan gazetalarimizni Akmal akaga berib, ketmonga yopishdik.

— Barakallo! Yigit degan bundoq bo'пти, — dedi Akmal aka ariq bo'yiga cho'qqayib. Keyin quloqchinini yechib, peshonasini artdi. Sochini ustarada qirdiribdi.

— Akmal aka, sochingiz qani?

— Usta kelib olib ketdi. Oldirsa yaxshi o'sarmish.

— Oldirmasangiz ham qo'ymasdi-da, domla, — deb kuldi Akbar shayton kaftiga tuflab. — U sartarosh mehnat kunini kishi boshiga oladi.

— Iye, shundoqmi?

Shu taxlit hazil-mutoyiba davom etardi. A'zam ikkalamiz ikkita keksaroq ayolning qo'lidan ketmonini olib, ariq chopypimiz. Akmal aka haligi ayollarga javob berib yubordi-da, ariq bo'yiga cho'qqayib, shahardan olib chiqqan gazetalarimizni ko'ra boshladi. Ish birpas ham to'xtamasdi. Bir mahal yigitlar to'dasidan Akbar ariq bo'yiga chiqib, Jumabekka raport bera boshladi. O'ng qo'li chakkasida.

— O'rtoq komandir, rotamiz belgilangan p'unktни bir hamlada ishg'ol qildi. Hech qanday talafot yo'q. Faqat... — deb orqasiga ayyorona qarab qo'ydi-da, charchagan bo'lsa kerak, ariq ichida chalqanchasiga yotgan Jalilga ishora qilib, gapida davom etdi: — Faqat bitta jangchimiz qahramonlarcha yiqildi!

Hamma gur etib kulib yubordi.

— Nafasing muncha sovuq! E-e... — deb cho'zilib o'rnidan turdi Jalil.

— Ruxsat eting, o'rtoq komandir, g'arbiy frontni ochishga! — deb qizlar ishlayotgan tomonga ishora qildi Akbar.

— Ruxsat! — dedi Jumabek kulib.

— Otryad, smirno! Ketmonlar yelkaga, qizlarga qarab marsh!

Shu payt:

— Hoy bolalar! Beri kelinglar! — deb qoldi Akmal aka. Qo'lida gazeta, o'zida yo'q xursand. — Bir minutga...

Yigitlar nima gap degandek hayron bo'lib Akmal akaning oldiga kelishdi.

— Mana, — Akmal aka gazetani baland ko'tardi. — Qo'shinlarimiz kecha Oder daryosi bo'yida itti-foqchilarimiz qo'shinlari bilan uchrashibdi. Fashist gazandalari katta talafot berib, Frankfurt shahrini tashlab chiqibdi. Endigi marra Berlin!

— Ur-ra-a! — deb baqirdi kimdir. Boshqalar ham unga qo'shilishdi.

— Endi boraveringlar, — deb Akmal aka bolalarga mamnun boqdi. — Gap tamom. Ishga...

Quyosh botgan paytda qizlar uchastkasida ham ish tamom bo'ldi. Hamma ust-boshlarini qoqib-silkib ariqdan chiqdi.

— Rahmat, ukalar, singillar, — dedi Akmal aka xursand bo'lib. — Haytovur boshqarmaga bergan va'-damizning ustidan chiqdik. Charchamadinglarmi?

— Nega charchar ekanmiz, domla, — dedi Akbar. — Supabek otam aytadilar-ku, eli baquvvatning beli baquvvat, deb. Hali belimiz baquvvat bizlarning, domla.

— To'g'ri, qarang, fashistlarni zirqiratib o'rdasiga yaqinlashtirib qo'ydik... Xo'p, endi yaxshilab dam olinglar. Ertadan boshlab chalovga chiqamiz.

Odamlar qishloqqa qarab yo'l olishdi. Yo'lda Akmal aka yon cho'ntagidan buklog'lik qog'oz chiqarib menga berdi, men uni darhol cho'ntakka urdim. Uyda o'qiyman.

Uyga borsam, sigirlar podadan qaytib kelibdi, oyim ularni sog'ib, tegushikka ham olib chiqib ulguribdi. Endi yechinay deb tursam, Marjonbek qichqirib qoldi:

— Oshi halol!

Qo'limda bir bo'lak non, bitta bo'sh piyola, hovliga chiqdim. Nonni berib, qovoqdagi oshi halolidan

ozgina so‘rab ichmoqchiman... Chiqsam, Marjonbekning oldida Tatash jinni turibdi: qovoqqa qarab qiqir-qiqir kuladi. Qorni och ekan. Marjonbek olib kelgan katta piyolani to‘ldirib, unga oshi halol quyib berdi. U bir zumda piyolani bo‘shatdi. Keyin rahmat ham demay, yelganicha jo‘nab qoldi. Sal o‘tmay yana o‘sha tanish ashula eshitildi:

*Hil-hili yorim uyg‘onsin,
Hil-hili yor, hil-hili.*

— Bu kim? — deb so‘radim Marjonbekdan oshi halol ho‘playotib.

— Kim bo‘lardi, Tatash-da.

— Iye, yangi ashula o‘rganibdi-da!

— Ha, ilgari ashulasini birov bu yoqda tursin, o‘zi ham tushunmas edi.

— O‘b-bo‘ Tatash-ey! Qara, tuppa-tuzuk aytadi-ya!

Marjonbek ketdi. Sal o‘tmay narigi hovlidan ovozi chiqdi:

— Oshi halol.

Uyga kirdim. Oyimga bobom tayinlagan gaplarni aytdim. Ovqatdan so‘ng, sandalga o‘tirdim. Oldimda Akmal akaning kundaligi. Bir boshdan ko‘chira boshladim.

«16-aprel. Kecha kechqurun meni birinchi marta boshqarmaga chaqirishdi. Bor-yo‘g‘i oltita erkak, ikkita ayol qatnashdi! Izzatulla aka ham bor. Birinchi bor ko‘zlarimiz bir-biriga to‘qnashdi. Inson mehri ko‘zida deguvchi edilar. Lekin men bu ko‘zlarda mehr ko‘rmadim. Oqsoqolni mehrlida desa bo‘ladi. Otamiz tengi-yu, yuzlaridan nur yog‘ilib turibdi. Ahmadovning prokuratura idorasida aytgan gaplari to‘g‘ri chiqyapti. Oqsoqol cho‘rtkesar odam ekan... U kishi meni ko‘p maqtadi... Odamlarga yaxshi muomalada bo‘layotgan va bo‘sh vaqtlarimda gazeta xabarlarini o‘qib berayotgan emishman. Ishning sifati ham, hajmi ham oshganmish va hokazo...

Bu gaplar to‘g‘ri-yu, ammo shuni boshqarmada sharhlash joizmidi!

Menga eng ma'quli shu bo'ldiki, ishonch bildirishdi. Chalovga ham siz rahbarlik qilasiz, deyishdi. Ishonch! Qanchadan beri qidirib yuribman bu ishonchni men? Mana, yetti yil bo'lyapti uni qidirganimga! Nazarimda, endi uni qidirib yurgan yillarim qismatimdek bo'lib orqada qolgandek ko'rinardi. Ishonch menda ruh paydo qildi. Men bir majruh qush edim, u menga qanot baxsh etdi. Boshqarmada yigit-qizlarning e'tirozini aytishga jur'at qildim: «Ikki kundirki, Hasan ko'zoynak tuyada qatiq o'rniga ayron olib keladi. Axir ayron ichib ishlab bo'ladimi?» «Biz buni fermaga — Isoy boboga aytamiz... Odamlar chalovda suv kechib ishlashi kerak. Suv odamni so'rib tashlaydi. Bir mahal issiq ovqat ham tashkil qilamiz», deb va'da berdi oqsoqol.

Keyin menga javob berishdi. Boshqarmadan qushdek yengil sezib chiqdim o'zimni!..»

O'ninchi bob

Chalovga chiqqanimizga uch kun bo'ldi.

Aytgandek, chalov nima, bilasizmi? Chalov — suvda o'sadigan yashil tolali o'simlik. Juda qalin o'sadi. Har yili bahorda bir marta uni tozalab turilmasa, qishloqqa oqayotgan hozirgi suvning yarmi ham bormaydi.

Qorachiq degan soyimiz bor. Shu soydan qishlog'imizga bir ariq chiqqan. Uni Belariq deb atashadi. Bu ariq shahar bilan Qarqaralining o'rtasida — belida bo'lgani uchun shunday deb atashsa kerak. Uch kun bo'ldi — Belariqda ko'kragimizdan suv kechib, chalov olyapmiz. Bor-yo'g'imiz o'n kishi. Akmal akadan boshqa hammaning qo'lida o'roq. Suvni vaqtincha boshidan to'xtatib qo'ygan bo'lsak ham, ariq chuqur bo'lgani uchun, ko'lmak suvning o'zi ham ba'zi joylarda ko'krakdan kelardi. Ariq ichi mayda qamish, qo'g'a... Chalovni olishga xalaqit beradi. Ahyon-ahyonda ikki oyoqlarimiz o'rtasidan, qo'ltiqlarimiz taglaridan shuv etib suv ilon o'tib qoladi. Ba'zi qo'rzoq bolalar suvni chalp-chulp kechib ariq bo'yiga

qarab qochib chiqishadi. Men qo‘rqmayman demoqchi emasman. Harholda ilon — ilon... Ertalab suvga tushging kelmaydi. Sovuq bo‘ladi. Tanang seskanadi. Quyosh tikkaga kelganda badaning sal o‘rganadi-yu, biroq boshingdan oftob o‘tib ketadi. Faqat bulutli kunlarda mazza. Biroq basharangga tez-tez suv tegib, oftobda quriyversa ham bo‘lmas ekan. Naq chakkalaring tirishib yorilib ketay deydi.

Nazarimda, ishimiz unmayotgandek ko‘rinardi. •Kuniga uch yuz, uch yuz ellik metr ariqning chalovini olardik. Chalov nihoyatda qalin bo‘lib, buning ustiga ariq ham chuqur edi. Qalin chalovni qirg‘oqqa ko‘tarib olib tashlash juda mushkul edi bizlarga.

Mana, chalovga chiqqanimizga uch kun bo‘ldi. Lekin shu uch kunning o‘zi ham ancha madorimizni olib qo‘ydi. Biroq ruhimiz tetik, hazil-mutoyiba hali ham avjida edi. Chalovda qizlar, juvonlar yo‘q bo‘lib, faqat bolalar, yigitlar edik. Hozir oramizda faqat Jumabekkina yo‘q edi. Chunki bugun uning to‘yi. Hammamiz to‘yga aytilganmiz, kechqurun borishimiz kerak. Boshqalar: Roziq ham, Abdunabi ham, A‘zam ham — hammasi shu yerda...

Sulton bobo aytgan gapining ustidan chiqdi. Tushda bir mahal issiq ovqat qilib beryapti. Yorma go‘ja! Akmal akaning o‘zi qiladi. Buning ustiga, suvdan uncha-muncha baliq tutib, pishirib yeb turamiz. Ammo Hasan ko‘zoynak tuyada olib keladigan qatiqda na maza bor, na matra. Isoy boboga odam yuborib surishtirsak, men buzilmagan qatiq beraman, agar ishonmasanglar tekshirib olinglar, deb ancha xafa bo‘libdi. Shundan keyin Hasan ko‘zoynakdan shubhalana boshladik. Men tunov kuni shaharga tushganimda bobom aytgan gapni aytib berdim: bolalar hayron bo‘lishdi.

— Suyultirib olib kelganga qaraganda, suv qo‘shsa kerak-da, la‘nati, — dedi Akbar.

— Ferma bilan Belariq o‘rtasida suv yo‘q-ku, qayoqdan oladi?

Bizlar chug‘urlashib turganimizda Akmal aka kelib qoldi. Shunday bo‘lsa ham Akbar gapida davom etaverdi:

— Lamaymizmpoy?

— Dayqan libqi? — dedi A‘zam.

Akmal aka «bu qanaqa til!» degandek bizlarga qaradi. Bizlar maktabda shunaqa tilda gaplashardik maynabozchilikka. Masalan, bir so‘zni aytmoqchi bo‘lsak, u so‘zning oxirgi bo‘g‘inini oldiga olib gapiraveramiz. Qizlarniki boshqa. Ular, masalan: «Uyga ketasanmi?» — demog‘chi bo‘lsa: «Ultishga keltishasanmi?» deb gapiradi. Hozir Akbarning bunday gapirayotganining sababi maynabozchilik emas, balki Akmal akaga bildirmay, Hasan ko‘zoynakni o‘zimiz poylaymizmi, deytgan edi. A‘zamning qanday qilib, degan so‘rog‘iga javob berdi:

— Tato‘rt labo libbo‘ laymizpoy. Rimizbi, maningfer nidayo, rimizbi tao‘r dayo‘l. Mixo‘p?

— Tibo‘p.

— Chonqa mizboshlay?

— Rbi atdanso ngso‘.

Akmal aka biroz hayron bo‘lib turdi-da, oxiri chidayolmadi shekilli, so‘radi:

— Hoy, bolalar, bu qanaqa til o‘zi? Nima deyapsizlar

— Tag‘in bir soatdan so‘ng to‘rtta bola bo‘lib Qorachiqqa baliq tutgani boramiz. Akmal aka ruxsat berarmikin, deyapmiz, — dedi Akbar ayyorona kulib.

— Bolasi tushmagurlar-ey. Shu gap ekan-u, to‘g‘ri gapirib qo‘ya qolsalaring bo‘lmasmidi?

Abdunabi qiqirlab kulib yubordi. Bildirib qo‘ymasa edi, deb turibmiz ichimizda. Akbar shayton buning ham ilojini topdi.

— Abdunabi, A‘zam, Sarvar, qani bir harakat qilaylik... Hadeguncha baliq oviga boradigan mahal ham bo‘lib qoladi.

Ishga tushub ketdik. Akmal aka ovqatga unnay boshladi. O‘choq kechagi joyda bo‘lgani uchun bizlardan ancha narida qolib ketgandi.

— Akmal akaga o'tin yig'ib berish kerak, — dedi A'zam.

— Ozgina ishlaylik. Keyin borib tuyaqorin sudrab kelamiz.

Tuyaqorin degan narsa rostdan ham tuyaning qornidek katta bo'ladi, sal shamol tursa, ildizidan qo'porilib, yumalab yuradi. Tikani ko'p bo'lgani uchun uni o'sha qo'porilgan ildizidan ushlab olib kelmasa, qo'lga sanchiladi.

• Ovqatga chamasi yarim soatlar qolganda to'rt bola ariqdan chiqib, to'rtta tuyaqorin sudrab keldik. Akmal aka minnatdorchilik bildirdi. So'ng qozoniga suv quyayotganda ruxsat so'radik.

— Baliqqami endi? — dedi u qaddini rostlab.

— Ha, — dedi Akbar Akmal akaga va bizlarga qarab ko'zini qisib qo'ydi.

— Mayli-yu, kechikmay kelinglar. Hademay qatiq ham kelib qoladi.

— Xo'p.

Biz kiyimlarimizni ham kiymasdan, chopganimizcha yo'lga tushdik. Ferma bilan Belariq o'rtasi uch kilometrcha kelardi. O'rtalikda to'p-to'p jing'il, to'rong'illar o'sib yotardi. Xuddi to'qayga o'xshaydi... Orasiga kirib ketsa, otliq u yoqda tursin, tuya mingan ham ko'rinmay ketardi.

To'rt bola to'rt joyda Hasan ko'zoynakni kutib turibmiz. Boshlarimizdan, badanlarimizdan oftob o'tib borardi. Atrof jimjit. Faqat qayerdadir, soyada chigirtka issiqdan nolib chirillardi. Qayerdadir bo'z-to'rg'ay bo'zlardi.

Jing'il tuplarining panasida poylab turibmiz. Bir tomondan oftob kuydirib borardi, ikkinchi tomondan jing'ilning tamakinikiga o'xshash achchiq hidi dimog'larimizni qichitardi! Bizlar issiqdan bo'g'ilib, shig'g'a terga tushib ketgandik. Bo'yinlarimizga jing'il guli yopishib qichishtirardi. Shu turishimizda ataylab qidirib kelgan odam ham topolmasdi bizlarni.

Ana, ferma tomondan kelayotgan bir qora ko'rin-di. Shu bo'lsa kerak... Yo'q, u otliq ekan, qishloqqa qarab o'tib ketdi.

Yana bitta qora ko'rindi! Bunisi albatta Hasan ko'zoynak bo'lsa kerak... Aytganimiz keldi. O'sha!

Bolalarga «joylaringdan qimirlamanglar» ishorasini qildi Akbar. Hasan ko'zoynak esa tuyasini savalab, lo'killatib, tobora yaqinlashib kelardi. Savalagan sayin baqirardi tuya bechora. U yetib kelib, shundoqqina yonimizdan o'tib ketdi. Bizlar qimir etmay turardik. Tuyaning ovozi ancha uzoqlashib ketgach, boshlarimizni ko'tarib qaradik.

— Jing'illarni panalab qorama-qora boraveramiz.

— Ketdik.

Birdan tuyaning qorasi ko'rinmay, ovozi o'chib qoldi. Yo'qotib qo'ydik. Endi nima qildik, deb hayron bo'lib tursak, Akbar jerkib berdi:

— Nima qilib turibsizlar, yurmaysizlarmi?

— Qayoqqa?

— E, qanaqasizlar! — dedi Akbar yana jahli chiqib. U osmonga imo qildi. Sal nariroqda, tepada besh-oltita qora zag'chami, qora qushning palaponlarimi, aylanib uchib yurishardi. — Tepada qush aylansa, tagida albatta bir gap bo'ladi.

Bizlar qushlar aylanayotgan joyni mo'ljallab bora-yotgandek. A'zam birdan taqqa to'xtadi va barmog'ini og'ziga ko'ndalang qilib: «jim!» dedi.

— Ana, ana, ko'rdingmi?.. Huv katta tup jing'ilning tagiga qara!

Hammamiz aniq ko'rdik. Tuya cho'kib yotardi. Hasan ko'zoynak jing'il tagida g'imirlab bir narsa qilyapti... Ana tuyaga mindi. Tuya bir bo'kirib, o'rnidan turdi-da, yo'lga tushdi. Uzoqlashgandan keyin hammamiz yugurib bordik o'sha joyga. Qarasak, jing'il atrofi sho'rxok emasmi, toptalaverib tuprog'i chiqib ketibdi. Tuya bir marta cho'kkaniga bunchalik bo'lmadi. Bir payt Akbar jing'il tagidan kanop qopga o'rog'liq katta bir narani sudrab chiqdi. Ochib qarasak, jigarrang kastrulka, ichida endigina kuvidan olingan va hali uncha yetilmagan oppoq saryog'!

Ag'rayib qoldik.

— Voy dayus-ey! — dedi Akbar.

Bizlarga hamma narsa ayon bo'ldi; bu akam har kuni fermadan chiqqanda tuya jonivorni savalab, baqirtirib, lo'killatib kelarkanda, shu joyga yetganda cho'ktirib, bidonlarning og'izlarini ocharkan... Qarab-sizki, ikki bidondan ikki kilodan to'rt kilo yog' chiqib turibdi-da... Har kuni! Mana uning shaharga kunora tushishining sababi!

— Qani, ko'taringlar! — dedi Akbar. — Ko'zoynak ketib qolmasdan yetib borishimiz kerak.

— Ketdik!

Ikki bola qopning ikki tomonidan ko'tarib, yo'lni boshqa yoqdan soldik. Birpasda yetib bordik. Xayriyat, Hasan ko'zoynak ham endi yetib borib, tuyasini cho'ktirib turgan ekan — yo'lning bu yog'iga sekin haydaydi-da, xumpar!

Kanop qopdagi narsani bir chekkaga olib borib qo'ydik. Akmal aka ko'zi ilg'ab qolgan ekan:

— O'h-ho', o'lja katta-ku, — dedi jilmayib.

— Katta! — dedik.

— Laqqa tutdinglarmi deyman?

— Undan ham zo'rini...

— Qani ko'raylik.

— Keyin... — dedi Akbar yalingandek.

Akmal aka Akbarning javobidan hayron bo'ldi-yu, yelkasini qisib qo'ya qoldi.

Odatda, soat birlar chamasida chalovchilar bir litrdan qatiq ichishib, yana ishga tushib ketishardi. Soat uchlarga borib esa issiq ovqat tayyor bo'lardi. Mana hamma tovoqlarini ko'tarib, bidon atrofiga uymalashdi... Bidon ochilib, dastlabki litr qatiq quyilgandi:

— Yana kechagining o'zi, — dedi Jalil. — Bundan ayron ichgan ming marta yaxshi!

Akbar chidayolmadi. Jalil borib bidonning ichiga engashib qaradi:

— Nega muncha suyuq?

Hasan ko'zoynak indamadi.

— Men sendan so'rayapman — nega muncha suyuq?

— Men qayoqdan bilaman! — dedi Hasan ko'zoy-

nak chaqchayib. Lekin nimadandir xavotiri borligi mushtdek basharasidan bilinib turardi.

— Bilmaysanmi?

— Bilmayman.

— A'zam, olib kel! — deb imladi Akbar. A'zam ikkalamiz boyagi kanop qopni keltirib, odamlarning o'rtasiga qo'ydik. Hasan ko'zoynak turgan joyida qotib qoldi. Odamlar hayron. Akmal aka hech narsaga tushunolmay hayajonda. Akbar qop ichidan kastrulka-ni olib ochdi.

— Buni ham bilmaysanmi?

Hasan ko'zoynakdan sado chiqmadi.

— Sendan so'rayapman, itning bolasi! — deb Akbar uning quloq chakkasiga bir tarsaki qo'yib yubordi. Hasan ko'zoynak ag'anab tushdi. Oynagi bir tomonga uchib ketdi. Akbar yana intilib borayotganda bolalar uni ushlab qolishdi. Akmal aka o'rtaga tushdi:

— To'xtanglar, nima gap o'zi?

Men voqeani bir boshdan tushuntirib aytib berdim. Hamma g'azabga mingandi. Qo'yib bersa — Hasanni ko'zoynagi bilan yeb yuborishgudek edi. Baribir bo'lmadi: birinchi bo'lib qatiq olgan Jalil o'zini tutolmadi: qo'lidagi tovoqni qatiq-patig'i bilan Hasan ko'zoynakning basharasiga qarab urdi. Yaxshiyamki, ko'zoynagi yerga tushgan, bo'lmasa oynasi sinib, ko'zini chiqarib yuborishi ham hech gap emasdi!

Odamlar Jalilni ushlab qolishdi-yu, biroq uning og'zini ushlasholmadi. Hasan ko'zoynakning yetti pushti qolmadi. Jalil uni xumordan chiqquncha so'kdi. U bo'lsa g'ingshib yig'lab, basharasini artardi. Akmal aka asta borib, uni qo'ltig'idan suyab turg'azdi.

— Qani, bu yoqqa yuring, o'g'lim, — deb uni ariq bo'yiga olib keldi. — Bir yuzchalarinigizni yuvingchi...

Hasan ko'zoynak yuzlarini yuvdi, artindi, ko'zoynagini taqdi. Akmal aka uni ariq bo'yiga o'tqazdi. Odamlar baloga tikilgandek tikilib turishardi.

— Qani, o'g'lim, ayting-chi, mana bu nima? — Akmal aka unga ariqdagi suvni ko'rsatdi.

— Suv... — dedi Hasa ko'zoynagini yiltiratib.

— Suv nima demakdir?

Hasan ko'zoynak savolga tushunolmadimi yo hozirgi ahvolga bu savolning nima aloqasi bor, dedimi — miq etmay turaverdi.

— Sizdan so'rayapman?

— Bilmadim...

— Bilmasangiz, yaxshilab bilib oling: suv — hayot demakdir. Bu suv qishlog'ingizga hayot olib boradi, ekinlaringizni sug'oradi, don beradi, qovun-tarvuz beradi, paxta beradi... Tushundingizmi?

— Tushundim.

— Endi mana bunga qarang, — dedi Akmal aka ariq bo'yidagi bir dasta chalovni ko'rsatib. — Bu nima?

— Chalov.

— Buni nima uchun olyapmiz suvdan?

— Suv tezroq oqsin, deb...

— Suvning yo'lini to'smasin, deb-a?

Hasan ko'zoynak boshini qimirlatdi.

— Shu suv yo'lidan, hayot yo'lidan mana bu g'ovni, — deb Akmal akam uyulib yotgan chalovlarni ko'rsatdi, — olib tashlayotganlarning nasibasini tuya qilgan odamni nima desak bo'ladi?

Hasan ko'zoynak indamadi.

— Unday odamning mana bu chalovdan nima farqi bor? — Akmal akam titrab ketdi. Jahli chiqqanini birinchi marta ko'rishim, ko'karib ketarkan. — Vey, mushtdek boshingizga shuncha ayyorlik qanday qilib sig'di, a? Kim o'rgatdi sizga bunday ishlarni?

— Otasidan o'rgangan-da! — dedi kimdir. Shu zahoti, nega ekanini bilmayman, tunov kungi Akmal akaning kundaligida o'qiganim, Supabek otaning biya bilan qulun hikoyasini esladim.

Hasan ko'zoynak yig'lamsirab basharasini burishtirgancha, g'iq etmay o'tirardi. Akmal aka odamlarga qarab dedi:

— Qani, o'rtloqlar, nima qilamiz buni?

Akmal akaning u bilan «sizlab» muomala qilayotganini ko'rgan odamlar, baribir uncha qattiq jazo bermasa kerak, deb o'ylab turishardi.

— Endi bunga qatiqni ishonib bo'lmaydi! — dedi Jalil do'rillab. — Chalovga tushsin. Shunda biladi u bu ishning og'irligini. Nima, bizlardan ortiq joyi bormi?

Boshqalar ham shu fikrga qo'shilishdi:

— To'g'ri!

— Durust. Ma'qul gap.

— Yo'q, — dedi Akmla aka. — Xayrli ishga to'g'anoq bo'lganni mana bu chalovdek chetga chiqarib qo'yish kerak. Shu odam ishlarkanmi? Yo'q, ishlaydigan odamning turqi bo'lak bo'ladi. Bu ishimizga faqat xalaqit beradi, xolos.

— Domla to'g'ri aytadi. Nima, shuning yordamiga zor qolibmizmi? Ariqni ham harom qiladi bu enag'ar!

— Endi, yaxshi yigit, shu daqiqadan boshlab ozod-siz, — dedi Akmal aka unga. — O'zingizga yengilroq, qo'lingizdan keladiganroq boshqa bir ish topib oling. Bu ishni eplay olmadingiz.

Hasan ko'zoynak sekin o'rnidan turib, tuya to-monga yo'l oldi.

— Tuyani o'z holiga qo'ying! — dedi Akmal aka. — Bechorani shuncha kundan beri begunoh savalaganingiz ham yetar... Yo'ng'ichqa o'rayotganlarning ulushini, mana bu bolalardan biri eltib beradi.

Hasan ko'zoynak asta yo'lga tushdi. Sal nariroqqa borganda orqasiga qarab nimalardir dedi. Eshitolmay qoldik.

— A'zam, siz tuyaga mining-da, narigi bidondagi qatiqni yo'ng'ichqa o'rayotganlarga yetkazing, — dedi Akmal aka unga. — Ilhaq bo'lib o'tirishgandir. Ertaga boshqa odam tayin qilamiz.

A'zam tuyaga minib, yo'ng'ichqa o'rayotganlar oldiga ketdi. Akmal aka bo'lsa o'choq boshiga borib, kosov bilan qozon tagidagi olovni qo'zg'ay boshladi. Hamma qovog'ini solib, kayfi buzilib turganda, qatiq

o'tadi deysizmi? Chalovchilar bir-biriga qarab imlashdi-implashdi-da, ariqqa, ishga tushib ketishdi...

O'n birinchi bob

Soat uchlar chamasi. Akmal aka pishirgan yorma go'jani ichib bo'lib, ariq bo'yidagi ko'm-ko'k maysa ustida cho'zilib yotibmiz. Odatda issiq ovqat ichganingdan keyin bo'shshib, yotging, birpas mizg'ib olging keladi. Ammo ko'pchilik orasida uxlash yigit kishining sha'niga tuzuk bo'lmaydi.

Akmal aka ham ikki qo'lini boshiga qilib, chalqancha tushib yotibdi, nimadir o'ylaydi. Ehtimol, o'g'li Farhodni, qizini o'ylayotgandir. Ehtimol, Hasan ko'zoynakning shumligini o'ylayotgandir. Ehtimol... Boyagi xunuk voqeadan so'ng uning biroz mazasi qochdi, chamamda.

Lekin, nazarimda, shu voqeadan keyin Akmal aka ancha ulg'aygandek ko'rinardi. Qarqaraliga birinchi kelgan kunidagi notavon ahvolini bir eslang. O'sha paytda shu bugungidek dadillik, jur'at bormidi unda? Izzatulla aka arzandasining sharmandasini chiqarib, haydab yubora olarmidi u o'sha paytlarda? Yo'q. U bunchalik jur'atni qayerdan oldi, qayerdan paydo bo'ldi unda bunchalik dadillik? Shular haqida o'ylab ketaman. O'zimga o'zim shunday deb savol berib qo'yib, yana o'zim javob topishga urinaman. Ba'zan xayolan Akmal akaning o'ziga murojaat qilaman. Esimga tunov kungi kundalikka yozganim Akmal akaning ishonch haqidagi ajoyib gaplari tushadi: «...bir majruh qush edim, ishonch menga qanot baxsh etdi!...» Odamlar bor joyda ishonch bor ekan. Shunday bo'lgandan keyin Akmal akaga jur'at, dadillik berganlar ham, qanot baxsh etganlar ham o'zimiz, anovi yotgan qorako'z yigitlar, qishlog'imizdagi barcha yaxshi kishilar edi. Albatta, qush — qanoti bilan qush-da!

Xayolimdan va shu qarorimdan xursand bo'lib, tubsiz osmonga tikilaman, osmonni ola bulut qoplay boshlagandi. Sal-pal shabada ham bor. Faqat men-

mikin xayol surib yotgan desam, boshqalar ham o'zicha har xil xayolga berilib yotgan ekan... Masalan, Jalil yonidagi otning kallasidek kesakka tikilib yotgan edi, bir mahal Akbarga qarab dedi:

— Xudoning qudrati bilan deyman, Laylatulqadr kelsa-yu, shu kesak oltinga aylanib qolsa...

Akbar o'zicha boshqa narsani o'ylab yotgan ekanmi, jahli chiqib ketdi:

— Birinchidan, Laylatulqadr kunduzi kelmaydi, — dedi u. — Ikkinchidan... Xo'sh, oltin bo'lganda nima qilarding?

— Sotardim-da...

— Qanday qilib? Kim olardi?

— Olardi-da... — dedi Jalil do'rillab.

— O'tgan yilmidi Jamila kelin oyiga eri posilka yuborgani? Shunda sovunning ichidan tilla soat chiqqan. Jamila kelin oyi qo'shnisidan ozroq don olgan ekan, tilla soatni olib chiqsa, menga non kerak, deb olmabdi. Shumi tilla degani?

Ularning bahsini Akmal aka ham eshitib yotgan ekan.

— Oltin-kumush tosh bo'lur, arpa-bug'doy osh bo'lur, — deb u haligi yigitlar tomonga burildi. So'ng bir siqim tuproq olib, burnining tagiga yaqinlashtirib hidladi. — Hidini qarang, tilladan ortiq bo'lsa ortiqi, kam emas.

Menga nima bo'ldi, bilmayman. Shu kunlarda birov bir narsa desa, o'sha gapni o'zimcha o'ylab, o'zimcha ma'no beradigan bo'lib qolgandim. Qaysi kuni qo'shnimiz tegushik olib kirganda, oyimga: «Ko'z tegmasin, Sarvarxon o'g'lingiz kattalarga qo'shilib aqlli bola bo'lib qoldi. Kech bo'lsa, o'zidan kichik bolalarga qo'shilib «Botmon-botmon», «Oq terakmi, ko'k terak», kunduzlari «Lapta» o'ynashdan qo'li bo'shamasdi...» debdi. Shundaymikin-a?.. Mana, hozir ham Akmal akaning haligi yer, tuproq haqidagi gaplariga o'zimcha ma'no berib yotardim: «Balki o'zining tug'ilib o'sgan yerini sog'ingani uchun shunday deyayotgandir... Balki...»

Jalil hayron bo‘lib, hali ham Akmal akaga qarab turardi.

— Nega muncha hayron bo‘lib qoldingiz, Jalilvoy?— deb so‘radi Akmal aka undan.

— Nega unday deyapsiz, domla?

— Sizni bilmadim-u, agar yer sharining yarmi tilla, yarmi yer bo‘lib, birov mendan qaysi tomonida yashaysiz, deb so‘rasa, men hech ikkilanmay, yer tomonini tanlagan bo‘lardim.

— Men tilla tomonini, — deb kuldi Jalil.

— Bilib turibman, siz bu gapni jo‘rttaga aytyapsiz. Biroq dilingizda shunaqa niyat ham yo‘q emas, — dedi Akmal aka sal jilmayib.

— Qayoqdan bildingiz? — deb yubordi u qizarib. Yigitlar qah-qah urib kulishdi:

— O‘zini sharmanda qildi!

— Mayli, siz yer sharining tilla tomonini tanlang,— dedi Akmal aka jilmayib. — Men yer tomonini. Lekin shunda ham baribir siz mening oldimga non so‘rab kelgan bo‘lardingiz.

— Nima uchun endi sizning odingizga non so‘rab kelarkanman?

— Chunki men yerda mana bunaqa ariq qaziyman, suv chiqaraman, ekin ekaman. Xo‘sh, siz-chi? Siz men qilgan narsalarning birortasini ham qila olmaysiz! Shundoq emasmi?

— Yo‘q, bu xumpar tilla yeb, tilla... — dedi Akbar.

Yana qiy-chuv ko‘tarildi.

Jalil tan berdi shekilli, indamay qoldi. Biroz o‘tgach, Akmal akadan so‘radi:

— Domla, nechchiga kirdingiz?

— Qirq ikkiga.

— Qirq ikkiga? Yilingiz nima?

— Yil ag‘darishni bilmayman.

Jalil Akmal akaning bilmagan narsasi yo‘q, deb o‘ylaydi shekilli, uning «bilmayman» degan javobidan hayron bo‘lib turdi-da, go‘yo uni bir nozik qo‘lga tushirgandek kulib:

— Iye, domla, — dedi u bo‘ynini cho‘zib, — sizning ham bilmaydigan narsangiz bor ekan-a?..

Akmal aka bu gapning hazil ekanini bilib, hazil bilan javob berdi:

— Ha, mulla Jalil. Hukumat domlalarga bilgan bilimiga qarab pul to‘laydi. Agar bilmagan narsalari uchun ham pul to‘layversa, unda xazina chidash berardimi?

Yigitlar samimiy kulishdi.

— Qani endi, yigitlar, yana bir g‘ayrat qilaylik, — Akmal aka o‘rnidan turdi.— Hademay kech bo‘lib qoladi. Kun ham juda ishlaydigan, salqin bo‘lib turibdi.

Yana ish qizib ketdi. Biroq hazil-mutoyiba birpas ham to‘xtamasdi. Hammaga Supabek otaning gaplari ermak edi: Supabek ota unday degan, Supabek ota bunday degan, deb kulishardi. Payt poylab turib, birovning og‘zidan bir g‘alatiroq gap chiqsa bas, unga darrov Supabek otaning so‘zi bilan javob qilishardi.

— Nega ag‘rayib turibsən, — derdi Akbar Jalilga qarab. — Emgagi borning o‘nmagi bor, degan Supabek otam. Sal engashibroq ishlang-chi.

— Nima ishing bor, xudo deb turibman, — deydi parvo qilmay Jalil. — Alam qilayotgan bo‘lsa sen ham xudo de!

— Sening qudayingnan o‘zimning o‘ybayim jaqsi, degan Supabek otam...

Hazil boshlansa bas, bechora Supabek otaning balogardon bo‘lmagan joyi yo‘q edi. Ba‘zan qiziq gaplar shu yerning o‘zida to‘qilsa ham, unga sal-pal qozoqcha aralashirilardi-da, Supabek otaning nomi bilan bog‘lanib ketardi. Hatto ish tugab, jo‘nashayotgan paytda ham Akbar:

— Supabek otam eshakka mana bunday qilib minadi, — der edi eshagiga minayotib...

Quyosh botib borardi. Hamma ketish taraddudida. Hammamizda bittadan eshak.

— Mana buni nima qilamiz? — dedi A‘zam boyagi Hasan ko‘zoynakdan qo‘lga tushirilgan kanop qop bilan kashkuldagi yog‘ni ko‘rsatib. — Hay, mayli, kerakli toshning og‘iri yo‘q, degan Supabek otam. Olib ketaveraylik, asqatib qolar.

Supabek otaning o'tovi Qarsaqli soyining bo'yida, ko'm-ko'k maysa ustiga tikilgandi. Bu yer qishloqdan bir chaqirim chetda bo'lib, juda bahavo joy edi.

Qarqaralining yerlari juda g'alati keladi: oyoq bosib turgan joyingizdan quduq qazisangiz — suvi chuchuk chiqadi-yu, sal naridan qazisangiz — achchiq chiqadi. Qariyalarning gaplariga qaraganda, adrasmon sho'r-xok joyda ko'karmasmish. Supabek ota o'tirgan joy ham sho'rxok bo'lib, adrasmon o'smasdi. Ular suvni qishloqdan obkashda tashib ichishardi. Soydagi suv ham sho'r edi. Bu boshqa mahallarda unchalik bilinmasdi-yu, ayniqsa mana bunday to'y-hasham kunlari shundoq bilinib turardi...

Shular haqida o'ylab, to'yxonaga yetib kelganimizni ham sezmay qolibman. O'tov atrofi chinnidek toza edi. Yero'choqlarda ikkita qozon bir-biri bilan bahslashib qaynab yotardi. Tevarak-atrofnı go'sht hidi tutib ketgandi. Dala joy emasmi, mehmonlar ulovlarini soy bo'yiga bog'lab, tushovlab qo'yishibdi. Akmal aka bilan mening eshagimni esa A'zam shatak qilib, uyga olib ketgan edi...

O'tov atrofiga, maysa ustiga kigiz, sholcha to'shalgan. Xotin-xalajlarga alohida, erkaklarga alohida, o'spirinlarga alohida joy. Kattalarga mo'ljallangan joyda bir-ikkita qozoqi qalpoq kiygan chollar yonboshlab yotishardi. Kimdir birov, ermakka bo'lsa kerak, do'mbira chertardi. Akmal akani bir oyog'i yo'q, qo'ltiqtayoqli yigit o'sha yoqqa boshladi.

Qosh qorayib qolgan payt. O'tov atrofi gavjum. Ahyon-ahyonda odamlar orasidan Supabek otaning ovozi eshitilib qolardi:

— Aylanayin aqsaqal, to'rga shig'ingiz...

— To'ylar muborak bo'lsin, Supabek, — bu Sulton boboning tovushi edi. U to'rga chiqib, Akmal akaning yoniga chordana qurib o'tirdi. — Qani, omin...

Fotihadan so'ng:

— Aqsaqal, to'y bo'lmasa keleyin de demaysiz-ov, — dedi Supabek ota unga.

Sulton bobo hazil bilan javob berdi:

— Kelganimda arig‘ingiz semirib, to‘qalingizning shoxi o‘sib qolarmidi?

— Arig‘imiz semirmese de, o‘zimiz semiremiz g‘o‘y. Muiyimiz o‘spese de, ko‘nglimiz o‘sidi g‘o‘y siz kelsengiz.

— Rahmat, rahmat! — Sulton bobo qo‘lini ko‘k-siga qo‘yib, qulluq qildi. — Sizga gap topib berish qiyin... Kiftini keltirib tashlaysiz.

— Endi men barayin, — deb Supabek ota o‘tov tomonga ketdi.

Sulton bobo Akmal aka tomonga o‘girildi:

— Hormang, mulla, ishlar qalay?

— Sal yurishmayroq turibdi.

— Eshitdim... — dedi Sulton bobo va xo‘rsinib yerga qaradi. — Shunaqasi ham bo‘larkan-da...

Nazarimda, Sulton bobo bu gapi bilan bugungi xunuk voqea uchun Akmal akadan uzr so‘rayotgandek edi. Akmal aka ham buni tushundi shekilli, u kishini xijolat tortmasin deb gap mavzuyini boshqa tomonga burdi:

— Pifagor degan bir donishmand kishi bo‘lgan ekan qadimda, — dedi Akmal aka dona-dona qilib. — O‘sha kishining uzugi ko‘ziga: «Oz kunlik muvaffaqiyatdan oz kunlik muvaffaqiyatsizlik yaxshidir!» — deb o‘yib yozilgan ekan.

— Zo‘r, zo‘r! — deb yubordi Sulton bobo o‘zini bosolmay.

— O‘ylaymizki, hozirgi ahvolimiz kelgusi muvaffaqiyatlarimizning muqaddimasi bo‘ladi, — dedi Akmal aka. U mening ko‘z o‘ngimda negadir yana ikki pog‘ona ko‘tarilib ketdi. Men uning gaplaridan Hasan ko‘zoynakning bugungi egri ishini ham, chalov olishda yuz berayotgan ba‘zi qiyinchiliklarni, umuman, inson boshiga tushadigan qiyinchilik va yaxshiliklarning avvali bilan oxirini ham ko‘rib turgandek bo‘ldim. Akmal aka peshanasini qashib, gapida davom etdi: — Oqsoqol, shu chalovni tarma bilan olib bo‘l-masmikin?

- Qanday qilib?
- Masalan, otga tarma qo‘shib... Aravaga qo‘sh-gandek...
- Keyin tarmani ariqqa solib, a? — dedi oqsoqol yosh boladek harakat qilib. — Bo‘larmikin?
- Bir ko‘raylik.
- Ertagayoq ikki ot, ikki tarma ixtiyoringizda bo‘ladi.
- Rahmat!
- Birov tirsagimdan ushlab tortdi. Qarasam, A‘zam.
- Keldingmi?
- Yur, hozir kelin kelarmish.

Biz o‘tov tomonga o‘tdik. Ancha qorong‘i tushib qolgan payt edi. Yon atrofni o‘choqlardagi alangalar-dan taralayotgan shu‘la yoritib turardi. Odam boyagi-dan ham gavjum edi.

Qozoqlarning to‘ylari juda g‘alati bo‘ladi. Bu yerga-ku kelin keladi, qiz chiqadigan uyning to‘yini ko‘rsangiz. O‘tgan yili men bir to‘yda bo‘lgan edim. Ayniqsa, ularning qiz chiqarayotganda aytiladigan «Yor-yor»larini eshitsangiz... Bir gal qizlar, bir gal yigitlar aytishadi. Mana, masalan, o‘sha paytda esim-da qolgan bir yor-yorni eshitib ko‘ring-chi:

Y i g i t:

*Munda akem qaldi dep,
Qam jemengiz, jar-jarau!
Jaqsi bo‘lsa qaynatang,
O‘rnin bosar, jar-jarau!*

Q i z:

*Qayin atasi bar, deydi,
Mina kisi, jar-jarau!
Aylanayin akemdey,
Qaydan bo‘lsin, jar-jarau!*

Shu taxlitda ancha yor-yor aytishadi. Albatta, bun-day gaplarning so‘nggi ko‘z yoshiga olib boradi. Qiz bechoraning ko‘ngli bo‘shab, yig‘lay boshlaydi. So‘ng

mehribonroq bir yangasi uning oldiga borib, sochlari-
dan silab:

*Jilama, bikem, jilama,
Ko'zingning jasin bulama.
Ul bo'p tusang auyelden,
Seni bunday qilama!*

*Jilama, bikem, jilama,
Ko'zdi jaspen bo'yama.
Biz bermeymiz degenmen,
Mol bergening qo'yama?..*

deb yupata boshlaydi. Keyin yigit qizni otga mindirib,
o'z ovuliga olib ketadi, vassalom...

...Mana, Jumabek ham qaylig'ini otga mindirib
olib kelib qoldi. Atrofida uch-to'rt yigit-qizlar... Ham-
masi otda, naq o'tovning oldiga kelib to'xtashdi.
Odamlar ularni o'rab olishdi. Akmal aka ham shu
yerga kelib qolgandi. Jumabek otdan sakrab tushib,
kelinni ot ustidan dast ko'tarib olib, yerga qo'ydi. Shu
dam bir qo'ng'izmo'ylov quv yigit o'rtaga chiqdi.

— Qani, kelinni ko'raylik? — dedi kimdir.

— Ko'rmanasini bermay ko'rib bo'psan! — dedi
haligi qo'ng'izmo'ylov.

— Bo'lmasa, betochar ayt, ko'raylik?

Yigit do'mbirasini diring-diring qilib, sayray ketdi:

— Ay, qaynag'asi, beri kel. Minau betashar sag'an,
esit.

*Nar bersengiz maya ber,
U stine kilem jaya ber.
Jilki berseng biyeden,
Kem bo'lmasin tuyeden.
Siyir bersang qizildan,
Shubalang quyruq uzinan.
Qo'y berseng ulken ag'inan,
Egiz bo'lsin qo'zisi,
Bo'lmasin jalqi tag'inan...*

— Duris, duris. Ne desang de bereyin, — dedi qay-
nag'asi kulib. — Auyel juzin ashshi, aynalayin keli-
nimdi bir ko'reyin.

Qo'ngizmo'ylov kelinning yuzini qiya ochdi-da:

— Ko'rib qo'y, kelinjan, minau qaynag'ang bo'la-di, — dedi. Keyin ko'pchilikka qarab so'zida davom etdi: — Sho'qpar burin, qabaq bet, ustag'ani may men yet, aristanday kebitti qaynag'asini bir salem!..

Hamma kulishdi. Qaynag'asi avval qo'ng'izmo'ylov yigitga qarab:

— O'y anturg'an, — dedi-da, kelinning egilib qilgan salomiga alik oldi: — Barakelde, kelinim, barakelde, ko'p jasa!..

Kelinni o'tovga boshlab kirib ketishdi. Sal o'tmay o'tov ichidan o'lan yangradi.

* * *

Jumabek o'spirinlarning oldiga kelib o'tirdi. Boshida qozoqi qayrilma qalpoq, egnida qora chiy baxmal kostyum, oyog'ida etik. Nazarimda, erkin o'sgan dala yigiti bu kuyov sarposida siqilayotgandek ko'rinardi. Milt-milt qilib, har kuni birga ishlashib yurgan yigitlarga qarab, jilmayib qo'yardi.

Mehmonlarga tovoqlarda go'sht suzila boshlandi. Tana go'shtining hidi o'tov atrofini tutib ketdi. Sulton bobolar o'tirgan tomonga qarasam, Akmal aka chayqalib dutor chalar, boshqalar qotib tinglab o'tirishardi. Sekin A'zamni turtib imladim.

— Boya men olib kelganman, — dedi u kulib. — Senlarniki. Sulton bobo olib kel, dedi.

— Akmal akaning dutor chalishini qayoqdan bilibdi ekan?

— Eshitibdi-da.

Birpasdan keyin dutor o'rmini do'mbira egalladi. Ahyon-ahyonda kulgi ko'tarilib turdi. Kech xuftonda odamlar uy-uyiga tarqalishdi. Akmal aka, A'zam, yana bir-ikkita qizlar gurunglashib kelyapmiz. Mening qo'limda dutor, sezib kelyapman, Akmal aka jindek ichgan. Xursand, hazillashgisi bor, biroq qizlardan tortinadi. Biz uyga yaqinlashib qolganimizda, yana Tatashning ashulasi eshilib qoldi:

*Hil-hili yorim uyg'onsin,
Hil-hili, yor, hil-hili.*

- Kim u? — deb so‘radi Akmal aka.
- Tatash jinni.
- Iye, ashula ham ayta oladimi u kishi?
- Aytganda qandoq!
- Ertaga chalovga olib chiqa olasizmi?
- Mayli, — dedim. — Nima edi?
- Qatiq tashiy olarmikin?
- E, tashiydi, Akmal aka, — dedi sevinib A‘zam. —

Tashiydi!

— Bo‘lmasa ertaga birga olib chiqinglar. Hasan-ning o‘rniga ishlatib ko‘ramiz, — dedi Akmal aka. — Endi, mulla A‘zam, siz qizlarni uylariga kuzatib keling. Biz Sarvarxonlarning eshigi oldida kutamiz sizni.

— Xo‘p.

A‘zam qizlar bilan ketdi. Akmal aka ikkalamiz bizning darvozamiz oldiga kelib to‘xtadik. Uyga taklif qildim, kirmadilar.

— Yaxshisi, siz kirib dam oling. Ertalab turishingiz kerak, — dedi u kishi. — Men hozir A‘zam bilan ketaman.

Uyga g‘ir etib kirib, dutorni qo‘yib chiqsam, Akmal aka paxsa devorga suyalib, chakkasini ushlab turibdi.

— Nima bo‘ldi sizga, Akmal aka?

— Hechqisi yo‘q... Im-m... ro‘molchangiz bormi?

— Mana. Nima bo‘ldi?

— Hozir, hozir...

Birpasda ro‘molcham qip-qizil qonga bo‘yal-di. Qo‘rqib ketdim. A‘zam ham yetib kelib qoldi.

— Nima bo‘ldi? — dedi u ham.

— Hechqisi yo‘q, — dedi Akmal aka titrab. — Bittasi mana bu yarimta g‘isht bilan...

A‘zam ikkalamiz Akmal akani suyab, uyiga olib bordik. Yorug‘da ko‘rsak, g‘isht chakkasini shilib yuboribdi. Po‘lat amakim bilan Manzura kelinoyim Akmal akaning atrofida parvona bo‘la boshladi. Darhol kigiz kuydirib kelib, bosishdi. Qon to‘xtadi.

Kim ekan u nomard? Tatashmikin? Akmal aka nima ayb qilbdi unga? Yo‘q, uning qo‘lidan kelmay-

di bu ish. U birovga ozor bergan bola emas! Yo... e, bo'ldi-bo'ldi. O'sha! O'sha!

O'n ikkinchi bob

Qorachiqdan boshlangan chalov olish ishi tobora qishloqqa yaqinlashib kelyapti. Ayniqsa so'nggi ikki kun ichida ishimiz ancha yurishib, xiyla joyga kelib qoldik. Buning sababi — Sulton bobo va'dasiga vafo qilib, ikki ot bilan ikkita tarma bergan. Tarma chalovga juda qo'l kelib qoldi. Otlar goh o'mrovidan, goh tizzasidan suv kechib ariqda tarma tortadi. Chalov o'zi juda nozik o'simlik, tarma ularni o'z vazni bilan bosib, sudrab tomir-pomiri bilan yulib ketadi. Har ellik metrغا borganda, bizlar uni bir chiqarib tashlaymiz. Bu ish suv yoyilib oqadigan joylarda, suvotlarda birmuncha osonroq bo'ladi: otlarni haydab, ariq bo'yiga olib chiqamiz-da, tarmani to'nkaramiz. Ariqning chuqur joylariga kelganda esa, biroz qiy-nalamiz. Chunki bunday paytlarda tarmani qo'lda ko'tarib chiqarishga to'g'ri kelardi. Tarmaning o'zi og'ir, buning ustiga chalov ham yengil emas... Chekka-chekkada qolgan chalovlarni esa o'roq bilan o'rib olishardi yigitlar...

Akmal aka ham shu yerda. Boshini oq doka bilan bog'lab olgan. Kecha tushdan keyin chiqdi ishga. U ishimizni ko'rib, nihoyatda xursand bo'ldi.

Ha, aytgandek, avvalgi kuni kechasi Akmal akani urib qochib ketgan qaysi nomard ekan-a, deb o'ylab-o'ylab, bu, harqalay, Hasan ko'zoynak bo'lsa kerak, degan shubhaga borgan edim. Shubham to'g'ri chiqdi.

O'sha kunning ertasiga ertalab, ya'ni kecha ertalab men sigirlarni podaga haydab ketayotgan edim, darvozamizning oldida bir narsani bosib oldim. Qirs etib ketdi. Qarasam, ko'zoynak! Hasan ko'zoynakniki! Qishlog'imizda boshqa ko'zoynak taqadigan odam yo'q. Bu aniq o'shaniki edi. Tuproqqa belanib yotardi. Darrov olib cho'ntagimga solib qo'ydim. Akmal

akani g'isht bilan urgan-u qochgan. Qochayotib katta kesakka qoqilib yiqilganida, ko'zoynagi uchib ketgan. Tuproq ustida tizzalari bilan qo'llarining izi shundoq-qina ko'rinib turardi.

Sigirlarni podaga qo'shib, to'g'ri Po'lat amakimning oldiga ketayotsam, o'zi oldimdan chiqib qoldi. Maktabga borayotgan ekan. Salom berib, voqeani tushuntirdim.

— Qani ko'zoynak? — dedi u.

— Mana.

— Yur-chi!

Ikkalamiz boyagi joyga keldik. Hamma joyni, izlarni sinchiklab ko'rdi amakim. Kechasi Akmal aka suyanib turgan joyga bir-ikki qon ham tomibdi.

— Bo'пти, ishingga boraver, — dedi Po'lat amakim ko'zoynakni dastro'moliga o'rab. — Buni hech kimga og'zingdan chiqarma, xo'pmi?

— Xo'p.

Amakim maktabga ketdi. Men uyga kirib, kerakli narsalarimni olib, ishga jo'nadim.

* * *

Akmal aka tushki ovqat taraddudida. O'sha kundan beri o'chog'imiz ham ikki marta ko'chdi. Tatash ham shu yerda. Endi u Tatash jinni emas, Akmal akaning tili bilan aytganda — «Mulla Tatash»! Tatash kelib, qatig'imiz ham tuzalib qoldi. Kecha u ham tuyani sal qistabroq haydagan ko'rinadi, bidonlardagi qatiqlar yuziga oppoq ko'pik ko'tarilib qolibdi. Bugun sekinroq hayda, deb tayinlab yuborganmiz. Akmal aka Tatashga tuzuroq muomala qilishni boshqalarga uqtirib qo'yan. Yigitlar kulibmi yo chin ko'ngildanmi, harqalay, unga muloyim muomala qilishadi:

— Mulla Tatash, ishlar qalay?

— Bu yog'roqqa o'tiring, mulla Tatash.

— Hasan ko'zoynakdan tuzuk chiqding, mulla Tatash!

Mulla Tatashning o'zi ham kelib qoldi tuyasini baqirtirib. «Ho-o-o, qatig-qatig, ho-o-o...» deb kular-

di u bizlarga bidonlarni ko'rsatib. Tuyadek qo'pol cho'kadigan hayvon bo'lmasa kerak jahonda. Mulla Tatash bidonlarni ko'z-ko'z qilib: «Ho-o-o, qatiq-qatiq...» deb turganida tuya to'satdan cho'ka boshladi. Tatash buni kutmagan ekanmi, tuproqqa uchib tushdi! Hammadan ilgari Akbar yetib borib, uni suyab turg'izdi.

— Supabek otamlar aytganlar, surinarsan, qularsan, suyanarsan, turarsan, deb. Tur, hechqisi yo'q, mulla Tatash.

Akbar shunday deb mayna qilib, Tatashning ust-boshini qoqa boshladi-yu, u bo'lsa parvo ham qilmasdi bunga. Aksincha, yuzi-ko'zlarining tuproqqa belanganiga qaramay: — Ho-o-o, qatiq-qatiq, ho-o-o... — deb tirjayardi. Bizlar ariq bo'yida dumalab kulardik. Akbarning o'zi kulmasdi. Tatashni himoya qilayotgan kishi bo'lib, go'yo bizlarga do'q ham qilib qo'yardi:

— Nega kulasizlar?!

— Ho-o-o, qatiq-qatiq, ho-o-o... — dedi unga sari Tatash.

— Ha, mulla Tatash, keldingizmi? — dedi Akmal aka o'choq boshidan kelib.

— Ho-o-o, qatiq-qatiq... — dedi Tatash.

— O'ziga ham quyib beringlar, — dedi Akmal aka.

— Ho-o-o, ichdem-ichdem, — dedi ikki qo'li bilan qornini ushlab ko'rsatdi Tatash. — Isoy bobo quyib berdi, Isoy bobo...

— Kel, yana ozroq ich! — deb qistay boshladi uni Akbar.

— Bo'maydi-bo'maydi... — deb tuyani aylanib gocha boshladi Tatash.

Unga sari qistardi Akbar:

— Ke, bir tovoq ich yana?

— Ho-o-o, bo'maydi-bo'maydi.

— Ayronga to'yganning qatiqqa itligi yo'q, degan Supabek otam, — dedi Akbar qistashdan to'xtab. — Isoy bobo rosa to'ydirganga o'xshaydi buni...

Belariq qishloqqa yaqinlashgan sayin, shahardan chiqadigan katta arava yo'l ham ariq bo'yiga yaqinlashaveradi.

Hazil-huzul bilan qatiq ichib o'tirganimizda ikki salt otliq yo'ldan chiqib, biz tomonga burildi. Kim bo'ldi bular? Chap tomondagisi Sulton boboga o'xshab o'tirarkan otda. Rost, Sulton boboning o'zginasi! O'ng tomondagisi-chi?

— Hormanglar, yigitlar! — dedi Sulton bobo oti-ning jilovini tortib. — Qalay, charchamayapsizlarmi?

— Salom yigitlar, — dedi yonidagi kishi.

— Assalomu alaykum! — deyishdi yigitlar oldinma-ketin o'rinlaridan turishib.

— Barakallo!

Bu odamni qayerdadir ko'rganga o'xshaymanmi? Kim ekan u?! Tanish-ku.

Akmal aka u kishi bilan iliq ko'rishdi:

— Keling, Zokirjon aka.

E, bo'ldi-bo'ldi! Ahmadov Zokirjon aka-da, anu prokuror-chi, rayondagi... O'sha!

— Qalay, ishlaringiz tuzukmi? Tuzukka o'xshaydiku? — deb kuldi Zokirjon aka.

— Yomon emas, — dedi Akmal aka. — Baholi qudrat, ovunib turibmiz.

— Aytmabmidim tuzalib ketasiz deb. Ko'rinishingiz ham yomon emas. — Zokirjon aka Sulton boboga qarab olib, gapida davom etdi: — Ha, tuzuk. Havosi yaxshi-da bu yerning. O'rganib ketdingizmi?

— Ha, endi... Mana bular bor, — deb Akmal aka bizlarga qaradi. — Shular bor — biz bor.

— Tuzuk, tuzuk. Bizlar ham bir aylanib kelaylik, deb oqsoqol bilan chiqib kelayotuvdik.

— Qadamlaringizga gul bitsin.

— Rahmat! Mayli, domla, hali gaplasharmiz, shu yerdamiz, — deb Zokirjon aka Sulton boboga qaradi: — Ketdikmi, oqsoqol?

— Ketdik!

Ular ketishi bilan Tatash ham yo'ng'ichqachilarga qatiq olib borish uchun hozirlana boshladi.

— Akbarjon, anovi bidonni yaxshilab, og‘maydigan qilib ortib beringlar tuyaga, — deb Tatashga o‘girildi Akmal aka. — Mulla Tatash, qaytib keling-a, men quling o‘rgilsin go‘ja qilyapman.

— Ho-o-o, kelaman-kelaman!..

* * *

Hademay kech kirib, qishloqqa qarab jo‘nadik.

Odatdagidek, mollarga qaradim, oyimga qarashdim. Ovqatdan so‘ng darsga o‘tirdim... Yo‘q, bugun dars qilolmasam kerak. Chunki boya qaytib kelayotganimizga Akmal aka kundaligining davomini bergan edi. O‘shani ko‘chiraman. Hoynahoy, bu galgisi qiziq bo‘lsa kerak. Axir, Hasan ko‘zoynak voqeasi, to‘y, kaltaklangani... hammasini yozgandir?

Odatda, kundalikni ko‘chirishdan avval bir marta o‘qib chiqaman. Ba‘zi joylarini qayta-qayta o‘qib, tushunib, keyin yozaman. Ko‘pincha men tushunmaydigan, hatto umrimda eshitmagan so‘zlar ham uchrab qoladi. Ularni keyin Akmal akadan so‘rab olaman. Arabcha, forscha, eski o‘zbekcha so‘zlarmish...

Ovqatdan so‘ng o‘tirib o‘qiy boshladim:

«23-aprel. Bir haftadirki, yozish u yoqda tursin, bosh qashishga ham qo‘l tegmaydi. Senga ishonib ish topshirgandan keyin, qilish kerak-da! Bu hafta voqealar bilan to‘la o‘tdi. (Buni qo‘lim bo‘shroq mahalida bafurja yozarman.) «Qancha mashaqqat cheksang ham hayotdan umidingni uzma! Umid — to‘rga, umidsizlik go‘rga tortadi!» debdi bir donishmand. O‘sha donishmandning zakovati qarishsida tiz cho‘kaman. Nazarimda, ishonch bilan umid egizak bo‘lsa kerak. Ayniqsa, hozirgi sharoitda hayotdan umidim katta... Umidsizlikdan xudo asrasin!..

Toshkentdan javob kechikdi! Farhodim tushimga kirib chiqdi...»

Eshik g‘irch etib ochilib, kundalik shu joyida uzilib qoldi. Hovliqib A‘zam kirib keldi. Oyimga ko‘zi tushib:

— Yoqqabu qchi? — dedi menga.

— Gane?

— Rbi pga tamanay.

Boshlashib hovliga chiqdim.

— Nima gaping bor? — deb soʻradim undan.

— Bilasanmi... — deb gapirolmay biroz turib qoldi Aʼzam. — Akmal akani sud qilib, qamasharmish.

Tilim aylanmay qotib qoldi. Birpasdan soʻng zoʻrgʻa soʻradim:

— Nega?.. Kim aytdi?..

— Hozir Hasan koʻzoynakni koʻrdim. U, shahardan prokuror chiqdi, Akmal akalaringni asfalasofilinga yuboradi endi, dedi tirjayib.

— Laʼnati!

— Keyin uyga kirsam, dadangni prokuror chaqir-yapti, deb Sulton bobonikiga olib chiqib ketishdi. Keyin bu yoqqa qarab chopdim. Endi nima qilamiz?

— Bilmadim.

Ikkalamiz ham biror qarorga kelolmay, boshlari-mizni egib uy-uyimizga ketdik. Hech narsaga qoʻlim bormasdi. Oyimga aysammikin? Nima qilaman aytib? Uni ham xafa qilib!..

Keyin lampaning piligini koʻtarib, kundalikning davomini oʻqib chiqdim. Boshimga hech narsa kirmadi.

* * *

...Aʼzamjon topib kelgan kecha kechqurungi sovuq gap rost boʻlib chiqdi. Mana, Sulton bobo ertalabdan Zokirjon aka lozim deb topgan odamlarni idoraga toʻplab oʻtiribdi. Izzatulla aka, Sulton bobo, Zokirjon aka, yana uch-toʻrtta odam... Majlisda ruh, odamlarda qut yoʻq. Hammaning qarashida «nima gap?» degandek savol-u, besaranjomlik bor. Supabek ota choʻqqi soqolini tutamlab, chuqur sukutga tolgan. Yonida Jumabek. Xuddi Akmal akani hozir olib borib qamab qoʻyadigandek, chalovchi yigitlar uning atrofini oʻrab oʻtirib olishgandi. Burchak tomonda Hasan koʻzoynak: «Aytmabmidim senlarga», — degandek

ko'zoynaksiz ko'zlarini milt-milt qilib tikilardi bizlarga.

Zokirjon aka o'zicha xayol surib, papiros chekib o'tirardi. Tapa sochlari tushib, chakka sochlariga oq oralab qolibdi. Bir mahal u qo'lidagi papirosini bosib-bosib so'rib, xuddi qoldig'ida xusumati bordek kuldonga kuch bilan ezg'iladi-da, Sulton boboga qaradi:

— Hamma kelib bo'lgandir-a, oqsoqol?

— Hamma shu yerda.

— Boshladik bo'lmasa, — deb Zokirjon aka og'ir o'rnidan turdi. Oldidagi papkani ochib, burchagidan qisqichda qistirilgan ikki varaq qog'ozni oldi: — O'rtoqlar! Ko'rib turibman, juda hayron bo'lib, hayajonda o'tiribsizlar. Bugun men sizlarning oldilaringizga faqat prokuror bo'lib emas, balki, qishlog'ingizga birlashtirilgan maxsus vakil sifatida keldim. Ya'ni... ham prokuror, ham asosan, partiya xodimi sifatida keldim.

O'tirganlar bir chayqalib olishdi. Zokirjon Ahmadov gapini qanchalik yumshatishga harakat qilmasin, odamlarning dilida qandaydir bir shubha soya tashlab turardi.

— Qishlog'ingizdan raykomga bir xat tushibdi, — deb gapida davom etdi u. — Xuddi shu mazmundagi xat rayon sudiga ham topshirilgan. Ikkala xat ham yaqinda qishlog'ingizga kelgan Akmal Doniyorovning... xo'sh, nima desak ekan, ba'zi bir xatti-harakatlari haqida.

— Qanaqa xatti-harakat ekan u? — deb luqma tashladi orqadan birov.

— Kim yozibdi? — deb so'radi yana birov.

Sulton bobo qalam bilan stolni tiqillatib, majlisni tartibga chaqirdi. Zokirjon aka gapida davom etdi:

— Sabr qilinglar, o'rtoqlar. Bu xatlarning mazmuni shunday. Qisqacha qilib aytib bera qolay: mahbus Doniyorov qishloqning bir to'da yoshlarini atrofiga yig'ib olib, yo'ldan urayotgan emish.

— Noto'g'ri!

— Bema'ni gap!

— O‘rtoqlar, birpas jim o‘tirib eshitishinglarni iltimos qilaman. E’tirozlaringiz bo‘lsa, gap beramiz, o‘shanda aytasizlar, — Zokirjon aka yana qo‘lidagi qog‘ozga qarab olib, gapira boshladi: — Xo‘sh, Doniyorovning bu g‘ayri siyosiy xatti-harakatlarini ko‘ra-bila turib, kolxoz partiya tashkilotining sekretari Po‘lat Qudratov uni o‘z panohiga olganmish... Qamalgan va hali to‘la oqlanmagan bir mahbusni kolxoz hayotining qon tomiri bo‘lmish ariq qazish, chalov olishdek mas‘ul ishlarga rahbar qilib tayinlanganmish. Bu ishlarni ko‘ra-bila turib, raislaringiz Sulton oqsoqol ham unga nisbatan hech qanday chora ko‘rmayotganmish. Doniyorov o‘ziga bildirilgan ishonch va imkoniyatlardan foydalanib, o‘spirinlarni to‘plab, ish qilish o‘rniga ularga qandaydir kitoblar o‘qib berarmish va hokazolar... Xullas, qisqacha qilib aytganda, mana shunday gaplar, o‘rtoqlar...

— Kim yozibdi?

— Qaysi nomardning ishi bu?!

— Topib gapirgan gaplarini qaranglar-a u benomusning!..

Odamlarga qo‘yib bersa, yeb qo‘yishga ham tayyordek edi xat egasini. Akmal aka indamay boshini egib o‘tirardi. Zokirjon aka odamlarni tinchitish uchun qo‘lini ko‘tardi.

— Tinchlaning, o‘rtoqlar! Bu xatni mana bu Izzatulla aka yozgan...

Odamlar birpasgina jim bo‘lib, Izzatulla akaga tikilib qolishdi. Bu jimlik har qanday urishdan, so‘kishdan, haqoratdan yomon bo‘lsa yomon ediki, yaxshi emasdi. Izzatulla aka o‘zining gapi o‘tmay qolgan joylarda: «Bo‘pti, siz bilan keyin gaplashaman!» — deb o‘ziga qarshi gapirgan odamning ko‘ngliga qora soya tashlab ketardi. Bir necha marta aytgan ana shu «keyin gaplashamiz»larining natijasi shu bo‘lsa kerak-da.

Izzatulla akaning majlis boshlanishi oldidagi g‘ururidan asar ham qolmagandi; yuzlari sur tortib, ko‘zlari alang-jalang qilar va go‘yo majlis ahli orasi-

dan haligi chaqim gaplarini ma'qullaydigan guvoh qidirayotgandek ko'rinardi.

Zokirjon aka o'tirganlarga murojaat qildi:

— Qani, bu gaplarga nima deysizlar?

— Bo'lmagan gap!

— Qip-qizil tuhmat bu!

— Nima g'arazi bor ekan?

— To'xtanglar, to'xtanglar, — dedi Zokirjon aka stolni qalam bilan tiqillatib. — Bunaqada bo'lmaydi. Bitta-bitta gapirish kerak. Qani, kim gapiradi?

— Mag'an ber! — dedi Supabek ota qo'l ko'tarib.

— Marhamat, ota.

— Men marhabatingdi bilmeymin, qarag'im. Biroq, minov itting balasina bir surovim bor. — Supabek otaning soqollarigacha titrab ketdi.

— So'rang, so'rang ota, — dedi Zokirjon aka. — Lekin ota, iltimos, haligidek qo'pol gaplarni aytmang.

— Keshir qarag'im, biz dala adami g'o'y. Biroq minav itting balasi o'ttag'an so'zden qo'pal emes shig'ar mening so'zim...

Hamma gur etib kulib yubordi. Supabek ota gapi-da davom etdi:

— Aytshi, qani, anav qatti sen jazdingba?

— Ha... — dedi Izzatulla aka istar-istamas.

— O'l qisi sag'an ne jamandiq qildi? Nengdi buzdi?

— Menga yomonlik qilsa, menikini buzsa yozmagan bo'lardim, — deb ming'illadi Izzatulla aka va majlisning jig'iga tegib qo'ydi. U go'yo o'zining bu so'zlari bilan o'z manfaatini emas, balki ko'pchilik manfaatini himoya qilayotgan kishi bo'lib gapirardi... Uning bu nayranglarini bola bo'la turib, men tushunib o'tiribman-u, boshqalar tushunmaydi deysizlar-mi?.. Shu gapdan keyin na Zokirjon aka, na Sulton bobo odamlarni to'xtata oldi. Odamlar bir-biriga gap berishmay olib ketishdi.

S u p a b y e k o t a. Bul adam qalqo'zga kelib eshkimdi buzg'ani jo'q. Uni buzuq degenning o'zi buzuq!..

A k b a r. Kim buzilibdi! Biz buzilibmizmi? Kechirasiz! Supabek otam to'g'ri aytdi, o'zingiz buzilgansiz. Buzilgan bo'lsa anovi o'tirgan ko'zoynak o'g'lingiz buzilgan!

I z z a t u l l a a k a. Og'zingga qarab gapir. Bu gaplaring uchun javob berasan hali!

A k b a r. Ha, ana endi o'zingizga keldingiz. Men bu gaplarni juda o'ylab aytyapman. Qani, siz o'ylamay aytgan haligi bema'ni gaplaringiz uchun javob berib ko'ring-chi avval. Akmal aka mana bu o'tirgan yigitlarning qaysi birini buzibdi? Nima, bo'sh vaqtlarda gazeta, jurnal o'qib, dunyoda bo'layotgan gaplardan bizlarni xabardor qilsa — aybmi? Meningcha, bu ayb emas! Ayb deb ko'pchilik qilayotgan ishga to'sqinlik qilayotganlarni, mana bu ko'krigidan suv kechib ishlayotganlarga qatiq o'rniga yog'i shilingan ayron olib kelib berayotgan muttaham o'g'ilchangizni aytsa bo'ladi. Qani, ayting-chi, birovning ishini o'zinikidek bilib, jon kuydirib ishlayotgan Akmal akani kechasi orqasidan bildirmay kelib, yarimta g'isht bilan urib, yiqitib ketgan odamni nima desak bo'ladi?

Yana g'ala-g'ovur ko'tarildi. Yana Sulton bobo odamlarni tinchlanishga chaqirdi.

I z z a t u l l a. Kim uribdi?

A k b a r. Arzanda o'g'lingiz...

H a s a n k o' z o y n a k. Yolg'on!

A k b a r. Yolg'on?

P o' l a t a m a k i m. Akbar, to'xta, Hasan, menga qara. Oynaging qani?

H a s a n k o' z o y n a k. Uyda.

Z o k i r j o n a k a. Chopib borib, olib kel-maysanmi?

Hasan ko'zoynak istamaygina o'rnidan turdi.

Zokirjon aka yana ta'kidladi:

— Bor. Tez borib olib kel.

Hasan ko'zoynak shalpayib bo'sag'adan chiqib ketayotganda, Po'lat amakim Zokirjon akaga qaradi:

— Chaqirsangiz uni. Baribir olib kelolmaydi. Mana uning ko'zoynagi: Akmal akani urgan joyda tushib qolibdi. Ertalab topib oldik.

Hasan ko'zoynak burchakka shilq etib o'tirib qoldi.

— Men ham biroz gapiray? — dedi o'rnidan turib Sulton bobo. U gapini negadir uzoqdan boshladi. — Hammalaring eshitdinglar Izzatullavoyning yozganini. Uning aytishiga qaraganda, shu bir bechora odamni odamlarga qo'shib, unga issiq bag'ridan joy bergan partorgimiz ham, unga ish bergan rais — men ham aybdor emishmiz. Qonun nima deydi, bilmayman, buni Zokirjon aytar. Ammo Izzatullaning bu gaplarida zig'ircha ham insof yo'q. Bu o'z-o'zidan ham ko'rinib turibdi. Akmal bu yerga kelib qadr topdi. Nimasi uchun? Mehnati uchun, yaxshi gapi uchun! Sen-chi, sen nima ish bitirding? Mast bo'lib borib, odamlarning tushlik ovqati pishayotgan qozonni ag'darib ketasan — bu ayb emas-u, Akmal bolalarga qo'lbola ovqat qilib bersa, brigadirlik qilsa — shu aybmi? Sen odamlarni qaydagi andishasiz gaplar bilan so'ksang, haqorat qilsang — bu ayb emas-da, yigitlar ishdan charchab-horib chiqqanda, Akmal ularga gazeta, jurnal o'qib berib, ko'nglini ko'tarsa, charchog'ini bossa — shu aybmi? Erkatoy o'g'ilchang uni orqasidan kelib urib yiqitib ketsa — bu ayb emas-u, sen mehribonchilik qilib kiritib qo'ygan sovuq hammomdan olib chiqib, issiq bag'ridan joy bergan partorg aybdormi? Qayoqdan topding bu gaplarni? Qaysi mazhabga yotadi bu! Xo'sh, o'zing kim edingu, kim bo'lding, bir o'ylab ko'rdingmi? Yoki sening frontga ketgan boshqa yigitlarimizdan ortiqchalik joying bormi? Baxtingga, sal-pal hisob-kitobdan ilming borligi va uning ustiga kasalmand bo'lganing uchun kolxoz seni bron bilan askarlikdan olib qoldi. Ha, kolxozni tebratib turar deb olib qolgan edik seni. Shumi endi sening tebratganing? Yomonning boshiga baxt qushi qo'nsa, qo'nganida sezmas ekan, bir yo'la uchganida sezar ekan. Sen shu toifa odamlardan ekansan. O'rtoqlar, sud oldida Akmal emas, Izzatulla javob berishi kerak.

Sulton bobo o'rniga o'tirdi. Zokirjon aka yana kim gapiradi degandek, o'tirganlarga bir-bir qarab chiqdi. Hech kim churq etmadi. Sulton bobo hammaning tili uchida turgan gapni aytib qo'yan edi chamamda. Zokirjon aka Izzatulla akaga qaradi:

— So'z sizga!

Haligi dashnomlardan keyin Izzatulla aka o'zini tamoman yo'qotib qo'yan edi. O'rnidan zo'rg'a turdi. Biroz qaqqayib, chaynalib gap boshladi:

— Harholda, hushyorlikka o'rgatadi bizni hukumat...

— Siz hali hukumatni shu odamdan himoya qilmoqchidingiz? — deb Po'lat amakim kulib yubordi.

Kimdir orqadan piching qildi.

— Esiz...

Yana g'ovur-g'uvur boshlandi:

— Hammani o'zingdek ko'rma!

— Topgan gapini qaranglaru buni!..

— Gapni qisqa qil!

— Oqsoqol to'g'ri aytdi, o'zini sudga berish kerak!

Odamlar uni og'iz ochdirmay qo'ydi. Nihoyat Izzatulla aka o'tirganlarga yalingansimon qarab:

— Kechiringlar, og'aynilar, meni... — dedi.

— Kechiringlarmish. Endi biz uning og'aynisi bo'lib qolibmiz. Ilgari qayoqda eding?

— Osmonda yuruvdi, endi pastga tushdi!

— O'q ilon to'rga tushsa, odamni ham bag'rim der ekan. Qarang-a?

— Adolat qilinglar... — dedi yana Izzatulla aka va Zokirjon akaga qaradi.

— O'zing odil bo'lmagandan keyin, birovdan adolat kutib nima qilasan? — dedi Po'lat amakim unga.

Zokirjon aka o'rnidan turdi. Majlis suv quygandek jimib qoldi.

— O'rtoqlar! Akmal aka Qarqaraliga chiqishdan avval, ishlarini qayta ko'rib chiqishimizni iltimos

qilib, rayon prokuraturasiga ariza tashlab ketgan edi. Biz bu kishining hujjatlarini so'ratib olib, o'rganib chiqdik... Hech qo'rqadigan joyi yo'q: bir bema'ni tuhmatning qurboni bo'lgan ekan...

Bu gap Izzatulla akaninggina emas, hammamizning ham boshimizni egib yubordi. Zokirjon aka davom etdi:

— Aytaylik, bu odam arzimagan tuhmat bilan olti yil yotib kelibdi. Xo'sh, bundan kim naf ko'rdi? Hayron bo'lyapsizlar shekilli? To'g'ri, prokurorning o'zi shunaqa desa qiziq tuyuladi. Biroq, inson taqdiri bilan shug'ullanadigan odam — u kim bo'lishidan qat'i nazar — gapning indallosini aytishi kerak! Men shunday deb bilaman. Mana, masalan, bordi-yu, haligi gaplar bilan Akmal aka yana qamalib ketdi, deylik. Xo'sh, Izzatulla aka bundan nima naf ko'radi? O'ylash kerak, axir. Lekin buni Izzatulla aka o'ylab ko'rdimikin? O'ylaymanki, yo'q; haligi gaplariga qaraganda, o'zi ham durustroq tasavvur qilolmaydiganiga o'xshaydi o'zining nima qilib qo'yganini. To'g'ri, kimning aybi bo'lsa, u jazosini tortishi kerak. Ammo bu yerda men hech qanday jinoiy ish ko'rayotganim yo'q. Aksincha, boyagi jinoyatlari uchun Izzatulla akaning o'zini va o'g'lini jinoiy javobgarlikka tortishimiz lozim bo'lib turibdi. Lekin bularni sudga berish yoki bermaslik masalasini sizlar o'zlaringiz hal qilinglar. Men faqat shuni aytishim mumkinki, odamlar, ehtiyot bo'linglar! Inson umri, taqdiri bilan hazillashmanglar. Odam osonlik bilan dunyoga kelmaydi, uni qadrlanglar. Hamma gap o'zlaringizda! Mening aytadigan gapim shu sizlarga... Xo'sh, endi gap sizga, Akmal aka.

Akmal aka hayajonda asta o'rnidan turdi:

— Gapiradigan gap ham qolmadi nazarimda. Hammalaringizga katta rahmat! — Uning ko'ngli bo'shab ketdi. — Rahmat! Ammo Izzatulla akani shunchalik borar deb men hech o'ylamagan edim... U kishini men yaxshi bilmayman, sizlar bilasizlar.

Harholda yaxshi ish qilmadi... Endi unga qanday jazo berish — o'zlaringizga havola...

Izzatulla aka go'yo o'tirgan joyiga singib ketdi. Zokirjon aka papkasidan qog'oz olib, Akmal akaga cho'zdi:

— Kecha ishingizni ko'rib chiqib, sizni ozod qilishni maqsadga muvofiq deb topdik. Mana, oqlanganingiz haqida hujjat. Tabriklayman.

— Katta rahmat! — dedi Akmal aka va hayajondan ko'zlariga yosh keldi.

— Ixtiyoringiz. Qolaman desangiz, o'zingiz o'rgangan joy. Ketaman desangiz, yana o'zingiz bilasiz. Mana, o'rtoqlar kuzatib qo'yishadi, — dedi Zokirjon aka yana.

— Bo'shatadigan brigadirimiz yo'q, — deb hazil-lashdi Sulton bobo.

— Xotirjam bo'ling, oqsoqol, — dedi Akmal aka. — Va'damning ustidan chiqaman. Chalovni tugatib, so'ng...

— Yashang. Ishlamasangiz ham mana shu gapingiz yetarli! — Sulton bobo sevinib ketdi.

— Bo'lmasa, o'rtoqlar, kelganlaringiz uchun rahmat! — dedi Zokirjon aka. — Boshqarma a'zolari bilan kommunistlar qolsin, gap bor.

Hammamiz ko'chaga chiqdik. Quyosh ikki terak bo'yi ko'tarilib qolibdi. Xuddi bir necha kun majlisda o'tirib chiqqanday edik.

* * *

Hamma xursand, go'yo yuraklarida anchadan buyon bir chigal tugun yurgan-u, o'sha tugun bugun yechilgandek edi Akmal aka ham xuddi yosh boladek yosharib ketgandi. Harakatlari chaqqon va yuz-ko'zlarida tabassum jilvalanardi.

Bizlar ketgandan keyin majlis yana davom etibdi. Izzatulla akani partiya a'zolidan o'chirib, kolxoz buxgalterligi vazifasidan ozod qilishibdi.

Bu gaplarni hozirgina Jumabek topib keldi. Akmal aka indamadi. U o'zining oddiy odamlar orasida qadr

topa bilganidan, shuncha do'st-yor orttirganidan, o'zining bu qishloqda yolg'iz emasligidan, ishonch-adolatning kuchi va uning mavjudligidan cheksiz mamnun ekanligi shundaygina bilinib turardi.

Odatdagidek ariq bo'yida qatiq ichib, Tatash bilan Akbarning gaplaridan kulishib o'tirganimizda, shahar tomondan kelayotgan aravaga ko'zimiz tushib qoldi. Eshmat akamning aravasi. Bizlarga chamasi ikki yuz metrcha qolganida to'xtadi. Ustidan Eshmat akam bilan ozg'ingina, shaharcha kiyingan, orqasiga xalta osib olgan bir bola sakrab tushib, biz tomonga qarab kela boshladi. Akmal aka sakrab o'rnidan turdi. Tupugini qult etkazib yutindi-da, birdan xursandchiligini ichiga sig'dirolmay:

— Farhod! O'g'lim! Qanotim! — deb qichqirib yubordi.

NIHOYASI

Shundan beri yigirma marta qovun pishig'i o'tdi. Bu gaplarning hammasi tarix bo'lib qoldi.

Boshqa nimani ham aytay? Akmal akamni Qarqaralidan qanday qilib jo'natganimizni, qishloq ahli uni qanday qilib kuzatib qo'rganini aytaymi? Yoki Akmal akam uch yildan so'ng A'zam ikkalamizni Toshkentga chaqirib olib, o'qishga kiritib qo'rganini aytaymi? Yo bo'lmasa, Mashhuraga qanday qilib uylanganimni gapirib beraymi?.. Ha, aytgandek, o'g'lim Erkin Akmal akaning nabirasi, Mashhura — qizlari bo'ladi!..

Bu gaplar sizni uncha qiziqitirmaydi. Yaxshisi Akmal akam haqida gapira qolay: hozir u kishining ishlari yomon emas. Dissertatsiya yoqlaganiga ham ancha yil bo'lib qoldi. Filologiya fanlari kandidati. Akademiyaning til va adabiyot institutida katta ilmiy xodim bo'lib ishlayapti. Adabiyotshunoslikka oid uchto'rtta kitoblari ham nashr etildi. Darsliklarda ham

qatnashib turadi. Po‘lat amakim: «Aytmaysanmi akademiklaringga! Darsliklarning tili g‘alizlashib, sifati pasayib ketyapti-ku», deganida, Akmal akamni nazarda tutadi.

Akmal akam shundan beri Qarqaraliga tez-tez kelib-ketib turadi. Oxirgisi — Supabek otamizning ta‘ziyalarida ham kelib ketibdilar. Men Toshkentda edim.

Ta‘ziyada soqol-mo‘ylovi o‘sib ketgan bir kishi nuqul kularmish. Akmal akam odamlardan: «Kim u?» deb so‘ragan ekanlar, odamlar: «Tatash», deyishibdi. Keyin Akmal aka: «Ha, mulla Tatash!» deb uning oldiga borgan ekanlar, u tirjayib qo‘ya qolibdi. Tanimabdi.

Aytgandek, sizga qabr haqida gapirib bermoqchidim... O‘sha men beixtiyor borib qolganim, aylanasi nurab, tevaraklarini o‘t bosib ketgan, kattaligi bir ketmon tuproqcha keladigan g‘aribgina qabr — Izzatulla akaning qabri edi. U kishi Akmal akamlar Qarqaralidan ketganlaridan so‘ng bir yilga qolmay vafot etgan edi.

— Vijdon azobidan o‘ldi! — deydilar Po‘lat amakimlar uni eslab.

— Sud hukmidan ham vijdon hukmi og‘irroq tegibdida, bechoraga,— deb achinadilar Akmal akamlar.— O‘shanda oqsoqol: «Yoqadan olgan dushman-dan, pochadan olgan it yomon. Bu dushman emas, it!» deb juda to‘g‘ri aytgan edilar. Bir itligini qildi-qildi-da. Biroq nima uchun u shunday qildi — o‘zi ham tushunolmay ketdi... Dushmanda vijdon bo‘lmaydi, lekin qabih maqsad bo‘ladi. Mana, masalan, vijdoni bo‘lmagani uchun Orif hamon hayot yuribdi... Agar uning ham vijdoni bo‘lganda, ehtimol, Izzatulla akadan ham ilgariroq ketgan bo‘larmidi hayotdan ko‘z yumib...

— Ko‘rib turasizmi uni?

— Ko‘rganda qandoq! Go‘yo hech narsa bo‘lmagandek... Qizig‘i shundaki, mabodo men to‘g‘rimda gap ketsa, birinchi bo‘lib Orif so‘z oldai. Hali ham

gap bermaydi odamlarga. Quloch-quloch nutq soʻz-
laydi majlislarda...

Har borganimda Akmal akaning ish stolida oʻsha
birga yozganimiz kundalikni koʻrib, oʻqib turaman.
Ajoyib gaplar bor uning ichida. Hozir oʻsha kunda-
likning yoniga yana ikkita qalin-qalin daftar qoʻshilib-
di. Men ularni qoʻlimga olib varaqlar ekanman, hayot
sahifalarini varaqlagandek boʻlaman. Qani endi shu
daftarlar durustroq, zabardastroq bir adib qoʻliga tush-
sa-yu, kattaroq roman bitilsa deyman. Ehtimol, buni
Akmal akamlarning oʻzlari yozar...

Ajab emas!..

Turkiston — Toshkent
1959—1961-yillar

TASHVISH

Odatda, o'q tegsa, uning og'rig'i o'sha zahoti emas, anchadan keyin bilinadi. Safarali Farg'onadagi quroldosh o'rtog'i Rasuljonnikiga borib, u yerda bo'lib o'tgan dilsiyohlik va xijolatpazliklarni shuncha-ki odatiy bir gap, deb o'ylovdi-yu, ammo bir kun o'tib uni poyezdga olib chiqib kuzatib qo'yishgach, kupesiga kirib yonboshlaganida, o'sha gaplarning zaxmi sezila boshladi. Nazarida, Safarali — Safarali bo'lganidan beri — shuncha tashvishlarni boshidan kechirib, Ulug' Vatan urushining jahannamiy olovlariga ming bor kirib chiqib ham uning boshi bunchalik qotmagan edi.

Nima bo'ldi o'zi? U issiq va dim kupeda chalqancha yotarkan, bo'lgan voqealarni bir boshdan ko'z oldiga keltira boshladi...

* * *

O'sha kuni Safarali ishdan horib-charchab, och qolib tun yarmida uyiga qaytdi. Muhabbat erini har galgiday mehribonlik bilan kutib oldi, qo'liga suv quydi, sochiq tutdi. So'ng tokchada turgan xatni olib Safaraliga tutqazdi:

— Boya pochalyon tashlab ketuvdi, — deb eriga savol nazari bilan tikildi. Safarali ham xatga tikildi-yu, hayron bo'lib yelkasini qisdi.

Muhabbat erining ovqatini isitib berish uchun tashqariga chiqdi. Safarali konvert sirtidagi adresga qayta tikildi. Xat Vinnitsa shahri, A. Zaremba degan odamdan edi. Safarali o'ylanib qoldi. Bunaqa odam bilan hech ham tanish bo'lmagan edi-ku? Bu Zaremba degani kim bo'ldi ekan? Yo frontda birga bo'lgan o'rtoqlaridanmikan? Biron Zaremba familiyali odamni eslolmadi. U konvertni yirtdi. Ichidan bitta fotosurat chiqdi. Suratda bir ayol bilan o'n uch-o'n

to'rt yoshlardagi qiz kulib qarab turar edi. Qiziq! Safarali tikilib qarab ham ularni taniyolmadi. «Xat adashib kelmaganmikan?»— deb tag'in konvertga ko'z tashladi. To'g'ri! O'zining familiyasi, o'zining ismi, juda to'g'ri, juda aniq yozilibdi. Tag'in suratga tikildi. Qizning istarasi issiqroq ko'rindi, ularni kimlargadir o'xshatganday bo'ldi. Safarali suratning orqasiga qaradi: «Alla va Galina Zaremba» deb yozilibdi. «E, to'xta, to'xta! E...» uning vujudi jimirlashib ketdi. «Galina, — dedi u shivirlab. Tovushi past chiqdimi yo baland chiqdimi, buni payqayolmay qoldi. — Yo tavba! Odam degan ham shunchalik o'zgarib ketadimi-ya?!»

Safarali Galinani frontda uchratganida yo o'n yetti, yo o'n sakkizlar chamasida edi. Hozir o'ttiz uch—o'ttiz to'rtlarda bo'lsa kerak. Haligi suratdagi ayol qirqlar chamasida: sochlariga oq oralagan, unda-bunda yuzlariga ajin tushibdi. «Nima bo'ldi senga Galina? Dovyurak, xaloskor Galinam!»

Safaralining ko'z o'ngida qorong'i va zax yerto'la gavdalandi: yerto'la tuynugidan xiragina nur tushib turibdi. Qo'lida fonar ushlab olgan bir chol ularning ustiga engashib:

— Sizlarni Galya o'rmonga olib ketadi, — dedi. Cholning yonginasida qora matodan ko'ylak kiygan bir qiz turar, yerto'lada besh-olti jangchi ingrab yotar, hammasi og'ir yarador edi. Safarali ham shular orasida, yerto'lada o'ziga keldi. Yaradorlarni shu chol bilan haligi qiz yerto'laga ko'tarib olib kirishibdi.

Front ancha ilgarilab ketibdi.

Galina yaradorlarni bir amallab o'rmonga olib kirdi...

Shunday qilib Galina bilan Safarali bora-bora bir-birlariga o'rganishib, bir enlik ham ajrashmaydigan bo'lib qolishdi. Safarali tuzalgach, Galina ikkovi bir tan, bir jon bo'lib yovga qarshi kurashishdi. O'q ovozi tingan chog'larida ular kelajak turmush rejalarini tuzishdi. Safarali Galinasiz hayotini tasavvur qilolmasdi u vaqtda. Ular sokin o'rmonda, xilvatroq joyni

tanlab, chalqancha yotib olishib, tubsiz ko‘m-ko‘k osmonga tikilishar, «Yak ti dumayesh Xalya?» — deb hazil qilib qo‘yar edi.

Qirq to‘rtinchi yili armiyamiz butun front bo‘ylab hujumga o‘tib, fashistlar asoratidan Belorussiya, Ukraina ozod qilindi. Leningrad qurshovi yorib o‘tildi. Xuddi shu paytda partizanlar qo‘shilmasidan harbiyga yigitlar tanlana boshlaganida, Safaralini ham olishdi. U armiya bilan G‘arbga qarab yo‘l oldi.

Shunday qilib, u Galina bilan Vinnitsada xayrlashdi. So‘ng Polsha uchun bo‘lgan janglarning birida og‘ir yaralanib, Poznan shahridagi gospitalda o‘ziga keldi: hamma yog‘i oppoq doka bilan chandib tashlangan edi.

U o‘ziga kelgach, Galinani qidirib xat yozdi. Ammo xati qaytib kelaverdi. Mana, oradan o‘n besh yil o‘tibdi. Nihoyat mana bu xat...

Safarali es-hushini yig‘ib, to‘rt buklog‘lik xatga yana ko‘z yugurtirdi. Xat «Zdravstvuy, papa», deb boshlanibdi. U tag‘in suratga tikildi. Bu gal suratdagi ayol unga xomush tikilib turganday bo‘ldi. Bu tanish, qadrdon va aziz insonning qalbida ushalmagan ne-ne orzulari bordek tuyuldi. Buning uchun o‘zi... Yo‘q, yo‘q, la‘nati urush, taqdir aybdor!.. Safarali xatni ko‘zdan kechirib chiqdi. Xat oxirida Olesya degan qiz imzo chekibdi. U xatni boshidan qayta o‘qiy boshladi. Unda Olesya o‘zining qirq beshinchi yilning bahorida tug‘ilganini, aqlini tanigandan so‘ng dadam deb yurgani — Mikola Zaremba o‘gay otasi ekanini, o‘zidan so‘ng uchta ukasi o‘gay otasidanligini tasodifan eshitib qolib, tun-u kun yig‘ilganini, nihoyat uning o‘z otasi frontda halok bo‘lgani haqidagi xatni o‘qib berib uni tinchitishganini yozibdi. «O‘tgan yili radiodan Vatan urushi ishtirokchisi o‘z farzandlarini qanday topganligi haqidagi bir hikoyani eshitib, men ham Mudofaa ministriga hamda O‘zbekiston Respublikasi harbiy komissariatiga xat yozdim. Mana, nihoyat yaqinda Toshkentdan quvonchli xat oldim. Sizni — dadamni topdim! Bilmadim, siz meni qizim

deb tan olasizmi, yo'qmi? Ukalarimning ota-onasi bor. Men esam... Oyimlarning aytishlariga qaraganda, men sizga o'xshab ketarmishman. Shuning uchun ham rasmimizni yubordik...»

Safarali rasmga qaradi. Ko'rgan zahoti kimgadir o'xshatgan edi-ya! Ha, haqiqatan ham xuddi o'zi.

* * *

Tashqaridan Muhabbatning oyoq tovushi eshitildi. Safarali xatni shoshib qo'yniga tiqdi. Nima qilsin! Xatni Muhabbatga ko'rsatsinmi, yo? Xo'sh, bordi-yu aytsa nima bo'ladi? Axir odamning boshidan nimalar o'tmaydi? Yo'q, aytish kerak...

Safarali ichki sirlari bilan kurashib, Muhabbat isitib olib kirgan mastavaning ta'mi qanaqaligini ham, uni qanday ichib bo'lganini ham bilmadi. Uning bugun bunchalik indamas bo'lib qolganini xotini charchaganlikka yo'yib, tezgina o'rin soldi... Ular yotishdi. Muhabbat ortiqcha gap gapirmas, Safarali esa: «Xatni aytsam, o'zi og'iroyoq bo'lib yurganida yomon ta'sir qilmasmikan», degan andishada o'z xayollari bilan o'zi olishib yotar edi. Nima qilsin, aytsinmi? Yo... U xotini tomonga o'girilib, endi og'iz juftlaganida, qo'li bexosdan Muhabbatning qorniga tegib ketdi. Bir nima qimirlaganday bo'lib tuyuldi-yu, aytmoqchi bo'lgan gapi bo'g'zida qoldi. Negadir shirin entikdi. Bu entikish uzoqqa bormadi. Yana xat ko'z o'ngiga keldi. Yo'q, aytish kerak. Aytmasa bu sir dard ustiga chipqon bo'ladi.

— Muhabbat, — dedi u astagina. Muhabbat darrovda javob bera qolmadi. Safarali tag'in yalangan ohangda: — Muhabbat, — dedi. — Haligi... haligi xatning kimdan kelganini so'ramadingiz?

— Kimdan ekan? — asta so'radi Muhabbat.

— Xat... Xat...

Shu payt eshik zarb bilan taqillab qoldi. Muhabbat cho'chib tushdi. Safaralining gapi bo'g'zida qoldi. U o'rnidan apil-tapil turdi-da, yengil-yelpi kiyinib, eshikni ochdi. Qarasa, eshik oldida zabardast bir yigit

turibdi. Uni Safarali da'fatan taniyolmadi. Ichkaridan tushib turgan nur yorug'ida sinchiklab tikildi.

— Iye, Yigitalimisan?

Yigit boshini qimirlatdi. Safarali uni sal-pal haya-
jon va shubha bilan bag'riga bosdi.

— Obbo sen-ey, qanday shamol uchirdi? Yarim
kechada... Qayoqdan?

— Uydan...

— Farg'onadan-a?!

Yigitali bosh irg'adi.

Dahlizda Muhabbat ko'rindi. Yigitalining bemahal kelishi Safaralining ko'ngliga biroz shubha solgan bo'lsa ham, u quvongan bo'lib:

— Yigitali keldi, Muhabbat, — dedi.

— Assalomu alaykum, yanga, — dedi Yigitali iy-
manibroq, — sizlarni bemahalda bezovta qildim chog'i...

— E, bezovtasi bor ekanmi, jivan. Qani, ichkariga.

Ular o'tirishdi. Muhabbat «men hozir», deb tashqariga chiqib ketdi.

— To'g'ri kelyapsanmi? — dedi Safarali uning ke-
lish sababini tezroq bilish nyatida.

— Ha, to'g'ri uydan.

— Tinchlikmi?

Yigitali boshini xam qildi. Safarali hamon unga savol nazari bilan tikilib turar edi. Yigitali yorildi:

— Nazar akani... o'ldirib qo'ydim...

— Nima deding?

— Nazar akani o'ldirib qo'ydim...

— Nega?!

Yigitali biroz indamay o'tirdi-da, bor gapni aytib berdi.

Safarali quroldosh do'sti Rasuljon bilan jang may-
donida jon ayamasi do'st tutingan. Bordi-keldi qilib turishadi. Safarali Rasuljonnikiga o'tgan yili kuzak-
da — Yigitalini uylantirganida borgan edi. O'shanda zap to'y bo'lgan edi-da! Kolxoz raisi Nazar akaning o'zi to'yga bosh bo'lgan. Farg'ona vodiysiga dong'i ketgan artistlar to'yga kelishib, rosa qizdirishgan... Safarali o'shanda yaxshi kayf qilib olib, yoshgina

artistka bilan o‘yin tushganini hali ham og‘zining tanobi qochmay eslayolmaydi... Shunday yaxshi kuni-da otaxonlik qilgan odam, mana ko‘rmaysizmi endi? Nima qilibdi deng? Yigitalini shaharga mexanizatorlar kursiga o‘qishga jo‘natib, xotini Oynisani, og‘ir-oyoqligiga qaramay, toshqin kezida ishga solibdi. Oqibatda Oynisa yetti oylik bolasini tushirib qo‘yibdi. Buni qarang! Ha, axir og‘iroyoq yoshgina kelinni sovuqda, ariq ishlariga olib chiqmasayam bo‘lardi-ku! Yigitali o‘qishdan qaytib kelib shu hangomani eshitibdi-yu, bolasi tushmagur yosh-da, Rasuljon amakisi bilan ham maslahat qilmay to‘g‘ri idoraga borib, stol ustida turgan marmar kuldon bilan Nazar akaning boshiga tushiribdi...

— Yaxshi bo‘lmapti, jiyan, — dedi Safarali xafa bo‘lib. — O‘lganini qayoqdan bilding?

— Stolning tagidagi gilamga yiqilib tushdi, — dedi Yigitali boshini battar egib.

— Xo‘p, shunday bo‘pti, nega amakingga bir og‘iz aytmading?

— Amakim uyda yo‘q ekan...

— Kutsang bo‘lmasmidi?

— Qo‘rqdim...

— Ha, bolasi tushmagur-a. Xunuk ish bo‘libdi! — Safaralining boyagi xat boisidagi tashvishi ham bir navi ekan. Uning ustiga bu tashvish qo‘shilib nima qilishini bilmay qoldi. Indamay choy ichishdi, Muhabbat gap nimadaligini chala-chulpa ilg‘agan bo‘lsa ham, ularning og‘ir tashvishda ekanliklarini ko‘rib, og‘iz ochib bir nima deyishga, aniqroq so‘rab olishga jur‘ati yetmadi. Oradan ancha muddat o‘tgan-dan so‘ng Safarali bir qarorga keldi shekilli, shartta o‘rnidan turib kiyina boshladi. — Tur, ketdik.

Yigitali bilan Muhabbat hayron bo‘lib unga qarashdi.

— Nimaga angrayasan? Borishimiz kerak, oldini olishimiz kerak. Bo‘lmasa ish chatoq bo‘ladi. Muhabbat, Sojida xolaning qizini chaqir. Birga bo‘lsin sen bilan. — Muhabbat indamadi. Yigitali, itoatko-

rona o‘rnidan qo‘zg‘aldi. — Bir amallab samolyotga chiqamiz. Lyotchiklar bilan gaplashib bo‘lsa ham...

Yigitali miq etmay unga ergashdi...

* * *

... Ular «Bo‘ston» kolxoziga kirib kelishganda quyosh endi jamolini ko‘rsata boshlagan payt edi. Yigitali Shirinsoy ustidagi yakka cho‘pdan Safarali bilan oldinma-ketin o‘tarkan, kechadan beri ichiga sig‘dirolmay kelayotgan alamini ikki og‘iz so‘zda ifoda qildi-qo‘ydi:

— Qachongacha paxta deb odamni unutamiz, tog‘a? — U Safaralini amakisi Rasuljonning jonajon o‘rtog‘i bo‘lgani uchunmi, harqalay, tog‘a derdi. Umuman olganda Yigitalining gapida jon bor. «Sening gaping to‘g‘ri, jiyan», deb sal pishang bersa bormi, Yigitali olamga o‘t qo‘yishdan ham toymaydi. U raisni esladi. «Bo‘ston»ning raisini shu atrofda kim tanimaydi, deysiz. Safarali uning qattiqqo‘lligini, paxta deganda otasini ham ayamasligini eshitgan edi. Raisni singlisi Sojidanikiga uch-to‘rt marta kelganida ko‘rgan, suhbatida bo‘lgan, bir dasturxon atrofida o‘tirib choy ichishgandi. Bir gal nima ham bo‘libdi-yu, bir kolxozchining sigiri paxtaga tushibdi. Uni rais ko‘rib qolib, darrov so‘ydiribdi-da, umum qozoniga solibdi. Sigirning egasi — eri urushda halok bo‘lgan ekan. «Bola-chaqamni shu sigirning suti bilan boqib o‘tiribman», deb yalinsa ham quloq solmabdi.

... Ular qishloqqa kirib kelganida, Safarali Yigitaliga o‘girildi:

— Sen to‘g‘ri uyga boraver, — dedi jiddiy. — Men raisdan xabar olib o‘taman.

Yigitali gap qaytarmadi, uyga qarab ketdi. Safarali yo‘lni to‘g‘ri idoraga qarab soldi.

U idoraga kelganida, hech kim ko‘rinmas, faqat yoshgina bir qiz qabulxonada mashinka chiqillatib o‘tirar edi. Safarali undan raisni so‘radi. Qiz uning dalaga chiqib ketganini aytdi. «Xayriyat, tirik ekan, o‘lmabdi...» — dedi ko‘ngli taskin topib.

- Kelib qolarmikanlar?
- Kim?
- Rais-da.
- Kutib turing, kelib qolishar.

Safarali eshik oldida kutdi. Birozdan soʻng koʻcha tomondan mashina gurillaganday boʻldi. «Keldi!» deb oʻyladi Safarali. Chindan ham idora oldiga havo rang «Volga» kelib toʻxtadi. Mashina eshigi ochilib, qarsilab yopildi. Saldan keyin Safarali raisning qotma gavasini koʻrdi. U yon-veriga qaramay toʻgʻri idorasiga oʻtib ketdi. Safarali kotiba qizdan ruxsat soʻrab, ichkari kirdi. Rais roʻparadagi stol yonida boshini egib, horgʻin oʻtirar edi. Stolning bir chetida choynak, piyola. Oʻrtaroqda qalamdon. Chap tomonda shapaloqday keladigan marmar kuldon... «Yaxshiroq tegmagan ekan, bu kuldon bilan astoydil ursa, odam til tortmay oʻlishi aniq! Ikki kilocha bor-a. Bir xudo asrabdi raisni!» Safarali raisning ajin tushgan peshanasiga, ozgʻin yuziga, qizarib ketgan boʻyniga qarab bir nafas toʻxtab qoldi. Uning oʻng qovogʻi moʻmtaloq boʻlib koʻkarib ketgan edi. U boshini asta koʻtarib, mulozamat qildi:

— Keling.

Safarali asta borib, uning qarshisiga oʻtirdi. Goʻyo hech nima bilmaganday gap boshladi:

— Kecha bolasi tushmagur... oʻqishdan qaytgan ekan...

— Shunaqa deng... — dedi rais kinoyaomuz. — Siz bilan ilgari koʻrishgan edik, shekilli? Olmazordanmisiz?

— Xuddi shunday... Sojidadxon singlingizning qoʻshnisi...

Rais bu gapga parvo ham qilmadi. Biroz sukutdan soʻng toʻngʻilladi:

— U jiyaningizmi, boshqangizmi bilmadim, nonkoʻr ekan! Men unga otalik qilgan edim...

Safarali hayajonini bosib, sekin gap boshladi:

— Otalik qilgan odam oxirigacha qiladi-da...

— Indamaganim — otalik qilganim emasmi! — rais tishlarini gʻijirlatdi.

«Ustomon odam ekan, — deb o‘yladi Safarali, — ayb o‘zida bo‘lmaganida nima qilishini bilardiku-ya!»

— Otalik qilgan odam hali tug‘ilmagan nevarasini nobud qilmaydi!

— Hali o‘zi bola-ku, bolani nima qiladi? — bu gapni rais mazax bilan aytdi. Safarali g‘azabdan qaltirab ketdi.

— Ha, albatta, sizga bola emas, plan kerak...

— Menga qarang, uka. Shundog‘am nasihatgo‘ylarim ko‘p, o‘zi bittasidan — Rasulvoy deganidan qutulolmay garangman. To‘g‘ri, menga plan kerak. Davlat mendan plan talab qiladi...

Safarali uning gapini bo‘ldi:

— Lekin davlat, ko‘zi yoriy deb turgan xotinni toshqin to‘sayotganingda muzday suvga tushirib ishlatgin, maktab bolalarini dalaga olib chiqqin, demaydi-ku! Siz faqat bugunni o‘ylayapsiz. Ertani o‘ylamayapsiz.

Rais ijig‘anib yuzini o‘girdi. Shartta o‘rnidan turib, qo‘llarini orqasiga qilib, u yoqdan bu yoqqa yura boshladi.

— Men mana shu kolxozning qaddini ko‘tarish uchun borimni ayamayapman, — dedi u Safaralining ustiga bostirib kelib. — Kerak bo‘lsa jonimni ham beraman. Urush yillari kolxozning butun og‘irini zim-mamga olganimda qayoqda edilaring!

Safarali ham o‘rnidan sakrab turdi.

— U mahalda bizlar ham sizning tinchligingizni o‘ylab jang maydonida qon kechib yurgan edik. Siz bugun ko‘kragingizga mushtlab, go‘yo hamma narsani o‘zingiz qilgan bo‘lib gapiryapsiz-u, ammo hamma ishni qilgan o‘sha qora ko‘z kolxozchilaringiz! Mehnatning og‘iri o‘shalarning zimmasiga tushyapti! Odamlardan o‘zingizni ajratib gapirmang! Ular xohlasa shunaqa chirpirak qilib uradiki, esingizni yig‘olmay qolsasiz. Ha...

Rais kinoyali kuldi.

— Ko‘ramiz, chirpirak qiladigani qachon tug‘ilarkin! Davlat menga bu ishni ishonib topshirib qo‘yibdi. Men davlatning aytganini qilaman...

— Bekorlarni aytibsiz, — dedi Safarali ham bo'sh kelmay. — Mana shu gapingiz bilan davlatga tuhmat qilyapsiz! Davlatning maqsadi bitta! U ham bo'lsa xalqqa sidqidildan xizmat qilish! — U keskin burilib, eshikni shartta ochdi. Chiqish uchun bir oyog'ini tashqariga qo'yayotib orqasiga o'girildi. — Hali bu gaplar shundoqligicha qolib ketmaydi. Ko'ramiz hali zo'rligingizni!

U eshikni qarsillatib yopdi-yu, sement zinalardan chopqillagancha tushib ketdi...

Safarali qizdi-qizdi bilan shuncha gapni aytib yubordi-yu, Yigitalilarnikiga borganida o'ziga o'zi hayron qoldi. Aslida u: «Rais o'lib qolgan bo'lsa, endi bu yog'i nima bo'ladi?» — deb vahima qilib, qurol-dosh do'stiga uchrashib, bamaslahat ish ko'rishni ko'ngliga tugib kelgan edi. Bundoq qarasa, rais balodek yuribdi. Qo'rqqan oldin musht ko'tarar qabilidanmi yo adolat yuzasidanmi, harqalay, uning og'zidan tuyaday-tuyaday gaplar chiqib ketdi.

Kechqurun Yigitalilarnikiga Rasuljon ham chiqdi. Safarali raisga aytgan gaplarini bir-bir takrorladi. Rasuljon bu gaplarni avvaliga indamay eshitib o'tirdida: «Juda to'g'ri qilibsan, ko'nglimdagi gaplarni aytibsan. Men ham yaqinda rosa g'ijillashgan edim», — dedi. Safaralining esiga raisning: «Shundog'am nasihatgo'ylarim ko'p. O'zi bitta Rasulvoy deganidan qutulolmay garangman!» degan gapi tushdi.

Rasuljon biroz indamay o'tirib, ko'nglidagi hamma gapni bir og'iz so'zga joylab aytib qo'ya qoldi:

— Yo'q, hali bu rais bilan ko'p olishamiz. Bolalar maktabni yig'ishtirib paxta yaganasiga chiqsin, debdi. Shundog'am bu bola bechoralarning mehnatdan boshi chiqmaydi. O'qishi chala bo'ladi. Keyin oliy o'quv yurtiga borib yiqilib keladi. Bilimi chala-da! Keyin kim bo'sh? Qishloq bolalari bo'sh, o'qituvchilarining mazasi yo'q, degan malomatlarni eshitamiz. Bunga chidab bo'ladimi, axir!

Safarali uning asabiy harakatlaridan, kuyib-yonib gapirishlaridan shu narsani uqdiki, u bu haqda rais

bilan ko'p olishgan, yana olishadi! «Buning dardi oldida mening gaplarim juda ko'rimsiz bo'lib qolarkan. Shu bo'lmag'ur gaplarni Rasuljonga gap deb aytib o'tiribman-a! E, suf-e menga!»

* * *

...Do'stlar ancha mahalgacha asabiy gaplashib o'tirishib, axiyri gap mavzuyi quoldosh do'stlari: Bo'tavoy, Boyzoqlar haqida ketganida biroz jahldan tushib, kulishib, yayrashib olishdi. Ayniqsa, Boyzoqning okoplarda qilgan qiliqlarini, og'zini to'ldirib: «Sho'rt vozmi!» deb o'rischa gapirishlarini, Rasuljon yaxshi ko'rib aytadigan «Chaman ichra» ashulasini tili kelsa-kelmasa «Shamen ishre» deb buzib aytib, hammani kuldirishlarini bir-bir eslashdi.

«Bo'ston»ga aerodrom ancha uzoq bo'lgani uchun Safaralini ertasiga tush paytida «Farg'ona — Toshkent» poyezdiga chiqarishib qo'yishdi. Safarali tanbarga chiqayotib:

— Rasuljon do'stim, endi sen ham bir borgin Olmazorimizga. Tomosha qildiraman. Vaqting bema'lolroq bo'lsa Boyzoq bilan Bo'tavoyning oldiga o'tib kelamiz, — dedi takalluf bilan. — Yigitalini... bolalik qilsa hovridan tushirib qo'yarsan.

— Kanikul paytida bo'lmasa, hozir qayoqdan qo'lim tegadi deysan, do'stim. Yigitalidan xavotir olma! Biz ko'pchilikmiz, — dedi Rasuljon uni ishon-tirib.

Poyezd o'rnidan jildi.

* * *

Mana, poyezd shu jilganicha taqa-tuq, taqa-tuq qilib kelyapti. Safarali bo'lib o'tgan gaplarni qayta-qayta xayoldan o'tkazib, xuddi urushga kirib chiqqanday charchadi. Balki undan ham battar! U bugun ham qolib, do'sti Rasuljon bilan Yigitali va uning onasi Karomat xola bilan otamlashsa bo'lar edi-ku, ammo qololmadi. U shu kelishida Galya va Olesya haqidagi hangomalarni aytib, Rasuljondan maslahat

so'ramoqchi edi. Aytolmadi. Nega deganingizda, ularning o'z tashvishlari ham oz emas ekan. Joiz ko'rmadi. Vaqti ham tig'iz edi. Uyida Muhabbatning yolg'iz o'zi qolgan. Qo'shni Sojida xola kirib xabar oladi-yu, shunday bo'lsa ham... nima deb bo'ladi. Og'iroyoq. Buning ustiga hozir ishlayotgan joyidan tezroq bo'shab, o'zi yashab turgan Olmazorga ishga kelishga va'da bergan. Olmazor sovxozining partorgi Nortoji har kuni: «Qachon bo'shaysan-u, qachon kelasan?» deb tiqilinch qilgani-qilgan. Shunday paytda dom-daraksiz ketsa ular nima deb o'ylashadi?

Aksiga olganday kupesidagi odamlarning yarmi yo'l-yo'lakay tushib ketdi. Gaplashadigan, bundoq yuragini yozadigan odam yo'q. Bitta chol, qayerda tushishini kim biladi deysiz, Farg'onadan chiqqandan uxladi, hali ham uxlab kelyapti. Safarali yuragi siqilib o'rnidan turdi. Vagon derazalari terlagan edi. Yengi bilan artib, «darcha» ochdi. Tashqarida ko'm-ko'k sadalar lip-lip etib orqada qolar, ufq qon rangida, chamasi kun botgan edi. Dala, dala, dala. Tabiat xuddi yetim boladay mungli. Odam bolasi ko'rinmaydi. G'ildiraklarning «taq-tuq»i bo'lmasa paq etib yorilib ketishing hech gap emas. Safarali, dili battar g'ash tortib, deraza oldidan ketdi. Nima qilishini bilmay joyiga qayta o'tirdi. Notanish chol hali ham uxlab yotardi. «Sassiq chol!» U qisilib o'zini qayoqqa qo'yishini bilmay qoldi. Shunday kunda samolyotga chiqmay poyezdga chiqqanini qarang! Bu ham ko'rgilik-da! Axir bugun Safarali uchun oddiy kun emas edi-ku! U bu kunni xuddi yangi yilni kutganday kutib olardi har yili.

U kupesida birpas o'tirdi. Stoli ustidagi g'ijimlangan qog'ozlarni jirkanibroq yig'ishtirib, derazaning dermantin to'sig'ini tushirib qo'ydi. Kupe ichi yana ham qorong'i tortib, yuragi battar siqilib ketdi. O'rniga cho'zilib kitob yo jurnal o'qishi mumkin edi-yu, biroq bu yerda na kitob bor va na biron ovunadigan narsa! Nima qilsin? Yo restoranga chiqib yuz gramm otsinmi? Ha, shunday qilmasa vijdoni oldida

gunohkor bo'ladi. Axir bu kun uning onadan qayta tug'ilgan kuni-ya!

Safarali vazmin o'rnidan turdi. Hozir ayni payti, restoran ochiq. Uning nazarida, esi butun odam bir o'zi ichmaydi. Kimni taklif qilsa ekan? Aksiga olganday vagonda bironta ham tanish duch kelmasa-ya! Haligi xurракchi cholni uyg'otay dedi-yu, ko'ngli tortmadi. Qo'shni kupedagilar o'zi bir ulfat shekilli, har zamon-har zamonda u yerdan kulgi ko'tariladi. Bir mahal, haligi kulgi eshtilayotgan kupe yonida turgan qizga ko'zi tushib qoldi. Safaralining ko'ngliga kelgan birinchi gap shu bo'ldiki, ko'zlari katta-katta ekan. Qosh qorayib tevarak atrofda hech nima ko'rinmay qolsa ham qiz derazaga tikilib turibdi. U nogahon xayoliga kelgan bir fikrdan cho'chib tushdi. Yo'g'-e, qiz bolani-ya! Dabdurustdan nima deb o'ylaydi? Siltab tashlashi ham mumkin. Mulzam bo'lish hech gap emas. Undan tashqari...

Qiz bo'ydorgina, ozg'in ekan. Boradigan joyi ham uncha uzoq emasga o'xshaydi: kiyimini o'zgartirmabdi. Yo... Ehtimol, eri yo otasi bilan ketayotgan bo'lishi mumkin. Shunday bo'lsa ham Safarali beixtiyor qiz tomonga qadam tashladi. Qiz buni yo payqadi, yo... Safaralining ko'nglida sof niyat borligini bilsaydi. Nega shunaqa-ya, bu odamlar, darrov shubhaga borishadi. Go'yo notanish odamda nuqul g'araz bo'ladiganday. Hozir Safarali bilan borib biroz hangomalashsa-yu, ezgu hislarini o'rtoqlashsa o'ziga ham yomon bo'lmasdi, bu dimiqqan vagonda yolg'iz zeri-kib turmasdi.

— Menga qarang... — Safarali qanady qilib gapirib yuborganini bilmay qoldi. — Restoranga borib jindek o'tirmaymizmi, a?

Qiz yalt etib unga qaradi. Uning bejirimgina burni ustiga ter qalqqan edi. U: «Qiziqmisiz?!» deya orqasiga sal tisarildi-da, tag'in derazaga qarab oldi. Safarali gapni bo'shashtirmadi.

— Bugun... tug'ilgan kunim edi...

Qiz indamadi.

— Aksiga olib bironta tanish uchramasa-ya...

Qiz unga avaylabroq qaradi:

— Tugʻilgan kunim, deng, — uning tovushi samimiy chiqdi.

— Qayta tugʻilgan kunim...

Qiz uning bu gapiga hayron boʻlib, yalt etib qaradi.

— Shunday...

— Unday boʻlsa birorta ulfat topib, nishonlang.

Safarali yelkasini qisdi. Ular biroz jim qolishdi.

— Zerikib turgan ekansiz... — deb mingʻirladi Safarali yana.

Qiz indamay kupesi tomon ketdi. Eshikni ochgan edi ichkaridan gup etib sigaret tutuni urildi, mast-alast shovqin-suron eshitildi. Qiz burnini jiyirib, eshikni chaqqon yopib, biroz qarab turdi-da:

— Menga qarang, yuring ketdik, — dedi.

...Vagon-restoranda odam siyrak edi. Ular oppoq dasturxon yozilgan stolni tanlab, deraza yonida roʻparama-roʻpara oʻtirishdi.

Safaraliga qiz yana ham chiroyli tuyulib ketdi. Buni qarang, ozgʻinlik ham shuncha yarashadimi kishiga?

— Nima ichamiz?

— Asosan siz ichasiz, sizning tugʻilgan kuningiz...

Safarali ofitsiantkani chaqirib, oʻzicha taomlar buyura boshladi.

— Men ozgina aroq ichaman, sizga jindek vino zakaz qildim. Ha, aytgandek, tanishmabmiz ham. Otingiz nima? Meniki Safarali.

— Habiba.

— Ana, tanishib ham oldik. Xafa boʻlmaysiz-da...

— Yoʻq...

— Tagʻin bu qanaqa odam oʻzi, deb oʻylamang. Har yili shu kunni nishonlash odat boʻlib qolgan.

— Yaxshi odat. Qanday qilib «qayta tugʻilganingizni» aytib bermaysizmi?

— Aytaman. Avval jindak-jindak... — dedi Safarali

miyig'ida kulib. Bu mahal ofitsiantka patnisini lopilatib kelib qoldi. Patnisda noyob baliq, ikra, yangi bodring va pomidordan salat... ancha narsalar bor edi.

— Voy, shuning hammasini yeymizmi?

Safarali qo'lida mo'jaz grafinni tutganicha qimirlamay qoldi: «Tovushi muncha chiroyli bo'lmasa?» Ular birinchi ryumkani Safaralining «qayta tug'ilgani» uchun ichishdi. Ikkinchi ryumkani tezgina quyib, tanishganliklari uchun ko'tarishdi. So'ng biroz tanaffus qilib, Safarali urushda boshidan kechgan hangomalarni: Galya bilan qanday uchrashgani-yu, Galya uni bir o'limdan qanday olib qolganini... va ana shunda hayotga ikkinchi bor kelgani — qayta tug'ilganini hayajon bilan gapirib berdi.

— Hozir-chi, hozir?

— Nima hozir?

— Hozir kelin oyim bormilar? — so'radi Habiba ko'zlarini chetga olib qochib.

— Bor... — ichkilik ta'sir qildi shekilli, Safaralining ko'zlari suzila boshladi.

— Yaxshi ko'rasizmi?

— Juda!..

— Bolalaringiz-chi?

— Yo'q.

— Mening bitta o'g'ilcham bor.

Safaralining dili sal g'ash tortganday bo'ldi. Bu yog'ini — erini va uning kimligini — surishtirib o'tirmadi.

— Siz... yoshsiz, — deb qo'ya qoldi uning ko'ziga tikilib turib.

Habiba miyig'ida kuldi. U so'nggi ryumka ortiqlik qilayotganini sezib:

— Endi bas... Ketaylik, — dedi. Safarali avvaliga Habibaga bir ko'zini suzib qaradi-da, oldida turgan ryumkani ichib, itoatkorona o'rnidan turdi.

Ular o'z vagonlariga yetib kelganlarida, negadir jim bo'lib qolishdi. Nihoyat Safarali yorildi:

— Qanday yaxshi. Hamma yerda ham hamisha shunaqa bo'lsa!

— Qanaqa? — Habiba Safaraliga qarab jilmaydi.

— Qanaqa bo'lardi? Mana shunaqa-da! Istagan qizingni restoranga taklif qilib, dilkash suhbat qurib o'tira olsang!

— Qiyin ekanmi? Mumkin...

— Rahmat sizga, Habiba!

— Xursandmisiz?

— Juda... — dedi Safarali Habibaning takallufidan jonlanib. — Menga qarang, Habiba. Shu... anavilar bilan baribir dam ololmaysiz, bizning kupeda joy bor, ko'chib qoya qolmaysizmi?

— Qo'shnilaringiz rozi bo'larmikan?

— E, bir qari chol bor, xolos, — u «sassiq chol» deb yuborishiga oz qoldi. — Uyqudan bosh ko'tarmaydi.

Habiba kupesiga kirib, chamadonchasini ko'tarib chiqdi. Ikkovlari boshlashib, Safaralilarning kupesiga kirishdi. Kirishsa, chol yo'q. Safarali Habibaga qarab yelkasini qisdi. Chol biron stansiyada tushib qolganga o'xshaydi. Kulib yuborishdi.

Ikkalovi ro'parama-ro'para o'tirishgach, gap topilmay qoldi. Ichkilik Safaralining badan-badanini qizdirib borar, qizigan sayin u Habibaning butun xatti-harakatini sinchiklab kuzatar, gap topolmay qiy-nalar edi. Nihoyat Habiba, dam olish niyatida bo'lsa kerak, o'rnidan turib o'ziga joy hozirlay boshladi. Safaraliga gap topildi.

— Begona erkak bilan tunagani qo'rqmaysizmi?

— Nega? Siz shunchalik xavfli odammisiz?

— Harholda...

— Siz-chi? Ayol kishi bilan tunagani qo'rqmaysizmi?

Safarali javob topolmay angrayib qoldi. Ammo birozdan keyin o'ziga kelib:

— Sizdan-ku qo'rqmayman. Biroq o'zimdan...

Habiba qoshlarini chimirib, bir qarab qo'ydi-da, o'tirib tufisini yecha boshladi. Engashganida qiya ochiq yoqasidan uning oppoq siynasi ko'rinib ketdi. Safaralining yuragi qattiq urdi. U o'zini bosish uchun bo'lsa kerak, apil-tapil o'rniga cho'zildi.

— Voy-voy anu kishini... Yechinib yoting, — dedi Habiba kulib.

— Ha, ha. Yechinib yotish kerak, — dedi Safarali oʻrnidan turib. — Avval siz yotib oling... Keyin men chiroqni oʻchirib yotaman.

— Xoʻp. Avval siz chiroqni oʻchirib turing...

Safarali chiroqni oʻchirdi. U qorongʻida teskari qarab, entikkancha qaqqayib turaverdi. Vagon allalaganday chayqalib, gʻildiraklar bir ohangda taq-tuq, taqa-tuq qilib borar, kupe ichini allaqanday atir hidi bosib ketgan edi.

— Boʻldi, yoqavering... — dedi nihoyat Habiba.

Chiroq yonganda u oppoq choyshabga oʻralib, kulib yotardi.

— Endi siz ham yoting.

Safarali sal hushyor tortib, oʻrniga oʻtirdi. Etigini, kostum-shimini yechib yonboshladi-yu, uni chiqmay qoldi. Bir mahal Habibaning tovushi eshitildi:

— Xayrli tun. Yaxshi tushlar koʻrib yoting, Safarali aka.

— Rahmat, siz ham...

Safarali oʻylar edi: «Shunday yotganimning oʻzi tush emasmikan? Yo tavba! Bu qanday boʻldi? Oʻzingni bos, Safarali!» Lekin uning qulogʻiga shayton shivirlar edi: «Qoʻlingni uzat, galvars! Shundoq yonginangda yumshoq boʻlib yotibdi-ya! Uxlayotgani yoʻq, shundoq uzatsang qoʻli qoʻlingga tegadi... Seni kutib yotibdi!» U beixtiyor Habiba tomonga qoʻlini uzatdi. Uning qoʻllarini topdi... Muncha issiq boʻlmasa!

— Habiba... — derdi u entikib.

U indamadi, anchadan keyin Safaralining panjalari orasidan qoʻlchalarini chiqarib olib:

— Safarali aka, — dedi yalingannamo ohangda, — juda chanqab ketyapman...

Safaralida jon qolmadi, oʻrnidan sapchib turdi:

— Hozir provodnikdan choy olib kelaman.

U haqiqatan ham qayoqdandir choy olib keldi. Stakanlarga quyib ichishdi.

— Restoranda ovqatni koʻp yedik-da oʻzi, — dedi Habiba ayyorona kulib. — Mana, siz ham iching, keyin maza qilib uxlaymiz.

Safarali chiroqni o'chirgach, qorong'ida jilmaydi: qizlar o'zi ayyor bo'ladi. Buning beparvoligini qara, go'yo hech narsani sezmaganday!

Yotishdi. Safarali tag'in qo'lini uzatdi. «Endi yo'l ochiq.»

Nima, shu qaymoqday siynani bag'riga bossa gunohmi? Axir u kutib yotibdi-ku! U tasavvur qilishga urinib ko'rdi: par yostiqa oppoq choyshabga o'ralib yotgan Habiba. Yo'q, Muhabbat shekilli? Yo'q... Bir mahal uning boshiga Muhabbat kelganday bo'ldi, turolmadi. Badanlari birov kaltaklab tashlaganday zil-zambil; gapirmoqchi bo'ldi, lablarini qimir-latishga chog'i kelmadi... Ha, darvoqe, bu turgan Muhabbatmi yo Habibami? Qaysi biri? Poyezd hamon taq-tuq, taqa-tuq qilib ilgarilar, Safaralining negadir boshi aylanganday bo'lar, hozirgina ko'rganlari xuddi sarobday ko'z o'ngida jimillar edi...

* * *

...U o'rnidan turganida kun g'ira-shira yorishgib qolgan edi. Jon holatda sakrab turib, derazaning dermatin to'sig'ini ko'tardi. Attang. Yonida yoshgina juvon yotgan bo'lsa-yu, bu ertalabgacha dong qotib uxlasa! Hammasi o'sha la'nati ichkilikdan!

Safarali bunday orqasiga qarasa, Habibaning o'rni yig'ilgan, o'zi yo'q. Yo tavba, bu qandoq bo'ldi? Yo tushmidi? Safarali tepani titkiladi: chamadoni ham yo'q. Yo'lakka otildi. Poyezd bir maromda yelib borardi. Habiba stansiyalardan birida tushib qolibdi!

Safarali shalvirab kupega qaytib kirdi. Habiba o'rnini tartib bilan yig'ishtirib ketgan edi. Deraza yonidagi kichkina stol ustida ikkita stakan turar: uning shunday yonginsida uyqu dorisidan bo'shagan sellofan qutichasi yotar edi. Ichida ikkita-uchta tabletka ham qolibdi... Safarali bir nimaga tushunganday bo'ldi: «Obbo Habiba-ey! Toza boplab ketibdi-ku».

Shu hafta ichi yomg'irdan ko'z ochmagan olam bugun charog'on; o't-o'lanlar ham, dov-daraxtlar ham quyosh nurida jamolini ko'z-ko'z qilib, tovlana-di. Yoz chinakamiga shu bugun boshlanganday, chumchuqlar o'zlarini qalin va salqin butalar orasiga olib, go'yo nogahoniy issiqdan noliganday chirqil-lashadi. Chumchuq pir-r etsa ham vovillayverib jonga tegadigan zanjirzada itlar o'zlarini devor soyasiga urishib, qip-qizil tillarini osiltirgancha hansirashadi...

Safarali ishxonasidan pidjagini yelkasiga tashlab, terlab-pishib qaytganida Muhabbat hovli o'rtasidagi vodoprovod yaqinida kir yuvib o'tirar edi. Safarali bir zumgina unga tikilib turdi: Muhabbatning yuzlari oftobda yal-yal yonar, nazarida xotini yana ham to'lishgandek ko'rinar edi. Hozir u xotini birov u yoqda tursin, hatto o'zidan ham qizg'andi. «Shu o'tirishida hovliga birorta begona erkak kirib kelsa, nima bo'ladi?» degan xayol ko'nglidan lip etib o't-di-yu, «bu qanaqa o'tirish, xotin!» deyolmay:

— Shunday issiqda-ya, bay-bay-bay...— dedi achingan ohangda.— Uf-f, olam yonib ketdi, cha-mamda. Qo'ying, yig'ishtiring!..

— Voy, keldingizmi? Ko'rmabman ham... — deya Muhabbat ko'pikli qo'llari bilan ko'ylagini tuzatdi, peshanasidagi munchoq terlarini artdi. — Ozroq kir to'planib qolgan edi. Yuvib ola qolay deb... Ha, ish-laringiz nima bo'ldi?

— Tuzuk, — dedi Safarali mujmalroq qilib. — Bir choy ichaylik.

— Hozir, Safarali aka, shuni bo'lay... Damingizni ola turing.

Safarali indamay uyga kirib ketdi. Kirdi-yu, pid-jagini qoziqqa ilib, o'zini karavotga tashladi. Uy yig'ishtirilib, pollar yaraqlatib yuvilgan, deraza pardalari tushirilgani uchun bo'lsa kerak, uy ichi nimqorong'i, salqin edi. Safarali uchun oftobli kunga qaraganda shu nimqorong'i uy ma'qulroq edi. Hozir uning boshi qotgan, Farg'onadan qaytibdiki, boshi

mayda-chuyda mojarolardan chiqmaydi: Habiba voqeasi... Nortojoyning sovxozimizga bo'shab kel, deb qilayotgan xarxashasi, buning ustiga...

Galina! Olesya!.. E-he! Bu tashvishlar qaysi biridan kam?

Ha, haqiqatan ham Safaraliga qiyin bo'ldi. Galina bilan Olesya haqidagi gaplarni qaysi til bilan Muhabbatiga aytadi? «Ilgari ham bir marta uylangan edim. Sizga yolg'on gapirdim. Mana, endi qizimdan xat kelibdi», deydimi? Buni eshitib Muhabbat nima deydi? «Ha, yaxshi qilgan ekansiz», deb qo'ya qolsa-ku bir nav, bordi-yu, «Boring, o'sha paxmoq soch Galinangiz bilan qo'sha qaring», desa nima bo'ladi? Bordi-yu, hamma gapni o'zi aytib qo'ya qolsa-chi? Og'iroyoq bo'lib yurganida...

* * *

Safarali shu kabi xayollar bilan boshi qotib yurganida xasta ko'nglining bir chekkasida umid uchquni yilt etganday bo'ldi...

Nortojoyi Safaralini qo'yarda-qo'ymay qishloqqa zootexniklikka taklif qilgan, hatto sovxoz chorvasi bilan tanishtirgan edi. Uning yaxshigina zootexnik ekanidan xabar topgan sovxoz raisi har kuni odam yuboraverib, Safaralini jon-holiga qo'ymadi. Safarali: «Axir men hozirgi ishxonamda ancha ishlaganman, hech qanday yomonlik ko'rganim yo'q. Nima deb bo'shayman? Javob berishmasa-chi?» desa, rais: «Axir, uka, shu yerning o'tini o'tlab, suvini suvlaganingizdan keyin mehnat ham qilishingiz kerakda!..»

Shu gapdan keyin Safarali churq etolmadi. Ishxonasiga borib bo'shab kelishdan boshqa chorasi qolmadi. Ishxonasiga kelsa, chamasi, bu gaplar boshlig'ining ham qulog'iga yetgan shekilli, noxushroq qabul qildi:

— Keling, Safarali?

Safarali maqsadini iymanibroq aytdi. Boshliq stoli ustidagi qalamlarini o'ynab o'tirib, luqma tashlamay, uning gaplarini sabr bilan eshitdi:

— M-da, shunday qilib, ketaman deng?

Safarali yerga qaradi.

— Bizdan bir gap o'tganmidi?

— Yo'g'-e, — dedi Safarali shoshib. — Unaqa gap yo'q.

— Nima qilib kattalar aralashib yuribdi? — dedi boshliq bosiq ovoz bilan.

— Bu raisning ishi bo'lsa kerak...

— O'zingiz nima deysiz?

— O'zim...— deb chaynaldi Safarali. — Harholda qishlog'imiz... yaqin, buning ustiga o'z kasbim...

— Xayr, bo'lmasa arizangizni tashlab keting.

Boshliqning osonlikcha ko'nib qo'ya qolganiga qaraganda, rais bularga ham qattiq yopishgan chog'i. «Tutgan joyini kesmay qo'ymaydigan xilidan, deyishganlaricha bor ekan», deb o'yladi Safarali.

U sekretar qiz oldida o'tirib, ikki enlik ariza yozib qoldirdi-da, undan so'radi:

— Qachon kelsam ekan?

— Men bugun qo'l qo'ydirib qo'yaman, — dedi sekretar qiz. — Ertalarga bir xabar oling.

Safarali bugun ertalab boraman-u, arizamga boshliq qo'l qo'ysa bo'shab kelaveraman, deb o'ylagan edi. Afsuski, unday bo'lmadi. Boshliqning qovoq solgani ham hech gap emas ekan, birga ishlab o'rganishib qolgan yor-birodarlaridan qoldi baloga. Biri xafa bo'lgan, biri: «Ha, yog'liroq joy chiqib qoldimi», deb piching qilgan... E-he, hammadan burun anavi profkom ayolning obxodnoyga qo'l qo'ymay tixirlik qilgani-chi! Hammaning o'rtasida:

— Kelin oyimiz Safarali akamizga boy-feodallar-cha munosabatda bo'lib, ishdan bo'shashga majbur qilibdilar! — deb odamlarni rosa kuldirdi. Safaralini izza qildi. Biroq unga nima deb javob qaytarsin! Bo'shashining sababini batafsil aytib o'tirishi shartmi? Boshliqqa aytdi, bo'ldi-da!

Xullas, Safarali sekretardan profkomga, profkomdan buxgalteriyaga qo'ying-chi, hatto kutubxonaga ham kirib obxodnoyga qo'l qo'ydirib chiqdi. U

kutubxonadan endi chiqib ketayotgan edi, kutubxonachi qiz chaqirib qoldi:

— Safarali aka!

Safarali orqasiga burilib: «Nima gap?» deganday qizga tikildi.

— Sizga xat bor. Mana...

Aslida xatdan yurak oldirib qo‘ygan Safarali go‘yo bu gapni eshitmaganday, turgan joyida hayron bo‘lib qoldi.

— Xatingizni oling deyaipman. Voy, anavi kishini.

Safarali xatni asta olib, qo‘rqa-pisa adresiga qaradi. Birdan chehrasi yorishib: «Bo‘tavoydan!» dedi-da, qizga rahmat aytib, kutubxonadan chiqib ketdi. U hovli o‘rtasidagi daraxt tagiga borib, xatni ehtiyotlab ochdi. «Qadrdonim Safarali! — deb boshlabdi Bo‘ta xatni. Shu jumlani o‘qiganidayoq Safaralining halqumiga bir narsa kelib tiqilganday bo‘ldi. A‘zoyibadaniga yengil bir titroq yoyildi. — Ehtimol, bu xatni olib ajablanarsan. Men o‘sha o‘zing bilan Ukraina yerlari uchun jang qilishgan quroldosh do‘sting — Bo‘tavoyman. — Xatning shu joyiga kelganida Safaralining ko‘zlaridan yosh chiqib ketdi. Bir yutib olib, xatni o‘qishda davom etdi. — O‘n uch yildan beri seni so‘roqlayman, do‘stim. Yaqinda bir ish bilan Chimkentga o‘tib, kutilmaganda Boyzoqni uchratib qoldim. Hali ham o‘sha-o‘sha quvnoqligi, hazilkashligi; ikki gapning birida «Sho‘rt vazmi!» deydi. Rosa otamlashdik. Qo‘yarda-qo‘ymay uyiga olib ketdi. Barcha quroldosh do‘stlarni eslashdik. Ayniqsa, Vinnitsadagi gaplarni!.. Boyzoq seni bir marta Toshkentda ko‘rgan ekan, zavodda texnolog bo‘lib ishlayotganingni, uylanganingni (kelin muborak bo‘lsin!) aytdi. Uyingning adresini topib berolmadi, tavakkal qilib ishxonangga yozdim. Iloji bo‘lsa biz tomonlarga bir kelib ket. Ayni dam oladigan payt; daryo bo‘yiga tushib baliq ovlaymiz, qimizxo‘rlik qilamiz, o‘tgan-ketganlarni eslashamiz. Kelin bolani ham ola kel. Javobingni kutaman. Seni sog‘ingan do‘sting, BO‘TAVOY».

Safarali xatni o'qib bo'lgandan so'ng ham anchagacha xayolini yig'ishtirib ololmay, daraxt tagida turib qoldi. Uning boshida nuqul Bo'tavoyning gaplari: «Ayniqsa, Vinnitsadagi gaplarni!..», «Sho'rt vazmi!», «Qimizxo'rlik...»

Safaralining ishi asosan tugagan, faqat soat ikkidan keyin buxgalteriyaga kirib hisob-kitob qilishib, tegishli haqini olishi kerak edi. Bugundan keyin ham kun bor-ku axir, olarman, dedi-da, kutib o'tirmay to'g'ri uyiga qarab ketdi...

* * *

Muhabbat bug'ini burqiratib kichkinagina mo'jaz rux samovarni ko'tarib kirganida Safarali horg'in o'rnidan turib o'tirdi. Uning bu kayfiyatini ko'rib Muhabbat avvaliga hayron bo'ldi, keyin yoqimli jilmayib so'radi:

— Tobingiz yo'qmi?

— Sal lanjroqman, issiqdan bo'lsa kerak... — deb jilmaydi. Shu bilan Safaralining parishonligi tarqab, ishtaha bilan bosib-bosib choy ichdi. Er-xotin choy ustida undan-bundan gaplashib o'tirishdi. Muhabbat gap orasida Nortoji yana yo'qlaganini, kechroq bir uchrashmoqchi ekanini aytdi.

— Qachon keldi? — deb so'radi Safarali Muhabbatning terlab, bo'g'riqib ketgan yuzlaridan ko'zini uzmay.

— Ertalab, siz chiqib ketishingiz bilan.

«Xayriyat, kir yuvib o'tirganida kelmabdi, — deb o'yladi ichida Safarali. — Boyagiday ochiq-sochiq o'tirganida kelsa bormi!..»

U issiq choydan ho'plar ekan:

— Bulardan baloga qoldim shekilli, — dedi.

Shu topda Muhabbat qo'lidagi piyolani stolga qo'ydi-da:

— Aytganday, anav kungi xatni ko'rsatmadingiz ham, Safarali aka? — deb qoldi. — Qanaqa xat edi, kimdan edi?

Safarali bir nafasga kalovlanib qoldi-yu, o'zini tezda o'nlab oldi.

— E, esim qursin... — deb o'rnidan turib borib pidjagi cho'ntagidan xatni olib, Muhabbatga berdi. Muhabbat avval Safaraliga bir tabassum hadya qilib, xatni o'qiy boshladi... O'qib bo'lguncha Safarali miq etmay nafasini ichiga yutib o'tirdi. Muhabbat xatdan boshini ko'targanida:

— Do'stimdan... — dedi faxr bilan.

Biroz sukut qilgach, Muhabbat so'rab qoldi:

— Endi Bo'tavoy akaga nima deb javob berasiz?

— Qaydam... — ded yelkasini uchirdi Safarali.

— Idoradagi ishlaringiz nima bo'ldi?

— Nima edi?

— Miyamga bir fikr kelib qoldi, agar ishlaringiz bitgan bo'lsa, bir o'sha yoqlarga borib, o'rtoqlaringizni ko'rib, dam olib kelmaysizmi?

— Qanday qilib?

— Endi sovxoz ishiga sho'ng'ib ketib dam ololmaysizmi, deyman-da, — dedi Muhabbat mehribonlik bilan. U o'zicha, Safaralining keyingi paytda turli xayollar bilan boshi qotib yurganini charchaganlikka yo'yan edi. — Shu kungacha chidagan sovxoz yana uch-to'rt kunga chidar. Ha, muncha xayol surib qoldingiz?

— Siz-chi?

— Meni bo'ri yemas. Sojida opaning qizini opkirib tura turaman.

— Yo'q, uni aytayotganim yo'q... — dedi Safarali g'alati iljayib.

— Voy, anavi kishini... — dedi Muhabbat qizarib. — Tashvish qilmang. Habiba opamlar, tag'in ozroq bor, deganlar...

— Habiba?! — dedi Safarali quloqlariga ishonmaganday hayron bo'lib. — Qaysi Habiba?

— Ha? Ja hayron bo'lib qoldingiz? Habiba opamlarni tanirmidingiz? — dedi Muhabbat nozli kulib.

— Yo'-yo'q... — dedi Safarali dovdirab.

— Tanimasangiz, bilib oling: Habiba opam Nortoiji akamlarning xotinlari.

— A?

— Ha. U kishi doktorlar.

Axir u, provodnikning aytishiga qaraganda, Sirdaryo stansiyasida tushib qolgan edi-ku? Qanday qilib Nortojining xotini bo'ladi? Axir Nortoji bu yerga ishga o'sha Sirdaryodan kelmadimi? Esim qursin! Habiba onasinikiga tushib, ularni ko'rib, so'ng bu yoqqa kelishi ham mumkin-ku! «Doktor dedimi?» Uning ko'z oldidan avvalgi kungi Farg'onadan kelayotgandagi — kupedagi hangomalar bir-bir o'tdi... Stol ustidagi ikkita stakan, uyqu dorisidan bo'shagan sellofan xaltacha... «To'g'ri, bu shumlik doktordan boshqaning qo'lidan kelmaydi. Dori berib uxlatib tushib ketibdi-ya!» Shu bilan birga uning boshiga bir dahshatli fikr keldi: «Hamma gapni eri Nortojiga oqizmay-tomizmay aytgan bo'lsa-ya! To'xta, — dedi u o'ziga o'zi tasalli berib, — nimalar deb valdirayapman o'zi!» Safaralining quloqlari shang'illab ketdi.

U Bo'tavoynikiga ketish masalasini endi paysalga solish — jinoyat ustida qo'lga tushish bilan barobar, degan qarorga keldi. Sovxoz ishiga tushguncha aylanib, dam-pam olib kelish bahonasini topib bergani uchun o'ziga Muhabbatidan azizroq, yaqinroq, mu-nisioq kishi yo'qday tuyuldi. U yonma-yon o'tirgan xotini quchib, erkaladi.

— Bo'lmasam kelishdik, — dedi Safarali quvonib. — Men ertaga ishxonaga borib, hisob-kitobimni qilib kelaman. Siz ko'ylaklarimni yuvib, dazmollab qo'ying.

— Voy afandi-ey, hozir sizning ko'ylaklaringizni yuvmay, kimning ko'ylaklarini yuvdim? Faqat dazmol bosish qoldi.

— Yashavor, akangning xotini!

— Bo'ldi, bo'ldi, suyulmang...

Safarali o'zida yo'q xursand! O'n uch yillab ko'risholmay yurgan do'stini ko'radi-yu, xursand bo'lmasinmi axir? Bundan tashqari Galya, Olesyaning keyingi taqdiri haqida ham do'sti bilan maslahatlashib oladi. Shunaqa gaplarni Bo'tavoydek qadrdon do'stiga aytib maslahatlashmasa, kim bilan maslahatlashadi!

Do'sti nima deb maslahat bersa, shunday qiladi. Keyin bu gaplarni Muhabbatga aytadimi yo yo'qmi, ma'lum bo'ladi!

* * *

Ertalab choy mahalida Nortoji kirib keldi. Naq Safaralining yuragi qinidan chiqib ketay dedi. Nortoji uning shubhasi borasida gap ochmagach, ko'ngli joyiga tushdi: «Xayriyat, Habiba aytmabdi!» U biroz o'ziga kelib, Nortojiga Bo'tavoydan kelgan xatni ko'rsatib, uch-to'rt kunga borib kelishga qaror qilganini, agar mana shu kunlarda bormasa, keyinchalik ishga sho'ng'ib ketib qo'li tegmasligini aytdi. Gapining oxirida manzirat qildi:

— Agar ilojini qilsangiz o'zingiz ham yuring, poyezd bilan atigi besh-olti soatlik yo'l, — dedi.

— Rahmat, — dedi Nortoji minnatdorchilik bildirib. — Ozgina zarur ishlar bor. Bo'lmasa qimiz ichib, hordiq chiqarib kelganga nima yetsin. Avval o'zingiz bir borib keling, agar ma'qul joylar bo'lsa, keyinchalik oila bilan; siz Muhabbatni olasiz, biz Habibani, mashinaga tushib bir hafta o'ynab kelamiz.

— Ma'qul.

— Unday bo'lsa, qani kiyining. Shahar tomonga borib keladigan ishim bor edi. Sizni ham ishxonangizga tashlab o'taman.

— E, yashang! — dedi Safarali. Ammo ko'nglida biroz o'ng'aysizlik ham yo'q emasdi. — Muhabbat, bo'lmasa siz u-bularni tayyorlab turing. Kechqurungi, soat beshdagi poyezdda ketaman.

Nortoji bilan Safarali boshlashib chiqib ketishdi...

Safarali uyga tushdan keyin qaytdi. Kelsa hamma narsa taxt ekan. Er-xotin o'tirishib, bir kosadan sho'rva ichib bo'lgunlaricha soat uch bo'ldi.

— Xo'p, endi men turay. Ha, deganda to'rt ham bo'lib qoladi, — dedi Safarali o'rnidan qo'zg'alib.

Muhabbat ham turdi. Safaralining, nimagadir, og'zining tanobi qochdi. Bu Muhabbat bilan xayr-

lashgisi, uni bag'riga bosgisi kelganidan edi. Bu — Muhabbatga allaqachon tanish bo'lib qolgan odat. Muhabbat tayyorlab qo'yilgan kichkina chamadonni olib berish uchun karavot tomonga engasharkan, Safarali uni bag'riga bosdi. Muhabbat yuzini chetga burib, birpasgina Safaralining ko'ksiga boshini qo'yib, bag'rida jimgina turdi. U hayajondanmi yo og'ir-oyoqligidanmi, tez-tez nafas olar, Safaralining ko'ylakchan badani yoqimli bir haroratdan yonar edi.

• — Eson-omon o'tiring, — dedi Safarali Muhabbatning qulog'iga. Bu gapni u qichqirib aytdimi, sekin aytdimi, bilolmadi.

— Yo'lga chiqsangiz dom-daraksiz ketadigan odatingiz bor... — dedi Muhabbat boshini erining ko'ksidan olib. Bu gapni u javobni o'zi berib qo'yanidan so'ng, tezroq qayting, deyolmagani uchun aytganini Safarali payqadi.

— Uzog'i bilan uch kun...

Muhabbat Safaralini kuzatib uyiga kirgach, xuddi bir aziz narsasini yo'qotib qo'yganday, nima ish qilishini bilmay karavotga o'tirdi. Uy yig'ishtiray, supurib-sidiray desa, taomilga ko'ra, uydan birov safarga chiqqan kuni orqasidan uy supurilmaydi. Ertaga yig'ishtiradigan bo'lib karavotga cho'zildi. Keyin turib kitob o'qidi. Bir vaqt qarasa, kech kirib qolibdi. Chiqib Sojida opaning qizi — Muhayyoni chaqirib keldi. Ular ancha mahalgacha gaplashib o'tirib, uxlab qoldilar.

Muhabbat odatiga ko'ra bugun ham erta turdi, hovlilarni supurdi, tovuqlarni tashqariga chiqardi. Keyin ichkariga kirib, o'rnini yig'di, Muhayyoni uyg'otib, qo'liga sochiq berdi.

— Yuvinib keling, choy ichamiz.

Qiz sochiqni yelkasiga tashlab, hovliga chiqib ketdi. Muhabbat uning o'rnini ham yig'ib bo'lib, kechagi kitobni stolga qo'ymoqchi edi, stol ustida yotgan xatga ko'zi tushib qoldi. «Safarali akam tushmagur shoshilinchda kechagi o'rtog'idan kelgan xatni qoldirib ketibdi, shekilli», deb o'ylab bunday xatga

qarasa, butunlay boshqacha: Ukraina, g. Vinnitsa... Zaremba. Muhabbat qiziqib, konvertni ochib qarasa, bir qizning surati... Keyin xatni hijjalab o'qiy boshladi...

Muhayyo yuvinib kirganida Muhabbat bir ahvolda stolda o'tirar, rangi oqarib ketgan edi. Qiz qo'rqib ketdi.

— Oyingizni chaqiring, — dedi Muhabbat biror joyi og'riyotganday yuzlarini bujmaytirib.

Qiz eshikka otildi.

Sojida opa alpang-talpang yugurib kirganida Muhabbat gilam ustida u yoqdan bu yoqqa ag'anar, ingrar edi. Sojida opa nima qilishini bilmay qoldi. Hovliga chiqib, qiziga baqirdi:

— Muhay! Hay Muhay o'lgur. Beri kel! Tez guzarga chiqib «Tez yordam»ni chaqirgin! — U shunday dedi-da, zudlik bilan uyga qaytib kirdi. — Voy sho'rim, bu qanday beg'am erkakki, xotininging oy-kuni yaqinlashib turganida ketib qolsa...

* * *

Safarali bu mahalda Omonkeldi nomidagi kolxozga qatnaydigan passajir mashinada o'ydim-chuqur, chetlarida qamish, jing'il o'sgan sertuproq yo'ldan oldinga siljir, baqirib gaplashib ketayotgan yo'lovchilarning gaplariga parvo qilmas, o'z xayoli bilan band edi. Bu joylarning past-u balandi, o't-giyohlari Vinnitsaning chet yoqalariga sal-pal o'xshar, o'ydim-chuqur yerlar, kovlanib, o't bosib qolgan ariqlar, tashlandiq marzalar o'sha urush yillaridagi okoplarni, transheyalarni eslatar edi. U mashinada chayqalib olg'a siljir ekan, o'sha yillardagi manzaralar ko'z o'ngidan lipillab o'ta boshladi.

Vinnitsa yaqinidagi bir qishloq. Jangchilar hozirgina tinim topgan otishmalardan so'ng miltiq va avtomatlarini bag'rilariga bosganlaricha, okopda hordiq chiqarishar, atrof loygarchilik bo'lgani uchun ularni bir-biridan ajratish qiyin edi. O'zlari shu ahvolda bo'lsalar ham, hazil-mutoyibani qo'ymas, kechqu-

runlari blindajlarda boshlangan qiziqchilik oppoq tong otib hujum boshlanganida ham davom etar edi. Jangchilar orasida fargʻonalik Rasuljon tuzukkina ashula aytar, ayniqsa uning «chaman ichra» radifi bilan aytiladigan ashulasi hammaga maʼqul tushar edi. Boʻtavoy bilan Boyzoq-ku, oʻzlaribir ahvolda yursalar ham, kun boʻyi okopda «chaman ichra»ni xirgoyi qilganlari-qilgan. Hatto Boʻtavoy dushmanga qarata oʻq uzganida ham ohangini oʻzgartirmay:

• — Tagʻin biri yiqildi, chaman ichra! — deydi.

Bunga Rasuljon indamaydi. Miyigʻida kulib qoʻya qoladi. Bir gal hamma okopda jim yotgan edi, toʻsatdan oʻq uzildi. Jangchilar bu kutilmagan oʻq tovushidan yalt etib qarashdi. Oʻq uzgan Boyzoq ekan. U okopda navbatchilik qilar edi. Boʻlim komandiri — ukrain yigit Taras Prokopenko unga oʻqrayib:

— Sho se take? — dedi.

Boyzoq parvo ham qilmay, avval otgan tomoniga boʻyinini choʻzib qaradi-da:

— Atqan oʻgʻim qate ketti, shamen ishre, shoʻrt vazmi! — dedi.

— Sho? — dedi Taras uning nima deytganiga tushunmay, kulgidan oʻzlarini toʻxtatolmay dumalab qolishgan jangchilarga qarab...

Safarali oʻtirgan joyida piq etib kulib yubordi. Yonidagi yoʻlovchi orqada oʻtirgan kishi bilan nima haqdadir bahslashib kelayotgan ekan shekilli, birdan rangi oʻzgarib, Safaraliga oʻgirildi:

— Nega kulasiz?

— Oʻzim, shundoq...

Yoʻlovchi Safaraliga boshdan oyoq razm soldi-da, yelkasini qisib, yana suhbatdoshi bilan bahsini davom ettirdi.

Haqiqatan ham yoʻlovchilarning gaplari Safaralining qulogʻiga kirmas, oʻz xayoli bilan band edi. Tagʻin uning koʻz oʻngidan quroldosh doʻstlarining tanish basharalari oʻta boshladi. Tagʻin oʻsha Rasuljon, Boʻtavoy, Boyzoq... Bunday paytlarda, ayniqsa, jang ketayotgan mahalda, jangchilar uchun

kulib turib xo'mrayish, xo'mrayib turib kulish hech gap emas. Vaziyat o'zi shunday: sal otishma to'xtasa bas, hazillashishadi, dushman taraf bosh ko'tarsa qovoq uyushadi. Bir gal o'q tovushi tinib turganda, Bo'tavoy Boyzoqdan:

— Nega mo'ylov qo'ygansan? — deb so'rab qoldi.

— Maskirovka etuvge, — dedi ovozi do'rillab Boyzoq.

— Bu nima deganing?

— Quday tag'alam, sho'rt vazmi, Bayakengning minav avzin biyiktev qilip jaratqan-g'o'y. So'ni josirip turuvg'a...

Okop ichi kulgidan yangradi. Boyzoq bo'lsa parvoyi palak, kulayotganlarga qarab:

— Nega kulesinder? Zashem?.. — deydi.

Safaralining ich-ichidan kulgisi qistadi-yu, yonida o'tirgan yo'lovchining o'qraygani esiga tushib indamay qo'ya qoldi. Avtobus qir-adirlarni orqada qoldirib hamon ilgarilar, yo'lovchilar bir-birlariga gal bermay baqirib gaplashishar, ba'zan avtobus ichini yangratib kulishar edi. Safaralini hamon o'sha dahshatli yillarning kulgi va fojiaga to'la taassurotlari tortar edi: nemislarning Belgorod — Kursk tomonlarida boshlagan hujumlari.. poxol to'shalgan yerto'la, boshidan yaralangani va nihoyat, Galya ularni o'rmonga olib borgani, partizanlarga borib qo'shilgani, yarador bo'lib qolgan Boyzoq bilan xayrlashganlari...

Safaralining uzuq-yuluq xotiralari asta-sekin xira jonlana boshladi: hamma yoq chang-to'zon, quyuuq qora tutun, yallig'langan alanga. Ana, nemislarning bir qiruvchi samolyoti «vig'-g'-g'» etgancha sho'ng'ib kelyapti... Safarali beixtiyor boshini ushlab pastga engashdi. Boshi oldingi o'rindiqning temir suyanchig'iga qattiq urilib, ko'zlari yarq etib ochilib ketdi. Bundoq qarasa, avtobus kuchanib-chiranib tepalikka chiqib ketayotgan ekan. Vig'illayotgan narsa ham avtobusning gazi ekan. Safarali o'zini o'nqlab olib,

yonida o'tirgan yo'lovchidan so'radi:

— Birodar, Omonkeldiga ancha bormi?

Yo'lovchi unga: «Tilingiz bor ekan-ku, og'ayni», degandek bir qaradi-yu:

— Shu tepalikdan oshganimizdan so'ng... — dedi. — Nima, birinchi kelishingizmi?

— Birinchi kelishim.

— Kimnikiga ketyapsiz?

— Bo'tavoy degan og'aynimnikiga.

— E, anavi bog'bonnikiga deng?

Safarali Bo'tavoyning nima ish qilishini bilmasa ham yo'lovchining gapini bosh egib tasdiqladi.

Sal o'tmay avtobus Omonkeldiga kirib keldi. Tepalikdan qaragan kishiga qishloq yaqqol ko'rinar edi. Handalakdek shiringina qishloq ekan. Avtobus qishloqning o'rtasiga kelib to'xtadi. Hamma tushdi. Oxirgi bekatda shinamgina choyxona ham bor ekan. Haligi yo'lovchi tushishi bilan choyxona tomonga qarab yurdi va kelishgangina bir norg'ul yigit bilan gaplashdi. Keyin ular asta Safaralining oldiga qaytib kelishdi, yigit u bilan so'rashdi:

— Salom alaykum, mehmon!

— Vaalayko'm... — dedi Safarali sal iymajib.

— Akanemis akam o'zlari ko'rsatadilar. Bo'tavoy bog'bonnikini.

Safarali hayron bo'lib haligi yigitga qaradi, yigit uni asta choyxona tomonga boshladi. U yoq-bu yoq-dan gaplashib o'tirib, bir choynak choy ichishdi. Haligi yigit, o'tirgan joyida, o'tib ketayotgan chuvakkina, cho'qqi soqol, duxoba do'ppi ustidan ko'k qiyiqchani chambarak qilib tang'ib olgan, yengil kulrang kurtka belidan belbog' bog'lagan bir cholni oldiga chaqirib, Safaralini tanishtirdi.

— Mehmon. Bo'tanikiga kelibdi.

— Ha, tuzuk-tuzuk, baxtli bo'ling... — dedi qariya qo'llarini ko'ksiga qo'yib takalluf bilan.

— Endi gap bunday, Umrzoq ota. Men bir ish bilan shaharga tushib ketyapman, — dedi haligi yigit. — Shu avtobusda...

— Hay, hay, yo'lingizni bersin, — dedi chol

hamon ko'ksidan qo'lini olmay.

— Ikki-uch soatlardan keyin qaytib chiqaman. Endi, oqsoqol, mehmonni Bo'tanikiga o'zingiz boshlab borasiz-da.

— Hay, jonim bilan...

— Bo'ta uyida emasdir-ov?

— Uyida bo'lmasa polizda bo'ladi-da, — dedi chol. Keyin Safaraliga qarab, qo'shib qo'ydi: — Ha, zap kelibsiz-da, mehmon.

Haligi norg'ul yigit u yoq-bu yoqqa alanglab, birdan yo'lning narigi chekkasida velosipedda kelayotgan o'n ikki-o'n uch yoshlar chamasidagi bolani ko'rib qoldi-da, chaqirdi.

— Beri kel, Quvondiq.

Bola uning oldiga kelib, velosipedidan tushdi.

— Sen uchib borib, Bo'ta akangni aytib kel. Uyingizga mehmon keldi, degin. Xo'pmi?

Bola sal erinibroq «xo'p» dedi. Keyin haligi yigit negadir cho'ntagini kovlab, yangi ellik tiyinlik oldida, bolaga cho'zdi:

— Ma, mana bu chaqani ol. Uch endi!

Bola velosipediga mushukdek sakrab, shaxt bilan pedalni bosdi. Chol xi-xilab kuldi:

— Akanemis aka ishdi ko'zini biladi...

— Endi sizlar boraveringlar. Shahardan vaqtliroq chiqsam, men ham boraman.

— Hay, — dedi-da, Umrzoq ota Safaralini boshlab yo'lga tushdi.

«Tuppa-tuzuk yigitning ismi Akanemis bo'lgani nimasi?!» deb o'yladi Safarali yo'l-yo'lakay. Sababini Umrzoq otadan so'rashga botinolmadi.

Bo'tavoyning hovlisi guzardan uncha uzoq emas, bor-yo'g'i besh-o'n minutlik yo'l ekan. Ular kirib kelishganda hovlida to'ladan kelgan, kelishgangina bir ayol yurardi. Notanish odamga ko'zi tushgach, biroz hang-u mang bo'lib turdi-da, tortinibroq peshvoz chiqdi.

— Mehmonni kutib oling, Rizvon kelinim, — dedi Umrzoq ota Safaraliga ishora qilib. — Bo'tavoydi

o'rtog'i ekan. O'zbekistondan...

Rizvonning chehrasi ochilib ketdi.

— Siz Safarali aka emasmisiz?

Safarali qimtinibroq bosh silkidi. Ular xuddi ilgari tanish odamlarday so'rasha ketishdi. Rizvon «Men hozir», deb uyiga qarab chopdi. Bu mahalda Safarali bilan Umrzoq ota hovlini tomosha qila boshladilar: hovli chorsigina, shinamgina ekan. Uy kungayga solinibdi: ancha ko'rkam, oldi ayvonli, beriroqda yog'ochdan so'ri, so'ri atrofi turli-tuman gul, rayhon, jambillar bilan yashnab turibdi.

Shu mahal Rizvon ularni ichkariga taklif qildi. Safarali hurmat yuzasidan otaga yo'l berdi.

— Qani, marhamat, Umrzoq ota!

— Qani, qani, mehmon... Hay, shundaymi? Baxtli bo'ling...

Ular saranjom-sarishta, ozoda, salqin uyga kirib o'tirishgach, Umrzoq ota fотиha qildi.

— Xush kelibsiz, — dedi Rizvon iltifot bilan.

Ular endi bir-ikki piyoladan choy ichgan ham edilarki, tashqaridan erkak kishining tovushi eshitildi.

— Ana, o'zlari ham kelib qoldilar, — dedi Rizvon eshik tomonga qarab.

Safarali o'rnidan uchib turdi. Eshikdan Bo'tavoy qulochini yozib kirdi. Ikki qadrdon do'st xuddi yosh bolalardek quchoqlashib, orqalariga qoqishib ko'rishishdi. Ikkovlarining ham ko'zlari namlandi. Bularni ko'rib, bir chekkada turgan Rizvon ham ko'ziga g'ilt-g'ilt yosh oldi. Umrzoq ota bo'lsa namlangan ko'zlarini bulardan olib qochdi. O'tirishdi. Safarali o'rtog'iga qarab ko'zlariga ishonmas, nuqul: «Obbo Bo'tavoy-yey!» der edi.

— Buni qara, hali ham o'sha-o'sha Safaralisan, — derdi Bo'tavoy.

— Sen ham... Chakka sochlaringga sal oq oralabdimi? — derdi Safarali.

— Qo'y, xotininimning oldida unaqa deya ko'rma!

Choy ichib bo'lingach, Bo'tavoy o'rnidan turdida, taxmonda turgan qora amirkon qinli chust

pichog'ini olib, Umrzoq otani tashqariga imladi. Ota o'rnidan turib: «Hay, hay», deganicha hovliga chiqib ketdi. Bo'tavoy Safaraliga «hozir» dedi-yu, otaning ketidan tashqariga chiqdi. Bir minut ham o'tmay qaytib kirib Safaralining oldiga cho'kka tushdi.

— Obbo sen-ey! Demak, xatni olibsan-da?

— Oldim-u yo'lga tushdim.

— Yasha, og'ayni! Juda xursand qilding-da! — Bo'tavoy taxmondan ikkita yostiqlik olib, Safaralining yoniga tashladi. — Yonboshla, do'stim. Besh-olti soatlab poyezdda o'tirish oson emas. Toliqqandirsan.

— Unchalik emas...

Ular yonboshlashishdi.

— Haligi Akanemis yuborgan bola borib aytsa ishonmabman...

— Vey, menga qara, bu odamning ismi nega bunaqa-a? — deb qoldi Safarali tirsagini yostiqlikdan olib. — Kim topgan bu ismni?

— Raisimiz.

— Rais?!

Bo'tavoy bosh irg'adi.

— Qanday qilib?

— O'zi keladi, o'shanda so'raysan, — dedi Bo'tavoy kulib.

Safarali ham ejakilab so'rab o'tirmadi. Biror gap bo'lsa kerak-da, deb o'ylab, yelkasini qisib qo'ya qoldi. Sal o'tgandan keyin:

— Ha, aytganday, Boyzoqning ahvoli qalay ekan?— deb so'rab qoldi Safarali.

— Hali ham o'sha-o'sha Boyzoq. Hozir bir boshdan aytib beraman, — dedi-da, o'rnidan turib hovliga chiqib ketdi. Tashqarida kimlar bilandir gaplashdi. Keyin so'ri yaqinidagi quduq chiq'irining «g'iyt-g'iyt»i eshitildi. Bir zum o'tmay og'zi berk oq kapron bidon ko'tarib kirdi. — Esim qursin. Quduqqa tashlab qo'ygan edim... Quduq beminnat xolodilnik-da, yozda!

— Iya!... Qimizmi?

— Qo'lbola... — deb jilmaydi Bo'tavoy. So'ng ikki piyolaga to'ldirib quydi. Qimiz yuziga mayda ko'pik-

chalar qalqib, jimir-jimir qilar edi. — Qani, sipqor!

— Hech narsa qilmasmikan?

— Qo‘rqma.

— Azbaroyi shifo... — Safarali bir ko‘tarishda piyolani oq urdi, tamshanib lablarini yaladi. — O, zo‘r! Muzday, a? Quduqda turib shunchalikmi?

Bo‘tavoy ham qo‘lidagisini simirib bo‘lib, bosh irg‘ab qo‘ydi. Keyin bir narsani eslaganday:

— Xo‘sh, hali gap nimaga kelib to‘xtagan edi? — dedi sochiq bilan lablarini artar ekan. — Ha, aytganday, Boyzoq haqida edi-ya? Men uni Chimkentda uchratib qoldim. Ikki-uch yildan beri shu bog‘bonlik degan dardisarni orttirib olganman.

— Bog‘bonlikning nimasi yomon?

— Men bog‘bonlikni yomon deyayotganim yo‘q. Qilayotgan ishing olg‘a bosmasa, bog‘-rog‘ing kengayib, hosili ortmasa — bu yomon! — deb biroz sukut qildi Bo‘tavoy.

— Gap ko‘lamida bo‘lsa kengaytiravermaysanmi?

— Jon deb kengaytirar edim. Ammo raisimiz... Buning ustiga suvdan kamchilmiz. Ishni bir amallab boshlaganimizda daryoda suv tuzukkina edi. Hamma o‘tqazgan ko‘chatlarimizni bir tuya chig‘ir bemalol suv bilan ta‘min qilar edi. Sal kengaytirgan edik, tuya jonivor kuni-tuni baqirib aylansa ham, chig‘ir sho‘rlik kuni-tuni g‘ichirlab ishlasa ham ta‘minlay olmay qoldi. Ustiga ustak daryoning suvi uch yil avvalgiday emas, tortila-tortila tovoniga tushib ketdi.

— Nega?

— Nega bo‘lardi? Yo‘l-yo‘lakay bo‘g‘ib olaverib jon-holiga qo‘ymayapsanlar-ku, bu daryo bechorani. Bilmadim, oqibati nima bo‘ladi? Agar shunday ahvolda ketaversa, Orol dengizi qurib qoladi, degan gaplar bor, — dedi Bo‘tavoy kuyib-pishib. Safarali kutilmaganida tarsaki kelib tekkanday qizarib, iljayib o‘tirardi. Bo‘tavoy piyolalarni yana qimizga to‘ldirib, gapida davom etdi: — Axiyri o‘ylab-o‘ylab, motorli nasos sotib oladigan bo‘ldik. Raisni zo‘rg‘a ko‘ndirdik.

«Devor minib o'rganganga ot yoqmaydi», degan gap haq ekan, og'ayni. «O'sha tuya chig'ir ham bo'laveradi», deb avvaliga rosa oyoq tiradi rais. Biz ko'payishib ketdik: Umrzoq ota, Akanemis, partorgimiz, kommunistlar... Nihoyat ko'ndirdik. «Lekin bir shartim bor: hamma hujjatlarni to'g'rilab beraman-u, nasosni o'zing borib olib kelasan», dedi rais.

Men rais tayinlagan yerga borib, nima qilarimni bilmay boshim qotib turganda, yo'lakning u boshidan birov men tomonga kela boshladi. Oyoq olishi tanishroq. Ko'zimga issiq ko'rindi. Ayniqsa mo'ylovi... Qarasam, o'zimizning Boyzoq! «Boyzoq!...» dedim men ko'zlarimga ishonqiramay. «Bo'taboymising? — dedi u ham quchog'ini keng yozib. — Aynalayin bovrin, amansingba?..» Shunday qilib ikkalamiz o'pishib ketdik. O'tgan-ketganlar hayron. «Ay, sho'rt poberi, neg'ib jursin bul jerde?» — deydi mo'ylovini silab. Men nima uchun kelganimni aytdim. «So'lma bar sharuang? Shepuxa! — dedi u meni qo'ltig'imdan olib. — Al endi sag'an nasos kerak bo'lsa aveli avulg'a juresing. Avulg'a barip shay iship, kempirimdi ko'rmay ketting barg'o'y, sho'rt vazmi, nasosti alip bo'psing...» Uyiga bormay bo'larmidi u shaytonning? Bordim. Ancha tuzuk yashar ekan. Ayoli bilan ham hazillashaverib, ko'z ochirmas ekan.

— Qarib qolibdi-ya?

— Mo'yloviga, sochlariga oq oralagan. Uyida bir soatlar chamasi bo'lib, o'tgan-ketgan gaplardan so'zlashdik. Seni Toshkentda ko'rganini aytdi. Ishxonangning adresini oldim. Balo, balo! Qizig'i shundaki, Boyzoq oblast ijroiya komitetining xo'jalik bo'limida ishlarkan. Xullas, ishimni bitirib berdi. Oblast bazasidan «Andijanes» degan yangi motorli nasosni olib qaytdim... Ertaga ko'rsataman.

— Tuzuk ishlayotibdimi? — dedi Safarali esnab.

— O', ishlaganda qandoq! Ancha ishimiz yurishib ketdi. O'shanda sen tomonga bir o'tib kelay ham dedim-u, nasosni o'lja ko'rib, tezroq qayta qoldim, — dedi Bo'tavoy o'rnidan turib. U deraza pardasini

tushirdi. — Kun asta-sekin isib kelyapti. Qani tag'in bir piyoladan ichaylik, keyin sen ham birpas cho'zilib ol. Kechasi bilan yo'l yurib kelgansan.

Charchaganidanmi yo ichiga qimiz kirganidanmi, Safarali sal bo'shashib esnab o'tirgan bo'lsa-da, cho'zilishdan iymanib:

— Yo'g'-e, gaplashib o'tiramiz, — dedi.

Ular piyolalarini bo'shatib dasturxonga qo'yishlari bilan, qo'llarini artib Umrzoq ota kirib keldi.

— Ha, otaxon, qalay? — dedi Bo'tavoy o'rnidan turib.

— Tuzuk, tuzuk. Yaxshi boqqan ekansiz,— dedi Umrzoq ota cho'qqi soqolini silab.

— Eshitdingmi, Safarali? Bir barra qo'zi bor edi, ota hozir shuni saranjom qilib kirdi.

Eshikdan bir naynovgina bola kirib, odob bilan salom berdi.

— Bizning o'g'il, — dedi Bo'tavoy. — Nazirjon...

— Nechanchi sinfda o'qiyasan, o'g'lim? — so'radi Safarali u bilan qo'l berib ko'rishganidan so'ng.

— To'qqizinchida, — deb javob berdi Nazirjon ovoziini do'rillatib.

«Yigitcha bo'lib qolibdi», — o'yladi Safarali.

— Buni qarang, darrovda soat ikki ham bo'liptiya! — dedi Bo'tavoy o'rnidan turib. — Qani, o'g'lim, bu yoqqa yur-chi?

Ota-bola boshlashib chiqib ketganlarida Safarali o'ylar edi: «Qara, umr o'tib ketaverar ekan-da! Kechagina front okoplarida, g'alabadan so'ng uyimizga qaytsak, bola-chaqa orttirsak, deb yurgan yigitning o'g'li bu yil to'qqizinci sinfda o'qiyapti. To'qqizinchida! To'qqiz... To'xta, nega to'qqizinchida o'qir ekan?.. — U o'zicha xomcho't qilib ko'rdi. — Yetti yoshida maktabga kirgan bo'lsa... to'qqizinchida o'qiyotgan bo'lsa, to'qqiz-u yetti — o'n olti. Xo'sh, ellik sakkizdan o'n oltini chegirdik deylik. Qirq ikki! Iya! Qirq uchinchi yilda, hali uylanmaganman, degan edi-ku».

Safarali shu o'ylar bilan band ekan, Umrzoq ota

unga gap uqtirar edi:

— Umridan baraka topsin, ha. Bo'tavoy yaxshi bola chiqdi. Iymanib yurib ko'rgan baxtdan, haqiqat uchun chekilgan mashaqqatni afzal ko'radiganlardan. Ha...

«Mening Olesyam ham yettinchi sinfda o'qiyotgan bo'lsa kerak», — deb o'ylardi Safarali.

— Daryo bo'yida yotgan partav yerni uch yil ichida jannatga aylantirib yubordi-ya, — derdi Umrzoq ota davom etib. — Aytganini qilmay qo'ymaydigan, oriq gapirib semiz chiqadiganlardan. Ha.

«Olesyam javobimni kutib o'tirgandir. Galya nima xayolda ekan?» — deb o'ylardi Safarali.

Umrzoq ota hamon gap uqtirardi:

— Bu ishlarning o'zi bo'lmadi. Rais bilan ko'p olishdi. Rais ham juda oshib ketgan edi shu paytlari. «Qo'y» deydigan xo'jasi ham, «hoy» deydigan ammasi ham yo'q edi. Bo'tavoylar askarlikdan qaytdi-yu, jilovlab olishdi... Hozir bular ko'pchilik. Ha, baxtli bo'lishsin...

Safarali xayolini yig'ishtirib olib, Umrzoq otaning gapini chala ilg'ab qoldi.

— Labbay?

— Akanemis ham birga edi o'shanda.

— Qayerda birga edi.

— Bog' tashvishi boshlanganda-da...

Shu mahal uyga Bo'tavoy boyagi norg'ul yigitni boshlab kirib keldi. Gap bilan bo'lib, bular payqashmadi.

— Hamma tashvishni boshlagan o'zingiz, oqsoqol,— dedi Bo'tavoy o'tirayotib.

— Kelinglar, kelinglar, — deb Safarali joyidan qo'zg'almoqchi edi, eshikdan kirgan yigit qo'ymadi, u:

— Qo'zg'almaning, o'tiravering, aka. Ha, qalay, zerikmay o'tiribsizmi, mehmon? — deganicha, dasturxonning bir chekkasiga cho'kkaladi. — Nimani gapiryapsiz, oqsoqol?

— O'sha, haligi, bog' mojarosini-da...

Ellik beshinchi yilning ilk bahori edi. Qishloq urushdan sal avval barpo etilgani uchun hali bu yerda bog‘-rog‘ yo‘q, mevani falon pulga uzoqdan, shahardan tashib yeyishga to‘g‘ri kelar ekan. Bo‘tavoy aytganidek, o‘sha paytda hamma tashvishni Umrzoq ota boshlabdi. To‘g‘rirog‘i, tutantirig‘ini Umrzoq ota tutatibdi-yu, bu yog‘ini Bo‘tavoylar alangalatibdi. Unda Bo‘tavoy mol fermasida ishlab yurar ekan. Bir gal bog‘ haqida gap chiqib ketganda, Umrzoq ota: «Shu ishni zimmangga olmasanmi? Qachongacha bolalarimiz meva deb shaharga ko‘z tikib o‘tiradi, otangdan mol qolguncha tol qolsin, degan», debdi. Shu gap bahona bo‘libdi-yu, bu yog‘i «gazak» olib ketibdi. Bu gap kolxoz muhokamasiga tushganda, rais oyog‘ini tirab:

— Davlat menga plan bergan. Paxta plani! — debdi u ko‘kragiga mushtlab.

— Davlat planni yolg‘iz sizga bergan emas, — debdi o‘rnidan turib Bo‘tavoy. — Bizga ham bergan, mana bu o‘tirgan qora ko‘zlarga ham bergan...

Raisning ancha yildan beri qattiqroq eshitgan gapi — shu ekan. U sal bo‘shashib:

— O‘rtoq kolxozchilar, tushuninglar axir, men partiya soldatiman. Partiya nimani buyursa shuni qilaman, — debdi kuyib-pishib.

Bu gapni eshitib hamma jimib qolibdi. Majlis ahlining o‘rtasidan bir kelishgangina yigit qad ko‘taribdi. U — Rustamjon ekan.

— Rais, hali siz «partiya nimani buyursa shuni qilaman», dedingiz. Unday bo‘lsa anavi alvonga yozilgan shiorni olib tashlaylik, — debdi u bosiqlik bilan. Hamma gur etib sahna peshtoqida turgan alvonga qarabdi. Unda «Partiya va xalq birdamdir!» deyilgan ekan. — Bilasizmi, bu nima degani? Bu, xalq bilan partiyaning birligi, fikri birdir, degani. Siz bo‘lsangiz partiyaning xalqdan ajratib qo‘yayapsiz. Partiyaning fikri xalqning fikri, xalq muddaosi partiya muddaosi ekani ni unutmashimiz kerak.

Shu joyda raisning obro'si sal darz ketibdi.

— Harholda maslahatli to'n tor kelmaydi. Men kattalar bilan bir kengashay.

— Shuni ham kengashib o'tiradimi? Yer o'zimizniki bo'lsa, suv o'zimizniki bo'lsa... — debdi kimdir.

Yana Rustamjon o'rnidan turibdi:

— Biz noto'g'ri ish qilyapmizmiki, ruxsat so'raymiz,— debdi u qizishib. — Bu ahvolda saldan keyin ketmonga dasta qilish uchun ham yuqoridan ruxsat so'raymiz. Axir bog'-rog' ekonomicheskij jihatdan...

Rustamjonning gapi bo'g'zida qolibdi: bu gap raisga tegib ketibdi. U titrab-qaqshab o'rnidan turib:

— Bemahal qichqirgan xo'rozning bo'yni uziladi! Haddingdan oshma, bola! Akanemisligingni boshqa joyda qilasan, — debdi.

Odamlar qiyqirishib kulishibdi. Bu gal raisning Rustamjonni bemahal qichqirgan xo'rozga o'xshatganigami yo «ekonomist» so'zini buzib, akanemis deb aytganiga kulishibdimi, buni bilib bo'lmabdi.

Mana, uch yil o'tibdi. Xo'roz o'z vaqtida qichqirgan ekan, boshi ham uzilmabdi, qaytanga ishi rivoj topibdi. O'sha vaqtda oddiy tabelchi ekan, hozir partiya tashkilotining sekretari bo'libdi. Bog'-rog' ham gurkirab kengayib ketibdi. Biroq shunisi yomon bo'libdiki, odamlar uni o'sha majlisdan boshlab «Akanemis» deb atab ketishibdi. Kolxozda o'z ismidan ko'ra bu ismi mashhurroq ekan. O'zi ham bu ismga ko'nikib ketibdi. Qishloqda biror ish mujmal bo'lib turgan bo'lsa, «Rustamjon aytdi», desa bitmasligi mumkin ekan-u, ammo «Akanemis aytdi», desa bitmay qolmas ekan...

Bu voqealarni Bo'tavoy o'zicha gapirib berdi. O'tirganlar gap bilan bo'lib, vaqt tushdan og'ib, deraza pardalarining, derazalarning ochilganini ham, Nazirjon oyoq uchida yurib kirib yangilik tariqasida besh-oltita pomidor, bodring, ikkita handalak tashlab chiqib ketganini ham, kosalarda sho'rva tortilganini

ham sezishmadi. Safaralini xayol elitgan: nuqul Rasuljonni o'ylaydi, Nazar akaning qo'rsligi ko'z oldiga keladi.

— Qani, marhamat, sho'rvaga qaranglar, — deb mulozamat qildi Rustamjon. Keyin bir ho'plab, boshini chayqadi. — Sovib qolayozibdi.

— E-ha, aytgandek... Manavi yangiliklarni qarang,— dedi Bo'tavoy.

— Yaxshi hamki siz keldingiz, Safarali aka. Bo'lmasa bu qurumsoq bizlarga hidini ham sezdirmasdi, — deb kuldi Rustamjon. Keyin piyolalarga bir-bir qimiz quyib chiqdi. — Qani, shuni olib yuboraylik, keyin sho'rva juda ketadi-da!

Bo'tavoydan so'ng Safarali ham tortib yubordi. Tortishga tortdi-yu, basharasini bujmaytirib:

— Bu nima balo? — dedi.

Rustamjon Umrzoq ota tomonga ishora qilib: «Tis-s!» dedi. Safarali: «Qurmag'urlar, qimizga oqidan qo'shishibdi-da!» deb o'yladi-da, bundan avvalgi piyolalarda nima uchun farqiga borolmaganiga taajjublanib sho'rvadan bosib-bosib ichdi. Ancha qizib qolibdi shekilli, buni o'zi ham sezadi-yu, ammo negadir beixtiyor xursandchilik qilgisi, gapirgisi, kulgisi keladi...

Safarali:

— Hali ham o'sha raismi? — deb so'raganini o'zi ham payqamay qoldi.

— Ha, o'sha, biroq hozir tuzuk bo'lib qolgan. Bemaslahat ish qilmaydi, — dedi Rustamjon. — Keyingi paytlarda shu narsaga aqlim yetdiki, hadeb rayondagi ba'zi amaldorlar tergayverganidan keyin ham rais bechora yurak oldirib, orqa-oldiga qarayveradigan, yaltoq bo'lib qolgan ekan. Ba'zan biz uni tushunmasdan, hadeb bechorani yomonotliq qilib yurar ekanmiz...

Ular yana bir piyoladan bo'shatishdi. Qiziq ustida nima qilib bo'lsa ham, biror gapda do'stini mot qilish payida o'tirgan Bo'tavoy, Rustamjonning aybini top-ganday:

— Xo'sh, sen nima uchun yosh bolaning qo'liga pul berding. Yosh bolani pulga o'rgatib bo'ladimi? — dedi.

— Qaysi pul? Qanaqa pul?

— Xi-xi-xi, omon bo'lgur, — deb kuldi Umrzoq ota. — Boya ertalabki... haligi, oting qurmag'ur, Jo'ra choponyirtarning o'g'liga pul berganingizni aytayotibdi.

— E-ha, — dedi Rustamjon eslab. — Bu kishi kelgan ekanlar. Borib Bo'ta akangni aytib kel, desam qiyshangladi. Keyin ellik tiyin berdim. Uchib ketdi. Buni-chi, og'ayni, biz «ekonomist»larning tilida moddiy rag'batlantirish, deyiladi! Tushunarlimi!

— Tushunarli! — dedi Bo'tavoy kinoyaomuz. — Senlar ham moddiy rag'batlantirishni bilarkansanlarku, a?

Rustamjon Safaralining ko'zini shamg'alat qilib, Bo'tavoyga «kallang bormi o'zi?» degan ma'noda ko'rsatkich barmog'ini chakkasiga nuqdi. Safarali bu gaplardan bexabar, xayoli o'sha Farg'onada, Yigitalida, Rasuljonda edi... Bu yerdagi bo'lib o'tgan gaplardan bilib, tuyib olgani shu bo'ldi: Rasuljon yolg'iz! Bir o'zi! Agar atrofida mana bu Bo'tavoyga, Rustamjonga o'xshagan qo'llab-quvvatlovchi odamlari bo'lganidami, Nazar akani allaqachon egib, odamlarni o'ylaydigan qilib olgan bo'lar edi... U shu haqda o'ylab o'tirib, kayfi oshib qolibdi shekilli, birdan:

— Rasuljon yolg'iz! — deb yubordi.

— E, aytgandek, Rasuljon bormi olamda? — so'rab qoldi Bo'tavoy.

— Yuribdi Farg'onada, chaman ichra...

Mastlik — rostlik, deganlariday, Safarali bor gapni aytdi-qo'ydi. Rasuljonning yolg'izligini ham, Nazar akaning qo'rsligi-yu, Yigitalining qiliqlarini ham... Hammasini aytdi!

Boyadan beri sirini boy bergisi kelmay o'tirgan Rustamjon, Safaralining gaplarini eshitib: «E, bu gaplarning oldida bizning raisning «ishlari» juda jo'n

ekan-ku», deb o‘ylab, o‘ziga o‘zi tasalli bergan bo‘ldi. «Bo‘tavoy bechoraning og‘zini bekorga bog‘lab o‘tirgan ekanman. Aytaversa bo‘lar ekan», dedi ichida. U vaziyatni biroz yengillatish uchunmi yo bu qo‘shig‘ining tagida biror gap bormi, asta xirgoyi qildi:

*Har elning odati boshqa,
Itlari qora qashqa...*

Ular bir-birlarini juda tushunishgan edi. Xirgoyidan so‘ng bir-birlariga ma’noli qarab oldilar-da, birdan xaxolab kulib yubordilar.

Nazirjon kirib, hovliga — so‘riga joy qilishganini aytdi.

— Endi menga ruxsat, — dedi Umrzoq ota hovliga chiqqanidan so‘ng, — uyga boray, mol-holga qarashim kerak, polizga borishim kerak.

— Mayli, rahmat, otaxon. Bo‘lmasa siz ishlaringizni qilib, tezroq boring. Polizda hech kim yo‘q. Birozdan so‘ng Safarali ikkalamiz ham borib qolarmiz. Joy qilib qo‘ying, ho‘v daryo tomondagi chaylaning usti bor-ku?

— Xo‘p... — Chol ko‘ksiga qo‘lini qo‘ygancha chiqib ketdi.

Safaralilar so‘ri tomonga yurishdi...

* * *

Ikki do‘st Umrzoq ota hozirlab qo‘ygan joyda — baland chayla ustida yonma-yon suhbatlashib yotar edilar.

— Shunday degin, — dedi Bo‘tavoy.

— Shunday.

— Bu gaplardan Muhabbatning xabari bormi?

— Gap mana shunda-da, — dedi Safarali bu yoniga ag‘darilib. — Sen bilan maslahatlashib...

Bo‘tavoy jim bo‘lib qoldi. Anchadan keyin:

— La‘nati urush! — dedi salmoq bilan. — Qanchadan qancha odamlarning yostig‘ini quritdi. Otani boladan, bolani onadan ayirib, sarson qilib qo‘ydi...

Safarali indamadi. Bo'tavoy gapini ulab ketdi:

— Aytgan edim shekilli, Rizvonni urushdan oldin yaxshi ko'rib yurardim. Uning ham yuragidan urgandim. Haligi Vinnitsa yaqinida bombardimon tagida qolganimda bittasi uyga shoshilib qora xat yuboribdi. Bu shum xabarni eshitib, ota-onasi Rizvonni qo'shni qishloqlik Azimjon degan yigitga uzatibdi. Turmush qilganlaridan so'ng uch oy o'tar-o'tmas mening tirikligimdan xabar topishibdi. O'zim gospitaldan xat yozgan edim-da! Keyin Azimjonni ham askarlikka chaqirishibdi. Buni qaraki, yarim yil o'tar-o'tmas, undan ham qora xat kelibdi. Rizvon homiladorligicha, mana shu Nazirjon qornidaligicha qolaveribdi. Qirq beshinchi yili harbiydan qaytganimdan so'ng turmush qurdik. Mana, ko'rib turibsan, og'ayni, tuzukkina yashayapmiz. Tag'in ikki o'g'il, bir qizimiz bor... — dedi Bo'tavoy. — Sening boshingga tushgan ish ham shunga o'xshashroq. Faqat qizing yoningda emas. Achinarlisi shu!

— Endi nima qilsam ekan? — dedi Safarali sekin boshini bolishdan ko'tarib.

— Avvalambor, — dedi Bo'tavoy chalqancha yotganicha Oltin qoziq yulduzidan ko'zini olmay. — Muhabbatga aytmay chakki qilibsana. Aytishing kerak edi. Gap-so'zingga qaraganda, xotiningning sendan bo'lak hech kimi yo'q. Soddagina, udli-shudli, past-balandni tushunadigan ayolga o'xshaydi. Tushunardi. Undan keyin, mana, farzand kutayotgan ekansana, Galyaxon rozilik berib... Olesyaning kelgisi bo'lsa, men senga aytsam, chaqaloqqa opa, Muhabbatga esh bo'ladi... Gapingga qaraganda, qizing seni zo'rg'a topibdi. Moskva, O'zbekiston harbiy komissarligiga yozibdi. «...Bilmadim, siz meni qizim deb tan olasizmi, yo'qmi?...» debdi-ku, axir xatida.

— To'g'ri aytasan... — dedi Safarali ruhlanib. — Borsam kelarmikan?

— Buni maslahat qilish kerak. Avvalo Muhabbat bilan... Mikola Zarembo dedingmi, hozirgi otasini? Ha, u bilan ham, Galya bilan ham maslahatlashish

kerak. Albatta, Olesyangning o'ziga ham ko'p narsa bog'liq. Kelaman desa, axir «sulton suyagini xo'rlamas», degan gap bor, olib kelasanda...

— Koshkiydi kelsa! — chuqur xo'rsindi Safarali.

Bo'tavoy gapning bu yog'ini hazilga oldi:

— Shuni oldindan aytib qo'yay, agar keladigan bo'lsa, yo Nazirjonni senga beraman, yo Olesyani bizga berasan. Senda suqsurdek qiz turib, men kelin qidirib yuramanmi? — dedi u Safaralining biqiniga turtib. — Bo'ldi endi, uxla!

* * *

Safarali quyosh terak bo'yi ko'tarilib qolganida uyg'ondi. Bu mahalda Bo'tavoy o'rnidan turib nasosni yurgizgan, ba'zi mayda-chuyda ishlarini bitirib, Umrzoq ota ikkalasi yelkalarida ketmon, paykal etagida yurar edi.

Safarali kiyinib, chayla narvonidan pastga tushayotganida, Bo'tavoy kelib qoldi:

— Ha, Safarali, qalay? — dedi u do'stidan hol so'rab.

— Uyg'otmabsan ham, — dedi Safarali bir nimadan ijirg'angandek. Uning rangi ancha siniqqan edi... «Qimiz amal qilibdi», o'yladi Bo'tavoy. Keyin:

— Qani, yur, daryoga tushamiz. To'r tashlab qo'yan edim. Nasibangga bitta-yarimta baliq tushib qolgan bo'lsa... — dedi jilmayib. — O'sha yerda yuvinasan.

Safarali Bo'tavoyga ergashdi, u yo'l-yo'lakay polizga suv keladigan o'q ariqni, qip-qizil bo'yoqqa bo'yalgan yangi «Andijanes» markali nasosni tomosha qildi: nasos tarillab, yo'g'on rezina shlangda tepaga suv otar edi. Daryo suvi haqiqatan ham ancha pastga tushib ketgan ekan. Ular nasos turgan joydan biroz o'tib, suv girdob bo'lib oqadigan, serqamish qirg'oqqa kelishdi.

— Qani, yechin!

Safarali avval yuz-qo'lini muzday daryo suvida yuvib, so'ng yechindi. Ular bellaridan suvga tushishib, tanalari junjikib, endi to'rni torta boshlaganlarida:

— Dada!— degan tovush eshitilganday bo‘ldi. Ikkalasi ham yalt etib tovush chiqqan tomonga qaradi. Shundaygina daryo suvi yalab tashlagan qiya qumloq qirg‘oqda Nazirjon lyulkali mototsiklidan tusha boshladi.

— Iya, kuyov to‘ra-ku, — dedi Bo‘tavoy jilmayib. — Nima qilib yuribdi o‘qishiga bormay!

Safarali iljaydi.

— Suyunchi bering, Safarali amaki, — dedi Nazirjon qo‘lidagi bir parcha qog‘ozni havoda silkitib.

— Telegramma!..

— Telegramma?! — dedi Safarali hayron bo‘lib.

U telegrammani shoshilinch qo‘liga olib, ko‘z yugurtira boshladi:

«Muhabbatxon o‘g‘il tug‘di. Chaqaloq 3 kg 800 gr. Sog‘liqlari yaxshi. Xavotir olmang. Habiba».

Safarali bir oyog‘i suvda, bir oyog‘i qirg‘oqda turgan qotib qoldi. Esiga bir nima tushib, yon cho‘ntagini kovlab xat oldi. Bunday qarasa, Bo‘tavoyning xati. «Eh, kallavaram, Olesyaning xatini Bo‘taning xati bilan almashtirib kelibman-ku? Muhabbat uning xatini o‘qigan, albatta o‘qigan! Endi buyog‘i nima bo‘ldi?» U shu xayol bilan telegrammani ushlab turgan qo‘llari dir-dir titrab, «Hali ancha bor edi-ku? Habibaning o‘zi aytgan ekan-ku? Nega buncha erta?» deb o‘ylar, uni hozirgi holatidan: farzand ko‘rgani uchun quvonyaptimi yo Muhabbatining muddatidan ilgariroq qutulganidan xavotir qilyaptimi, bilib bo‘lmas edi...

Mana shunaqa gaplar... Oldinda Safaralini tag‘in Olesya va Galinadan kelgan xat uchun Muhabbat oldida javob berishdek tashvish kutar edi. Bir hurmatli adibimiz aytganidek, dunyoda tashvishsiz odam bormi? Va, aksincha, tashvishi bo‘lmagan odam — odammi?

Toshkent, 1968—1973-y.

IJODIY MAHORAT QIRRALARI

Chinakam san'at namunasi hisoblangan asarlar haqida gap ketganda, birinchi navbatda, ulardagi qahramonlar timsoli ko'z o'ngimizda gavdalanadi. «O'tkan kunlar» deganda Otabek va Kumush, «Kecha va kunduz» deganda Zebi va Miryoqub, «Yulduzli tunlar» deganda Bobur siymosi xayolimizni band etadi. Shuning uchun ham yozuvchilarning badiiy mahoratini belgilashda aksariyat hollarda adabiy qahramonlarning xarakter xususiyatlarini tadqiq qilish yo'lidani boriladi.

Adabiy qahramonlar xarakterining ma'naviy olamining teran ifodalanganligi, mantiqiy asoslanganligi, kitobxonni ishontirish quvvati, ta'sirchanligi yozuvchi ijodiy mahoratining yuksakligidan dalolat beradi.

O'zbek bolalar adabiyotining taniqli vakillaridan biri Nosir Fozilov ijodi ham buning yorqin dalilidir.

Yozuvchi asarlarining qahramonlari soddadilligi, fe'l-atvorida milliy va umuminsoniy qadriyatlarining ulug'lanishi, hayotga faol munosabatda bo'lishi bilan alohida ajralib turadi. «Oqim» qissasidagi Suyum ota, «Saraton» qissasidagi To'ra va Kamola, «Qorxat» qissasidagi Sog'indiq, Aset va Safargullar turli yoshdagi kishilar. Suyum ota XX asrning 20—30-yillaridagi kolxozlashtirish davri vakili bo'lsa, To'ra bilan Kamola ikkinchi jahon urushi davri farzandlari, Sog'indiq, Aset va Safargullar o'tgan asrning yetmishinchi yillaridagi qoraqalpoq bolalaridir. Ularni birlashtirib turadigan nuqta hayotda faolligi, o'zlari yashayotgan muhitga teran nigo bilan qarashi, boshqalarga samimiy munosabatda bo'lishlaridir.

Yozuvchi asar qahramonlari boshdan kechirgan sar-guzashtlarni shunchaki kichik kitobxonlarning ruhiy xususiyatlariga mos qiziqarlilik talabi bilangina qalamga

olmaydi. Balki o'sha qiziqarlilik zaminida juda katta ma'naviy-axloqiy muammoga diqqatimizni qaratadi. Muallif nutqidagi serjilo badiiy bo'yoqdor iboralar, kishini chuqur mulohazalarga chorlovchi tagdor qochirimlar adabiy qahramonlar nutqidagi individuallik bilan uyg'un ravishda qissalarning o'qimishliligiga xizmat qiladi.

Xalqlar do'stligi g'oyasini asarlariga chuqur singdirgan adib qaysi millat vakili timsolini yaratmasin, o'sha qahramon mansub millat tili, urf-odatlar, turmush tarzini bir daqiqa bo'lsin, xayolidan qochirmaydi. Binobarin, adib yaratgan qahramon qozoq bo'lsa qozoqcha, tatar bo'lsa tatarcha, hatto polyak bo'lsa polyakcha talaffuz bilan gapiradiki, uning xarakter takomili kitobxonda zarracha shubha tug'dirmaydi. Masalan, «Qush qanoti bilan» qissasi qahramonlaridan Zokirjon, Suyumbek ota va Izzatullalar o'rtasida kechgan quyidagi dialog shu jihatdan e'tiborga loyiq:

— To'xtanglar, to'xtanglar, — dedi Zokirjon aka stolni qalam bilan tiqillatib. — Bunaqada bo'lmaydi. Bittabitta gapirish kerak. Qani, kim gapiradi?

— Mag'an ber? — dedi Suyumbek ota qo'l ko'tarib.

— Marhamat, ota.

— Men marhamatingdi bilmeymin, qarag'im. Biroq minav itting bolasina bir surovim bor.

Suyumbek otaning soqollarigacha titrab ketdi.

— So'rang, so'rang, ota, — dedi Zokirjon.

— Lekin ota, iltimos, haligidek qo'pol gaplarni ayt-mang.

— Keshir, qarag'im, biz dala adami g'o'y. Biroq minav itting balasi o'ttag'an so'zden qo'pol emes shig'ar mening so'zim...

Hamma gur etib kulib yubordi. Suyumbek ota gapida davom etdi:

— Aytshi, qani, anav qatti sen jazdingba?

— Ha... — dedi Izzatulla aka istar-istamas.

Qissadagi qozoq millatiga mansub boshqa bir qahramon tilidan aytilgan quyidagi she'riy parcha ham qaynoq ehtirosiga yo'g'rilgani bois samimiy qiziqish bilan mutolaa qilinishiga sabab bo'ldi:

Qarasam shalbaringga juldur-juldur,
Aldag'anga ko'nesin, nadan qurg'ur.
Ansheyin yermek qilip, kel degenge...
Keluin qarashi, quday urg'ur...
Sirting odam shapqali, tiling jilan,
Barasing, qarang qalg'ir, qayda ketip?
Qo's tuyme o'mravunga jarasip tur,
Jurip em ustayin dep aues etip!

«Nosir Fozilovning bolalik chog'lari, — deb yozadi Odil Yoqubov, — og'ir urush yillariga to'g'ri kelgan. U o'z qahramonlari Haydar va G'anisherlar kabi dashtda bug'doy ekib, mashoq tergan, «eshak karvon» tuzib, davlat omborlariga bug'doy tashigan. Shuning uchun ham uning hikoya va qissalaridan o'sha davrning otashin nafasi, dasht oftobining harorati keladi, urushga ketgan otalarini sog'ingan bolalarning ma'yus qarashlari ko'z oldingizdan ketmaydi, ularning iztiroblari sizni ham iztirobga soladi, sizni ham hayajonlantiradi. Nosir Fozilov badiiy ijodning eng qiyin «sirlaridan» biri — bitta-ikkita ibora bilan manzara yarata olish sirini biladi.»

Darhaqiqat, «bitta-ikkita ibora bilan manzara yarata olish siri» bevosita asardagi peyzaj va voqelik tasviriga ham, adabiy qahramonlar nutqi va portretiga ham bab-baravar tegishlidir. Yozuvchi asarlarida ko'p bor tilga olinadigan Turkiston dashtlaridagi tong va shom manzaralarining ba'zan she'rga aylanib ketishi bejiz emas.

«Oqshom. Osmon to'la bulut. Ufq qon rangida qip-qizarib turardi. Endigina botib borayotgan quyosh xuddi Oydinko'l atrofining ko'rkam manzaralarini ko'zi qiy-mayotgandek bulutlar tagidan so'nggi bor mo'ralardi; uning qip-qizil zarrin nurlari ko'lning jim-jim to'lqinlarida, ko'l atrofidagi qamish uchlarida, tepaliklarda tag'in bir lahza jilvalanib turdi-da, keyin asta-sekin so'na boshladi.»

Nosir Fozilovning urush davri front orqasidagi xalq hayoti tasviriga bag'ishlangan «Saraton» qissasi qahramonlari To'ra bilan Kamolalar yozuvchining bolalikdagi tengdoshlaridir. Ular xalq mushkulini yengil qilish va

ezgulik uchun kurashishlari, el-yurt tinchligi yo'lida fidoyilik ko'rsatishlari jihatidan adibning boshqa asarlari qahramonlariga o'xshab ketadi. Farqi shundaki, ular «Oqim» qissasidagi Sarvar va A'zamjonlarga nisbatan mustaqil fikrli va kurashchan, dadil va umummanfaati yo'lida faol o'spirinlar sifatida gavdalantiriladi. Muhimi, mazkur qahramonlarning ma'naviy dunyosi boy va ular ibrat bo'larli hayoti yo'lga ega. Kitobxon mazkur asarlarni o'qib, ularning nafas olishini sezgandek, yurak urishini eshitgandek bo'la boradi. Ikki yosh qalbidagi muqaddas tuyg'uni avaylab asragisi, ularga chin ko'ngildan yordam bergisi keladi.

To'ra kattalar frontga ketgach, cho'ponlik qiladi. Uning poda ketida chang yutib yurishiga urush sababchi. Adib bosh qahramon xarakter takomilini to'g'ri belgilaydi. Kolxoz cho'poni G'iyos aka harbiy xizmatga chaqiriladi. Eridan qoraxat kelgach, alamini kimdan olishini bilmay yurgan Zulayho xola suzmasini o'g'irlagan Frantishekni kaltaklamoqchi bo'ladi. To'ra Kamola bilan birgalikda bolani himoya qilib, ancha gap-so'z orttiradi va hokoazo. Xullas, qahramonlarning odatdagi hayot tarzi o'zgaradi. Bu o'zgarish faqat tashqi tomondan bo'lmay, ayni paytda, ularning ma'naviy olamida ham sodir bo'ladi. Adibning mahorati kitobxonni qahramonlarning gap-so'zlari, xatti-harakatlariga to'la ishon-tirishida ko'zga tashlanadi.

Adib ijodining yutug'ini ta'minlagan omillardan yana biri, har bir so'zga qahhorona hassoslik bilan yondashishidir. Uning asarlarini o'qigan ziyrak kitobxonning bolalar adabiyotidagi quruq pand-nasihatdan iborat xavfli virusdan xoliligini payqashi qiyin emas.

Badiiy asar syujetining hayotiyliigi, qahramonlar taqdiri bilan voqealar talqinining uzviy bog'liqligi masalasi qadim zamonlardan beri estetik tafakkur namoyandalari diqqatini band qilib kelgan. Bu haqda o'z zamonasining poetik tajribasiga suyanib, Aristotel shunday deb yozgan edi: «Ba'zi kishilar o'ylaganidek, bir shaxs atrofida ro'y bergan voqealarning hammasi ham asar fabulasiga kiravermaydi. Bir kishi atrofida juda ko'p

voqealar ro‘y berishi, ulardan bir qismi umuman birlikdan chetda qolib ketishi mumkin. Shuningdek, bir kishi boshidan har xil voqealarni kechirishi mumkin, lekin ular ham bir ma’no anglatadigan voqea yarata olmaydilar... San’ati tufaylimi yoki tabiiy talanti tufaylimi, harholda, Gomer bu masalaga to‘g‘ri qaray oldi. U «Odisseya»ni yaratarkan, qahramon boshiga tushgan hamma voqealarni tasvirlay bermaydi. Masalan, uning yarador bo‘lishi, urushga odam yig‘ayotgan vaqtlarida o‘zini talbalikka solishlarini tasvirlab o‘tirmaydi... U «Odisseya»ni, shuningdek, «Iliada»ni ham markaziy bir voqea asosida yaratdi».

Qadimgi yunon mutafakkirining bu fikrlari bizning kunlarimizgacha o‘z qimmatini yo‘qotgan emas. Bino-barin, bundan keyin ham yozuvchi badiiy mahoratini belgilashda uning asarlaridagi syujet voqealarining ortiqcha tasvirlardan xoliligi, qahramonlarning kitobxonda yorqin taassurotlar qoldirishi, xatti-harakatlarining badiiy dalillanishi asosiy mezonlardan hisoblanadi.

Nosir Fozilov ijodiga shu jihatdan nazar tashlansa, yozuvchi badiiy mahoratini ko‘rsatadigan qator omillarni misol qilib keltirish mumkin.

«Ko‘pincha odamning qo‘lidan kimligini bilsa bo‘ladi, — deb yozadi Said Ahmad. — Sartaroshning qo‘lidan atir hidi, aptekachining qo‘lidan dori hidi, shofyor qo‘lidan benzin hidi kelsa, kabobpazning kafti, novvoyning barmoq bo‘g‘inlari kuygan bo‘ladi.

Tanburchining chap qo‘l barmoqlari, dehqonning o‘ng qo‘li kafti qadoqdek qotib ketadi. O‘qituvchining barmoqlari bo‘rga belansa, oshpazning barmoqlarida pichoq izi qoladi. Bu belgilar qaysi kasb egasi bo‘lmasin, uning mehnat qilganligini bildirib turadi.

Nosir Fozilovning barmog‘i siyohga belanib yuradi.»

Bu fikrlarning dalili adibning «Kichkina demang bizni», «Jo‘xori tuzoq», «Bolaligim — poshsholigim», «Ustozlar davrasida», «Qahr va mehr», «Shum bolaning nabiralari», «Munavvar lahzalar» kabi kitoblariga kirgan qissalari, hikoyalari, esselaridir. Bizningcha, ularga qo‘shimcha ta’rif-u tavsiflar keltirishga ehtiyoj yo‘q.

Nosir Fozilov ikki xalqning farzandi sifatida boshlang'ich ma'lumotni qozoq maktabida, o'rta ma'lumotni o'zbek maktabida, oliy ta'limni Toshkent davlat universitetida oladi. Shu yerda yozuvchi bo'lib voyaga yetadi.

Bu esa uning xalqlar do'stligi mavzusiga alohida mehr-muhabbat bilan yondashishiga sabab bo'ldi.

Xalqlar do'stligi bilan birga adabiyotlar do'stligini o'zaro bog'laydigan rishtalardan biri tarjima adabiyotlaridir. Bu borada ham adib diqqatga sazovor ishlarni amalga oshirdi.

Zo'r yozuvchi bo'lishi mumkin-u, ammo o'zga tillarni bilolmasligi mumkin. Yoki qardosh tillarni bilgani holda yaxshi yozuvchi bo'lmasligi mumkin. O'zga xalqlar tilini puxta bilish tarjima adabiyotlari tilining mukammalligiga xizmat qilishi tabiiy. Nosir Fozilov nafaqat qozoq, qoraqalpoq va qirg'iz tillarini, balki ularning urf-odatlarini va an'nalarini ham puxta biladi.

Sobit Muqonovning «Hayot maktabi», «Cho'pon o'g'li», «Cho'loq polvon», qissalari, G'abiden Mustafinning «Qarag'anda», G'abit Musrepovning «Qozoq soldati» romanlari, «Qiron qush qo'shig'i» qissasi, Muxtor Avezovning «Abay — xalq farzandi», Abdulla Tojiboyevning «To'y arafasida» pyesalarini o'zbek kitobxonini Nosir Fozilovning tarjimasida o'qidi. Nosir Fozilov mana shu tarjimonlik faoliyati bilan ham o'zbek adabiyoti va madaniyatida munosib o'rin tutadi. Ayni choqda u o'zbek adabiyoti yutuqlarini qozoq xalqi o'rtasida targ'ib qilishda ham faol ishtirok qilib keladi.

Tarjimonlik faoliyati Nosir Fozilovning qozoq xalqi xarakteridagi nozik qirralarni ilg'ab olishida, ayniqsa, qozoq tili nafosati va qardosh xalq turmushi bilan bog'liq ibratli detallarni puxta bilishida beqiyos katta yordam berganligi shubhasiz.

Hayot maktabini o'tmagan, qaynoq turmush qozonida qaynamagan odam ijodkor bo'lolmaydi. Nosir Fozilovning yoshlik yillari xalqimiz tarixidagi eng keskin va murakkab sinovlar davriga to'g'ri keladi. U 1929-yilning 1-iyunida Chimkentning Turkiston tumanidagi Koriz qishlog'ida tavallud topadi.

«Go‘dakligim, — deb yozadi adib turmush mashaqqatlari xususida, — o‘ttizinchi yillarning kollektivlashtirish davrida, o‘ttiz uchinchi yillarning ocharchilik davrlarida, bolaligim esa o‘ttiz yettinchi yillarning alg‘ov-dalg‘ov davrida, qirqinchi, qirq beshinchi yillarning dahshatli urush yillarida kechdi.

Biz urush davri farzandlari bolalikning barcha imtiyozlaridan foydalanmay o‘sdik; o‘qishlarimiz ham o‘lda-jo‘lda, uzuq-yuluq bo‘ldi. Men bu gaplarni nolib aytayotganim yo‘q. Bolaligimiz turmush riyozatlari bilan omuxta kechdi. Bu murg‘ak qalblarimizda muhrlanib qoldi. Ozmi-ko‘pmi hayotning qadriga yetadigan, uni e‘zozlaydigan odamlar bo‘lib ulg‘ayganimiz uchun o‘sha davr mashaqqatlari saboqlaridan minnatdorlik tuyg‘usi bilan yashamoqdamiz.

Fashizm urush boshlaganida Nosir Fozilov o‘n ikki yoshda bo‘lgan. Front orqasidagi xalq ahvoli, fidokorona mehnati, jasoratini o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan, jangchilarning mardona kurashini yurakdan his etgan, o‘rta maktabni bitirib kelgan Nosir Fozilov urushdan keyin to 1949-yilgacha tug‘ilib o‘sgan qishlog‘ida goh suvchi, goh kultivatorchi, goh tabelchi, goh o‘qituvchi bo‘lib ishlaydi. Mana shu yoshlik taassurotlari uning qalbiga mangu muhrlanadi. Nosir Fozilovning talaygina qissa va hikoyalarning mazmunini, qahramonlarini uning o‘zi ko‘rgan, bilgan voqealar, odamlar tashkil qiladi. Zotan, Nosir Fozilov ijodiy kamolotiga xos bosh fazilat ham uning faqat o‘zi yaxshi bilgan, chuqur his etgan va puxta o‘rgangan mavzu, voqea va odamlar to‘g‘risida qalam tebratishidir. Yozuvchining «Qorxat» nomli qissasida jurnalist yosh yozuvchi bilan qilgan suhbatida unga qarab: «Nazarimda bir kamchiligingiz bor: o‘zingiz bilmagan, his qilmagan narsalarni yozar ekansiz... Ko‘rmagan, bilmagan narsani yozsangiz yozgan asaringiz, qo‘polroq qilib aytganda, yolg‘on bo‘lib qoladi. To‘g‘ri, ko‘rmay turib yozilgan asarlar adabiyotimizda ko‘p. Buning uchun avval bilim, mahorat, o‘tkir tasavvur kerak», — deydi. Bu so‘zlarni hech mubolag‘asiz Nosir Fozilovning o‘ziga, uning ijodiy prinsipiga ham mansub deb bermalol

aytish mumkin. Agar Nosir Fozilovning birinchi hikoyasi 1953-yilda «Pioner» jurnalida, hali u talaba vaqtida bosilgan bo'lsa, o'shandan buyon hikoya yozadimi, qissa yozadimi hammasida shu prinsipga sodiq qoladi.

«Men Nosirni qardoshlik madhini kuylovchi adib degim keladi, — deb yozadi O'zbekiston Qahramoni Said Ahmad. — Chunki u qardosh qozoq adiblari bilan o'zbek adiblari orasiga qurilgan ko'prikka o'xshaydi. Nosir bizga Sobit Muqonovni, G'abit Musrepovni, G'abiden Mustafinni tanitdi. «Hayot maktabi», «Qozoq soldati», «Qarag'anda» romanlarini biz Nosir tarjimasida o'qidik. U bizga qoraqalpoq yozuvchisi A. Begimovning «Baliqchining qizi» romanini, A. Shomurodovning «Yo'lbarlar orasida» qissasini tarjima qilib berdi.

Uning «Oqim», «Qush qanoti bilan» va «Qorxat» qissalari kitobxonalarda yaxshi taassurot qoldirdi. Bu qissalar rus, qozoq, turkman tillariga allaqachon tarjima qilinib, alohida kitob holida nashr qilindi.

Bu, albatta adibning katta baxtidir.

Nosir ijodida qardoshlik tuyg'ulari gurkirab turadi. U mavzuni qardoshlik negizlaridan topadi. Siz uning qaysi qissasini, qaysi hikoyasini olmang, unda o'zbeklarning qozoqlar bilan qadimiy birodarligi, quda-qudag'ayligi, bir-birining orasiga rahna solib bo'lmaydigan darajada qon tomiridek birlashib ketganligini sezib, ko'rib, his qilib turasiz.

Xalqlar do'stligi mavzuyi adiblar uchun shunday tunganmas xazinadirki, uni kovlagan sari yangidan yangi qatlamlari chiqaveradi.

Xalqlar do'stligi mavzuyi shunday tunganmas buloqdirki, uni kovlagan sari yangidan yangi ko'zlari ochilaveradi.»

Nosir Fozilovning kichkintoylar qalbidan chuqur joy olgan talay qissalari va hikoyalari hind, turkman, ukrain, gruzin, turk, arman, qirg'iz, qoraqalpoq tillariga tarjima qilindi.

Uning «Oqim» qissasi va ayrim hikoyalari e'tiborga olmaganda, aksariyat asarlari urush davri, undan keyin-

gi davr xalq hayotiga bag'ishlangan. Ularning mazmuni, g'oyasi va pafosida qandaydir ichki bog'lanish bor: «Oqim»da kolxozlashtirish voqeasi, «Saraton» va «Qush qanoti bilan» asarida urush davri voqealari, «Tashvish»da urush jarohati bilan bog'liq kolxoz hayoti, uning hozirgi ahvoli, hayotiy-axloqiy masalalar ko'tariladi.

«Oqim» qissasida «Hayot oqimi o'z yo'lida to'xtamay oqishda davom etar va yo'lida g'ov bo'lganlarni yo'l-yo'lakay girdobiga yutib borardi», degan ajoyib fikr bor. Nosir Fozilovning barcha asarlari pafosida shu hayot oqimining mardona qadamini ifodalash yotadi. Uning qissalaridagi dramatismning kuchliligi, keng ko'lamlilik sababi ehtimol shundandir. «Oqim»da to'g'riso'z, haqiqatgo'y shoir Suyum og'aning baxt izlab tentirashi va nihoyat o'ldirilishi, uning ikki farzandi Ziyobek va Kenjaning og'ir hayoti, Asqar akaning tuhmat bilan qamalishi, boyning qaroli Musoning sevgilisi Hurini olib qochishi, Sharif yacheykaning dushmanlar tomonidan pichoqlanishi va qo'y terisi yopingan dushmanlar kirdikorlarining fosh etilishi bilan bog'liq turli voqealar, taqdirilar tasvirlanadi.

«Saraton» qissasi markazida To'ra va Kamola munosabati tursa-da, yozuvchi ular taqdirini urushning xalq boshiga solgan cheksiz kulfatlari va katta sinovlari bilan qo'shib ko'rsatadi. Shuning uchun unda frontga ketayotganlar, yaqin kishilaridan judo bo'lganlar, front uchun noz-u ne'matlar yetkazishda jonbozlik ko'rsatayotganlarning yorqin obrazlari yaratilgan.

O'smirlar va umuman yoshlar hayotini kattalar taqdiri bilan, katta hayot oqimi bilan uzviy qo'shib tasvirlash Nosir Fozilov ijodiy usuliga xos fazilatdir. Shuning uchun ham muallif bosh qahramonlarnigina emas, balki epizodik obrazlarning ham asar voqeadagi ishtirokini mantiqiy asoslashga va ixcham tasvir orqali esda qoladigan tarzda tasvirlashga diqqat qiladi. Masalan, «Saraton»da evakuatsiya bo'lib kelgan polyak Pan Dvorjekning «steklo»ni «shteklo», «spichki»ni, «shpishki» deb ruscha so'zlarni o'z tili ohangiga solib aytishi, fikrini bitta-ikkita so'z vositasida ifodalashi

kitobxonni ishontiradi. Nosir Fozilov o'z qissalarida personajlarni mana shunday nutqi orqali individuallashtirish yo'lidan boradi. Uning turli millatga mansub personajlari o'z tiliga oid iboralarni qo'shib ishlatganda yanada jonlanib ketganday tuyuladi. Bunday hollarda yozuvchi o'zbek kitobxonni tushunadigan tarzda jumla tuza oladi. «Saraton»da harbiy komissariatda soddadil G'iyos akaga tatar xotin tarjimonlik qiladi:

— Otag'izning ismi nechik? — gapga aralashdi hamshira.

— Mamasoli.

— O'zig'izniki?

— G'iyos.

— God rojdeniye, — dedi tepakal harbiy xuddi hamshiraning yoshini so'rayotganday unga qarab.

— Tug'ilgan yilig'iz? — dedi hamshira o'z navbatida G'iyos akaga qarab.

Shu joyga kelganda G'iyos aka bir tutilib qoldi.

— Tug'ilgan yilig'izni so'riy?

— Abdalim bilan tengman, — dedi G'iyos aka, — anu Korizdagi Abdalim bor-ku...

Nosir Fozilov voqeiy hikoyalari, essellarida qahramonning o'ziga xos nutqi, so'zlash tarzi orqali obraz yaratishga, ayniqsa, jiddiy ahamiyat beradi. Sobit Muqonov bilan Oybekning ajoyib do'stiligi tasvirlangan asarida bir ahamiyatli nuqta bor. Sobit og'a Oybekni Olatog' ostonalarida aylantirib yurar ekan, Oybek soy ichida turgan, kattaligi o'tovday juda chiroyli bir toshni ko'rib qoladi va hayratdan: «Ho'-o', zo'r... tosh...» deb yuboradi. Ma'lumki, bu vaqtda Oybek kasalligi tufayli yaxshi gapirolmas, fikrini bir-ikki g'oyat muhim so'z yoki jumla bilan lo'nda qilib aytar ekan. Nosir Fozilov o'z hikoyasida buni yaxshi ilg'ab olgani sezilib turadi.

«Oybek domla toshga yaqinlashib: «Ha-a... Ha-a...» deb uni kaftlari bilan siypalar, o'zicha tabiatning bu nodir mo'jizasiga tahsinlar o'qir edi. Buni ich-ichida tushunib turgan Sobit og'a ham hazillashgisi kelib, ham sho'xligi tutib:

— Ay, Musa, so‘l tasti men sag‘an siyladim, ol! — dedi.

Oybek domla xursandchiligidanmi yo bu in‘omning tagida ham hazil, ham saxiylik, ham jindek yumor mavjudligi uchunmi, hayajondan ko‘zlari chaq nab ketdi. Sobit og‘aga qarab:

— Yax... yaxshi!.. — deb qo‘ydi-yu, go‘yo mukofotga berilgan toyning o‘mrovini silaganday toshni tag‘in bir silab, shapatilab qo‘ydi.

• — Ha-a...

Oybek domlaning quvonchi cheksiz edi. Sobit og‘a keyinchalik bir haykaltarosh orqali o‘sha toshga «Bul jumur tasti baurim Mussa Aybekka siyg‘a tartam», deb yozdirib qo‘yadi va Oybekka o‘z toshini olib ketsin deb aytirib yuboradi. Mana shu parchada, undagi hazilomuz munosabatda ikki xalqning ulug‘ do‘stligi o‘z ifodasini topgan. Shu o‘rinda alohida ta‘kidlash kerakki, Nosir Fozilov shu xildagi hujjatli hikoyalari bilan ham o‘zbek prozasidagi shu janr rivojiga ma‘lum darajada hissa qo‘shadi. Bu xildagi asarlarda ham voqeaviylik bor, ham xarakterlarning ma‘lum qirrası ochiladi.

Nosir Fozilov asarlarining mazmuni, pafosi, ohangi ham xilma-xil. «Oqim»da keskin sinfiy kurash tursa, «Saraton»da To‘ra bilan Kamola o‘rtasidagi ilk muhabbat romantikasi bilan bog‘liq og‘ir urush yillaridagi xalq jasoratini ifodalash yotadi. Shaxsga sig‘inish davrining ma‘shum oqibatları xususidagi «Qush qanoti bilan» qissasida xalqimizning ardoqli farzandlaridan To‘xtasin Jalolov qismati talqinida dramatism va publitsistik ruh ustuvorlik qilsa, «Tashvish» qissasida psixologik tahlilga ayri-cha diqqat qaratiladi. «Saraton»da ham odamlar boshiga cheksiz kulfat keltirgan bosqinchilik urushiga nafrat bilvosita qahramonlarning fojiali va murakkab taqdiri orqali ifodalanadi.

Shuni aytish kerakki, Nosir Fozilovning deyarli ko‘pchilik asarlari, jumladan, «Qush qanoti bilan», «Qoraxat» qissalari qahramon tilidan hikoya qilinadi. Ayniqsa, bu usul sarguzasht asarda qo‘l keladi: hayot, odamlar qahramon nuqtayi nazaridan baholanadi, nati-

jada qahramonning ruhiy dunyosi o'zining chuqur in'ikosini topadi.

«Qorxat» qissasining syujeti real asosga ega. Bolalar o'z jamoasiga mashhur mehnat qahramonini faxriy a'zo qilib olmoqchi bo'ladi. Sog'indiq Qoraqalpog'istondagi mashhur baliqchining roziligini olish uchun yo'lga chiqadi va qoraqalpoq bolalari bilan qorxat o'ynab, yutqazadi. Birgalikda baliq ovlaydilar. Yozuvchi shu xildagi voqealar orqali o'zbek-qoraqapoq bolalarining samimiy do'stligini ko'rsatib berdi. Qissaning ma'rifiy ahamiyati ham katta. U bolalarni chidamli, topqir, bilimli va irodali bo'lishga da'vat etadi.

«Tashvish» qissasida yozuvchi Safaralining urush davri bilan bog'liq xatiga nazar tashlaydi. Shunda ham adabiyotimizda nisbatan kamroq qalamga olinayotgan, ammo nihoyatda muhim bo'lgan o'smirlarning katta dunyo sari qadam qo'yishi, undan o'z o'rnini qidirishi, qalblarida birinchi bor chechak otgan musaffo va shirin muhabbat romantikasini ilhom bilan tasvirlaydi. Huri — Muso, To'ra — Kamola muhabbatlari betakror jozibali dardligi bilan kishini hayratga soladi.

Nosir Fozilovning birinchi hikoyasi matbuotda bosilganida talaba bo'lgan. Shundan buyon u necha o'nlab hikoyalar, qator qissalar, esselar ijod qildi, o'ttizdan ortiq asarni qozoq va qoraqalpoq tillaridan o'zbek tiliga tarjima qildi. Shu ikki yo'l bilan Nosir Fozilov o'zining ko'p sonli o'z kitobxonlariga ega bo'ldi. Yozuvchining original asarlari va yetuk tarjimalari necha avlod farzandlarini ezgulik ruhida tarbiyalab, xalqimizga yashash, qurish va kurashda yordam bermoqda. U bir hikoyasini «Yozgan asari bilan kimlarnidir quvontirib, kimlarnidir tashvishga sololmagan yozuvchi — yozuvchi bo'libdimi?» degan haqqoniy jumla bilan tugatadi. Nosir Fozilovning asarlari va tarjimalari uning barcha o'quvchilarini yurakdan quvontiradi. Bizningcha, Nosir Fozilovning yozuvchilik baxti ham xuddi shundadir.

Safo Matjon,
professor

MUNDARIJA

Hurmatli o'quvchilarimga	5
Qorxat	7
Saraton	91
Qush qanoti bilan	207
Tashvish	325
Ijodiy mahorat qirralari	384

O'smirlar kutubxonasi

NOSIR FOZILOV

SARATON

Qissalar

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent — 2006

Muharrir *Erkin Malik*

Rassom *Muzaffar A'lamov*

Badiiy muharrir *Bahrom Bobojonov*

Texnik muharrir *Ra'no Boboxonova*

Musahhihlar: *Jamila Toirova, Ma'mura Ziyamuhamedova*

Terishga berildi 22.06.2005. Bosishga ruxsat etildi 31.03.2006.
Bichimi 84x108¹/₃₂. TaymsUz garniturası. Ofset bosma. Shartli bosma
tabog'i 20,16. Nashriyot-hisob tabog'i 19,61. Adadi 5000 nusxa. Buyurtma
№ 1732. Bahosi kelishilgan asosda.

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi bosmaxonasi,
700083, Toshkent shahri, Buyuk Turon, 41.